

VRHNIŠKI RAZGLEDI

Leto 1 (1996)

VRHNIŠKI RAZGLEDI

Leto 1 (1996)

Ob 120 letnici rojstva Ivana Cankarja

Vrhniško muzejsko društvo

Vrhnika 1996

Vrhniški razgledi

Leto 1 (1996)

Izdalo Vrhniško muzejsko društvo
Vrhnika 1996

Urednik: Branko Stanovnik

Uredniški odbor
Peter Habič, France Kvaternik, Pavel Mrak, Jože Rode, Jožica Rode,
Branko Stanovnik

Tehnična ureditev in stavek: Cvetka Glumac

Lektorica: Joža Gruden

Tisk: PG Vinko Nagode

Naslovnik: Pavle Mrak

VR 09000124

Po mnenju Ministrstva za kulturo RS z dne 20. oktobra, 1994, št. 415-716/94, spada publikacija Vrhniški razgledi (zbornik člankov in prispevkov občine) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov.

ISSN 1408-0583 - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

VSEBINA

Branko Stanovnik:	Vrhniškim razgledom na pot	
France Bernik:	Ivan Cankar - pisatelj vseh Slovencev	1
Anton Ramovš:	Pregled zemeljskih plasti in okamenelega življenja na ozemlju vrhniške občine	5
Tone Wraber:	Blagayev volčin	31
Julka Fortuna:	Blagajana	42
Peter Habič:	Vrhniški izviri in njihovo kraško zaledje	43
Peter Habič:	Skrivnostna Ljubljana.	75
Peter Habič:	Ogroženost in varstvo voda v občini Vrhnika	78
Peter Habič:	O Vrhniki in njenem današnjem položaju ter perspektivah	84
Jana Horvat:	Nauportus - Vrhnika v arheoloških obdobjih	89
Uroš Bavec in		
Jana Horvat:	Vrhnika, Gradišče 5	107
Jože Mlinarič:	Kartuzija Bistra od 1255 do 1782	111
Cvetka Glumac:	Arhitektura cerkve sv. Trojice na Vrhniki	139
Rafael Ogrin:	Nova cesta od Vrhnike do Planine	149
Rafael Ogrin:	Simon Ogrin - cerkveni slikar	153
Rafael Ogrin:	Iz vrhniške preteklosti	161
Rafael Ogrin:	Vrhniški mitničarji	167
Rafael Ogrin:	O Petkovškovi sliki "Beneška kuhinja"	173
Rafael Ogrin:	Dajatve bistriških podložnikov	175
Rafael Ogrin:	Nekdanji Vrhničani	180
Rafael Ogrin:	Prešerni na Vrhniki	185
Jože Jenko:	Vrhniška krajevna železnica	188
Peter Habič:	Ob stoletnici rojstva Ivana Michlerja	197
Cvetka Glumac:	Usnjarstvo v pravadnini in v starem veku	201
Anton Gantar:	Usnjarska dejavnost in okolje	215
France Smrke:	Kratek pregled šolstva na Vrhniki	221
	K pobudi za ustanovitev muzejskega društva na Vrhniki (P. Habič in B. Stanovnik)	225
	Iniciativni odbor za ustanovitev Vrhniškega muzejskega društva (zapisala M. Rijavec)	227
	Ureditev dela mesta Vrhnike ob Ljubljani (zapisala D. Pelan)	228
	Pravila Vrhniškega muzejskega društva	230

Vrhiškim razgledom na pot

Skoraj natančno pred petimi leti, novembra 1991, se je na povabilo takratnega vrhniškega župana Franceta Kvaternika zbrala v Močilniku skupina vrhniških rojakov z namenom, da bi podali zamisli o bodočem razvoju Vrhnike in njene okolice. Med drugim smo ugotovili, da Vrhničani in okoličani malo ali skoraj nič ne vedo o zgodovini, načinu življenja prejšnjih rodov, naravnih in kulturnih znamenitostih svojega kraja. Zlasti mlajše generacije so bile vsa leta po drugi svetovni vojski še posebej prikrajšane za splošno izobrazbo te vrste zaradi načel šolskega izobraževanja, ki domači zgodovini ni bilo posebej naklonjeno; na Vrhniki pa še posebej ne zaradi specifičnih razmer. Tej začetni pobudi je sledil februarja 1992 sestanek iniciativnega odbora in kmalu nato občni zbor Vrhiškega muzejskega društva, na katerem smo sklenili, da bo društvo občasno izdajalo svoje glasilo z naslovom Vrhiški razgledi.

Uredniški odbor je začel zbirati prispevke, ki so bili v glavnem urejeni že do konca leta 1992. Med njimi je nekaj izvirnih: Franceta Bernika o Cankarju - pisatelju vseh Slovencev, Antona Ramovša o geološkem in paleontološkem pregledu vrhniške okolice, Toneta Wraberja o Blagayevem volčinu, Julke Fortunove pesem o Blagajani, Petra Habiča o izviri Ljubljane, o ogroženosti in varstvu vodá v vrhniški občini, Janje Horvat o rimskem Nauportusu in novejših arheoloških izkopavanjih, Cvetke Glumac o arhitekturi cerkve sv. Trojice, Cvetke Glumac o usnjarstvu in Franceta Smrketa o šolstvu na Vrhniki. Gospodarsko dejavnost obravnavata članka Petra Habiča o Vrhniki in njenem današnjem položaju ter perspektivah in Antona Gantarja o usnjarski dejavnosti in okolju.

Odločili pa smo se tudi, da poleg teh izvirnih, prav za Vrhiške razglede napisanih prispevkov, ponatisnemo še nekaj člankov, ki jih je naš rojak Rafael Ogrin napisal in objavil v različnih letnikih Kronike slovenskih mest. Ti članki govorijo o vrhniški preteklosti, novi cesti med Vrhniko in Planino, vrhniških mitničarjih, dajatvah podložnikov samostana v Bistri, nekdanjih Vrhničanih, družini Prešeren na Vrhniki, pa tudi o cerkvenem slikarju Simonu Ogrinu in Petkovškovi "Beneški kuhinji". Med ponatise je tudi članek Jožeta Jenka o vrhniški krajevni železnici. Kot posebno zanimivost naj omenim prispevek Jožeta Mlinariča o bistriški kartuziji od njene ustanovitve 1255 do 1792, ko je bila z ukrepom avstrijskega cesarja Jožefa II. ukinjena. Na koncu je še nekaj društvenih vesti in zapisov ter Pravila Vrhiškega muzejskega društva.

Sledilo je ogromno delo priprave zbornika za tisk. To težko nalogo je z vso skrbjo in resnostjo prevzela tehnična urednica Cvetka Glumac, ki je, z blagohotnim dovoljenjem in podporo vodstva Industrije usnja Vrhnika, gradivo pripravila v računalniški obliki za tisk do sredine 1994.

Zapletlo pa se je pri zbiranju denarja za izdajo zbornika. Po raznih zapletih je bil, s pomočjo sedanjega župana Vinka Tomšiča, končno rešen tudi ta problem.

Vsem piscem izvirnih prispevkov Francetu Berniku, Antonu Ramovšu, Tonetu Wraberju, Julki Fortuna in Petru Habiču ter Antonu Gantarju, Cvetki Glumac, Janji Horvat in Francetu Smrketu se v imenu uredniškega odbora in v svojem imenu iskreno zahvaljujem za njihovo delo, pa tudi za potrpežljivost ob čakanju, da je ta zbornik zagledal luč sveta. Iskrena zahvala gre tudi vsem tistim, ki so dovolili ponatise: Jožetu Mlinariču in nekdanjemu dekanu Teološke fakultete Metodu Benediku za prijazno pomoč pri tem, Janezu Oblaku z Vrhnike, ki je v imenu sorodnikov pokojnega Rafaela Ogrina dovolil ponatis njegovih člankov, Industriji usnja Vrhnika in njenemu direktorju Antonu Debevcu za materialno pomoč v zvezi s tehnično pripravo, Joži Gruden za lektorski pregled in tiskarju Vinku Nagodetu, nekdanjemu vrhniškemu županu Francetu Kvaterniku, ki je podprl to podjetje in sedanjemu županu Vinku Tomšiču, ki je ves čas spremljal, na koncu pa tudi finančno omogočil izid tega zbornika.

Naša posebna zahvala gre tehnični urednici Cvetki Glumac, ki je opravila obsežno tehnično delo. Na žalost ji ni bilo dano, da bi videla sadove svojega dela.

Ob izidu želim, da bi bil ta zbornik, ki predstavlja nekaj prispevkov k poznavanju domačega kraja, v splošno zadovoljstvo in korist v upanju, da ga bodo bralci z veseljem in razumevanjem sprejeli in, da bo vzbudil nove zamisli za nadaljnje izhajanje.

Na Vrhniki, za Božič 1996.

Branko Stanovnik

IVAN CANKAR - pisatelj vseh Slovencev

France Bernik

Če danes rečemo ali slišimo ime Ivana Cankarja, imamo ob tem najrazličnejše predstave. Nekateri pomislijo na Cankarjevo Erotiko, pesniško zbirko in pisateljevo prvo knjigo, ki je doživela žalostno usodo, drugi se spominjajo na Hlapca Jerneja in njegovo pravico ali katero od pisateljevih

druženokritičnih dram, tretji vedo nekaj o Cankarjevem političnem delu in njegovi kandidaturi na prvih državnozborskih volitvah s splošno volilno pravico v stari Avstro-Ogrski leta 1907, vsi pa se nedvomno strinjajo v tem, da je Cankar največji slovenski pisatelj. In ko smo se nocoj zbrali na Vrhnikih ob 115-letnici njegovega rojstva, se nam ponuja priložnost, da se vprašamo, v čem je veličina tega pisatelja, kaj je tisto, kar ga dela nedosežnega, neminljivega za nas in zanamce?

Preden poskušamo odgovoriti na postavljeno vprašanje, kaže na hitro omeniti nekaj dejstev iz njegovega kratkega, na zunaj ne posebno zanimivega življenja. Rojen je bil Cankar na jutrišnji dan, rekli smo pred 115 leti, v številni družini siromašnega krojača in bajtarske hčere kot osmi izmed dvanajstih otrok, štirje so umrli že v otroških letih. Zgodaj je občutil pomanjkanje in revščino, bil je, kakor sam pravi, večkrat lačen kot sit, zato je imel oči tudi za socialno stisko drugih ljudi. Že v gimnazijskih letih je spoznal krivičnost družbene ureditve in brez upoštevanja tega dejstva ni mogoče razumeti velikega dela njegove literature, ne njegovega političnega prepričanja zlasti v dunajskem času. V Ljubljani je Cankar leta 1896 končal realko, eno leto za svojimi sošolci, saj je moral ponavljati maturo, t.j. zrelostni ali zaključni izpit na srednji šoli, preden se je lahko vpisal na univerzo. Jeseni 1896 je odšel prvič na Dunaj, vendar kot študent ni uspel na tehniški fakulteti, niti na romanistiki in slavistiki dunajske univerze, zato se je po pol leta vrnil domov. Ves in scela se je namreč zapisal umetnosti. Odločil se je za poklic pisatelja, ki mu je obljubljal največje možno notranje zadovoljstvo, a je hkrati zahteval veliko odpovedovanja in samodiscipline, ki pa je pisatelj ni bil sposoben doseči, saj ga je poudarjena čustvena

komponenta njegove človeške narave nenehno pehala v improvizirano, bohemsko neurejeno življenje. Jeseni 1898 je drugič odpotoval na Dunaj, kjer je z redkimi presledki bival kot poklicni pisatelj dobro desetletje, do zgodnje jeseni 1909, in ta čas predstavlja najbolj plodno obdobje njegove ustvarjalnosti.

Bolj kot v Ljubljani je Cankar na Dunaju pisal ob pobudah modernih evropskih literarnih smeri, sprva pod vplivom dekadence in impresionizma, potem simbolizma, ob stalni navzočnosti realistične estetike, ki je bila in ostala ena osrednjih sestavin pisateljeve umetnosti in umetnosti drugih predstavnikov naše moderne. Hkrati z že omenjeno **Erotiko** (1899) je v tej zvezi treba imenovati vsaj še **Vinjete** (1899), zbirko črtic in novel, ter povesti **Popotovanje Nikolaja Nikiča** (1900) in **Tujci** (1901). Prevladujejo avtobiografski motivi, izrazito subjektivna občutja, izražena v noveli, artistično dognani, močno izniansirani metaforiki. V prvih dunajskih letih, v **Knjigi za lahkomiselné ljudi** (1901), zbirki novel in povesti, zasledimo tudi odmeve nemškega misleca in pesnika Fr. Nietzscheja, njegovo filozofijo močne osebnosti in volje do moči. Toda že leta 1900 je prišlo do pomembnega zasuka v Cankarjevi književnosti. Pisatelj je zavrnil moderne literarne smeri, zlasti dekadenco, ker je spoznal, da je smiselna samo družbeno reformatorska in kritična umetnost, kakršno sta ustvarjala vrhunska ruska realista Gogolj in Tolstoj, ali velikani še bolj oddaljene estetske in etične literarne tradicije - klasični Goethe, Shakespeare v renesansi in dramatiki grške antike.

Skoraj vse dunajsko obdobje je Cankar stanoval v proletarskem šestnajstem okraju avstroogrske prestolnice, v Ottakringu, v trdnjavi socialne demokracije, in že zato, še bolj pa zaradi svoje socialne pripadnosti in bridkih življenjskih izkušenj v mladosti je postal član jugoslovanske socialnodemok-

ratske stranke. Iz svobodo-miselnega liberalizma gimnazijskih let mu ni bilo težko napraviti takega razvoja in sprejeti socialnodemokratsko prepričanje, tembolj ker je bila ta stranka strpna do svojih članov in njihovega individualnega pogleda na svet, tudi do religije, kar za naslednice te stranke v naši polpreteklosti ne bi mogli trditi. Na splošno se je pri nas v zadnjih nekaj desetletjih precenjevala vloga politike v Cankarjevem življenju in njegova socialnodemokratska usmerjenost, s tem pa tudi pisateljeva družbeno angažirana umetnost v dunajskem času. Uradna ideologija povojne oblasti - ne literarna veda - je Cankarjevo kritiko slovenske družbe na začetku našega stoletja razumela enostransko, kot kritiko zgolj zunanje družbenopolitične stvarnosti in jo neredko brez ustreznega dokaznega gradiva izvajala iz pisateljeve domnevne marksistične miselnosti. Sklicevala se je zlasti na glavna pripovedna dela tega časa, na roman **Martin Kačur** (1906), novelo **Hlapec Jernej** in njegova pravica (1907), **Zgodbe iz doline šentflorjanske** (1908), zbirko socialnih črtic in povesti **Za križem** (1907) ter na drame **Za narodov blagor** (1901), **Kralj na Betajnovi** (1902) in **Hlapci** (1901). V resnici Cankarjeva satira v teh in nekaterih drugih delih ni napadala samo tako imenovanih družbenih razmer, ki so povzročale socialno revščino in iz njih izhajajoče tragične usode širokega sloja ljudi na Slovenskem in drugod v avstrijskih deželah. Cankar je v tem času razkrival zlasti nenačelnost, dvoličnost, koristoljublje in korupcijo našega političnega življenja pa tudi individualne nečednosti posameznikov - hinavščino, klečeplastvo, svetohlinstvo, med drugim lažno pobožnost v povesti iz vrhniškega okolja **Aleš iz Razora** (1907), skratka človeške lastnosti, ki jih ne moremo posplošeno razlagati iz sociološkega ali zgodovinskega zornega kota ter izvajati iz družbenih razmer, saj sodijo v psihologijo

posameznikov in socialnih skupin. V veliki meri so te lastnosti odvisne od prirojenih notranjih nagnjenj in osebnih, celo najintimnejših nazorov posameznikov. Pisateljeva kritika slovenske družbe ima tako v marsičem občečloveška, strogo etična izhodišča. O tem nas prepričujejo tudi Cankarjeva pripovedna dela z drugačno tematiko, njegove ljubezenske, avtobiografske in druge pripovedi, v katerih je močno navzoča pisateljeva poudarjena, v slovenski književnosti edinstvena moralna občutljivost. Seveda Cankar slovenske družbe in njenih socialnih, političnih in moralnih slabosti v tem času ni samo nepopustljivo zavračal, temveč se je z domovino hkrati čustveno istovetil, kar je značilno zanj, saj je kot umetnik vedno želel povedati, kakor sam pravi, "s hudobno besedo nekaj nad vse ljubega". Poleg tega se je pri osrednjih pripovednih delih dunajskega časa, n.pr. v kratkih romanih **Hiša Marije Pomočnice** (1904) in **Nina** (1906), pomaknil v ospredje motiv hrepenenja, ki se mestoma izraža v precej abstraktnih pojavnih oblikah in se približuje že nadčutni resničnosti ali transcendenci, kar ni združljivo z materialističnim pojmovanjem sveta. Ne glede na to se je obdobje Cankarjeve bojevitosti družbenosocialne umetnosti, polne obtoževanja in neprizanesljive satire, bližalo koncu in nekako zaključilo s pisateljevim odhodom z Dunaja in njegovo stalno vrnitvijo v Ljubljano leta 1909.

Na meji med dunajskim in zadnjim oziroma ljubljanskim Cankarjevim obdobjem stoji njegova osrednja drama **Hlapci** (1910), sporna in protislovna predvsem za tiste, ki ne vidijo v njej temeljnega zasuka v pisateljevi umetnosti. Odpoved velikemu, a neuresničljivemu projektu, da bi iz hlapcev napravil razsvetljene, pokončne ljudi, navda glavnega junaka drame sprva sicer z nedvoumnim pesimizmom, celo z obupom, vendar se mu naposled odkrije svet individualnih vrednot, ki bi ga utegnile rešiti

pred nesmisлом bivanja. Poglavitni vzrok za tak preobrat v Hlapcih pa je lik matere oziroma njena smrt, ki spodbudi junaka drame učitelja Jermana, da se zamisli nad ideali materinega življenja, tudi nad njeno vernostjo, ki se ji je bil odtujil. Mati, vsežrtvujoča, do samopozabe nesebična žena je sploh ena osrednjih oseb Cankarjeve umetnosti, vsekakor pa tista med njimi, ki navdihuje pisateljevo etično rahločutnost in ga navaja k premišljanju o eksistencialnih temeljih lastnega življenja. Sicer najdemo v ljubljanskih letih še nekaj motivov in idej pisateljeve dunajske proze, skoraj povsem pa se umakneta iz nje družbena kritika in satira. Kolikor se Cankar zdaj loteva socialnih tem, daje prednost izseljevanju kmečkega življa v tujino, zlasti v Ameriko konec prejšnjega stoletja, vendar odkriva ob pronicljivi analizi slovenskega narodnega značaja, ob navnem slepljenju s hrepenjenjem in brezumnim veseljaštvom tudi pozitivne strani v odnosu našega človeka do sveta, tako v povesti **Kurent** (1909) kot v **Zgodbi o dveh mladih ljudeh** (1911). Močno je v tem času zastopana avtobiografska tematika, bodisi v obliki neposrednih spominov na otroštvo in mladost kot v **Mojem življenju** (1913/14) ali pa tako, da se realna doživetja iz preteklosti izpovedujejo v domišljajskih zgodbah, najbolj celovito v povesti **Grešnik Lenart** (1914/15). Izjemno dejavnost pokaže Cankar v letih pred prvo svetovno vojno in deloma tudi med vojno kot publicist in predavatelj. Ob tedaj splošnem navdušenju za novo jugoslovansko državo, ki je nastajala na ruševinah nekoč mogočnega avstroogrškega imperija, kaže zlasti poudariti pisateljevo neomajno privrženost slovenstvu. Nekam preveč smo dolgo zamolčevali tisto Cankarjevo izjavo v predavanju Slovenci in Jugoslovani iz leta 1913, v kateri opozarja na sorodnosti in razlike z južnimi Slovani in poudarja našo globjo povezanost s

Srednjo Evropo: "Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratrance - po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu". Leto dni pozneje, spomladi 1914, tik pred začetkom prve svetovne vojne pa je svojo vizijo zedinjenja v novi državi še natančneje opredelil. Enemu svojih mladih somišljenikov Janku Omahnu je dejal: "Našo lepo Slovenijo... našo lepo veliko Slovenijo pa bomo pri tem združenju kar ogradili z visokim zidom, iz samega kamna sestavljenim. In potem bo to naše valovito gričevje oznanjalo vsem naš veliki dan in bele cerkvice na njem bodo v pritrkovanju prepevale naš veliki praznik!... In bela Ljubljana bo njeno glavno mesto z vsem žarom in močjo!". Nedvomno bolj za šalo kot zares je še pristavil: "Ne, Vrhnika naj bo glavno mesto!.. Ja, in zakaj naj bi Vrhnika ne mogla biti glavno mesto in zakaj ne bi tam imeli župana cele Slovenije?" (Obiski pri Ivanu Cankarju, Maribor 1969, 100-101).

Kako močno je bil Cankar navezan na rojstni kraj, v zadnjih letih še posebej, ko se v predstavi domišljiji ni vračal samo v svoje nič kaj prijazno otroštvo in mladost, temveč tudi v splošno ozračje tega časa, potrjujejo naposled **Podobe iz sanj** (1917), zadnja njegova knjiga in zadnje besede v njej. Ko je namreč pisatelja med prvo svetovno vojno, v "letih strahote", obiskala smrt in ga vprašala, kako je živel in koga bo poklical na pomoč pred "pravičnim sodnikom", je iztisnil iz sebe tri vrednote: Mati, Domovina, Bog. Ta njegova oporoka izraža s pretresljivim sporočilom celotne knjige veliko upanje v prihodnost slovenske zgodovine. In glede na povedano potrjuje, kako vseobsežno duhovno dediščino, pravi kozmos idej in čustev, satire in ljubezni, prizorov iz resničnega življenja in sanjskega sveta je zapustil pisatelj vsem Slovincem različnih svetovnih nazorov, njihovim se-

danjim in prihodnjim rodovom v spomin in opomin.

(Govor v Cankarjevem domu na Vrhniki, 9. maja 1991)

Pregled zemeljskih plasti in okamnelega življenja na ozemlju vrhniške občine

Anton Ramovš

Na ozemlju vrhniške občine so na površju kamnine starega, srednjega in novega zemeljskega veka; največ je tistih iz srednjega zemeljskega veka ali mezozoika. Njihov pregled od najstarejših do današnjih daje takole podobo.

Stari zemeljski vek

Permijski sistem

Spodnji permij

Iz permijskega sistema, ki je trajal od okoli 290 milijonov let do okroglo 245 milijonov let, so najstarejši črnkasti in modro sivi sljudni glinovci, ki se koljejo v tanke plošče, in skrili. Spremljajo jih temno sivi kremenovi peščenjaki in drobnnozrnati kremenovi konglomerati. Vse te usedline na površju kmalu pobledel, postanejo rjavkaste in rumenkaste, včasih celo blede rdečkaste ali opekasto rdeče. Ker glinovci med njimi prevladujejo, so tla na teh kamninah globoka, ker pa je kamnina povrh še neprepustna, so tla dovolj vlažna in tam bujno uspevajo predvsem iglavci na gozdnatem področju, njive in travniki pa tudi skoraj ne poznajo suše. Te temne spodnjepermijske kamnine grade Debeli hrib in ozemlje nad Dragomerjem in Logom tja do Velikega vrha na severnozahodnem robu občine. Takratno spodnjepermijsko plitvo morje, v katerem se je dolgo časa, morda več milijonov let, nakladalo glineno blato, pesek in droben prod, ni bilo ugodno za življenje na morskem dnu in zato iz takratne dobe iz teh in sosednjih krajev še ne poznamo fosilnih ostankov.

Srednji permij

Nad današnjimi črnkastimi in temno sivimi glinenimi in peščenimi kamninami, vendar že v srednjem permiju, so se še naprej usedali sljudni glinovci, kremenovi peščenjaki in konglomerati, ki pa se po vijolično rdeči ali zelenkasti barvi ločijo od kamninsko skoraj enakih, pod njimi ležečih plasti. Te kamnine spremljajo večinoma spodnjepermijske - na severnozahodnem koncu občine - ali pa zgornjepermijske apnenice. Tudi srednjepermijski skladi,

grödenski imenovani, so na vrhniškem ozemlju brez znanih fosilnih ostankov.

Zgornji permij

Na srednjepermjskih mehanskih usedlinah leže zgornjepermjski apnenci, ki jim pravimo tudi žažarski apnenci. Ime smo jim dali po vasi Žažar, ker so v njeni bližini tudi zelo značilno razviti. Najbolj zanimivi so v okolici Žažarja in Vrzdence, v vrhniško občino pa se vlečejo iz bližine Žažarja proti Celarjem in Kajndolu tja do Samije. Prav pri Samiji je eden najpopolnejših profilov celotnega zgor-

2. *Gymnocodium bellerophontis* in *Permocalculus tenellus* v zgornjepermjskem apnencu ob Celarjevem kozolcu

njepermjskega razvoja v Polhograjskem hribovju. Tam okoli so na površju skoraj vse kamnine z zanimivimi in pomembnimi okamninami te dobe. Kamnina je povsod le temno siv in črnkast gost apnenec, ki ga po površju plasti poživljajo vinsko rdeče laporne prevleke in skorje. Tudi po tej barvi jih bomo zlahka prepoznali. Od vrhnjih, to je najmlajših plasti, naj omenim temni apnenec z velikimi ostanki rdečih apnenčevih alg vrst *Gymnocodium bellerophontis* in *Permocalculus tenellus* (sl. 2). Vmes ali pa bolj na samem so polžje hišice svojevrstnega rodu *Bellerophon* (sl. 3), prostim očem nevidne pa se skrivajo luknjičarke več rodov in vrst. Zelo zanimiva je pod apnenci s temi fosili koralna plast z vrsto *Waagenophyllum indicum* (sl. 4), ki jo spremljajo paličasto razrasli ma-

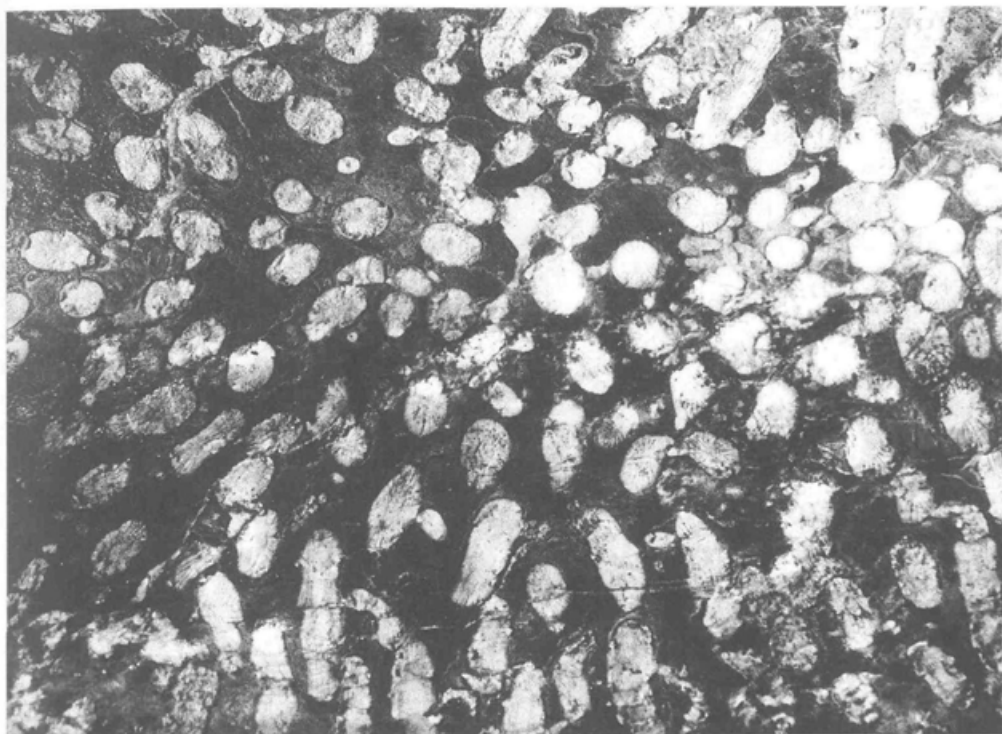

3. Zrcalna slika presekane hišice polža iz rodu *Bellerophon*. Zgornjepermjski apnenec. Foto M. Grm

hovnjaki (sl. 5) in redki majhni rame-nonožci. Te korale so pri nas ustvarjale do 30 cm debelo plast - biostromo, ki jo od tod sledimo tja do Žažarja, na površje pa pride v okolici Vrzdence, v Loških

hribih in blizu Idrije. Malo prej, preden so se po plitvem toplém Tetidinem morju razbohotile oaze koral, so svojevrstni ramenonožci gradili majhne kopice ali grebene, pravimo jim biostrome. Ti so pripadali vrsti *Richthofenia lawrenciana* (sl. 6). V nekdanjem majhnem kamnolomu vzhodno od Samije so razgaljeni debe-

z vmesnim apnenčevim blatom napravilo zelo trdo kamnino. Skupaj z njimi in ob njih so jim pomagali graditi greben še posebni mahovnjaki, ki so pustili do 10 cm in tudi več dolge in do okoli štiri centimetre debele valjaste skeletne hiše, ki so se lahko tudi vejasto razraščale. Dobrega pol metra debela kamnita gmota, polna

4. Koralni apnenec z vrsto *Waagenophyllum indicum*, zgornji permij pri Samiji

loploščasti apnenci, v katerih je vse polno ostankov iglokožcev, majhnih ramenonožcev in velikih mahovnjakov. V plasti tik pod humusno odejo se tudi tu drenjajo lupine ramenonožcev rodu *Richthofenia*. Njihove, po nekaj centimetrov visoke lupine, spodaj koničaste, zgoraj pa stožčasto razširjene, so bile prirasle na kamnito podlago, mlajše pa kar na odmrle starejše lupine. Kar precej se jih je sčasoma nagneto tesno skupaj in

njihovih ostankov, je na površju med dnom vrtače in Skoblovo hišo. Ramenonožčevega posebneža tam spremljajo okamneli mahovnjaki valjastih oblik.

Ko v zgornjepermijskem morju še ni bilo teh čudnih ramenonožcev, so tod živeli drugačni, lahko bi rekli običajni permijski ramenonožci, ki jih uvrščamo v rod *Tyloplecta*. Posamične najdemo v lapornih polah med tršimi apnenčevimi plastmi,

5. Mahovnjak iz rodu *Stenopora* v zgornjepermijskem apnencu pri Samiji. Leg. A. Ramovš, foto M. Grm

seveda ne v vseh - bolje rečeno - le v redkih. Več vrst je živelo na mirnem blatnem dnu; vanj so bile zasidrane z bodicami. Najbolj znane so vrste *Tyloplecta yangtzeensis* (prvikrat je bila vrsta opisana na Kitajskem), *T. richthofeni*, *T. callocarena* (vrstno ime je dobila po Vrzdencu), nekaj pa sem jih opisal pred dobrimi tridesetimi leti, med njimi vrsto *T. slovenica* (sl. 7).

Tudi okolica Celarjev ponuja zanimivo okamnelo življenje. V bližini prevala med Samijo in Celarji so ostanki davnih apnenčevih alginih trat, vmes so še drobne luknjičarke in svetleči preseki iglokožcev. Južnovzhodno od Velikega griča se spet pokaže koralni apnenec z vrsto *Waagenophyllum indicum* v spremljavi velikih mahovnjakov. Tam okoli se v črnem apnencu drenjajo ostanki mahovnjakov, majhnih ramenonožcev in apnenčevih alg. Zanimivi grebeni z richthofenijami, velikimi mahovnjaki in drugim mole na površje tudi zahodno od Celarjeve domačije; eden med

njimi je debel nekaj več kot tri metre, drugi okoli šest metrov. Obilica okamnelega življenja na tem ozemlju ponuja vsakomur podobo o bogastvu in pestrosti življenja pred okoli 240 milijoni let na plitvinah toplega Tetidinega morja.

Črni skladnati in ploščasti zgornjepermijski apnenci so lepo odkriti tudi v pobočju pod Celarjevim kozolcem (Pavel Kogovšek, Smrečje 24). Naloženi so v zložno nagnjeno skladovnico. Pod kozolcem v bližini ceste je v apnencu vse polno ostankov kar velikih apnenčevih alg (gl. sl. 2). Redki so tu pa tudi drugod svojevrstni polži, belerofonti, kroglaste oblike. Vsi zavoji so pri njih stlačeni v zadnjem zavoju. Ta apnenec pa je še posebej zanimiv, ker so iz njega napravili kamniti vodnjak pred Celarjevo domačijo, ki je edinstven tudi po načinu izdelave. Ima sodasto obliko: v

6. Ramenonožec *Richthofenia lawrenciana* v zgornjepermijskem apnencu, zelo pogosten v majhnih grebenih pri Samiji. Na sliki sta dva primerka, zrasla s spodnjima deloma pecljeve lupine. Leg. A. Ramovš

zgornjem delu nad zemljo in proti dnu je širok približno poldrugi meter, v sredini pa se razširi in ima premer okoli dveh

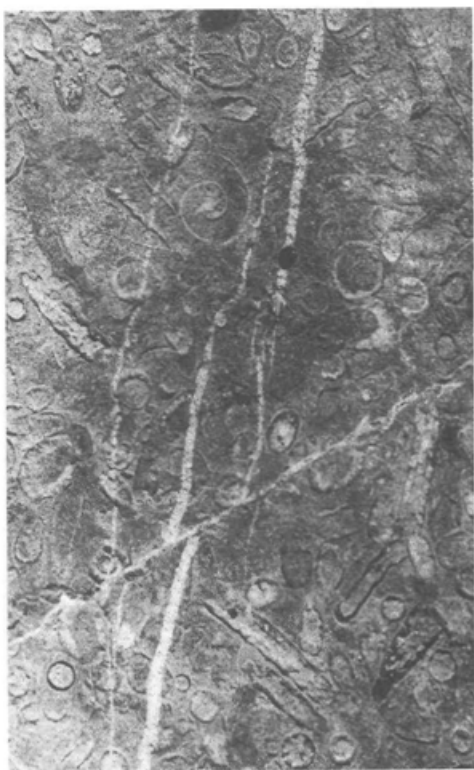
7. Ramenonožec *Tyloplecta yangtzeensis* iz zgornjepermijskega apnenca pri Žažarju

metrov. Pokrov je iz dveh polovic; debelejša, debela 25 cm, je bila stalno na mestu in se ni premikala, druga, tanjša, debela od 13 do 16 cm, pa je bila premakljiva. Vodnjak je globok približno osem metrov in je ves obložen s kamnitimi polkrožnimi elementi; zgoraj in spodaj jih je po pet v enem obodu, v sredini pa nekaj več. Obodni kamni so zgoraj debeli po 25 cm in visoki okoli 30 cm, po loku pa dolgi kakih 90 cm. Vsi kosi so grobo oklesani. Po zgornjem, precej oglajenem površju pokrova so ostanki apnenčevih alg, med njimi pa sameva polževa hišica (sl. 8). Gospodar ve še povedati, da so vodnjak postavili kraševci in da v njem nikdar ne zmanjka vode.

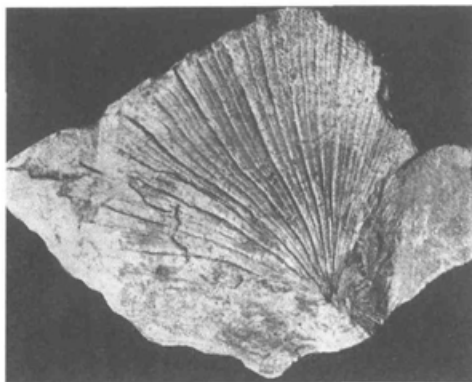
Srednji zemeljski vek

Triasno obdobje

Neposredno na zgornjepermijem apnencu so se odlagale **spodnjetriasne plasti** in v takem položaju so ostale na ozemlju Kisovca in Gradišča južno od Vrzdence ter v ožjem pasu med Gradiščem, Žažarjem, Celarji in Samijo tja do doline Šujice. V polkrožni zajedi med Lukovico, Dragomerjem in Logom pa so te plasti v tekton-

8. Črni, beložilnati zgornjepermijemski apnec na vodnjakovem pokrovu Celarjeve domačije. Zgoraj v sredini polževa hišica iz rodu *Bellerophon*.

9. Školjka *Daonella lommeli* iz langobardskega glinovca (srednji trias) pri Lesnem Brdu. Leg. A. Ramovš, foto V. Finžgar

skem položaju s srednje- in spodnjepermijскими kamninami. Tu so nekdanji enotni pas razjedle vode, ki prihajajo z neprepustnega zahodnega podaljška Debelega hriba, tako da so na površju le še manjše krpe. Na površje se pokažejo tudi na desni, zgornji strani stare vrhniške ceste, na njih stojita tudi cerkvi sv. Janeza Krstnika na Logu in sv. Lovrenca v Dragomerju. Med kamninami so predvsem sivi, plastnati, gosti apneneci, vmes apnenčev oolit, lapor, sljudni peščeni lapor in nekaj dolomita. Bolj raznolik je razvoj spodnjetriasnih plasti severno od Vrzdence v okolici Korene, to je med Horjulsko dolino in dolino Gradaščice, vendar je to ozemlje že zunaj vrhniške občine, je pa deloma še na priloženi geološki karti.

Srednji trias

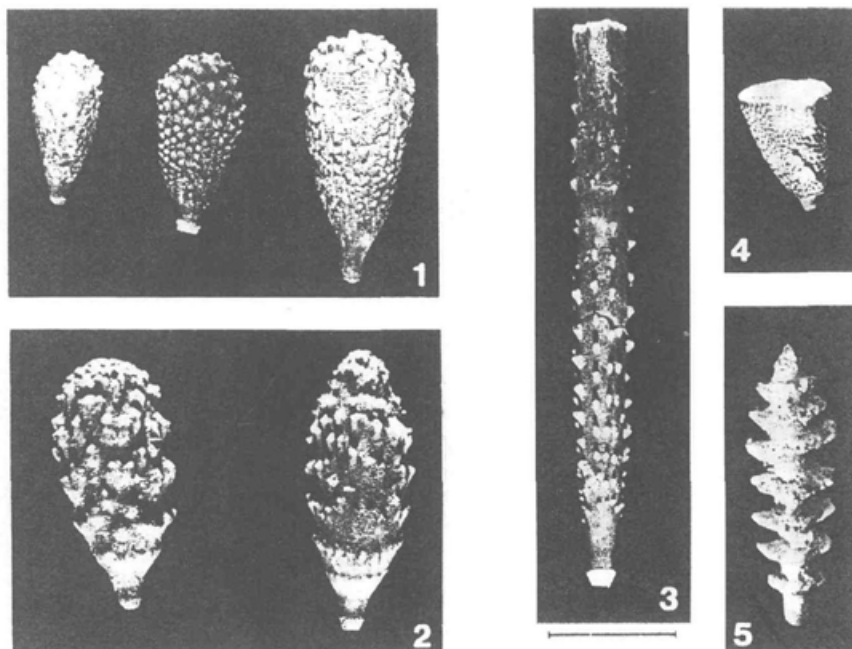
V normalnem položaju leži na spodnjetriasnih plasteh siv srednjetriasni dolomit anizijske stopnje in vrh tega srednjetriasne ladinjske kamnine. Obojih je v vrhniški občini le malo in so na karti zato združeni. Zanimivejše in raznovrstnejše kot je anizijski dolomit so vendarle ladinjske plasti; iz njih je ozemlje širše okolice Lesnega Brda in se vlečejo tja pod V.

Vrh. V severnem delu so temno sivi glinovci, peščenjaki, zelenkaste tufske kamnine in temno siv mikritni apnenec, ki je že na meji z nekoliko mlajšim pisanim lesnobrajskim apnenecem. V glinovcih sem našel v grapi južnovzhodno od naselja precej veliko školjko vrste *Daonella lommeli*, ki je značilna okammina ladinjske dobe. Vzdolžna, v šope združena rebrca so posebnost te vrste (sl. 9).

Zgornji trias

Karnijska stopnja

V vrhnjem delu ladinjskih kamnin je sprva črnkast gost apnenec še s primesmi glinovcev in drobnikov. Više postaja apnenec brez ostre meje svetlejši, plastnatost se zgublja, v njem pa je vedno več spongij in koral, obdanih s spongiostromatnimi skorjastimi tvorbami; začenja se rast kar precejšnjega grebena, debelega več kot 50 m in nekaj 100 m dolgega. Greben so v največji meri ustvarjale spongije, ki so jih obraščale modro zelene cepljivke in posredovale skorjaste ovoje različnih oblik. Skorje so deloma povezovale med seboj spongijske skelete, pa tudi blatne skupke. Med spongijami je tudi značilna členkasta vrsta *Solenolmia manon*, še več pa je nečlenkastih oblik. Drugi tvorci grebena so bile koralice, posamične ali v kopučah, prav tako obdane s spongiostromatnimi skorjami. Koralice je v grebenu na Lesnem brdu razmeroma malo, spadajo pa v vrsti *Margarophyllia capitata* in *Volzeia sublaevis*. Obe vrsti sta pogostni v spodnekarnijskih apnencih severnih Julijskih Alp. V apnencu so še navadno polomljene školjčne lupine, posamične polžje hišice in lupine rame-nonožcev. Vse polno je problematičnih cevastih oblik in različnih ostankov bodič morskih ježkov (sl. 10). Drugi iglokožci so redki. Veliko ostankov morskih ježkov je v še neobjavljeni diplomski nalogi obdelal Adrijan Košir. V apnencu so tudi ostanki apnenčevih alg. V njem je še precej večjih

10. Ostanki triasnih morskih ježkov z Lesnega Brda. 1-5 primarne bodice vrst: (1) "*Cidaris*" *dorsata* Münster; (2) "*Cidaris*" sp.1; (3) "*Cidaris*" sp.8; (4) "*Cidaris*" *trigona* Münster; (5) "*Cidaris*" *roemeri* Wissmann.

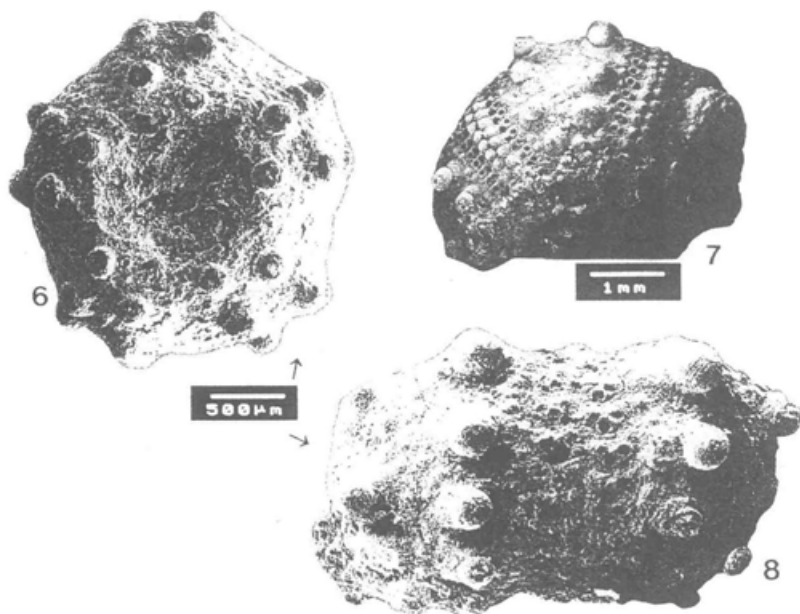
in manjših različno oblikovanih prostorov, napolnjenih spodaj dostikrat s fino usedlino, v višjem delu pa s kalcitnimi obroči. Te oblike imenujejo *Stromatactis*, njihov nastanek pa razlagajo na več načinov.

Današnji pisani lesnobrdski apnenec je svetlo siv, siv in temno siv, rožnat s svetlejšimi in temnejšimi lisami in zamolklo rjavkasto rdeč, tu in tam celo živo rdeč. Barve se nepravilno menjavajo, pač odvisno od tega, koliko je bilo naplavljenе rdeče preperine - jerine, ki je z železovimi spojinami različno rdeče obarvala kamnino.

Grebenski apnenec, razgaljen v nekdanjem in današnjem kamnolomu (sl. 11), prehaja proti Lesnemu Brdu v zrnat dolomit s prekristaljenimi ostanki apnenčevih alg najbrž vrste *Diplopore annulata*. Tudi ta dolomit je bil prvotno apnenec, kar potrjujejo ostanki apnenčevih alg.

Pisano apnenčevo kopico so razsekali prelomi in bloki so zaradi pritiskov še pokali v raznih smereh. Kalcitne spojine so prihajale v razpoke, v njih skristalile in rane zacelile. V sivi in pisani kamnini je nastal vsevpred potekajoči pletež debelejših in tanjših kalcitnih žil in žilic, na stikališčih pa tudi večjih kalcitnih gnezd. Posamezne prostore so zapolnile dolomitne kopuče drobnih kock - belih, rumenkastih, rjavih, zelenkastih do temno vijoličnih. Mlajše razpoke pa je izbrala voda, ob njih raztapljala apnenec, širila prostore in ustvarjala najrazličnejše kraške oblike. V prostorih se je nabirala rdeča rjava preperina - jerina, ki je s huminskimi kislinami še pospeševala razpadanje obdajajočega apnenca. Nastali so vsevpred zverženi prostori, tudi manjša brezna, ki delajo težave pri lomljenju večjih blokov.

6-8 lupine (korone) vrst: (6) *Microcidaris pentagona* (Münster), aboralna stran lupine; (7) *Zardinechinus lanceidelli* (Zardini), oralna stran lupine; (8) *Megaporocidaris mariana* Kier, pogled od strani. Foto M. Grm.

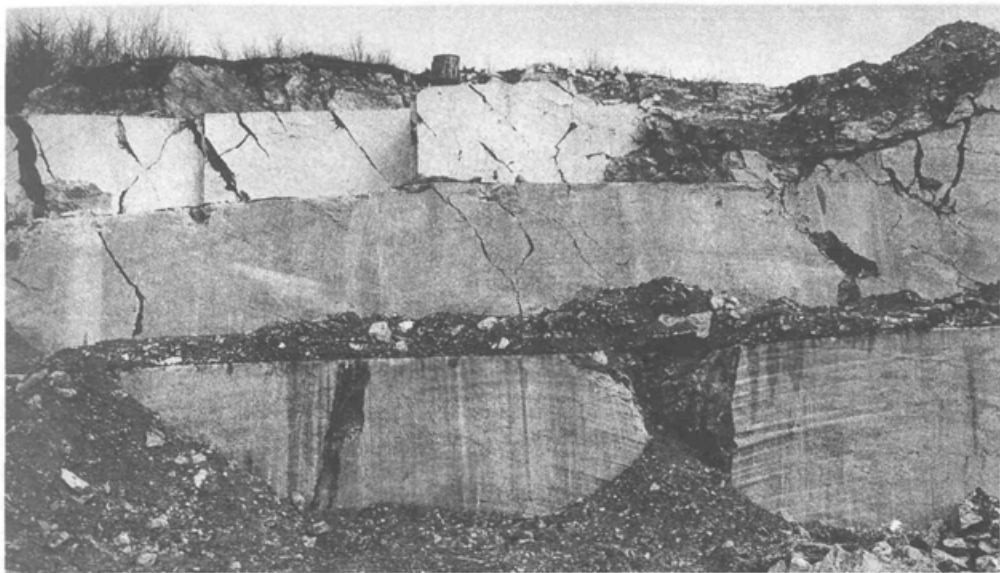
Lesnobrdski grebenski apnenec je skupaj z enako starim hotaveljskim apnencem zelo cenjen naravni okrasni kamen. Iz lesnobračana so posebno v prejšnjem stoletju izklesali vse polno enostavnih in tudi bogatih, lepo okrašenih portalov (sl. 12), kamnitih miz (sl. 13), različnih posod (sl. 14), spomenikov in drugega. Vse to so pomembni spomeniki naše tehnične in kulturne dediščine in zanje bi bilo treba bolje poskrbeti. Izdelki iz pisanega in črnega lesnobrdskega apnenca bodo opisani pozneje.

Manj imenitna, vendar enako stara, kot je pisani lesnobrdski apnenec, sta svetlo sivi apnenec in dolomit pri Borovnici. Sestavljata pretežni del Kopitovega griča, ozemlje okoli Dražice in nekaj malega pobočja severno od Ohonice. Apnenec je po površju razjeden, kraški žlebiči in luknje segajo ob razpokah in v zdrobljenih

conah tudi po več metrov globoko. Luknje zapolnjuje rdečkasto rjava jerina, raztopljeni apnenčev ostanek. Na razjedenem apnenčevem površju je ponekod vse polno ostankov apnenčevih alg, ki pripadajo vrsti *Diplopora annulata*. Te alge so se razbohotile v toplem Tetidinem morju in ustvarjale po plitvinah algine trate. Njihove členkaste ostanke bomo najlaže dobili pri križišču sedanje in zasilne nemške železniške proge severozahodno od Dražice. (sl. 15).

Še posebno raznolika je skladovnica mlajših karnijskih kamnin, ki leže na pisanem lesnobrdskem apnencu. Njihov razvoj in različne kamnine lahko spremljamo ob cesti Drenov Grič - Lesno Brdo, ob trasi nemške železniške proge v Borovnici, začeni nad sedanjo železniško postajo tja proti Dražici, na križišču ceste pod Celarji pa malo naprej po cesti proti Žazarju, na razpotju cest Smrečje - Šentjošt, pa še tu

11. Mineralov kamnolom pisanega apnenca na Lesnem Brdu. V kamnini je vse polno razpok, ob katerih je voda izjedla manjše in večje zajede, prostore in celo jame. Foto A. Ramovš

in tam drugod. Tako se, nekoliko poenostavljeno, zvrste pri Borovnici od spodaj navzgor naslednje kamnine: na alginem cordevolskem apnencu z razjedenim površjem in boksitnimi žepi so v železniškem useku pri Ohonici nagrmađeni do meter debeli bloki sivega cordevolskega apnenca in dolomita, obdani s pisanim glinenopeščenim materialom. Na njih leže zelenkasto sivi, le malo odporni drobljivi skrilavi peščenjaki in peščeni apnenčevi skrilavci, v katerih je precej tufske primesi. Vmes sta tam dve konglomeratni plasti s črnimi roženčevimi, rdečimi jaspisovimi, zelenkastimi porfirnimi in sivimi apnenčevimi in dolomitnimi prodniki. Nad drugo konglomeratno plastjo so v useku sivkasto zelenkasti tufski peščenjaki, ki navzgor prehajajo v opekasto rdečo in zelenkasto sivo peščeno laporno glino. Nad njo se vrste vijolično rdeči skrilavci in peščenjaki, ki so lepo razgaljeni v vseh

nemške železniške proge nad borovniško železniško postajo.

Na Železnem, Rjavem ali Kopitovem griču in pri Dražici je zanimiv rdečkasto rjavi in zelenkasto sivi železov in boksitni oolit, čokoladno rjave in zelenkasto sive barve. V različno velikih zrnih - ooidih - prevladuje železo, v vezivu med njimi pa boksit. Ooidi so lahko na gosto razsuti po kamnini in tam je tudi več železa, enolično vezivo pa je večinoma boksitno. Drugje je železovih ooidov manj in tam prevladuje enolični boksit in deloma tudi sam sestavlja dele rudišča. V rudi je tudi precej kremenice, ki je v napoto pri pridobivanju železa in aluminija. Različno velika rudna telesa leže med vijolično rdečim glinovcem in apnenčevim peščenjakom ali konglomeratom. Po letu 1870 so nekaj časa to revno železovo rudo tudi kopali, jo vozili na Jesenice in tam topili, nekaj pa so je z lojtrskimi vozovi

12. Vrhnji del desnega podboja in prek-lade z rožastim okrasjem iz leta 1858 iz rožnatega lesnobrdskega apnenca. Bevke h.š. 19. Foto A. Ramovš

spravili tudi v Železnike in topili v tam-kajšnjem plavžu.

Železova in boksitna ruda s Kopitovega griča je postala tudi nenavaden gradbeni kamen. Pri enem od vhodov v borovniški zdravstveni dom je kamnosekova roka sestavila čokoladno rjavo kamnitno steno. V njej je tudi večji kos z rudarskim znakom in letnico 1872, ki kaže na začetek rudarjenja. Tudi del zunanjščine pri hiši št. 1 na Ljubljanski cesti v Borovnici poživlja ta čokoladno rjavi kamen, nekaj pa so ga vgradili tudi še drugod.

Nad to pisano skladovnico srednjekarnijskih kamnin je pri Borovnici nekaj malega črnega apnenca, ki začenja tuvalsko pod-stopnjo. Nad njim je skladovnica vijolično rdečih skrilavih in lapornih plasti, vrh teh

pa dimnato sivi dolomit. Menjavajo se skladi in plošče z vmesnimi črnkastimi skrilavimi dolomitnimi glinami in bitumi-noznimi lapornimi polami. Kjer glinene kamnine zginejo in so samo še dolomitni skladi, je dogovorjena meja med karnijsko in norijsko stopnjo zgornjetriasne serije.

Nekoliko drugačen, a še zanimivejši je razvoj julske podstopnje v okolici Drenovega Griča in Lesnega Brda. V podlagi je tudi tu pisani cordevolski apne-nec in dolomit z žepi boksita, ponekod tudi bazalna breča, druge pa kar takoj sivkasti, rjavkasti ali rdečkasti glinovci. Te pisane kamnine kar kmalu pokrije črni laporni skrilavec in glinovec ter vmes premoški skrilavec. Sledijo skladi in plošče črnega gostega apnenca z različno debelimi belimi kalcitnimi žilami, ki se menjavajo z debelejšimi in tanjšimi polami črnega, navadno skrilavega laporja in glinovca.

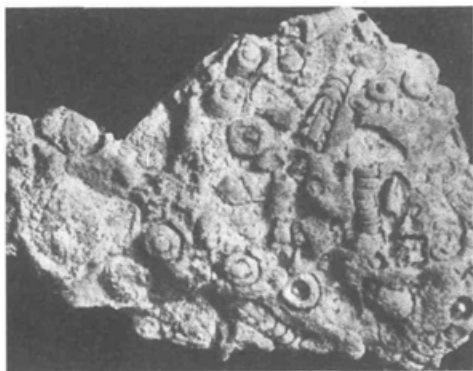
13. Kamnita miza iz rožnatega lesno-brdskega apnenca. Stala je v nekdanjem lesnobrdskem gradu. Foto A. Ramovš

14. Vaza iz sivega in rožnatega lesnobrdskega apnenca. Lesno Brdo, nekdanji grad. Foto A. Ramovš

Kranjski imenovana vrsta *Trigonodus carniolicus* (sl. 18), veliko je školjk rodov *Myophoria* (sl. 19) *Bakewelia* in *Heminajas*, redkejša pa *Lopha montiscaprilis*. Prostemu očesu ostajajo skrite luknjačarke in apnenčeve alge.

Ta črni beložilnati lesnobrdski apnenec že dolgo uporabljajo za gradbeni in okrasni kamen in daje z mnogimi portali in drugimi izdelki pečat vasem po barjanskih osamelcih in po severnem obrobju Ljubljanskega barja, precej je še njegovih izdelkov v Horjulski dolini (sl. 20). Še posebej se je ta elegantni kamen uveljavil v ljubljanski baročni arhitekturi, njegove izdelke pa najdemo tudi drugod.

15. Zelena apnenčeva alga *Diplopora annulata*, kamnotvorna v zgornjetriasnem cordevolskem apnencu pri Borovnici. Leg. A. Ramovš, foto V. Finžgar

V začetku tega stoletja so pod Drenovim Gričem iskali premog in zato prevrtali skladovnico črnih apnencev. Ugotovili so tri antracitove plasti; spodnja je bila debela okoli 50 cm, srednja samo deset do 20 cm, vrhnja pa celo 70 cm. Premogove plasti se kmalu lečasto izklinjajo in prehajajo v apnenec. V nekdanjem kamnolomu ob cesti Drenov Grič - Lesno Brdo, na ravnici je bila prej hiša, je apnenca okoli dva metra, precej več ga je v Kuclerjevem kamnolomu na Lesnem Brdu (sl. 16), približno 20 m pa v zgornjem kamnolomu kamnoseškega podjetja Mineral (sl. 17). Na vseh treh krajih so v več ravneh, posebno v vmesnih lapornih polah, številne školjke več rodov in vrst. Najpogostejši je rod *Trigonodus* z več vrstami, vmes je tudi po

16. Zgubane plasti črnega karnijskega apnenca v Kuclerjevem kamnolomu na Lesnem Brdu. Foto A. Ramovš

Črno apnenčevo skladovnico s tremi premogovimi plastmi in premoškim skrilavcem pokrivajo pretežno sivo zelenkasti, rjavkasti in rumenkasto sivi tufski peščenjaki in nad njimi je tudi tu značilna kamnina, ki loči julsko in tuvalsko podstopnjo: to je temno sivi, lisasti, deloma gosti, deloma pasnati apnenec, ki je v spodnjem delu sestavljen iz okroglastih zrn - onkoidov. Lepo je razkrit ob cesti Drenov Grič - Lesno Brdo. Nad njim je tam skladovnica značilnih vijolično rdečih apnenčevih peščenjakov z vmesnimi konglomeratnimi plastmi in peščenimi glinovci. Slednji se značilno iverasto kroje in na več krajih so tam okoli vrhnji deli te razpadajoče kamnine iz samih majhnih iveri.

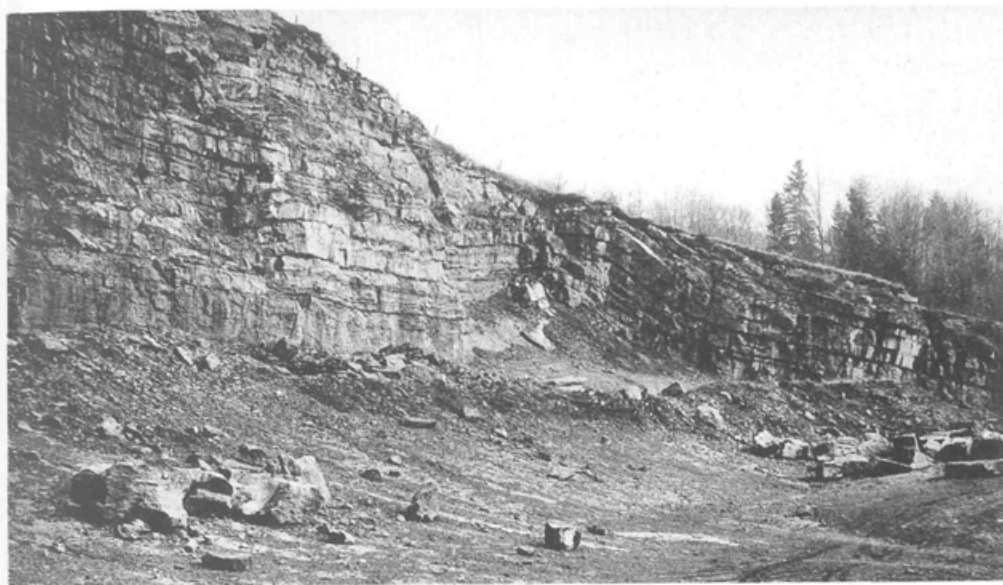
Pisane karnijske kamnine je mogoče tudi drugod zlahka prepoznati zaradi njihove vijolično rdeče barve. Še dva kraja pa naj bosta posebej omenjena. Pod Kajndolom

na severnozahodnem koncu občine moli na cestnem križišču proti Žažarju na površje okoli 40 m dolga leča železovo boksitnega oolita. V kamnini se nekje v srednjem delu drenjajo okrogla železova zrnca - ooidi, drugod jih je manj in je večinoma boksitna rudnina ali pa je skoraj sam boksit. Značilna čokoladno rjava barva tudi tu razkriva to kamninsko posebnost. Od križišča se sprva ob cesti proti Žažarju vrstijo različne pisane glinene kamnine oziroma glinovci. Od železovo boksitne leče naprej so najprej različne rdečkaste kamnine, nato sivkasto zelenkaste pa spet rdeče. V značilne iveri razpadajoči glinovci so tudi tu posebnost karnijske skladovnice. V zelenkastih glinovcih je več ali manj vulkanskega pepela, ki so ga vode prinesle tjakaj od nekod iz bližine, kjer so razpadale ladinjske tufske kamnine. Na ov-

inku nasproti nove hiše je zelo poučen, v iveri razpadajoč kup pisanih glinovcev. V iveri razpadajoči vijolični in rumenkasto rjavi glinovci, tu in tam s precej tufske

so brez reda pomešane in zaradi preperevanja posebne vrste podobne kupu debelega žaganja.

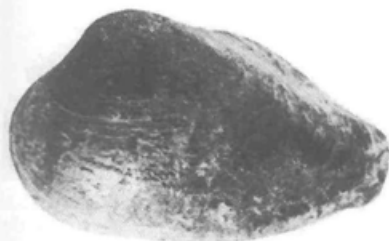
Nasproti Blaznikove kmetije se menjavajo

17. Črni skladnati karnijski apnenec v Mineralovem kamnolomu na Lesnem Brdu. V srednjem delu so plasti svodasto izbočene (antiklinala). Foto A. Ramovš

primesi, temno vijolično rjavi železovo boksitni oolit in apnenčev peščenjak sestavljajo precejšnjo kamnito gmoto na razpotju Smrečje - Šentjošt. Barve kamnin

dimnato sive dolomitne pole z rdečim glinovcem, kmalu nato so ob cesti med rdečim glinovcem temno sive dolomitne gline in nekaj samega dolomita. Dolomitne

18. Školjka *Trigonodus carniolicus* iz črnih karnijskih plasti na Lesnem Brdu. Po M. Jelenu.

19. Školjka *Myophoria kefersteini* iz črnih karnijskih plasti na Lesnem Brdu. Po M. Jelenu.

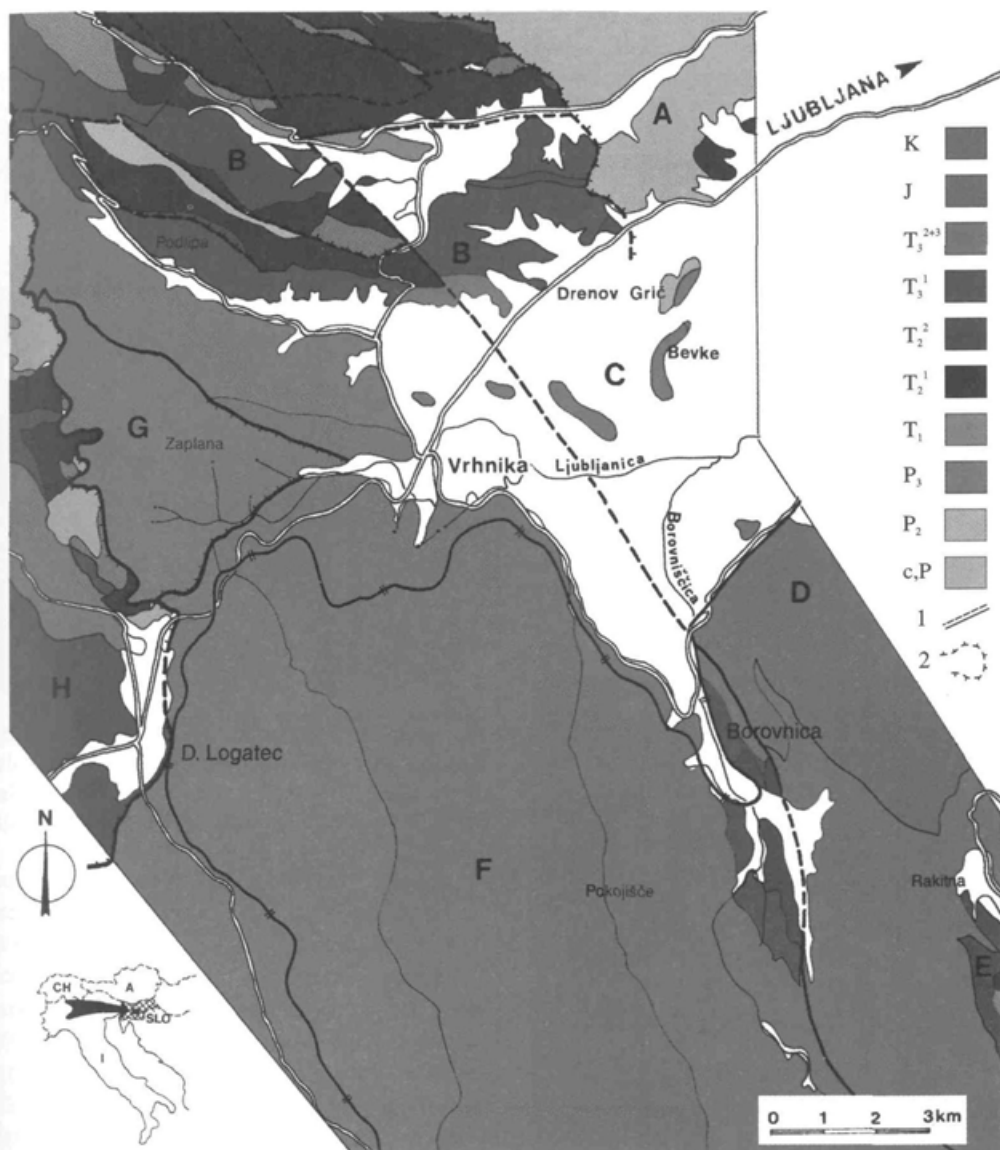
gline in dolomit sporočajo, da smo že v najmlajšem delu karnijske stopnje. Take so tudi razmere v Borovniški dolini (sl. 21).

Norijska in retijska stopnja

Na ozemlju vrhniške občine je med kamninami največ enoličnih zgornjetriasnih norijskih in retijskih dolomitov. Na površju so na robovih holocenske borovniške zajede, v povirju Prušnice in Otavščice, v širši okolici Zaplane in Podlipse, pri Drenovem Griču, na osamelcih Sinja Gorica, Bevke in Blatna Brezovica ter deloma Kostanjevica, skoraj gotovo pa sestavljajo tudi pretežni del podlage Ljubljanskega barja. Kjer niso bili tektonsko razkosani in zdrobljeni, so naloženi v razločnih skladih. Dolomit je lahko zelo enoličen, siv, temno siv ali dimnato siv. Zanj je pogostokrat značilna pasnatost, ki jo poudarjajo svetlejši in temnejši ravni pasovi, debeli po nekaj milimetrov. Barvna odtenka pasov je dala različna debelina zrn. Dolomit je marsikje nakodran in prof. C. Šlebinger je prvega imenoval pasovec, drugega pa kodrovec (sl. 22). Pri nastajanju kodrovca so sodelovale

20. Vrhni del levega podboja in preklade z geometrijskim in rožastim okrasjem iz leta 1862 iz črnega lesnobrdskega apnenca. Bevke, h.št. 41. Foto A. Ramovš

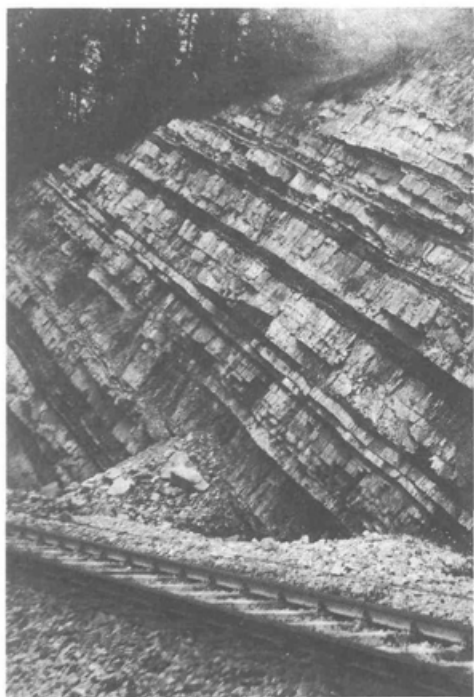
Geološka karta Vrhnike z okolico

Tektonske enote: A-Škofjeloško - polhograjsko ozemlje, B-Poljansko-vrhiški nizi, C-Ljubljansko barje, D-Krimsko hribovje, E-Rakitniške luske, F-Vrhiško-cerkniška gruda, G-Zaplanska luska, H-Idrijsko-žirovsko ozemlje

Statigrfske enote: K-kreda, J-jura, T_3^{2+3} - zgornji trias, T_3^1 -karnij, T_2^2 -ladinij, T_2^1 -anizij, T_1 -spodnji trias, P_3 zgornji permij, P_2 srednji permij, C,P-karbon/permij

1 - prelom, 2 - nariv

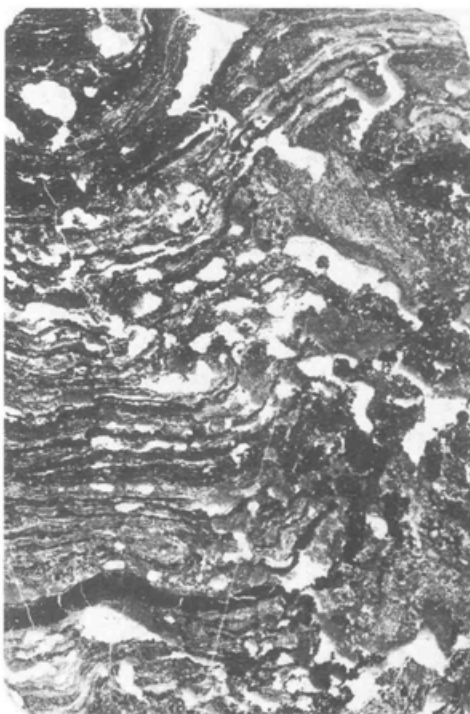
21. Zgornjetriasni skladnati dolomit z vložki dolomitne gline, vrhnji del kar-nijske stopnje ob železniški progi pri Borovnici. Foto A. Ramovš

modro zelene cepljivke, nastajal pa je v zelo plitvem morju. Oba dolomitna različka bomo spoznavali na poti k spodnjim Pekelskim slapovom. V spodnjem delu dolomitne skladovnice presenečajo še približno slab centimeter debele nepravilno kroglaste grudice, ki sestojajo iz zvijuganih ovojev. Zrnom pravimo onkoidi, ki so jih, prav tako kot kodrovec, posredovale modro zelene cepljivke. Nad slapom Kozjak je nad vrhnjo lestvijo približno meter takšnega dolomitnega onkolita. V gostem dolomitu pa bi mogli najti redke polže; na desnem bregu Pekelskih slapov se pojavlja vrsta *Worthenia solitaria* z značilno stopničasto hišico, tu in tam pa so v takšnem dolomitu slabo ohranjeni ostanki megalodontidnih školjk. Na Drenovem Griču je bil v skladnatem zgornjetriasnem dolomitu ob cesti

proti Horjulu svojčas tudi kamnolom gradbenega kamna, v peščenih jamah pa so dobivali pesek za zidavo.

Jura

Na ozemlju vrhniške občine je tudi veliko različnih jurskih plasti, ki se z najstarejšim delom naslanjajo na zgornjetriasni dolomit borovniškega ozemlja. Ugotovljeni so spodnjeljurski ali liasni, srednjeljurski ali doggerski in zgornjeljurski ali malmski skladi, ki pa na priloženi geološki karti niso ločeni med seboj. Več kot 1000 m debela jurska skladovnica se začne s svetlo sivim zrnatim dolomitom, ki si ga lahko ogledamo v skalnih čereh nasproti gradu Bistra. Ta dolomit navzgor prehaja v siv, temno siv ali črnkast gost srednje-liasni apnenec, ki se menjava z apnenčevim

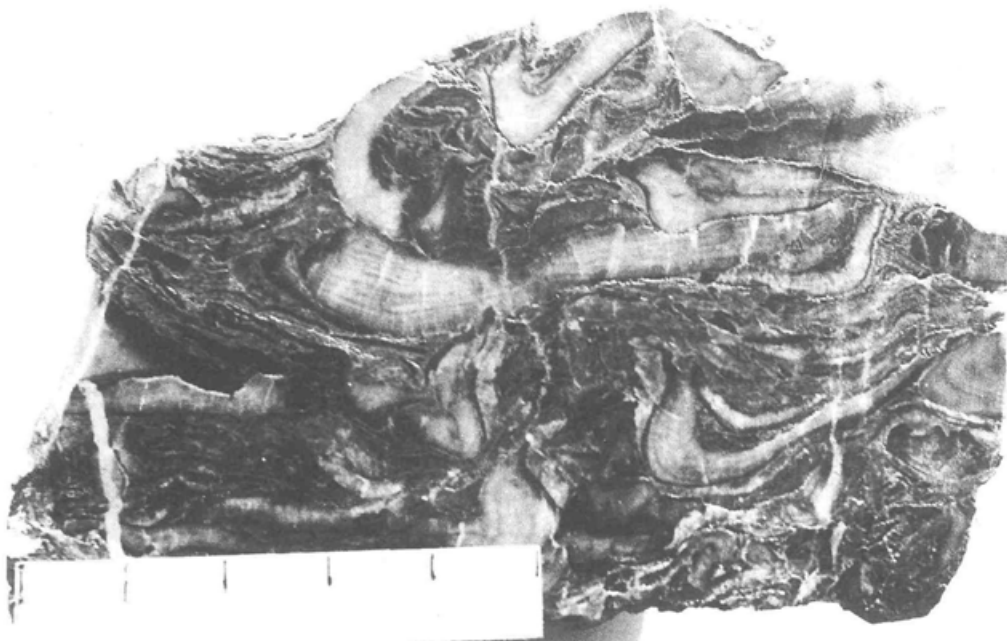
22. Takšen je kodrovec na mnogih krajih ob poti skozi Pekel. Foto M. Grm.

oolitom, sestavljenim iz zelo drobnih apnenčevih zrn, in apnenčevim onkolitom z nepravilnimi kroglastimi grudicami. V enem in istem apnenčevem kosu so lahko vsi trije različki, oolitna in onkolitna zrna so dostikrat tudi skupaj in pričajo o nemirnem plitvem morju. Zanimivi so ti

dom Bistra in v pasu jurskega apnenca zahodno od Vrhnike (sl. 23 in 24). V apnencu brez "litioidnih" školjk je tu in tam kak ramenonožec, lahko tudi druge školjke, drobnogled pa odkrije prostim očem nevidni svet.

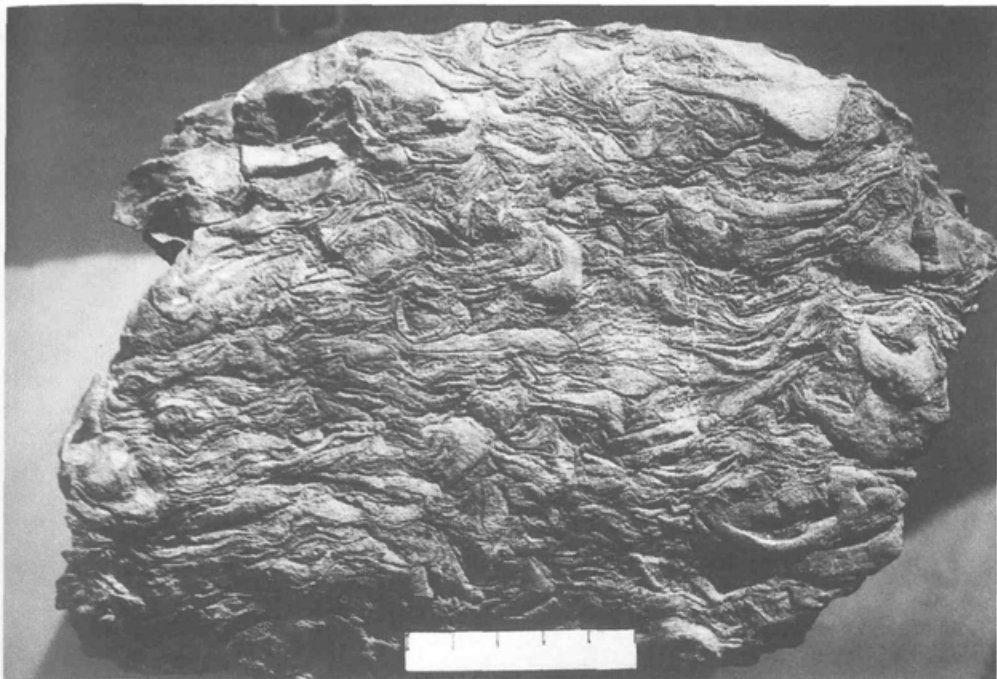
Precej manj zanimiv je vrhnji liasni apne-

23. Litioidne in druge školjke v spodnjeljurskem apnencu pri Vrhniki

srednjeliasni apnenci - tudi ti odličen gradbeni in okrasni kamen - posebno po svojem bogatem okamnelem življenju. Nekaj posebnega so kar velike jezičaste "litioidne" školjke, ki so bile, podobno kot danes leščurji, zapičene v blatno morsko dno. Rasle so tesno skupaj na pravih školjčnih tratih in ohranile so se njihove lupine običajno kot tesno skupaj naložene bele proge, ki lepšajo črnkasti apnenec. Na vrhniškem ozemlju se dobe takšne školjke v useku železniške proge kmalu nad gra-

nec, deloma gost, deloma ooliten ali onkoliten, lahko nekoliko svetlejši, kot je srednjeliasni, pa prav tako razločno plastnat, ki ga je težko ločiti od enakih doggerskih skladov. Pas njunih kamnin je najširši in njuna debelina tudi največja. Pas se vleče od Verda prek Ljubljanskega vrha in Colske doline proti jugojugo-vzhodu. Takšen apnenec lomijo in drobijo v velikem kamnolomu nad Verdom (sl. 25). Zanimivejši so spet malmski apnenci, ki se vlečejo v ožjem pasu od Snežnega griča

24. Nagneteni ostanki školjčnih lupin v spodnjejurskem apnencu

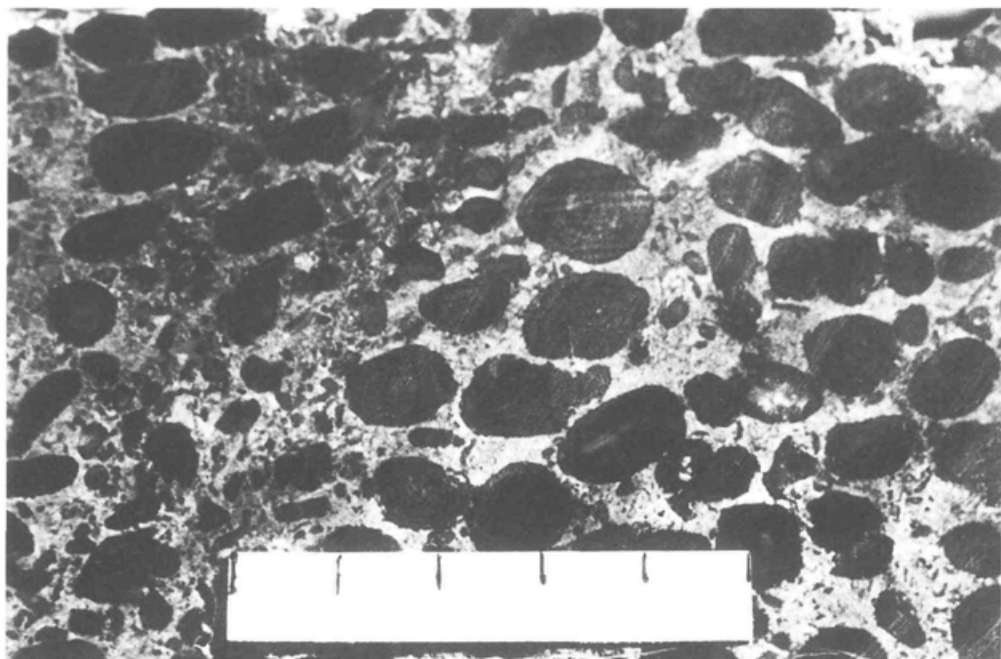
zahodno od Vrhlike čez Debeli vrh naprej proti jugojugovzhodu, vseskozi vzporedno z doggerskimi skladi. V tej enoti je kamnina siva, svetlo siva ali skoraj bela, gosta ali oolitna; deloma je to zrnati dolomit deloma pa apnenec. V nižjem malmskem delu so kar pogostne luknjičarke, predvsem rod *Trocholina*, nadalje apnenčeve alge rodov *Coscinoconus* in *Thaumatoporella*, ponekod pa so zgradile večidel apnenca majhne spongije vrste *Cladocoropsis mirabilis*, ki so značilen fosil v spodnjemalmskih apnencih Zunanjih Dinaridov. Na Logaški planoti je v svetlo sivem apnencu pravo grobišče sponcij, koral, med njihovimi skeleti vse polno ooidov in onkoidov, med njimi pa se gnetejo majhne hišice različnih luknjičark, vmes pa so še drobci drugih fosilov (sl. 26 in 27).

Višji del malmskih apnencev spremlja v ozkem pasu starejše malmske sklade na

njihovi zahodni strani. Svetel apnenec je deloma ooliten deloma gost, vmes pa tu in tam tudi zrnat dolomit. V apnencu so značilne členkaste apnenčeve alge vrste *Clypeina jurassica* (sl. 28) in *Salpingoporella annulata*. Bogati ostanek nekdanje klipinske trate v plitvem toplem Tetidinem morju je pri spominski plošči dvema ponesrečenima dekletoma ob stari avtomobilski cesti malo naprej od odcepa stranske ceste v Prezid.

Kreda

Na zgornjejurski apnenec s klipinami se naslanjajo kredne plasti in v njih je južnozahodni del občinskega ozemlja. Tu so večinoma spodnjekredne kamnine: siv in temno siv, razločno plastnat, običajno ploščast apnenec in zrnat dolomit. Oba sta bituminozna in pod udarcem kladiava močno zasmrdita. Del spodnjekrednih skla-

25. Apnenčev onkolit z velikimi onkoidi

dov je najlepše razgaljen v opuščenem kamnolomu na zgornji strani ceste Vrhnika - Dolenji Logatec že na robu vrhniške občine. V njih so težko prepoznavni školjčni ostanki rekvienij, pogostne pa so luknjičarke miliolide, ki se kot bele pike gneteje v temno sivem apnencu. Ponekod se tudi orbitoline, prav tako luknjičarke, ki jih lahko vidimo s prostim očesom. Drugače pa nam kredne plasti na ozemlju vrhniške občine ne ponujajo kaj prida zanimivega.

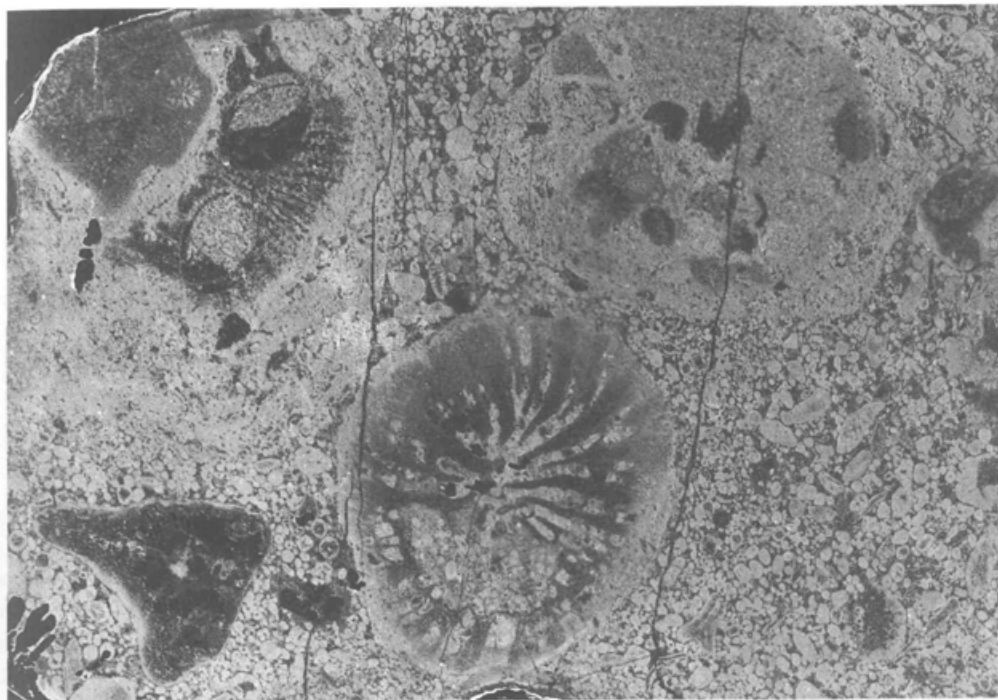
Oboji, jurski in kredni skladi so zakraseli, voda se po skrivnih poteh zgublja v podzemlje, se spet steka in prihaja na zahodnem robu Ljubljanskega barja na površje v številnih kraških izvirih. Najbolj znani so izviri Močilnik, Retovje in Bistra, vsi na robu jurskega skalovja. Voda Ljubljaničnih izvirov prihaja predvsem s Planinskega polja, Cerkniškega jezera in

Logaščice. Zapletene poti teh vodnih tokov po razpokah in rovih globoko pod površjem v zakraselem apnencu so, kolikor se je dalo, spoznali z barvanji in drugimi raziskavami. Pokrov neprepustnih usedlin na robu Barja je vodom zaprl poti, izjedene že pred začetkom pleistocenske dobe. Izviri so se morali vzdigovati, da so prišli tja, kjer so danes.

Od zahoda proti vzhodu si takole slede izviri. V Retovju je zahodno od Andrejčkovega dola Malo okence, ob visoki vodi močan izvir, ki v sušnem času lahko celo presahne. Na južnem koncu zatrepa Retovje je Veliko okence - najmočnejši izvir, majhno jezerce v sušnem času pod previsno steno in močan tok po močnejših padavinah. Veliko okence je najvišje ležeči izvir v Retovju in zato ga tudi prvega zmanjka, ko vode oplahnejo.

V že rojeno Ljubljanico se vliva najprej izvir pri Kofetu, kakih 200 m naprej močan izvir Pod skalo in še malo naprej prihaja skozi zajedo na dan izvir Pod orehom. Vsi izviri, razen obeh okenc, imajo stalno vodo. Pri visokih vodah vre med

Peklu. Otavščica s slapovi, slapiči in brizcami preskakuje okoli 200 m višinske razlike. Že pod prvo brvjo se kaže neugnana moč vode, ki s kamenjem dolbe globlje in globlje in se zajeda zdaj sem zdaj tja, kjer je pač kamnina v zdro-

26. Oolitni in onkolitni zgornjejuški apnenec s koralami in spongijami na Logaški planoti. Foto M. Grm.

gruščem na površje še polno drugih izvirov.

Vzhodno od Ljubljaničinih izvirov se v več izvirih rojeva Ljubija, pri gradu Bistra pa istoimenska Bistra.

Pekelski slapovi

Obiščimo še Pekelske slapove, dragulje slovenske narave na ozemlju vrhniške občine, ki vabijo zaradi svoje izjemne lepote in neokrnjene narave. Pot k slapovom, ki jih je s pomočjo tektonskih sil izdelala Otavščica, se začneja pri Domu v

bljenih tektonskih conah manj odporna.

Takoj onstran brvi nas objame skalovje, temno siv zgornjetriasni dolomit, sestavljen iz svetlejših in temnejših pasov. Po poti nas takšen spremlja do podnožja spodnjih lestev in posebno iz stranskih grap prihajajo na pot kosi različne pasnate kamnine. Kmalu se pod potjo pokažejo prvi skakalci. Voda se poganja čez dolomitne grbine in pregrade in že se pokažejo prvi trije približno vzporedni slapiči.

Steza se nato močneje vzpenja. Otavščica se v skakalcih preliva čez navaljene skalne

bloke in pri vsakem metru kaže drugačno podobo. Že smo pri prvem slapu. Otavščica je pri njem napravila žleb iz lehnjaka in ga prislonila ob skalni blok, pravzaprav med dva skalna bloka.

Tik pred spodnjimi stopnicami se stezica odcepi k drugemu slapu, visokemu kakih 16 m, ki se skriva za mogočno dolomitno steno. Voda dere iz višjega tolmunu po dveh vzporednih skalnih žlebovih, razpenjena odskakuje po strmem razjedenem skalovju, se nato širi na več pramenov in pada v globok tolmun. Zelo razločna je tu razkosana prelomna cona z vegasto ploskvijo na robu, v katero Otavščica poglablja žleb. Tudi globoka skalna zajeda pod stopnicami je nastala v prelomni coni. Že tu spodaj v zgodnjem pomladanskem času pritegne svojevrstno cvetje, ki mu ni enakega v ljubljanski okolici. Ob vodi so se naselile mesojede mastnice, ki priva-

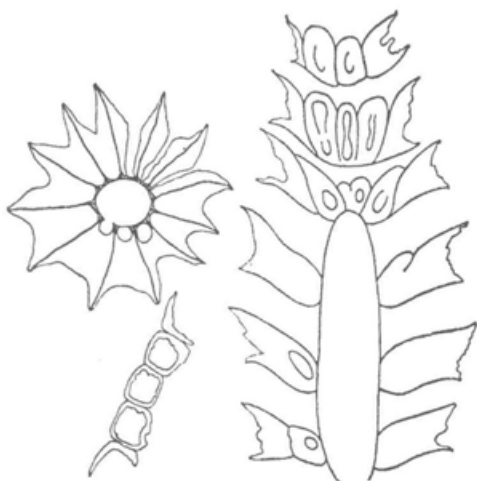
bljajo mušice v nastavljene pasti na listih, čeprav v ljubkih belih cvetovih ni videti toliko hudobnosti. S skalnih polic in razpok pozdravljajo rdeči cvetovi kranjskega jegliča. Vso to lepoto tu in tudi više ponuja Pekel posebno v aprilu, ko je cvetje najlepše.

Dobro zavarovane stopnice čez dolomitno steno nas pripeljejo k 18 m visokemu Kozjaku, tretjemu na opozorilni tabli (sl. 29). Majhna izravnavna pred njim ponuja počitek in razgled v razpenjeno Otavščico, ki pridrvi po nekaj metrov dolgem žlebu, iz njega prosto pada na velik vegast odlom in se z njega odbija v globok tolmun.

Prek tretjega slapu in malo više na stezi hiti pogled proti široki nagrbljeni skalni kopici k naslednjemu slapu, ki ni med označenimi, je pa zanimiv. Čez kopico se na široko razgrinja vodni pajčolan in prosto pada nekaj metrov globoko v tol-

27. Oolitni in onkolitni zgornjejurski apnenec s spongijami (večja na sredini je *Dehornella*, desno od nje korala *Heliocoenia*). Foto M. Grm.

28. Shematski vzdolžni in prečni prerez apnenčeve alge *Chypeina jurassica*. Alga je marsikje kamnotvorna, n.pr. ob stari cesti pri tabli ponesrečenima dekletoma. Skica po M. Heraku.

mun. Dolomitno skalo pokrivajo lehnjakove skorje, ustvarjajo hlebčasto površje, ki ga odeva temno zeleno mahovje. Lehnjakova stena s kopicami raste in z njimi se večja ta v Peklu edini "živi" rastoči slap.

Z razgledišča pri tretjem slapu je strma pot navzgor po 48 stopnicah vsekana v pasnato dolomitno skalo. V zgodnji pomladi krase dolomitno pečevje tudi rožnate blazine rese.

Nad zgornjo železno lestvijo sestoji kamnina iz okroglastih zrn z nepravilnimi ovoji, ki so nastajali v nemirnem morju, pri njihovi gradnji pa so sodelovale modrozeleno cepljivke.

Kažipot k četrtemu in petemu slapu nas popelje k strugi Otavščice in nato ob njej ali nad njo zdaj po desni, zdaj po levi. Z brvi hiti po strugi navzdol pogled k lehnjakovim kopicam in do tega rastočega slapu pot ni težavna.

Nove, varne brvi in nadelana steza dajejo priložnost spremljati v precejšnji meri vijugajoče, v razklano kamnino ujeto korito, slapiče, globeli in kotlice. Že malo više se pod brvjo kaže neugnana moč vode, ki s pomočjo kamnja dolbe globlje in globlje, ustvarja v koritu značilne lonce in se zajeda sem in tja, kjer je kamnina ob tektonskih conah manj odporna.

Ob stezi k Otavščici in naprej proti zgornjim slapovom lepša v maju tla po razjedenem pečevju gorski glavinec. Soteske takrat poživljajo tudi cvetovi marjetičnolistne nebine, ki je pogosten ledenodobni relikv po temačnih nižinskih soteskah, doma pa v gorskem svetu.

Na poti proti četrtemu slapu se je Otavščica malo nad eno od brvi izmuznila skalnim blokom, ne žubori v slapiču čeznje, marveč si utira pot skozi okno med njimi. Malo naprej je Otavščica uklenjena v razkosano dolomitno pečevje; vanj je izdolblja globoko ozko korito z večjimi in manjšimi skoki.

Četrty slap je morda med vsemi najlepši. Otavščica se prikrade k ustju skozi tesno sotesko, se požene najprej v enotnem strženu, nato pa se v pramenih spušča kakih 17 metrov globoko in buta na dolomitno kopico. Na njej se razprši v tisočero srebrnih niti, ki objemajo kamnito gmoto in se zlivajo v obsežen plitev bazen (sl. 30).

Z brvi nad četrtrim slapom hiti pogled v globoko ozko korito Otavščice, v katerem se vrste druge za drugo velike lepo izjedene kotlice. V njih je voda vrtinčila skalne kose in v manj odpornem dolomitu dolbla te značilne skledaste oblike.

Malo pred zadnjim slapom in nekoliko pod zadnjo brvjo v razširjenem koritu Otavščice grbinaste kopice nastajajočega lehnjaka preraščajo nizko razkosano dolomitno pregrado. Med njimi se preriva potok v razpenjenih pramenih in v neštetih oblikah ponuja pravo pašo za oči. Značilna

29. Kozjakov slap v Peklu. Foto A. Ramovš

zgrbančena površina, odeta z zelenim mahovjem, pa kaže na rastoči lehnjakov slapič.

Zadnji, na kažipotu peti slap, za geologa pa vsaj sedmi, je z 20 metri med vsemi najvišji. Zgoraj pada večina Otavščice najprej precej strmo v tolmun, se nato pahljačasto razširi in se na vmesni grbini loči v dva curka, ki drsita po dolomitni plasti in nazadnje prosto padata čez rob treh odlomljenih skladov. Namočene dolomitne plasti prekrivajo lehnjakove skorje in posebej na levem koncu lehnjak podaljšuje nastajajočo previsno steno. Na obeh straneh tolmana je vse belo, ko cvete marjetičnolistna nebina.

Razen rastočega lehnjakovega slapu in šele začetega lehnjakovega slapiča se vsi Pekelski slapovi znižujejo. Otavščica s kamenjem

brez prestanka dolbe korito, vendar so dandanašnji slapovi še v najlepši dobi svojega življenja. Čez deset tisoče let bodo za njimi ostale le še globoke soteske, če se bodo nadaljevali današnji geološki procesi.

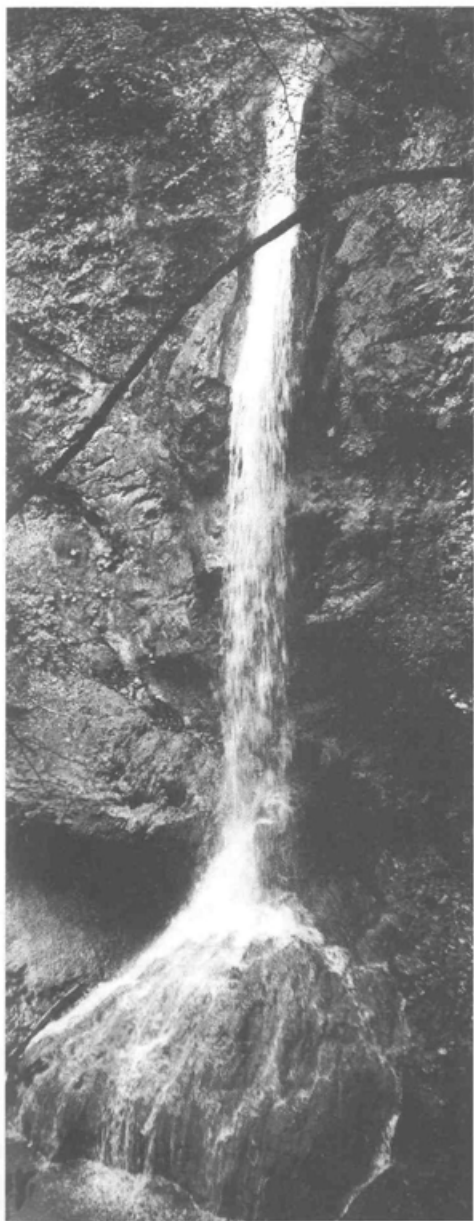
Novi zemeljski vek

Terciar

Na ozemlju vrhniške občine na površju ni nobenih terciarnih kamnin. Če so bile kje odložene, so jih vode na površju že razjedle in odnesle njihove ostanke.

Kvartar

Na vrhniškem občinskem svetu je kar precej pleistocenskih in holocenskih kamnin, ki pokrivajo predvsem njegov barjanski del. Na bolj ali manj grbinasto površje zgornjetriasnega dolomita - v okolici Vrhlike verjetno tudi jurskega apnenca - ki se je na ozemlju barjanske kotline pogrezalo, so vode nosile z dvigajočega obrobja prod, pesek, mivko, melj in peščeno ilovico in sproti zasipavale nastajajočo kotlino. To se je začelo nekje na začetku pleistocenske dobe, to je v času poledenitev in medledenih dob. Te še nesprijete kamnine leže že precej globoko pod površjem, saj so približno na pol poti med Notranjimi Goricami in Podpečjo z vrtino še v globini 103,5 m ugotovili prod s peskom in pesek s prodom, globlje pa najprej brečast material in šele pri 107 metrih kolikor toliko trden zgornjetriasni dolomit. Od globine 103,5 m navzgor so do globine 80 m našli menjavanje prodnih, peščenih, mivkinih in glinenih plasti. Med 65,29 in 65,41 m je bilo temno rjavo šotno blato z malo več šote v zgornjem delu. V približno 60 cm debeli plasti karbonatne glin je bilo pod to šoto vse polno ostankov polžjih hišic. Sicer pa se od 80. metra navzgor do kakih 9,5 m pod površjem menjava različna glina, zdaj mastna, zdaj pusta,

30. Četrty Pekelski slap. Foto A. Ramovš

različne barve, od zelenkaste, sivo modre, sive, rumenkaste, rjavkaste do črne. V posameznih globinah vsebuje več ali manj peščenih primesi ali peska. Pri globini 9,5 metra se začenja jezerska kreda, to je siva,

zelenkasta, rumenkasta ali modrikasto siva karbonatna meljasta glina, in izgine okoli 65 cm pod današnjim površjem. Upravičeno ji pravimo tudi polžarica, saj je v njej vse polno hišic raznih sladkovodnih polžev. Material jezerske krede so prinašale vode z apnenčevega sveta in v njej je do 70 odstotkov karbonatov. Plast jezerske krede je na Barju in prav tako tudi na njegovem vrhniškem delu različno debela. Kjer je bilo jezero globlje, se je je nabralo več, drugje manj. Severni konec jezerskega obrobja pa so vode zasipavale s peščeno-prodnimi in ilovnatimi naplavinami. Omenjena vrtina ni bila ravno daleč od občinske meje in zato tudi med Blatno Brezovico, Bevkami in Notranjimi Goricami lahko predvidevamo podobne razmere.

Nad jezersko polžarico leži skoraj čez in čez po Barju šota, debela običajno okoli dva metra; ob nekdanji strugi Ljubljance poročajo o štirih do petih metrih, na ozemlju med Drenovim Gričem, Bevkami in Blatno Brezovico pa je bila šota debela baje celo šest metrov. Na vrhniškem občinskem ozemlju pojdemo pogledat šoto na Jurčevo parcelo z Vrhnike. S ceste Kostanjevica - Bevke je treba na začetku Bevk zaviti na sever po cesti proti Drenovemu Griču. Samo nekaj 100 metrov in pred nami je na desni Barje nekoliko vzdignjeno. Dolgo so tam rezali okoli dva metra debelo šotno plast, jo skladali v kopice in posušeno večinoma uporabljali za kurjavo (sl. 31). Kjer so prenehali z delom, je ostala navpično odrezana stena in v njej vidimo, kako je pooglenevalo močvirno rastlinstvo. Naj omenim še, da sta pod to plastjo še dve šotni plasti, prva 15 do 20 m globoko, druga pa v globini od 21 do 26 m. Obe sta nastajali še v pleistocenski dobi. Šotno rastlinstvo je vselej raslo v močvirju, ki ga ni smela zaliti voda pa tudi osušiti se ni smelo. Tako močvirje je nastalo, ko je oteklo mostiščarsko jezero.

Šoto pokriva črna prstena plast, vrhnji pokrov barjanske ravnice, ki daje obdelovalno zemljo.

Po dolinah in ob potokih so iz današnje dobe različne peščene, prodne in glinene naplavine, ki jih ni treba posebej predstavljati.

Z današnjimi, še nesprijetimi kamninami je sklenjen pregled zelo pestre skladovnice na vrhniškem občinskem ozemlju.

Arhitektura zemeljskih plasti

Ko so se že odložile velikanske množine različnih usedlin, na vrhniškem ozemlju večinoma v morju, so se dolga milijonletja ustvarjale gore in se dolge dobe spet podirale. Pri tem so sodelovale najrazličnejše sile, ki so kot pravi arhitekti oblikovali zemeljsko skorjo, plasti gubale, lomile in premikale razkosane dele zdaj sem, zdaj tja, tudi na vrhniškem ozemlju.

Glavne tektonske enote na ozemlju vrhniške občine

Ozemlje vrhniške občine pripada kar osimim tektonskim enotam, ki se ločijo med seboj po geološki sestavi in tektonski zgradbi in so označene na priloženi geološki karti z velikimi črkami. Od severovzhodnega konca občine se vrste proti zahodu in jugu: Škofjeloško-polhograjsko ozemlje (A), Poljansko-vrhniški nizi (B), južno od obeh enot je obsežna kotlina Ljubljanskega barja (C), jugovzhodno od prostrane borovniške zajede segata na občinsko ozemlje robna dela Krimskega hribovja (D) in Rakitniške luske (E). Ves jugozahodni del ozemlja zajema Vrhniško-cerkniška gruda (F), na katero se naslanja na severozahodnem koncu občinskega ozemlja majhna Zaplanska luska (G) in zahodno od nje še Idrijsko-žirovsko ozemlje (H), ki meji na zahodu na idrijski

prelom. Vsaka enota ima svoje posebnosti, ima različne kamnine, ene bolj, druge manj na prvotnem kraju, to je približno tam, kjer so se usedale. Večinoma so se enote prerinile po narivnih ploskvah iz večje ali manjše oddaljenosti, kjer so se bile odtrgale.

Škofjeloško-polhograjsko ozemlje sestavljajo na občinskem ozemlju spodnje in srednjepermiske plasti in je bilo narinjeno na **Poljansko-vrhniške nize**, proti jugu pa na osamelce Ljubljanskega barja. V Poljansko-vrhniških nizih je še nekaj manjših tektonskih enot, sestoje pa nizi iz pisane skladovnice različnih triasnih enot od spodnjega do vrhnjega triasa. Z zahodne strani je na to enoto **narinjeno Idrijsko-žirovsko ozemlje**, ki ga ob meji sestavljajo različne črnkaste in temno sive spodnjepermiske in vijolično rdeče srednjepermiske grôdenske kamnine. Enolična sestava **Zaplanske luske** je večinoma iz noriško-retijskega dolomita, nekaj malega tudi karnijskih usedlin. Proti vzhodu in jugovzhodu je bila narinjena na jurske in kredne plasti **Vrhniško-cerkniške grude**. Starejši skladi leže tam na mlajših, kar je pri normalnih razmerah nemogoče in tak položaj lahko razloži samo nariv. Najobsežnejša, to je **Vrhniško-cerkniška gruda** sestoji v območju borovniške doline iz diplopornih apnencev in dolomitov karnijskih vijolično rdečih glinovcev, laporjev, apnenčevih peščenjakov in konglomeratov, nekaj malega črnega apnenca in železovoboksitnega oolita. Proti zahodu se nanje naslanja v normalnem stratigrafskem položaju norijsko-retijski dolomit. Na njem leže jurski skladi celotnega sistema, še bolj zahodno pa na njih kredni apnenci in dolomiti. Na to tektonsko enoto je z zahodne strani narinjeno **Idrijsko-žirovsko ozemlje** in **Zaplanska luska**, na severu pa so bili nanjo potisnjeni Poljansko-vrhniški nizi.

H **Krimskemu hribovju** spada v vrhniški občini samó ozemlje vzhodno od borovniškega preloma, ki se vleče od Brega pri Borovnici proti jugovzhodu v dolino Prušnice. Sem uvrščamo 735 m visoko Planino in 786 m visoki Srobotnik, ozemlje Mrzle doline južno od tam in ozemlje južno od Zabočeva. Ozemlje med Pakim, Planino in Srobotnikom gradijo jurski apneneci, južno od Zabočeva pa ima precejšen obseg noriško-retijski dolomit. Zahodno od Rakitne sega morda v vrhniško občino nekaj malega **Rakitniške luske**, ki jo sestavljajo večinoma spodnjetriasne plasti.

Komajda omembe vredna je tektonska enota **Idrijsko-žirovskega ozemlja** na severnozahodnem robu občinskega ozemlja zahodno od Prezida, Podlpe in v okolici Smrečja. Na vrhniškem prostoru jo sestavljajo večinoma spodnjetriasne plasti, manj permijske. Pomembnejši je njen tektonski položaj glede na druge tektonske enote. Nanjo je narinjena Zaplanska lуска, Vrhniško-cerkniška gruda, na severo zahodu Poljansko-vrhniški nizi, na severovzhodu občine pa Škofjeloško-polhograjsko ozemlje. Permijske plasti Škofjeloško-polhograjskega ozemlja, najlepše razgaljene po južnih pobočjih Debelega hriba in severno ter zahodno od Dragomerja so bile narinjene večinoma s severne oziroma severnovzhodne strani in so deloma pokrile tudi v vrhniško občino spadajoča osamelca Bevke in Kostanjevico ter vzhodno od njiju ležeč Plešivico, Vnanje Gorice in Dobčeno. Mehkejše narinjene glinenopeščene plasti so bile večinoma že odnesene, ostali so le še sledovi in manjši ostanki; samo na Plešivici je še kar precej narinjenih spodnjepermijskih kamnin.

Ozemlje so posebno v severnem delu razkosali še prelomi in med njimi naj omenim samo Borovniškega, ki se vleče pod kvartarnimi naplavinami od Ligojne do Brega, zahodno od Planine v dolino Prušnice in naprej na bloško-rakitniško planoto. V splošnem lahko rečemo, da so

tektonska dogajanja v novem zemeljskem veku močno spremenila prvotno geološko zgradbo severnega dela vrhniške občine.

Najmlajša tektonska enota na ozemlju vrhniške občine je **Ljubljansko barje**, ki sega le s svojim zahodnim koncem v občinske meje. Predstavlja tektonsko udorino, ki ima svoje rojstvo nekje na prehodu iz pliocenske v pleistocensko dobo. Takrat se je ozemlje kasnejše kotline začelo močnejše pogrezati, obrobje pa se je najbrž vzdigovalo. V podlagi preistocenske barjanske kotline je zgornjetriasni dolomit, na katerega so zadeli v vrtini med Notranjimi Goricami in Podpečjo. Tak dolomit je v kamnolomih oziroma peskokopih v Notranjih Goricah razlomljen in ob prelomnih ploskvah zdrobljen v dolomitni pesek.

Barjanska kotlina se v jugozahodnem koncu z borovniško dolino globoko zajeda proti jugu in še podaljšuje ob Otavščici in Prušnici. Med vodama se vzdiguje na severnem koncu 404 m visoka Goričica iz svetlo sivega cordevolskega apnenca in dolomita. Greben se proti jugu nadaljuje v 454 m visoki Železnik, znan tudi kot Rjavi grič in Kopitov grič, ki je v geološki sestavi zaradi železove in boksitne rude svojevrsten posebnost.

Iznad ravnega barjanskega dna mole južno od ljubljanske magistrale osamelci Sinja Gorica, Blatna Brezovica, Bevke in Kostanjevica, ki so razen zadnjega vsi iz zgornjetriasnega dolomita; na Kostanjevici pa je ob dolomitu še spodnjepermijski glinovec in sljuden kremenov peščenjak. To so najvišji deli pogreznjene podlage, na katero so bili nasuti pleistocenski in holocenski sedimenti.

Geološko je ozemlje vrhniške občine zelo pestro in ohranjeno življenje iz davnih milijonletij zanimivo kot malokje drugod.

Literatura:

Poleg lastnih terenskih raziskovanj in ogledov je bila v tem delu uporabljena še naslednja, za to ozemlje pomembnejša literatura:

1. Grad, K. & Ferjančič, L. 1974, Kranj: Osnovna geološka karta SRFJ, 1:100.000. Zvezni geološki zavod Beograd, Beograd.
2. Grad, K. & Ferjančič, L. 1974, Tolmač za listo Kranj. Osnovna geološka karta SRFJ 1:100.000. Zvezni geološki zavod Beograd, Beograd.
3. Kossmat, F. 1902: Über die Lagerungsverhältnisse der kohlenführenden Raibler Schichten von Oberlaibach. Verh.Geol.Reichsanst. 1902, 150-162, Wien.
4. Pleničar, M. et al., 1967, Postojna: Osnovna geološka karta SRFJ 1:100.000. Zvezni geološki zavod Beograd, 70 str., Beograd.
5. Pleničar, M. & Ferjančič, L. 1970, Tolmač za list Postojna. Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000. Zvezni geološki zavod Beograd, 62 str., Beograd.
6. Ramovš, A. 1953: O stratigrafskih in tektonskih razmerah v borovniški dolini in njeni okolici. *Geologija* 1, 90-110, Ljubljana.
7. Ramovš, A. 1958: Razvoj zgornjega perma v Loških in Polhograjskih hribih. Razprave IV. razr. SAZU 4, 451-622, Ljubljana.

Blagayev volčin (*Daphne* *blagayana* Freyer) v okolici Vrhnike

Tone Wraber

Blagayev volčin (*Daphne blagayana* Freyer) je ena najbolj znanih rastlin slovenske flore, za kar lahko navedemo več vzrokov. Čeprav gre za precej očitno, v času cvetenja tudi zelo privlačno rastlino, je v zavest rastlinske sistematike stopila ra-

zmeroma pozno, leta 1838. Njeno klasično nahajališče, (Polhograjska) Gora, po zavetniku cerkvice na njenem vrhu zelo znano tudi kot "(Sv.) Lovrenc", je skoraj 20 let veljalo za edino, nakar nove najdbe vse do današnjega časa prispevajo k dokončni vednosti o celotni razširjenosti Blagayevega volčina, ki pa v podrobnostih najbrž še vedno ni popolna. Zadnja pomembna najdba v prigorju Karnijskih Alp v severovzhodni Italiji je bila namreč objavljena šele 1990. leta (Martini & Poldini, 1990). Njegovo odkritje je povzročilo precejšnjo pozornost ter obisk saškega kralja in ljubiteljskega botanika Friderika Avgusta II., o čemer priča 7. septembra 1838 odkriti obelisk na vznožju Gore. Ob tem obisku je bilo že izrečeno mnenje, da je treba Blagayev volčin varovati pred iztrebljenjem, kar najbrž pomeni prvo neutilitaristično naravovarstveno misel v Sloveniji, kmalu pa bo minilo tudi 100 let od njegovega prvega zakonskega zavarovanja na Kranjskem in Štajerskem (1898) in s tem tudi od začetka "uradnega" varovanja narave v Sloveniji. Vsa ta dejstva govorijo v prid mnenju, da Blagayev volčin ni samo ena od rastlin slovenske flore, pomembnih za botanično raziskovanje, temveč tudi trajno izhodišče za različna druga prizadevanja. Vse to pa Blagayev volčin v njegovi rojstni deželi določa kot pomemben spomenik slovenske kulture. O tem navsezadnje priča tudi 1994 izdana serija štirih rastlinskih znamk, med katerimi je ob treh v Sloveniji endemičnih rastlinah tudi Blagayev volčin.

Čeprav je literatura, tudi domača, o Blagayevem volčinu zelo obsežna, je res, da so podrobnosti o floristično-vegetacijskih razmerah na posameznih nahajališčih mnogokrat neznane, kar pa največkrat velja tudi za mnoge druge zastopnike slovenske flore. To je velika pomanjkljivost zlasti pri endemičnih ali drugih geobotanično pomembnih rastlinah.

1. Blagayev volčin na nahajališču pri Zaplani (*Daphne blagayana* auf dem Fundort bei Zaplana). Foto T. Wraber.

K članku o Blagayevem volčinu v vrhniški okolici me je spodbudil sošolec, vrhniški domačin prof. dr. Branko Stanovnik, ob čemer se tudi spominjam, da sem to rastlino tod videl že sredi petdesetih let, ko sem zahajal na Logarjevo kmetijo na Zaplani, dom sošolca Ivana Petkovška. Prvemu se zahvaljujem za koristno spodbudo, enako pa tudi prof. dr. Antonu Ramovšu za določitev kremenovega peščenjaka pri Zaplani ter dolomita in glinovca pri Samiji. Članek posvečam spominu prof. dr. Viktorja Petkovška († 26.7.1994), ki je pred 6 desetletji napisal članek o Blagayevem volčinu, klasičen zgled za slovensko poljudnoznanstveno pisanje.

Razširjenost Blagayevega volčina v Sloveniji in drugod

Blagayev volčin je stopil v zavest botanikov leta 1837, ko ga je 22. maja tega leta, še nespoznanega, prinesel domačin polhograjskemu graščaku Rihardu Ursiniju Blagayu, ta pa nemudoma poslal ljubljanskemu muzejskemu kustosu Henriku Freyerju. Freyer je v poslani rastlini spoznal še neopisano vrsto volčinov in jo po korespondenci s tedanjima vodilnima strokovnima avtoritetama krstil za *Daphne blagayana* (Freyer 1838 : 176). V herbariju dunajskega Naravoslovnega muzeja je herbarijska pola s popolnim listkom in datumom 23. 5. (18)37, na kateri je podpisan Freyer in ki jo lahko imamo za holotip Blagayevega volčina (primerjaj Praprotnik 1988:269).

Ne smemo pa zamolčati, da je bil Blagayev volčin prvič najden, a napačno določen že 1780 na Sedmograškem v Romuniji; ta zmota je trajala vse do 1884. leta. O okoliščinah odkritja pri Polhovem Gradcu in nadstoletnih zablodah v Romuniji nas poučita Angela Piskernik (1926-1927) in Leo Derganc (1904).

Po današnji vednosti je Blagayev volčin razširjen predvsem v osrednjih delih Balkanskega polotoka, zlasti v Bosni, Hercegovini, Srbiji in Črni Gori, od koder sega s po nekaj nahajališči v Albanijo, Makedonijo, Grčijo in Bolgarijo. Onkraj Donave ima ločeno razširjenost v Romuniji, proti severozahodu pa na Hrvaškem (Samoborsko gorje), v Sloveniji in Italiji (Karnija). Slovenska nahajališča so v Posotelju, ob spodnji Savinji, na Kočevskem, v Polhograjskem hribovju in v dolini Trebušnice. Vsa slovensko-hrvaška nahajališča so na karbonatni podlagi (dolomit), v Bosni in Srbiji pa zelo pogostno tudi na serpentinitu, ki ima z dolomitom skupen magnezij.

Blagayev volčin pri Vrhniku

Po odkritju na Gori nad Polhovim Gradcem se je vednost o nadaljnjih slovenskih nahajališčih le počasi večala. 1871 ga je na Jetrbenku odkril tedanji ljubljanski župan, sicer pa znani kranjski naravoslovec, arheolog, muzealec in politik, a tudi "uskok" od slovenstva k nemštvu K. Deschmann. Deset let pozneje ga je na Grmadi našel srednješolski profesor naravoslovja in poznejši vodilni kranjski botanik A. Paulin, leta 1889 pa je profesor naravoslovja na ljubljanski realki in pomembni mikolog W. Voss objavil, da raste tudi "pri Stari Vrhniku, na griču Razor, jugovzhodno od Podlipe". Pri tem se sklicuje na posestnika

F. Kotnika z Verda in okrajnega sodnika dr. K. Paeuerja z Vrhnike (Voss 1889:29). Tako kot Blagay sta imenovana podatke o najdbi oz. nahajališču najbrž samo sporočila, kar velja tudi za nahajališče pri Samiji nad Podlipo, ki ga je, ne da bi navedla najditelja ali posrednika, objavila A. Piskernik (1926-1927:60). Nahajališči na Razorju in pri Samiji sta doslej v vrhniški okolici edini znani. V nadaljnjem ju bomo поблиže opisali.

Blagayev volčin pri Zaplani

Čeprav prvi in še mnogi nadaljnji pisni viri prvo pri Vrhniku odkrito nahajališče postavljajo na Razor, zaselek severozahodno od Stare Vrhnike, je bolj prav, če ga zemljepisno spravljamo v zvezo z Zaplano. Blagayev volčin raste na severni strani Ulovke, smučarjem precej znanega in temu ustrezno skaženega, 801 m visokega vrha med Zaplano in dolino Podlipščice. Prvo nahajališče je na desni strani ceste Vrhnika Zaplana, kmalu za odcepom ceste k razglednemu stolpu na Planini, nadaljnja pa na robu, kjer se planota Ulovke v višini 600 m strmo prevesi proti severovzhodu. Pojavljanje sega vse do roba planote nad potočno grapo, ki se vzhodno od Logarjeve in zahodno od Trčkove kmetije spušča v dolino Podlipščice. V navedenem predelu smo naredili tri vegetacijske popise, prvega v kvadrantu 0051/2, druga dva pa v kvadrantu 0051/1 srednjeevropskega flornega kartiranja.

1. popis: Zaplana, nedaleč za odcepom ceste na Planino, jasast gozd na desni strani, 610 m n.v., precej razgiban, krajeno na sever in zahod rahlo nagnjen svet (0051/2).

Drevesna plast:

- 2.2 *Fagus sylvatica*
- 2.1 *Acer pseudoplatanus*
- 2.1 *Picea abies*
- 2.1 *Ostrya carpinifolia*
- 1.1 *Fraxinus ornus*
- + *Acer platanoides*
- (+) *Ulmus montana*

Grmovna plast:

- 2.2 *Ostrya carpinifolia*
- 1.2 *Berberis vulgaris*
- 1.2 *Cornus mas*
- 1.2 *Daphne mezereum*
- 1.2 *Sorbus aria*
- +2 *Euonymus verrucosa*
- +2 *Fraxinus ornus*
- +2 *Lonicera caprifolium*
- (+.2) *Lonicera xylostium*
- + *Corylus avellana*
- + *Crataegus monogyna*
- + *Laburnum alpinum*
- + *Ligustrum vulgare*
- + *Salix caprea*

Zeliščna plast:

- 3.3 *Carex alba*
- 3.3 *Daphne blagayana*
- 3.3 *Omphalodes verna*
- 2.2 *Calamagrostis varia*
- 2.2 *Clematis vitalba*
- 2.2 *Hacquetia epipactis*
- 2.2 *Melica nutans*
- 2.2 *Mercurialis perennis*
- 2.2 *Salvia glutinosa*
- 1.2 *Asarum europaeum*
subsp. *caucasicum*
- 1.2 *Carex flacca*
- 1.2 *Cirsium erisithales*
- 1.2 *Gentiana asclepiadea*
- 1.2 *Hedera helix*
- 1.2 *Polygala chamaebuxus*
- 1.2 *Rubus fruticosus* agg.

- 1.2 *Rubus idaeus*
- 1.1 *Cyclamen purpurascens*
- 1.1 *Pteridium aquilinum*
- +3 *Brachypodium sylvaticum*
- +3 *Carex pilulifera*
- +3 *Eupatorium cannabinum*
- +2 *Aremonia agrimonoides*
- +2 *Brachypodium rupestre*
- +2 *Bupthalmum salicifolium*
- +2 *Carex sylvatica*
- +2 *Cirsium oleraceum*
- +2 *Danthonia decumbens*
- +2 *Euphorbia amygdaloides*
- +2 *Euphorbia cyparissias*
- +2 *Galium laevigatum*
- +2 *Genista germanica*
- +2 *Genista pilosa*
- +2 *Helleborus odoratus*
- +2 *Hepatica nobilis*
- +2 *Hypericum perforatum*
- +2 *Knautia drymeia*
- +2 *Peucedanum austriacum*
- +2 *Potentilla erecta*
- + *Allium pulchellum*
- + *Anemone nemorosa*
- + *Anthericum ramosum*
- + *Athyrium filix-femina*
- + *Cirsium pannonicum*
- + *Convallaria majalis*
- + *Fragaria vesca*
- + *Helleborus niger*
- + *Hieracium murorum*
- + *Laserpitium krapfii*
- + *Melittis melissophyllum*
- + *Platanthera bifolia*
- + *Primula vulgaris*
- + *Solidago virgaurea*
- + *Vaccinium myrtillus*

Združba predstavlja bukovje s črnim gabrom (*Ostryo-Fagetum*), v kateri je poleg termofilnega zastopan tudi mezofilni element, od zadnjega npr. beli javor in celo gorski brest. To se da razložiti z dejstvom, da je popisna ploskev pravzaprav v vrhnjem delu sveta med dvema potočnima

jarkoma, ki predstavljata izrazito mezofilno ali skoraj higrofilno rastišče. Pojavljajo se tudi nekatere acidofilne rastline, npr. *Genista germanica*, *G. pilosa*, *Potentilla erecta*, *Carex pilulifera* in *Danthonia decumbens*, kar priča o vplivu kisle kamnine.

2. popis: Zaplana, severno pobočje Ulovke nedaleč od kmetije Jamnik, na robu planotastega sveta s počitniškimi hiškami, kjer se ta strmo prelomi proti Razorski dolini, tik nad velikim vetrolomom, 620 m n.v., nagib 10-20°, severovzhod (0051/1).

Drevesna plast:

- 2.1 *Acer pseudoplatanus*
- 2.1 *Fagus sylvatica*
- 2.1 *Ostrya carpinifolia*
- 2.1 *Taxus baccata*
- 1.1 *Sorbus aria*
- + *Picea abies*

Grmovna plast:

- 1.2 *Fagus sylvatica*
- 1.2 *Laburnum alpinum*
- 1.2 *Ostrya carpinifolia*
- 1.2 *Rosa spec.*
- 1.2 *Rubus fruticosus agg.*
- + *Acer pseudoplatanus*
- + *Daphne mezereum*
- + *Fraxinus ornus*
- + *Lonicera alpigena*
- + *Picea abies*
- r *Castanea sativa*

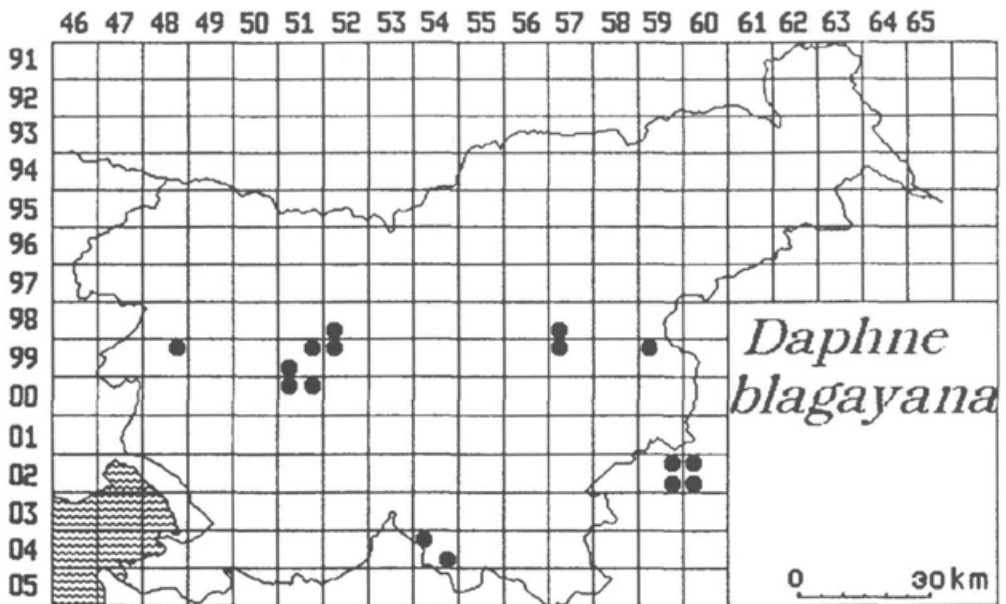
Zeliščna plast:

- 4.4 *Daphne blagayana*
- 2.3 *Calamagrostis varia*
- 2.3 *Carex alba*
- 2.3 *Omphalodes verna*
- 1.2 *Convallaria majalis*
- 1.2 *Gentiana asclepiadea*

- 1.2 *Helleborus niger*
- 1.2 *Mercurialis perennis*
- 1.2 *Solidago virgaurea*
- 1.1 *Cyclamen purpurascens*
- 1.1 *Laserpitium krapfii*
- +2 *Aposeris foetida*
- +2 *Athyrium filix-femina*
- +2 *Buphthalmum salicifolium*
- +2 *Clematis vitalba*
- +2 *Euphorbia amygdaloides*
- +2 *Hedera helix*
- +2 *Hypericum perforatum*
- +2 *Melittis melissophyllum*
- +2 *Mycelis muralis*
- +2 *Oryzopsis virescens*
- +2 *Polygala chamaebuxus*
- + *Anemone nemorosa*
- + *Aquilegia nigricans*
- + *Dryopteris filix-mas*
- + *Phyteuma zahlbruckneri*
- + *Platanthera bifolia*
- + *Polygonatum multiflorum*
- + *Primula vulgaris*
- + *Pteridium aquilinum*
- + *Senecio fuchsii*

Gre za združbo bukve in črnega gabra (*Ostryo-Fagetum*), v kateri se s precejšnjo pogostnostjo pojavlja tudi tisa. Posamezni primerki so dokaj lepe rasti, visoki 4 do 8 m. V bližini tega popisa počitniške hiške segajo neposredno na območje uspevanja Blagayevega volčina. Tako npr. ena od hišk nedvomno stoji na nekdanjem rastišču volčina, ki je bilo prizadeto tudi zaradi dovozne poti. 15 m severno od te hiške raste lep, okrog 15 m visok domači kostanj (*Castanea sativa*). Skupno pojavljanje Blagayevega volčina in domačega kostanja je nenavadno, a ga vidimo tudi na nahajališču pri Samiji.

3. popis: Zaplana, severno pobočje Ulovke blizu kmetije Jamnik, na zgornjem robu planotastega sveta, kjer se ta strmo prelomi v grapo, po kateri teče potok

2. Razširjenost Blagayevega volčina v Sloveniji in na Hrvaškem. Od hrvaških nahajališč zaradi pojavljanja zunaj okvira karte ni vrisano tisto na Medvednici, ki ga omenjata S. Unger in Lj. Regula-Bevilacqua v Crveni knjigi biljnih vrst Republike Hrvatske (Zagreb, 1994), (dopolnjeno po T. Wraberju & P. Skobernetu, 1989).

Die Verbreitung von *Daphne Blagayana* in Slowenien und Kroatien. Von den kroatischen Fundorten ist wegen des Vorkommens ausserhalb des Kartenausschnitts nicht eingezeichnet jener auf der Medvednica bei Zagreb, erwähnt von S. Unger und Lj. Regula-Bevilacqua im Roten Buch der Pflanzenarten der Republik Kroatien (Zagreb, 1994), (vervollständigt nach T. Wraber & P. Skoberne, 1989).

zahodno od kmetije Trček v dolino Podlipščice, v zgornjem delu pa vodi kolovoz od kmetije Trček h kmetiji Logar, 600 m, 30°, zahod (0051/1).

Drevesna plast:

- 2.1 *Acer pseudoplatanus*
- 2.1 *Fraxinus ornus*
- 1.1 *Fagus sylvatica*
- 1.1 *Ostrya carpinifolia*
- 1.1 *Sorbus aria*
- + *Picea abies*

Grmovna plast:

- +2 *Daphne mezereum*
- +2 *Euonymus verrucosa*
- +2 *Fraxinus ornus*
- +2 *Lonicera alpigena*
- +2 *Viburnum lantana*

Zeliščna plast:

- 3.3 *Calamagrostis varia*
- 3.3 *Carex alba*
- 2.2 *Daphne blagayana*
- 2.2 *Salvia glutinosa*
- 1.2 *Helleborus niger*

- 1.2 *Hepatica nobilis*
- 1.2 *Omphalodes verna*
- 1.1 *Hacquetia epipactis*
- 1.1 *Solidago virgaurea*
- +2 *Aposeris foetida*
- +2 *Carex flacca*
- +2 *Cirsium erisithales*
- +2 *Euphorbia amygdaloides*
- +2 *Galium laevigatum*
- +2 *Gentiana asclepiadea*
- +2 *Melica nutans*
- +2 *Prenanthes purpurea*
- +2 *Valeriana tripteris*
- +2 *Viola reichenbachiana*
- + *Cyclamen purpurascens*
- + *Digitalis grandiflora*
- + *Mercurialis perennis*
- + *Polygonatum multiflorum*
- + *Pteridium aquilinum*

Tudi ta popis lahko uvrstimo v asociacijo bukve in črnega gabra (*Ostryo-Fagetum*), je pa od vseh treh najbolj termofilen in vsebuje tudi značilnosti asociacije črnega gabra in malega jesena (*Ostryo-Fraxinetum orn*), kar se da razložiti z relativno toplo lego, strmim nagibom in skalnatim površjem.

Nedaleč od tega popisa je ob poti od Logarja k Trčku na osojnem dolomitnem skalovju nahajališče kranjskega jegliča (*Primula carniolica*), ki pa zaradi majhne površine in popolne zakritosti od gozda ne kaže za združbo kranjskega jegliča značilne floristične sestave. Poleg vendarle precej pogostnega kranjskega jegliča sta pogostnejši vrsti še *Valeriana tripteris* in *Calamagrostis varia*, pojavljajo pa se tudi sršaji *Asplenium ruta-muraria*, *A. trichomanes* in *A. viride*.

Kamnina na opisanih nahajališčih Blagayevega volčina je dolomitna, kar je v slovensko-hrvaškem arealu dominantna lastnost pojavljanja te vrste. Malo nad narejenimi popisi, to je južno od ceste Mizni dol - Jamnik - Kuren, pa je v ozkem pasu navzoč tudi drobnozrnat limonitiziran

srednje-zgornjekarnijski (zg. trias) kremenov peščenjak, ki razloži skupno pojavljanje Blagayevega volčina in domačega kostanja ter nekaterih acidofilnih rastlin, najdenih v 1. popisu.

Blagayev volčin pri Samiji

Nahajališče pri Samiji je v Sloveniji eno najmanj znanih in o njem razen golega zemljepisnega podatka, objavljenega 1927, do 1994 nismo vedeli ničesar. Leži na Čukovem griču, dolomitnem hrbtu severozahodno od zaselka Samija, med cesto Podlipa Smrečje in zgornjim tokom potoka Šujica, v kvadrantu 9951/3. Od najbolj zahodnega na Zaplani v zračni črti v severozahodni smeri ni oddaljeno več kot 4,5 km, vendar pa je vmes 300 m globoka in široka dolina Podlipščice. Na tem nahajališču smo naredili 2 popisa, od katerih objavljamo enega.

Popis: Smrečje, Čukov grič severozahodno od Samije, bukov gozd v severovzhodni legi, zrnat spodnjekarnijski dolomit, v bližini tudi glinovec, 560 m, 25-30° (9951/3).

Drevesna plast:

- 3.1 *Fagus sylvatica*
- 2.1 *Picea abies*
- 1.1 *Fraxinus ornus*
- 1.1 *Larix decidua*

Grmovna plast:

- 2.1 *Acer pseudoplatanus*
- +2 *Berberis vulgaris*
- +2 *Daphne mezereum*
- +2 *Fagus sylvatica*
- +2 *Rosa spec.*
- + *Euonymus verrucosa*
- + *Fraxinus ornus*
- r *Castanea sativa*
- r *Quercus petraea*

Zeliščna plast:

- 4.4 *Daphne blagayana*
- 3.3 *Omhalodes verna*
- 2.2 *Hacquetia epipactis*
- 1.3 *Carex alba*
- 1.2 *Aposeris foetida*
- 1.2 *Clematis vitalba*
- 1.2 *Gentiana asclepiadea*
- 1.2 *Mercurialis perennis*
- 1.2 *Salvia glutinosa*
- 1.2 *Vaccinium myrtillus*
- 1.1 *Anemone nemorosa*
- 1.1 *Cyclamen purpurascens*
- 1.1 *Pteridium aquilinum*
- +3 *Asarum europaeum*
    subsp. *caucasicum*
- +2 *Brachypodium sylvaticum*
- +2 *Hieracium murorum*
- +2 *Polygala chamaebuxus*
  - + *Aremonia agrimonioides*
  - + *Euphorbia amygdaloides*
  - + *Euphorbia carniolica*
  - + *Helleborus odoratus*
  - + *Hepatica nobilis*
  - + *Melittis melissophyllum*
  - + *Picea abies*
  - + *Polystichum aculeatum*
  - + *Sanicula europaea*
  - + *Solidago virgaurea*

Popis predstavlja po naših izkušnjah najbolj mezofilno obliko pojavljanja Blagayevega volčina v Sloveniji. Zdi se celo, da ima v njem svoj optimum, saj se v zeliščni plasti uveljavlja v obsežnih in povsem sklenjenih preprogah, ki na gosto in daleč pokrivajo površje. Termofilnih rastlin je malo in imajo nizko pokrovnost: mali jesen, ki se posamez pojavlja v drevesni plasti, češmin in bradavičasta trdleska v grmovni plasti, ter nekaj zelišč (*Carex alba*, *Melittis melissophyllum*). Ta bukov gozd bi še najlažje uvrstili v združbo *Hacquetio-Fagetum*. V širši okolici popisa smo v enakih ekoloških razmerah videli en

sam črni gaber. K mezofilnosti rastišča najbrž prispeva bližnje pojavljanje glinovca, kar se kaže tudi v skupnem pojavljanju Blagayevega volčina z domačim kostanjem in celo rebrenjačo (*Blechnum spicant*)! Blagayev volčin je najbolj pogosten nad kolovozom, ki se čez severo-vzhodno pobočje Čukovega griča spusti k Šujici oz. samotni domačiji Šentjošt nad Horjulom 29. Nekaj ga je tudi pod kolovozom, sega pa vse do vrha slemena (585 m), kjer se gozd razredči, več je malega jesena, pojavijo pa se tudi rdeči bor, graden, mokovec in domači kostanj. Tukaj je Blagayevega volčina manj, kar velja tudi za jugozahodno, k cesti Podlipa Smrečje obrnjeno stran, na kateri raste fragmentarno razvita družba *Genisto januensis-Pinetum* (med drevesi in grmi prevladuje mali jesen, posamič so prisotni rdeči bor, bukev, graden, smreka, kalina in dobrovita, v zeliščni plasti pa *Erica carnea*, *Polygala chamaebuxus*, *Calamagrostis varia*, *Carex alba*, *Teucrium chamaedrys*, *Galium verum*, *Fragaria moschata*).

Ekološke razmere Blagayevega volčina pri Vrhniki

Pravkar zapisane rastiščne razmere kažejo, da je Blagayev volčin tako pri Zaplani kot pri Samiji v največji meri mezofilna rastlina. Pojavlja se predvsem v bukovem gozdu različnih tipov; določili smo ju kot združbi *Ostryo-Fagetum* in *Hacquetio-Fagetum*. To se precej ujema z izkušnjami, ki jih imamo z nekaterih drugih nahajališč te rastline, manj pa z doslej objavljenimi podatki. G. Tomažič (1940 : 90) je opisal subasociacijo *Genisto januensis-Pinetum daphnetosum blagayanae*, ki jo kot zaključno fazo združbe navaja za Lubnik, Polhograjsko hribovje, Veliko Kozje in tudi Zaplano. V okolici Zaplane te vegetacijske oblike nismo videli, pač pa fragmentarno

pri Samiji, kjer pa ne bi mogli trditi, da Blagayev volčin uspeva optimalno. Nadaljnji fitocenološko označeni nahajališči Blagayevega volčina opisuje T. Wraber (T. Wraber & Mikuletič 1965 : 64) iz doline Trebuščice in (po popisu M. Wraberja) s Pašnice nad Pilštajnom. V prvem primeru gre za združbo *Ostryo-Fraxinetum ornii* z bogato zastopanostjo dealpinskih rastlin,* v drugem pa za združbo *Lathyro nigri-Quercetum petraeae* (v navedenem delu

* 29. 9. 1994 smo nahajališče v dolini Trebuščice spet obiskali in k doslej objavljenim podatkom dodajamo nekaj dopolnil in popravkov. Leži v sotočju med Podkobiljsko grapo in Trebušnico, v skrajnem jugovzhodnem delu kvadranta 9948/2, ne pa v kvadrantu 9949/3, kot sta ga, ob upoštevanju zaradi slabega zemljevida prvotno le približno določene nadmorske višine ("okrog 300 m", Wraber & Mikuletič 1965 : 64), določila T. Wraber & Skoberne 1989 : 127). Kmečke hiše Gorenja Trebuša 110, ki je - prazna - 1965 še stala, ni več; na njenih temeljih stoji počitniška brunarica. Blagayev volčin raste v nadmorski višini 250 do 260 m (določeno po topografski karti 1 : 25.000, list Čepovan, Vojnogeografski inštitut Beograd, 1987), kar je najnižje doslej znano nahajališče v Sloveniji. Kot je bilo že objavljeno, gre za združbo *Ostryo-Fraxinetum ornii*; v 1965 objavljenem popisu je pomotoma izpadel mali jesen (*Fraxinus ornus*), ki je bil zapisan v višji grmovni plasti. Na nahajališču Blagayevega volčina, vendar pa zunaj 1965 popisane ploskve, smo 1994 v drevesni plasti ugotovili še tiso (*Taxus baccata*) v vsaj 5 primerkih, od katerih je najvišji visok 9 m, v višji grmovni plasti čistilno krhliko (*Rhamnus cathartica*), drobnico (*Pyrus pyraeaster*), lesniko (*Malus sylvestris*), navadno krhliko (*Fragula alnus*) in beli javor (*Acer pseudoplatanus*), v nižji grmovni plasti domači kostanj (*Castanea sativa*), v zeliščni plasti pa vrsti *Betonica officinalis* in *Melittis melissophyllum*. Beli javor in domači kostanj sta se na nahajališču gotovo naselila šele po letu 1965, saj nista višja od 1,5 oz. 0,5 m. Pojavljanje domačega kostanja je, na povsem karbonatnih tleh in v ilirsko-dealpinskem flornem okolju, presenetljivo, je pa verjetno, da se edini primerek ne bo razvil v odraslo drevo.

imenovana še *Quercus-Ostryetum quercetosum sessiliflorae*). Obe združbi sta mnogo bolj svetlo- in vsaj delno tudi toploljubni kot pa vegetacija, v kateri uspeva optimalno Blagayev volčin v vrhniški okolici. Tako lahko trdimo, da uspeva Blagayev volčin v Sloveniji sicer tudi v nekaterih bolj heliofilnih in kserofilnih združbah (zvezi *Fraxino ornii-Ostryion in Quercion pubescens-sessiliflorae*), da pa dosega svoj ekološki optimum predvsem v senčnem spodnjemontanskem bukovju iz zveze *Aremonio-Fagion (Ostryo-Fagetum, Hacquetio-Fagetum)*. Zasenčenje ga torej ne prežene, temveč ga v rasti celo pospešuje.

Fitogeografsko pomembna je ugotovitev, da je floristična zgradba nahajališč Blagayevega volčina v okolici Vrhnike sicer pretežno srednjeevropska, da pa so precej zastopane tudi južноеvropske in nekoliko manj, a pogosto z veliko pokrovnostjo nekatere ilirske vrste (*Aremonia agrimonioides*, *Daphne blagayana*, *Hacquetia epipactis*, *Omphalodes verna*).

Ali je Blagayev volčin (še) ogrožen?

Zaradi že skoraj stoletje trajajočega varovanja je Blagayev volčin pravi simbol individualnega varstva rastlin v Sloveniji. Naše sedanje izkušnje pa so vendarle takšne, da se sprašujemo, ali je (bilo) varovanje učinkovito in ali je sploh potrebno. Da ne bi naredili prenačlenjenih sklepov, velja pogledati v dosedanje literaturo. Tako piše Paulin (1902), da na Jetrbenku prihaja do pravih plenilskih pohodov in brezobzirnega rezanja rastline, kar "v zadnjih desetletjih" počenjajo nekateri krogi, ki jim je rastlina postala modna. Na to so postali pozorni tudi domačini, ki skušajo, "kot se to vedno dogaja", priti do sicer skromnega zaslužka, zaradi česar ne prodajajo samo njenih šopkov na kraju samem, temveč jo kar v koših nosijo na ljubljanski

trg. Zaradi tega je Paulin na Jetrbenku, kjer je "pred 15 leti" poganjke štel v stotih, v času pisanja članka našel le še posamezne borne primerke. Razumljivo je, da je Paulin v svojem rokopisu o botaničnih spomenikih na Kranjskem iz leta 1906 mednje uvrstil tudi Blagayev volčin in zanj na prvem mestu priporočil posebno varstvo (Mayer 1988 : 47). V času med obema svetovnima vojnama piše Petkovšek (1935 : 188), da ljudje vozijo volčin iz Rimskih Toplic in Zidanega mosta v Zagreb in Maribor in ga prodajajo celo na vlaku; tudi v Ljubljani ga ponujajo "po ulicah, po stanovanjih in pred pokopališčem". Po 2. svetovni vojni sporoča T. Wraber (1965 : 80), da je 1955 na domačiji na Polhograjski Gori videl poln škafo odrezanih cvetočih poganjkov, na nahajališču pa cvetov skoraj ni bilo več videti.

Zdi se, da je opisano početje vendarle bolj ali manj stvar preteklosti, saj ga v sedanjem času ne doživljamo. Na Jetrbenku je volčina precej in ne kaže, da bi bil kljub opisanemu ropanju bistveno prizadet, čeprav seveda ne poznamo stanja na nahajališču pred sto in več leti. Zaradi močnega vegetativnega razmnoževanja se Blagayev volčin očitno hitro opomore. O tem priča tudi sedanja izkušnja. Ko smo se 1988 po slovesnosti pri obnovljenem Blagayevem obelisku povzpeli na Goro in nato spustili na njeno severno stran, smo med potjo videli tako kot vedno mnogo Blagayevega volčina. Toda najpozneje na pomlad 1990 je skoraj izginil, kar so domačini pripisali muflonom, ki so v zimi brez snega objedli poganjke (Vrhovec 1990). 1993 smo opazili prvo izboljšanje, ki se nadaljuje, čeprav je volčina še vedno mnogo manj kot pred leti. O tem, kako si je Blagayev volčin z vegetativnim razmnoževanjem opomogel na pogorišču na Velikem Kozjem, piše Petkovšek (1935:187).

Kot v mnogih drugih primerih tudi pri Blagayevem volčinu nekoč zloglasno trganje za šopke izginja. Mnogo bolj so mu nevarne gradnje, ki povsem uničijo njegovo rastišče. To se je po besedah prof. dr. B. Stanovnika delno zgodilo na sedanjem smučišču na Ulovki, navedli pa smo tudi primer ene od hišk počitniškega naselja. Naravnim spremembam, npr. sukcesijam v razvoju vegetacije, se rastlina očitno v lahkoto prilagaja, saj po naših izkušnjah v mezofilni vegetaciji uspeva še bolj kot pa v termo- in heliofilni, v kateri se sicer tudi pojavlja in za katero naj bi bila po dosedanji literaturi predvsem značilna. Sedanje ogrevanje podnebja pa bo vegetacijsko sukcesijo prav lahko spet obrnilo od mezofilnih h kserofilnim rastiščem.

Zusammenfassung

Daphne blagayana Freyer in der Umgebung von Vrhnika (Slowenien)

Daphne blagayana ist eine vorwiegend auf der Balkan-Halbinsel verbreitete Pflanze, mit dem disjunkten Vorkommen in Rumänien, Slowenien und Italien (Friaul). Wissenschaftlich wurde sie zuerst in Slowenien (Polhograjska Gora oberhalb Polhov Gradec westlich von Ljubljana, Freyer 1838) beschrieben.

Der Aufsatz behandelt die floristisch-pflanzensoziologischen Verhältnisse auf ihren Fundorten in der Umgebung von Vrhnika. Es handelt sich um zwei Verbreitungsbezirke, den einen bei dem Dorf Zaplana (0051/1 und 2), zuerst in 1889 von W. Voss veröffentlicht, den zweiten bei Samija unweit des Dorfes Smrečje oberhalb Podlipa (9951/3), zuerst in 1927 von A. Piskernik publiziert.

Bei Zaplana kommt *Daphne blagayana* in der Assoziation *Ostrya-Fagetum* (siehe die

pflanzensoziologischen Aufnahmen auf den S. 34-37), bei Smrečje in der Assoziation *Hacquetio-Fagetum* vor (siehe pflanzensoziologische Aufnahme auf der S. 37), die beide zum Verband *Aremonio-Fagion* gehören. Bei Smrečje kommt *Daphne blagayana* auch im *Genisto januensis-Pinetum* (*Orno-Ostryion*-Verband) vor, jedoch nur kleinflächig und weniger reichlich. Das Vorkommen im *Aremonio-Fagion*-Verband ist stellenweise ausserordentlich reich. Das spricht zugunsten der Meinung, dass *Daphne blagayana* in der Umgebung von Vrhnika ihr ökologisches Optimum in der mesophilen Vegetation mit dem zahlenmässig überwiegenden mitteleuropäischen Goelement besitzt, dem sich mehr oder weniger zahlreich auch das südeuropäische und illyrische Geo-element zugesellen. Die Gesteinsunterlage ist karbonathaltig (Dolomit), dennoch machen sich gerade in der Umgebung von Vrhnika in der floristischen Zusammensetzung der Vegetation mit *Daphne blagayana* die Einflüsse der sauren Gesteine (Quarz-Sandstein, Tonschiefer) in der nächsten Nähe der entsprechenden Standorte geltend. So ist z. B. das gemeinsame Vorkommen der *Daphne blagayana* mit der Edelkastanie und dem Rippenfarn (*Blechnum spicant*) zu erklären.

Daphne blagayana steht in Slowenien schon seit 1898 unter dem gesetzlichen Schutz. Es scheint, dass die ehemalige Plünderung ihrer Fundorte, von welcher die älteren sowie auch noch die Quellen nach dem 2. Weltkrieg berichten, stark abnahm. Ihre mögliche Bedrohung können nunmehr vor allem seitens den mechanischen Änderungen (Verbauung) ihrer Fundorte kommen, während über den Einfluss der sich ändernden klimatischen Verhältnisse eine sichere Aussage noch nicht möglich ist.

Literatura

1. Derganc, Leo, 1904: Nachtrag zum Aufsätze über die geographische Verbreitung der *Daphne Blagayana* Freyer. Allg. Bot. Zeitschr. 10: 44-47.
2. Deschmann, K., 1871: Monatsversammlung des Musealvereins. Laib. Tagblatt 4, šte. 115, str. 5, 20.V.1871.
3. Freyer, H., 1838: *Daphne Blagayana* Freyer. Flora 21 : 176.
4. Martini, F. & L.Poldini, 1990: *Daphne blagayana* Freyer (*Thymelaeaceae*), nuova per la flora d'Italia. Webbia 44(2) : 295-306.
5. Mayer, E., 1988: Usoda in vsebina rokopisa A. Paulina "Über botanische Denkmäler in Krain". Biol. vestnik 36(3): 33-52.
6. Paulin, A., 1902: Über die geographische Verbreitung von *Daphne Blagayana* Freyer. Mitt. Musealver. Krain 15 (3-4): 95-102.
7. Petkovšek, V., 1935: Blagajev volčin. Proteus 2: 181-188.
8. Piskernik, A., 1926-1927: Blagaj in Freyer. (Podrobnosti o odkritju Blagajev jožefice ali *daphne Blagayane*.) Glasn. Muz. dr. Slov. B 7-8: 59-63.
9. Praprotnik, N., 1988: Blagajove Joshefze. Proteus 50 : 269-270.
10. Tomažič, G., 1940: Asociacije borovih gozdov v Sloveniji. I. Bazilni borovi gozdi. AZU, mat. - prir. razr., Razprave 1: 77-120.
11. Voss, W., 1889: Florenbilder aus den Umgebungen Laibachs. Jahresber. Staats-Oberrealschule i. Laibach f. d. Schuljahr 1889 : 1-53.
12. Vrhovec, B., 1990: Žalosten pojav na Polhograjski Gori: Divjad redči Blagajane. Naša komuna, glasilo občine Ljubljana-Vič-Rudnik 18(7-8), 22. maja 1990.

13. Wraber, T., 1965: Nekaj misli o varstvu narave, posebej še rastlinstva. Varstvo narave 2-3: 75-88.
14. Wraber, T., 1987: Blagayev volčin in naše varstvo narave. Proteus 49: 311.
15. Wraber, T. & V. Mikuletič, 1965: *Daphne blagayana* Freyer na severozahodni meji svojega areala. Biol. vestnik 13: 61-67.
16. Wraber, T. & P. Skoberne, 1989 : Rdeči seznam ogroženih praprotnic in semenk SR Slovenija. Varstvo narave 14-15 : 1-428.

BLAGAJANA

Julka Fortuna - Gantar

O blagajana!
Ti roža iskana,
te vsak utrgati želi,
pa zaščiteni si.

Ti čudežna si roža,
naš pogled te boža,
je srečen vsakdo,
če te gleda samo.

Tvoj cvet je krasan,
ima vonj tak močan,
če pri cvetju zaspiš,
se omamljen zbudiš.

Narave si kras
samo tu pri nas.
Jo čuvamo vsi,
da se ne izrodi.

Vrhniški izviri in njihovo kraško zaledje

Peter Habič

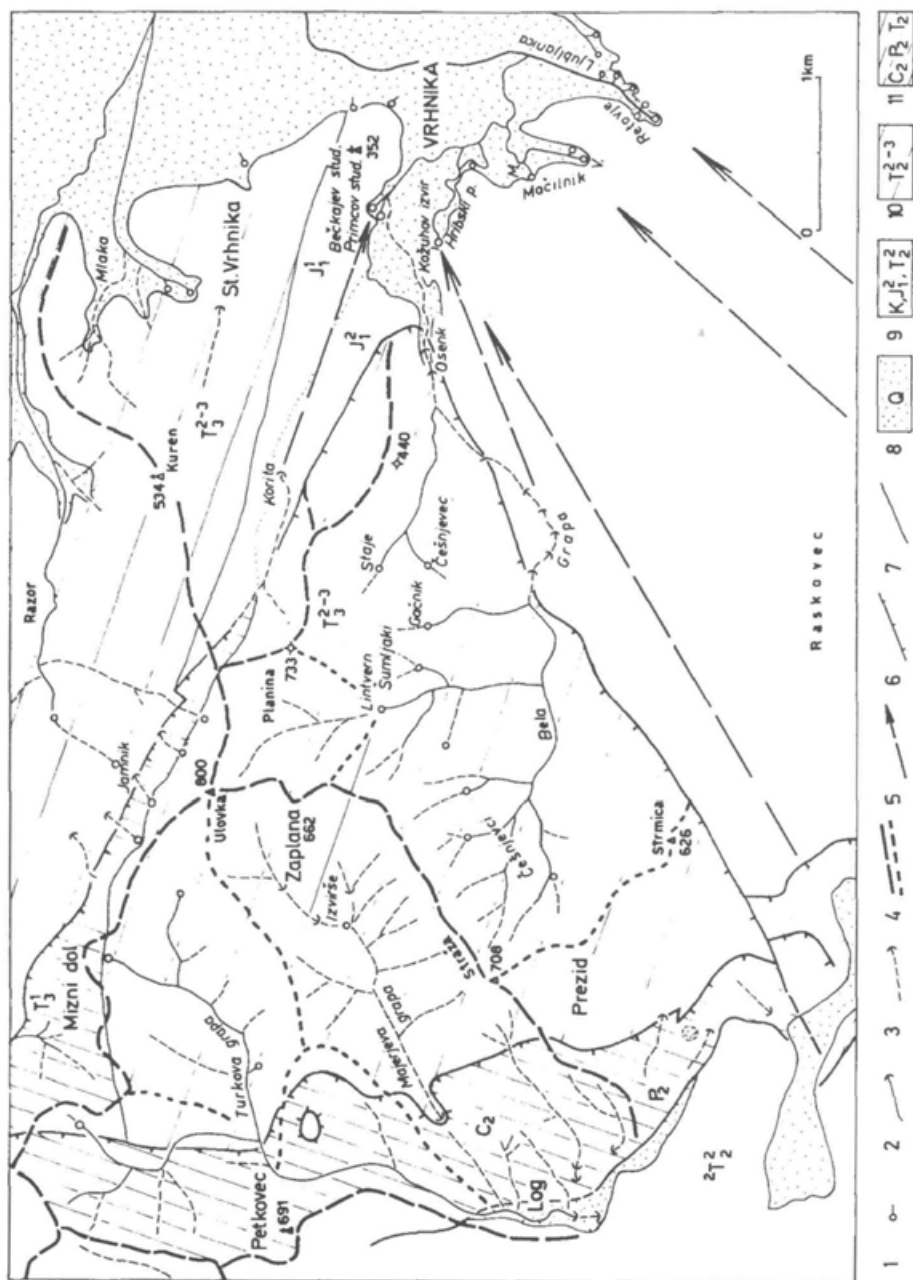
Strmo zahodno obrobje tektonske kotline Ljubljanskega barja je morfološko le malo razčlenjeno. Med Borovniško in Podlipsko dolino se le ob izviri Ljubljanice pri Vrhniku barska ravnina s širokim zatrepom globlje zajeda v obod. Osrednja kraka tega zatrepa sta Retovje in Močilnik, ki sta sklenjena s strmimi, celo prepadnimi

stenami, pod katerimi so izviri Male in Velike Ljubljanice. Svojevrsten zatrep je tudi ob izviri Ljubije. Četrti širši krak pa sega prek Klisa med Raskovcem in Sv. Trojico v dolino Bele. Ob njem so na eni strani izviri Hribskega potoka, na drugi pa Primcovega in Bečkajevega studenca, ki sestavljata Vaški potok. Vanj se steka Bela, hranijo pa jo studenci iz dolomita na južnem obrobju Planine. K Ljubljanici spadajo tudi nekoliko odmaknjeni izviri Bistre. Vse te vode se stekajo iz skupnega kraškega zaledja po bolj ali manj prepletanih podzemeljskih vodnih žilah, ki jih spoznavamo le posredno z opazovanjem fizikalnih, kemijskih in bioloških lastnosti, z raznimi sledilnimi postopki, z barvanjem ponikalnic in le v manjši meri neposredno z jamarskimi in potapljaškimi raziskavami. Številni kraški izviri v neposredni okolici Vrhnike niso pripomogli le k njeemu nastanku in imenu, ampak so skozi stoletja tudi vsak po svoje vplivali na ljudi, ki so ob njih prebivali ali se z njimi drugače srečevali.

KLIS IN DOLINA BELE

Klis je ime potoka in dela ravnice sredi Vrhnike med Vasjo in Hribom. Zaradi rodovitnih tal so ga dolga stoletja ohranjali nezazidanega, šele v zadnjih desetletjih se je na njem razrasel osrednji del Vrhnike. Proti zahodu se Klis oži v dolino Bele, ki prehaja v pravo sotesko ali klisuro, kjer je po strugi prostora komaj za gozdno pot. Po tej soteski ali klisu sta dobila potok in svet ob njem svoje ime, ki pa se je do današnjih dni ohranilo le v spodnjem delu doline pred izlivom v Malo Ljubljanico. Zgornji del doline je dobil kasneje značilno slovensko ime po beli, kamniti, občasno suhi strugi.

Bela je zarezana v zahodni obod Barja dobrih 5 km daleč. S Klisa do Starega malna se dvigne le za 100 m. Strmejš

1. Hidrogeološka skica povodja Bele, Hribskega potoka in Primcovega studenca

1- izvir, 2- ponikalnica, 3- občasna ponikalnica, 4- razvodnica, 5- dokazana smer podzemeljskega toka, 6- nariv, 7- litostratigrafska meja, 8- kvartarne naplavine, 9- kredne, jurske in triasne dobroprepustne kamnine, apnenci, 10- srednjeprepustni triasni dolomit, 11- neprepustni permokarbonski in triasni skrilavci ter peščenjaki (po P. Habiču, Acta carologica VII/3,1976, slika 4).

so njene povirne in stranske grape, poglobljene v hrbte in slemena pri Strmici v višinah med 600 in 700, na Planini in Ulovki celo med 700 in 800 m. Po obliki je dolina Bele razmeroma mlada. Stranske grape in osrednja struga so zarezane v starejše planotasto površje. Zgornji in srednji del doline sta brez naplavin, te se pojavijo šele v spodnjem, razširjenem Klisu. Bela je tam odložila obsežen vršaj dolomitnega peska in grušča ter z njim prekrila sive barske in jezerske ilovice. Barjanske in rečne naplavine zajezujejo izvire Hribskega potoka, Primčevega in Bečkajevega studenca pa tudi Malega in Velikega Močilnika in silijo vode iz globljih podzemeljskih rogov v višje, manj razširjene razpoke, s tem pa prispevajo k oblikovanju deltastega ustja podzemeljske Ljubljanske. Kraški izviri in dolina Bele so se po geoloških ocenah začeli oblikovati šele s tektonskim pogreznjem Ljubljanskega barja pred dobrega pol milijona let.

Povirni del Bele in njene stranske grape so poglobljene v starejše, pretežno plano tasto površje v zgornje triasnem dolomitu, ki po zgradbi pripada zaplaninskemu pokrovu, le srednji del doline, imenovan Grapa, je zarezan v kredne apnenice vrhniško-cerkniške grude. Bela si je torej izoblikovala svoje povodje ob stiku dveh tektonskih enot z različno kamninsko sestavo, zato je asimetrična, saj dobiva površinske pritoke le z leve, dolomitne strani, medtem ko je desna v apnencih povsem zakrasela in se vanjo Bela tudi izgublja. V levih grapah so visoko pod Planino (733) razvrščeni izviri Češnjevci, Jelovec, Lintvern, Šumljaki, Gačnik, Staje in drugi. Povečini so majhne izdatnosti, od pol do 5 l/s. Ob visokih vodah pa se iz njih nateče v Belo celo do 3.000 l/s. Do Vrhnike priteče Bela le po večjih nalivih, večinoma pa se izgublja že v

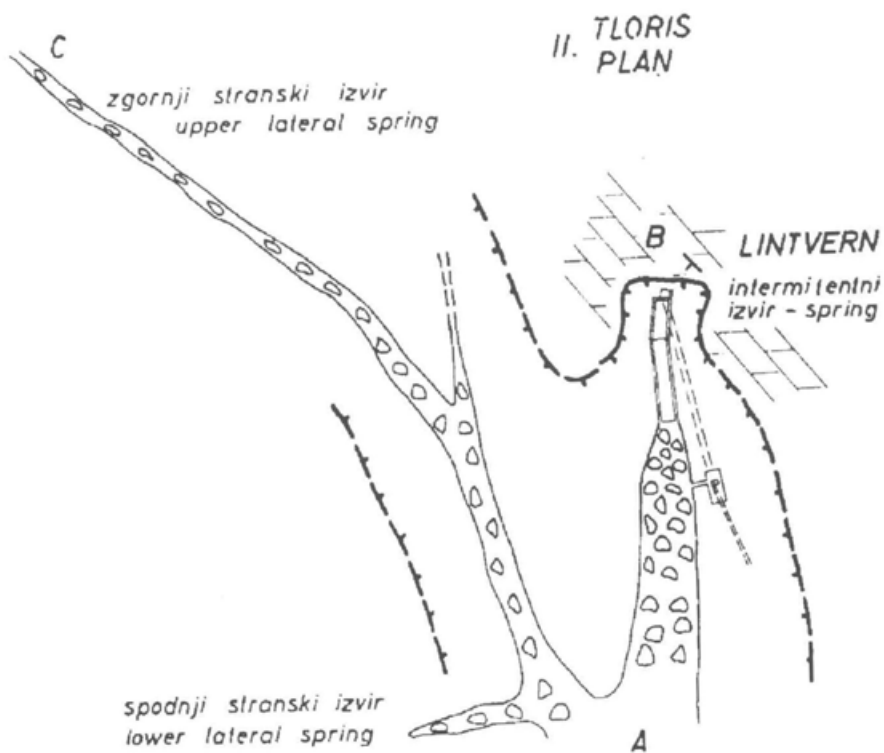
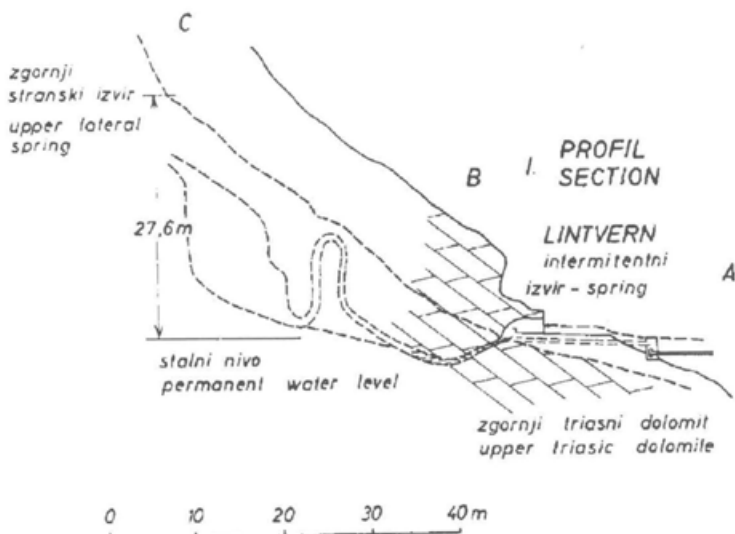
srednjem delu od Grape navzdol do Osenka, od tam do Primcovega studenca pa je struga večkrat popolnoma suha.

Z barvanjem vode v Grapi 28.5.1968 smo dokazali, da del Bele podzemeljsko odteka v Kožuhov izvir Hribskega potoka. Za 2 km razdalje in 50 m višinske razlike je barvilo potrebovalo 50 ur, vrh barvnega vala se je pojavil šele 31. maja. Narasle vode so naslednji dan toliko razredčile barvilo, da ga v Hribskem potoku po 1. juniju ni bilo več zaznati. Povprečna hitrost podzemeljskega toka od Grape do Hribskega potoka je znašala 1.0 cm/s, enako hitrost so ugotovili tudi pred leti, ko so v zaledju Hribskega potoka barvali Petkovščico in Rovtarico.

Lintvern

Eden najpomembnejših izvirov Bele je Lintvern, saj ji prispeva dobro tretjino visokih voda. Lintvern je tipična zaganjalka ali intermitentni kraški izvir. Kot stalni izvir deluje le nekaj dni po dežju, sicer pa se zaganja in bruha vodo v krajših ali daljših presledkih. Odlikuje se z izredno intenzivnostjo zaganjanja. Prvi ga omenja že Schönleben (1681), posebno pozornost mu je namenil Valvasor (1689), o njem so pisali tudi Putick (1903), Wester (1942), D. Novak (1967), Gavrilovič (1967) in Habič (1970).

Do Lintverna pridemo, če gremo z Vrhnike po dolini Bele do Starega malna in dalje po stranski grapi Velikega Šumljaka v južno pobočje Planine. Izvir je od Vrhnike oddaljen v zračni črti 4 km in se nahaja v višini 504 m. Nad izvirom je strmo pobočje, ki se 100 m više prevesi v suho dolino. Ta se konča na prevalu med Planino in Ulovko. Izvir je pred zgraditvijo zajetja leta 1937 skiciral J. Kobe, risbo pa je leta 1942 objavil J. Wester. Sedaj je skalna votlina, iz katere

2. Skica Lintverna

vre voda, obzidana in zaprta z železnimi vrati. Po izbruhu se voda preliva po številnih brzicah in slapovih, kjer se izloča lehnjak, stalni iztok pa je zajet in odteka po vodovodnih ceveh na Vrhniko. Ob visokih vodah se pojavita na desnem bregu grape nad Lintvernom še dva manjša izvira. Zgornji je okrog 30 m višje, spodnji pa nekako v isti višini z Lintvernom.

Leta 1903 je inž. V. Putick maksimalni pretok ob izbruhu ocenil na okoli 400 l/s, izbruh je trajal 10 minut, celotni val s skupno 350 do 400 m³ pa je odtekel v 72 minutah. Putick ni uspel pojasniti celotnega režima te zanimive zaganjalke, ki ji je sicer pripisal fenomenalno intenzivnost. Menil je, da so ob deževju izbruhi pogostejši kot ob suši. Izdatnost Lintverna so merili tudi pred zgraditvijo zajetja leta 1937 in ponovno leta 1941, vendar izidov teh meritev ne poznamo. Po pripovedovanju takratnega opazovalca Avgusta Ogrina z Vrhnike obsega posamezni izbruh celo več kot 900 m³ vode, v skrajni suši pa lahko med dvema izbruhoma minejo tudi trije tedni.

Naša opazovanja so iz poletja 1968, pri njih je sodeloval tudi A. Kranjc z Inštituta SAZU za raziskovanje krasa. Najbolj natančno so bile izmerjene količine vode ob izbruhu 28. junija 1968, ko je v petih urah odteklo 1076 m³ vode. Približno 20 do 30 minut pred izbruhom je začela voda naraščati, višek izbruha je bil ob 9.05 in je trajal 10 minut, potem pa je pretok sprva hitro, nato pa vse počasneje upadal in šele ob 14. uri je bil enak tistemu pred izbruhom. Značilen je torej nenadni val vode, ki v kratkem času doseže višek, pozneje pa polagoma upada. Pretok se je v prvih 30 minutah povečal za več kot 80-krat in sicer od 5 l/s na 400 l/s. Izmerjene količine so bile podobne Putickovim in Ogrinovim, zato smo mislili, da se Lintvern stalno enako zaganja. Po nalivu 22. septembra 1968, ko je v Zaplani in Rovtah v

jutranjih urah padlo 64 mm dežja, je iz Lintverna teklo več ur več kot 1000 l/s, šele naslednje dopoldne se je pretok znižal na 50 l/s in že ob 17. uri je sledil nov izbruh. Žal se še nihče ni lotil stalnega opazovanja in merjenja izbruhov Lintverna, zato še vedno ne poznamo njegovega dejanskega ritma niti v deževnih niti v daljših sušnih obdobjih.

Delovanje zaganjalk so mnogi raziskovalci razlagali s preprosto natego, s podzemeljsko votlino, iz katere vodi ozek, kolelasto ukrivljen rov. Ko gladina vode v votlini doseže prelivno višino, ujeta voda v izbruhu odteče iz nje. Vmesni stalni iztok naj bi omogočal manjši odtočni rov. Toda v delovanju zaganjalk so velike razlike, ki jih niso mogli pojasniti z modelom preproste natege. Odprtih vprašanj se je s poskusi lotil R. Podobnik, ki je predvsem z obliko in položajem iztočne cevi pri različnih dotokih dosegel razne periode in oblike odtočnih valov. Ugotovil je štiri osnovne oblike zaganjanja, in sicer višinsko, sesalno, nihalno in pasivno, ki je lahko samostojno ali sestavljeno z višinskim zaganjanjem. Pri vseh sistemih ima pomembno vlogo zrak v odtočni cevi. Teoretično bi posebno obliko pasivnega zaganjanja lahko povzročilo sproščanje zraka ob hitrem padanju zračnega pritiska ali kakršnokoli dotekanje s plini pomešane vode. Ob zmanjšanju dotoka je pri vseh oblikah mogoče doseči stopnjo, ko zaganjanja ni več.

V posebnem modelu z več nizkimi koleni na odtočni cevi je vodi olajšal odnašanje zraka, s sesalno zaporo ob iztoku pa je tudi ob nizkih dotokih dosegel sprožilni pretok. S tem modelom se je najbolj približal delovanju Lintverna. Morali bi ga še podrobneje preučiti in primerjati z njegovim dejanskim režimom.

Izvir v Stajah

V Stajah pod Planino je najnižji stalni izvir Bele. Spodnji izvir v višini 404 m je obzidan s 4 m globokim jaškom, v katerem je zajetje za vrhniški vodovod še iz leta 1904. To zajetje so leta 1976 obnovili in ga dopolnili s prečno betonsko pregrado, da bi ob suši zajeli čim več vode. Žal pa za oskrbo niso izkoristili višjih voda. Po močnem deževju izvira voda tudi 30 m višje, iz 80 m oddaljenega izvira v strmi, povirni grapi. Izvir v Stajah je tipičen razpoklinski kraški izvir v dolomitu. Najnižji pretok je ocenjen na 1,5 l/s, po dežju pa naraste do 250 l/s. Po kemičnih in bakterioloških lastnostih je voda v Stajah zelo podobna oni v Lintvernu, saj se oba izvira napajata iz skupnega dolomitnega zaledja.

Primcov in Bečkajev studenec

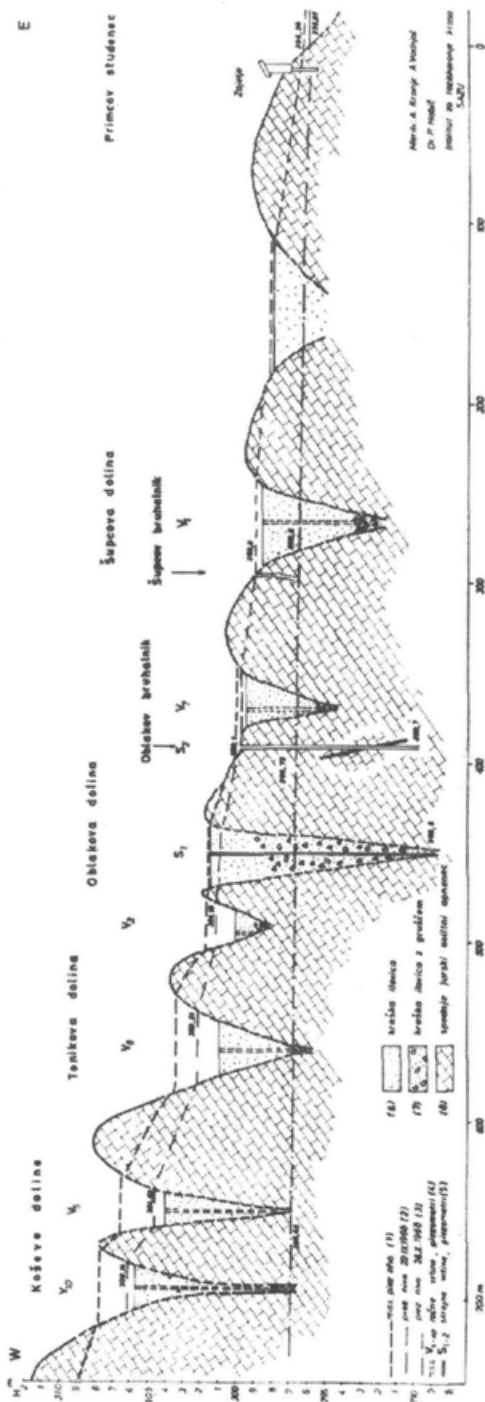
Ob južnem vznožju Sv. Trojice in Tičnice, ki ju dolina Bele loči od Grilcovega griča in Raskovca, sta dva manjša, vendar stalna kraška izvira, drug od drugega oddaljena le dobrih 50 m. Napajata Vaški potok, ki teče čez Klis in v katerega se le dobrih 100 m od njunih izvirov izliva Bela. Podatki o izdatnosti obeh izvirov niso povsem natančni in zanesljivi, saj ni stalno opazovana in merjena. Sprva so cenili, da dajeta ob suši le okrog 20 l/s, kasneje pa se je pokazalo, da je mogoče iz obeh izvirov načrpati še dvakrat toliko. Primcov studenec so namreč zajeli za oskrbo v času, ko izviri Lintverna in Staj niso zmogli več naraščajočih potreb po pitni vodi. Ugotovljeno je, da se pretoki obeh izvirov ob nizkih vodah še bistveno zmanjšajo, če pri Kožuhovem izviru odprejo zapornico. To pomeni, da se Primcov studenec vsaj delno napaja iz zaledja Hribskega potoka in da obstaja podzemeljska

povezava v krasu pod naplavljenim dnom doline Bele. Ker pa imajo vodne žile pod Belo omejeno prepustnost, so visoki pretoki le okrog 15-krat večji od nizkih, medtem ko pri drugih izvirih Ljubljane narastejo tudi do 100-krat.

Po reliefnih značilnostih lahko opredelimo le ožje zaledje obeh izvirov, ki pa je glede na njuno izdatnost vsaj tri- do pet-krat premajhno. Čeprav iz širšega kraškega zaledja Hribskega potoka odteka k Primcu le majhen del vode, je ta s hidrološkega in kakovostnega vidika zelo pomemben. Ob velikem sledilnem poskusu leta 1975 so ocenili, da mu prispeva Rovtarica morda le 0,1 % vode, precej večji pa je delež Petkovščice, ki mu je tudi po sestavi bolj podobna. V obeh vodah je namreč ugotovljena povečana koncentracija radona, v Primcovem izviru 100 - 200 pCi/l, v Petkovščici 30 pCi/l, v Hribskem potoku 10 pCi/l, medtem ko v Rovtarici radona ni. Sicer pa so se v Primcovem studencu pojavila ista sledila kot v Kožuhovem izviru, le v manjši koncentraciji.

Ob barvanju potoka v Koritih nad Staro Vrhniko smo ugotovili povezavo tako z Bečkajevim kot s Primcovim studencem, le da se je v prvem izviru barva pokazala nekoliko kasneje in v manjši koncentraciji, pa še prej je izginila. Iz tega sklepamo, da ju napajata ločeni vodni žili. Bečkajev studenec se po nalivih tudi bolj kali, ker dobiva več vode iz bližjega kraškega zaledja med Tičnico, Storževim gričem in Staro Vrhniko.

Ob raziskavah vodnih virov za oskrbo Vrhnike, ki jih je leta 1968 opravil Inštitut SAZU za raziskovanje krasa, so bile ugotovljene zanimive hidrološke razmere v Zadnjih dolinah med Primcovim studencem in Storževim gričem. V dnu vrtač je bilo izvrtanih več vrtin za opazovanje nihanja gladine kraške podtalnice.

3. Hidrogeološki presek ožjega zaledja Primcovega studenca
(po P.Habiču, *Acta carsologica* VII/3, 1976, slika 11)

Ugotovljeno je bilo, da se v Koševi dolini, 700 m od Primcovega studenca, po izdatnem dežju dvigne gladina kraške vode za 10 do 11 m, v izviru pa le za pol metra. Ko se v Koševih in Tonikovih dolinah pojavijo mala presihajoča jezercica, je njihova gladina višja od vode v strugi Bele pod Osenkom, vendar se kraška voda ne preliva v Belo, ampak odteka k Primcu. V tej smeri ob usihanju jezerc tudi postopno upada, dokler se ne izravna z gladino vode v izviru.

V Oblakovi dolini pod Tonikom se vode

novega naselja v Kačji vasi. Izvrtana je bila tudi vrtina ob strugi Bele blizu mostu pred novim naseljem Butajnova. Naplavina Bele je tam debela okrog 10 m, pod njo pa je zakrasela živoskalna podlaga. Vodna gladina v naplavini je odvisna od dotoka Bele in je ob visokih vodah skoraj izravnana z gladino v sosednjih kraških izvirih, ob suši pa je celo nižja. Po vsej verjetnosti odteka podtalnica iz celotnega vršaja pod Klisom neposredno v Ljubljano. Na podtalnico v dolomitnem grušču so naleteli v globokih jarkih med gradnjo kanalizacije

4. Koševe doline

prelivajo iz občasnega bruhalnika. Z vrtanjem ob tem bruhalniku in s črpalnim poskusom je ugotovljeno, da bi bilo mogoče tja premestiti črpališče za vodovod, ki je pri Primcu ogroženo z odplakami iz

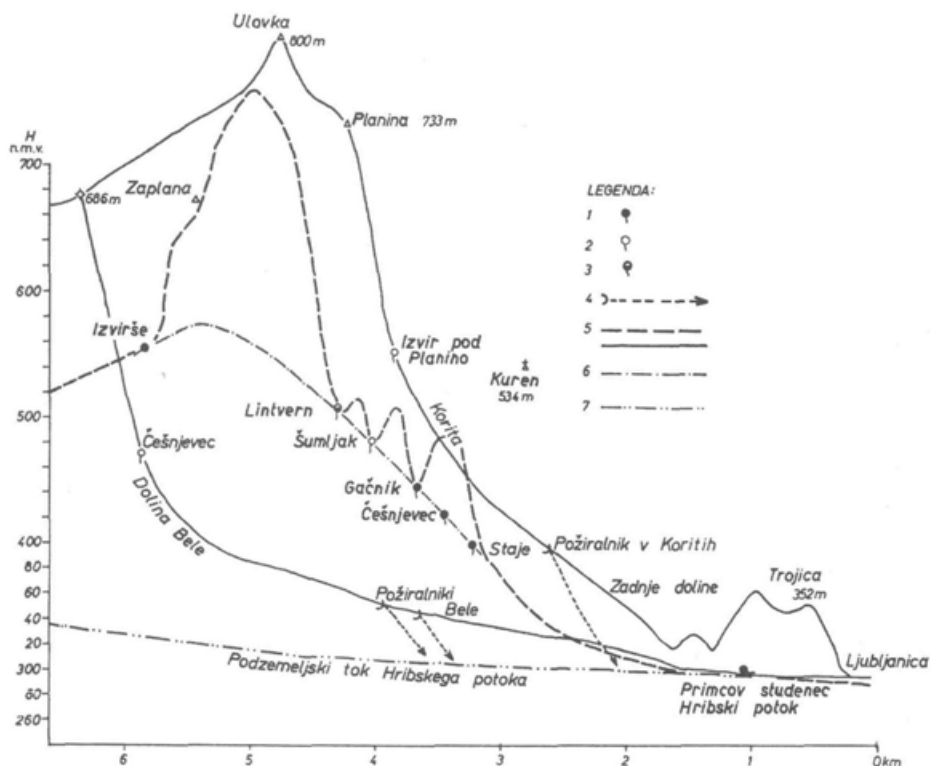
ob Tržaški cesti. To talno vodo so nekdaj izrabljali v trških vodnjakih, iz katerih so se pred izgradnjo vodovoda oskrbovala vrhniška gospodinjstva.

Povodje Klisa in Bele

Po hidrografske karti je povodje Klisa in Bele delno površinsko delno kraško. Obsega južno pobočje Sv. Trojice in Tičnice, Zadnje doline, Grintovce zahodno od Stare Vrhlike in Korita do slemena med Kurenom in Planino, s tem tudi celotno

razvodnica Bele se s Straže spušča po hrbtu na Jerinov grič in Strmico. Na vzhodni strani Strmice se dolomit stika z apnenci, zato je povodje Bele tu okrnjeno. Vse padavine na tem območju poniknejo v zakraselo podlago in odtekaajo v krasu ob Beli pod zemljo v Hribski potok. Ne glede na zakraselost pa bi k površinskemu po-

5. Sestavljeni vzdolžni preseki zaledja Hribskega potoka in Primcovega studenca.

1- stalni kraški izvir, 2- občasni kraški izvir, 3- zaganjalka, 4- požiralnik in smer toka, 5- presek površja, 6- gladina kraške vode v dolomitu, 7- gladina kraške vode v apnencu. (po P.Habiču, Acta carsologica VII/3, 1976, slika 4).

južno obrobje Planine z Butajново, Storževim gričem, Blatnim dolom vse do slemena med Ulovko in Stražo nad Strmico. Orografska oziroma površinska

vodju Bele lahko prišteli še del Raskovca, če ga omejimo z orografskim razvodjem s Strmice na Cesarski vrh, kakor se je nek-
daj imenoval preval na cesti Vrhnika -

Logatec, dalje po hrbtu na vrh Raskovca in z njega proti severu čez Kotelski grič in Grilcov grič do Hriba in skozi Gradišče do Tržaške ceste in dvorišča usnjarne, kjer se Hribski potok s Klisom ali Belo zliva v Malo Ljubljano. K širšemu zaledju Bele je torej treba prišteti tudi celotno kraško zaledje Hribskega potoka.

HRIBSKI POTOK

Pri Kožuhovem mlinu v zahodnem delu Vrhniko izvira Hribski potok v dveh, le nekaj deset metrov oddaljenih izviri. Tam ni takšne zatrepne doline kot ob izviri v Močilniku in Retovju. Izvirni zatrep je komaj opazen. Voda izvira v nadmorski višini med 296,5 in 297,5 m izpod strmega kraškega roba, ki ga obdajajo naplavine Bele.

Po hidroloških lastnostih je Hribski potok podoben Primcovemu studencu na desni strani Bele pod Tičnico. Hribski potok je nekaj sicer bil primeren za pitje, zdaj pa že dolgo ni več. Voda je bakteriološko okužena že na območju ponikalnic Rovtarice in Petkovščice. K onesnaženju pa prispevajo tudi odplake iz Kurje vasi ob cesti nad Vrhniko. Temperatura vode v primerjavi z drugimi izviri Ljubljane razmeroma malo niha, večje pa so razlike v pretokih. Ob nizkih vodah izvira okrog 120 l/s, ob visokih pa okrog 100-krat več, vendar ni na voljo natančnejših podatkov o celotnem vodnem režimu. Po občasnih meritvah sklepamo, da je bolj umirjen kot pri drugih izviri Ljubljane.

Leta 1938 je bilo prvič z barvanjem dokazano, da se v izviru pri Kožuhu pojavijo vode Rovtarice in Petkovščice. Pri barvanjih drugih ponikalnic v zaledju Ljubljane zveze z izviri pri Kožuhu niso bile dokazane. Vode iz Logatca, Planinskega polja in Cerkniškega jezera so podzemeljsko usmerjene predvsem v izvire Male in Velike Ljubljane in Ljubije ter Bistre.

Šele ob velikem kombiniranem poskusu leta 1975, pri katerem so sodelovali številni mednarodni strokovnjaki, so bile prvič dokazane tudi podzemeljske povezave Hribskega potoka in Primcovega studenca s ponikalnicami pri Hotedršici, kjer izginjajo v podzemlje Pikeljščica, Žejski potok, Hlevišarka in Hotenjska. Del teh voda pod zemljo odteka tudi v izvire Podroteje in Divjega jezera ob Idrijci. Gre za takomenovano kraško podzemeljsko bifurkacijo na pomembnem evropskem razvodju med Jadranskim in Črnim morjem. Podobne bifurkacije so ugotovljene tudi na Pivki, že pred desetletji pa so podzemeljsko raztekanje dokazali tudi med Donavo in Renom, torej med Severnim in Črnim morjem. Tudi ob sledenju leta 1975 se vode iz Logatca niso pojavile v Hribskem potoku.

Presenetljive podatke pa so dobili leta 1975 s sledenjem z indijem in litijevim kloridom. Obe sledili so hkrati vlili v požiralnik Unice v Strževci ob severnem robu Planinskega polja. Vode so bile nekaj višje kot pred dnevi ob vlitju drugih sledil. Indij in litij sta se pojavila v vseh izviri Ljubljane, tudi v Ceglarjevem izviru Ljubije, ne pa v Bistri. Samo litij pa so v zelo nizki koncentraciji zasledili tudi v Kožuhovem izviru. To lahko pomeni, da se v določenih vodnih razmerah tudi v Kožuhovem izviru pojavi del voda Unice, ki sicer s Planinskega polja odteka v druge izvire Ljubljane.

Z barvanjem je posebej dokazano, da odteka neposredno v Kožuhov izvir tudi ponikalnica iz Majerjeve grape v Zaplani, ki ponika, preden doseže Petkovščico. V zaledju Hribskega potoka pa spada še ponikalnica Ovčakarica med Petkovcem in Rovtami, ki izvira pri Mlekarju ob Rovtarici. V Hribski potok se torej podzemeljsko stekajo vode iz obsežnega logaško-rovtarskega ozemlja. To je precej naseljeno in prometno izpostavljeno, tako

da vode s tega območja brez temeljitega čiščenja niso primerne za pitje.

Že zelo zgodaj pa so Vrhničani izrabili vodno silo Hribskega potoka. Ob njem so postavili žage, mline in zlasti usnjarne. Menda je bila za strojenje ta voda primernejša od drugih voda Ljubljane. Tradicija je prispevala svoje, iz majhnih vodnih pogonov so kasneje zrastle večji obrati, tako so ob starem Kožuhovem mlinu zgradili novega in ob njem sodobno pekarno. Ob Čempuhovem mlinu in žagi je zrastle tovarna sveč in plastike, propadla sta Tomšičev mlin in žaga, namesto nekdanjega Štritofovega mlina v Vrbju ob Zaloki pred izlivom Hribskega potoka v Malo Ljubljano je bila zgrajena najprej Polakova, nato Kalinova usnjarna, ki se je končno razrasla v današnjo IUUV. Gospodarsko je seveda izrednega pomena, njen položaj, oprt na tradicijo izrabe Hribskega potoka, pa za Vrhniko ni najugodnejši.

MALA LJUBLJANICA

Mali Močilnik in Grogarjev dol

Malo Ljubljano napajajo izviri Malega in Velikega Močilnika. Razporejeni so v izraziti zatrepni dolini v južnem obrobju Vrhnike. Nekako na sredini med izviri in izlivom v Veliko Ljubljano se jim pridružijo vode s Klisa.

V Malem Močilniku vre voda iz grušča, ki zakriva žile v trdni skali pod Drčo. V bližini izvira je star kamnolom, kjer so nekdaj lomili skale za novo cesto. Na prepadni steni kamnoloma ob Malem Močilniku so turistični delavci proti koncu 19. stoletja postavili tablo z napisom "Tu je pričetek Krasa". Sam izvir je bil že zgodaj zajezen in za pregrado je nastalo jezerce, kjer so napajali živino. Visoka voda se je prelivala čez jez v slikovitem slapu, del pa je otekal po lesenem koritu na veliko kolo, ki je poganjalo žago. Prek

6. Mali Močilnik

jezu je čez most speljana cesta v Veliki Močilnik. Stara lesena zgradba še stoji, a žaga ne deluje in razpada.

Mali Močilnik se že po 150 m izliva v strugo Velikega Močilnika, tam, kjer ta zavije od juga proti vzhodu. Zatrep nad izvirom Malega Močilnika ni posebno izrazit in je pomaknjen nekako v sredino 300 m široke in prav toliko dolge zajede v skalnem obodu med Hribom in Mirkami. Tik za robom so tri koliševke ali udornice, in sicer Farovška dolina, Grogarjev dol in Tomažetov dolec. Nastale so z udorom jamskega stropa, podobno kot zatrepna dolina Močilnika. Vsaj 30 do 50 m pod njihovim današnjim dnom lahko pričakujemo prostornejše vodne rove, ki pa so pod koliševkami zasuti s podornimi

7. Grogarjev dol ob poplavi

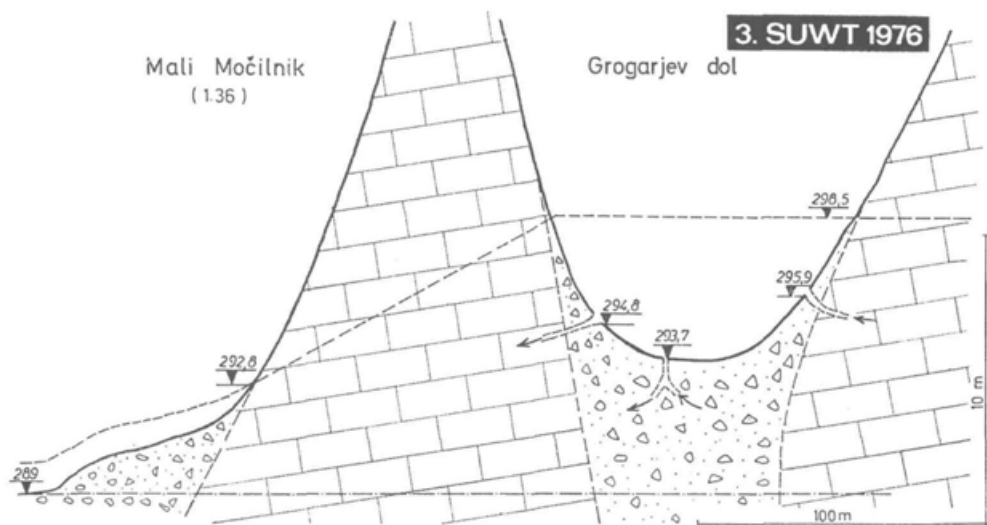
skalami, v zatrepnih dolinah pa poleg podorov zajezujejo vode tudi jezerske in rečne naplavine.

Farovška dolina in Grogarjev dol sta ob visokih vodah poplavljeni, zalijejo ju zajezeno podzemeljske kraške vode, ki se stekajo v Mali Močilnik. Manjša vodna žila napaja tudi studenec ob vznožju skalnega hrbta, na katerem je naselje Gradišče. Opazimo ga ob mostu v strugi desnega kraka Hribskega potoka pod nekdanjim Tomšičevim mlinom. Grogarjev dol je do 50 m globoka koliševka s 70 do 100 m širokim dnem v višini 293,7 m in najnižjim obodom na 315 m. Po dežju privre voda iz gruščnate podlage in se počasi pretaka iz zahodne na vzhodno stran dola, ob usihanju odteka v dnu in po obodu. V Grogarjevem dolu segajo poplave do 298,5 m nadmorske višine, v 250 m oddaljenem Malem Močilniku pa je najvišja gladina 293 m. Zanimivo je, da gladina v izviru

po nalivih že upada, ko v dolu še narašča. Z visoko vodo so v dolu že večkrat privrele na dan tudi človeške ribice in tam jih je najbrž našel tisti možakar, ki je pri Turšiču v gostilni pokazal zmajeve mladiče radovednemu Valvasorju. Sicer pa je bil Grogarjev dol s svojim naravnim amfiteatrom primeren za igre in telovadne nastope pod milim nebom. Pozimi se večkrat spremeni tudi v naravno drsališče, kjer uživa hribska mladina.

Veliki Močilnik

V južni del oboda med Hribom in Mirkami se zajeda ožja, 50 do 100 m široka in 500 m dolga zatrepna dolina Velikega Močilnika. Konča se s prepadnimi stenami, imenovanimi tudi Hudičeve skale. Visoke so dobrih 40 m in v njih že od nekdanj rada mladina preskuša svoje plezalne sposobnosti. Nekakšna kozja steza

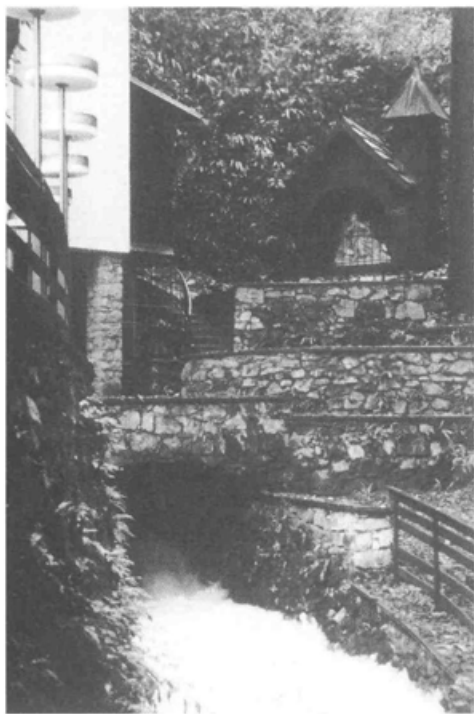
8. Presek med Malim Močilnikom in Grogarjevim dolom z najvišjo opazovano gladino kraške vode (po P.Habiču: Speleohydrological Investigations. UWT, 1976, slika 23)

je speljana le skozi zajedo v kotu. Sicer pa so bile nekdanj speljane sprehajalne poti po obodu prepadnega zatrepa z nižjega obrobja. V Velikem Močilniku vre voda na dan v treh izviri, v velikem kotlu v kotu zatrepa, ob desnem bregu pod kapelico sv. Antona ob sedanji restavraciji, tretji izvir pa je nekako sredi med njima.

Veliko izvirno jezerce v Močilniku je bilo umetno zajezeno z nasutim in obzidanim jezerom, voda pa speljana po koritu k žagi. Danes je na mestu porušene zgradbe parkirna ploščad, vodno korito pa spremenjeno v odprto strugo. Jez vedno bolj pušča in razpada. Voda izvira v dnu in po obodu iz podornih skal in grušč pod prepadnimi stenami. Ob visokih vodah vre voda na več mestih tudi ob nasutem jezu, izvirk nad gladino v kotlu nakazujejo povečan vodni pritisk v zasutih in zajezenih pritočnih rovih. Drobir ob zajezenih izviri voda počasi odnaša in struge se vse bolj zajedajo v stranske bregove, kar že več let opazujemo pri srednjem izviru. V prepadni

9. Veliki Močilnik

10. Izvir Pri Sv. Antonu v Velikem Močilniku

steni ob velikem izviru je manjša votlina, ki pa ne pripelje do vode, kot niti ne kratek umetni rov. Pritočni vodni rov mora biti globoko pod površjem. Vode pritiskajo po razpokah in skozi grušče ter tako oblikujejo nekakšno podzemeljsko delto. Podobno velja za celotni sistem izvirov kraške Ljubljance, ki predstavljajo veliko podzemeljsko delto od Hribskega potoka do Bistre. To je pravo nasprotje nezažezanim kraškim izvirom, ki so strnjeni v večjem vodnem rovu kot Unica v Planinski jami.

VELIKA LJUBLJANICA

Retovje

Med Mirkami in Verdom se pod vznožje Ljubljanskega vrha (813) in planotasto površje Mirškega vršička (349) in Rasikovca zajeda zatrepna dolina Retovja. Tudi ta je nastala s postopnim podiranjem stropa nad nekdanjimi vodnimi jamami. V njej so močni izviri Velike Ljubljance, ki odteka sprva proti severu med Vrhniko in

11. Maroltov izvir v Retovju

Verdom in se po 1000 m združi z Malo Ljubljancio. Retovje je morfološko bolj razčlenjeno kot Močilnik, ker je v njem razporejenih več izvirov v kratkih stranskih zatrepih. Retovje se pravzaprav začinja s Krnico. Ob skalnem pragu je v barski naplavinu nastala v strugi Ljubljance 60 m

široka in več metrov dolga kotanja. Ob njenem desnem bregu je nizki skalni hrbet, ki loči Retovje in Ljublanico od dolinskega zatrepa z izviri Ljubije. Ob Krnici je prvi stalni studenec, ki je ob visokih vodah preplavljen. Drugi izvir je ob nekdanji Maroltovi žagi, tretji priteka po obzidanem kanalu izpod Maroltove hiše. Več zvirkov se pojavlja tudi ob gospodarskem poslopju pod Matjažem.

Izvir Pod orehom

Izdatnejši je prvi izvir v izrazitem stranskem zatrepu Pod orehom. Izvir je dva

visokih vodah pa je tu pravo vretje, voda kipi in se zaganja pol metra visoko nad razburkano gladino preden zdrvi po ozki strugi v Ljublanico. Prva sta se v izvir potopila 14 m globoko in 30 m v notranjost Hasenmayer in Wunsch leta 1966. Ponovno sta ga obiskala Krivic in Praprotnik leta 1972. V globini 14 m sta dosegla dno majhne dvorane, kjer se rov izravna in obrne navzgor. Po dnu leže grušč in manjše skale, sredi dvorane pa je tudi nekaj drevesnih debel. Na južni strani sta med skalnimi boki našla nadaljevanje rova. V ozki razpoki blizu cepišča sta čutila tok pritekajoče vode. Vzhodni rov se

12. Izvir Pod orehom v Retovju ob srednje nizki vodi

metra pod potjo in 60 m odmaknjen od Ljublanice. Ob suši je pod steno komaj meter široko sifonsko jezerce, iz katerega odteka voda med podornimi skalami. Ob

sprva strmo dvigne, nato je skoraj vodoraven, a zelo ozek, konča se 70 m od vhoda le 8 m pod gladino. Tudi v tem izviru so videli proteuse. Južno od

13. Izvir Pod orehom ob nizki in ob visoki vodi

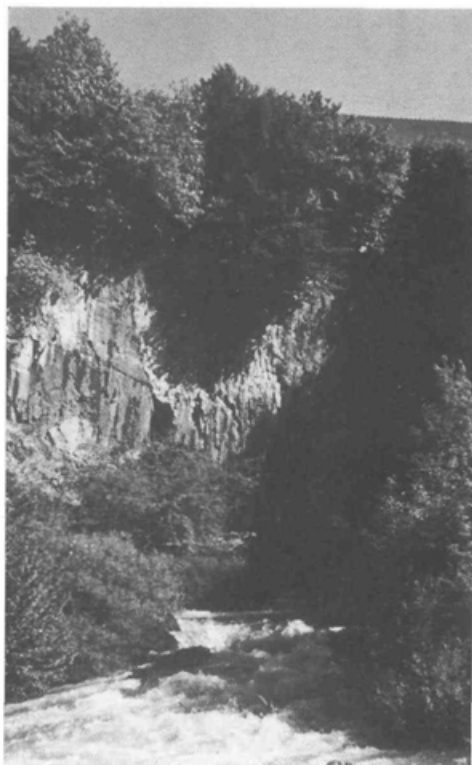
14. Presek sifonskega izvira Pod orehom v Retovju (po P.Krivicu & A.Praprotniku, Naše jame, št.14, 1972, slika 2)

izvira se v skalnem obodu odpira prehod v Matjaževko, nekakšno odprto udorno dolino ali koliševko tik ob Retovju. V njej je bilo nekdanje letno gledališče Verda, podobno kot vrhniško v Grogarjevem dolu.

Izvir Pod skalo

Naslednji izvir, Pod skalo, je najizdatnejši in stalni vir Velike Ljubljane. Pod previsno, 20 m visoko zatrepno steno ob izrazitem prelomu vre voda iz podornega skalovja in nižje ob strugi tudi iz pobočnega gruščja. Del teh voda so nekdanje črpali za združeno žago na paro. Previsna stena je v zadnjem času postala pravi vrtec prostega plezanja, pred desetletji pa smo tam preskušali svoje jamarske plezalne sposobnosti. Izvir Pod skalo je prav gotovo eden najslikovitejših kraških izvirov Ljubljane. Ob vznožju stene je ozka špranja, po kateri se splazimo nekaj metrov v podzemlje do vzdolžnega sifonskega jezera, ki pa potapljaško še ni preiskan. Prepadne stene so se ohranile le tik nad izviri, kjer vre voda neposredno iz zalitih skalnih votlin. To so tipična kraška okenca, pravi obrhi, iz katerih vrhnika cela reka. Ko ob nizkih vodah ti obrhi presahnejo, zastaja voda v mirnih sifonskih kotanjah pod stenami, živi pa ostanejo nižje ležeči izviri v grušču in podornem skalovju. Najzna-

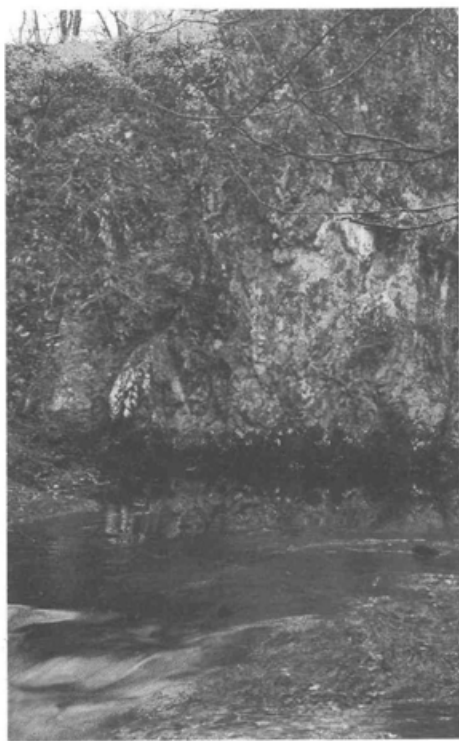
menitejša obrha v Retovju sta Malo in Veliko okenca, ki sta pomaknjena v njegov skrajni jugozahodni kot.

15. Izvir Pod skalo v Retovju

Malo okence

Med Močilnikom in Retovjem je v najožjem delu hrbet Mirškega vršička (349) širok le 400 m. V njem sta dve koliševki, Babni dol tik ob Močilniku, in Andrejčkova dolina nad Malim okencem. Oba udora sta verjetno nastala nad istim vodnim rovom, ki napaja na eni strani Veliki Močilnik, na drugi pa Malo okence. Malo okence je edini izvir Velike Ljubljance na

16. Malo okence v Retovju

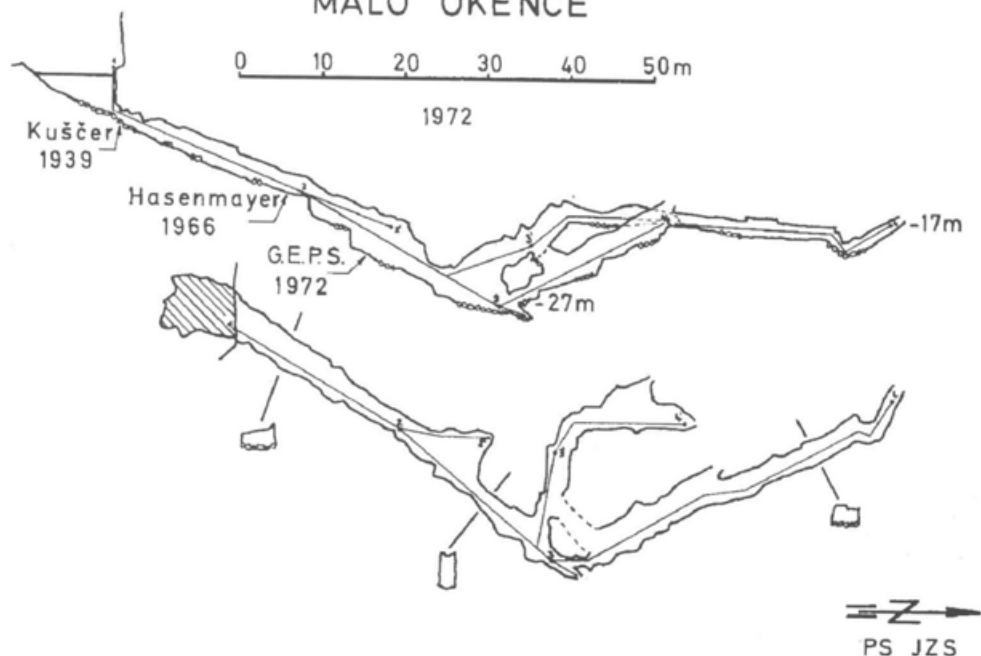
levem bregu Retovja. Po kemičnih in temperaturnih lastnostih pa tudi po izidih sledenja leta 1975 je bolj soroden Močilniku kot drugim izvirom Velike Ljubljance. V njem so se pojavila sledila, ki so jih vlili v požiralnike na Cerkniškem in Planinskem polju, v Logatcu, v Hotedršici, v Rovtah in

v Petkovcu, le da so bili deleži sledil večji iz zahodnejše ležečih ponorov, manjši pa iz Planinskega in Cerkniškega polja.

Malo okence so skušali raziskati že prvi slovenski jamski potapljači leta 1939. Brata Janez in Dušan Kuščer sta se potopila s preprosto, a okorno domačo opremo le 10 m globoko. V ustih sta držala cev, po kateri so jima s tlačilko dovajali zrak. Ustavila sta se ob težko prehodni ožini. Kasneje so se v Malem okencu potapljali bolj opremljeni potapljači z avtonomnimi dihalnimi pripomočki. Nemška potapljača Hasenmayer in Wunsch sta leta 1966 prodrla dobrih 20 m v notranjost, še 15 m dalj pa francoski potapljači iz Marseillesa leta 1972.

Leta 1972 sta se v Malem okencu potapljala še Primož Krivic in Anton Praprotnik in svoje izsledke takole opisala leta 1973 v reviji Naše jame. "Za vhodom v sifon se odpre nad 50 m dolg poševen rov, ki je manjših dimenzij, kot je menil J. Hasenmayer. Sprva je širok in nizek, z globino pa postaja višji. V globini 27 m se rov razcepi in obrne strmo navzgor. Zahodni del se dviga prek navpične stopnje, za katero poteka verjetno povezava s severnim rovom. Po 30 m se zahodni rov močno zoži 10 m nad dnom sifona. Tudi severni rov se hitro dvigne do globine 17 m, kjer se izravna v daljši vodoravni kanal, 108 m od vhoda smo se ustavili pred 2 m široko in slab meter visoko razpoko, ki vodi poševno navzgor. Stene rova so gladke, prekrte s plastjo mulja, mestoma pa se pojavljajo tudi ostri noži. Voda je motna in vidljivost slaba, zlasti pri povratku potapljačev. Opazili smo nekaj človeških ribic. Temperatura vode je bila 15⁰ C, pretok pa 0 do 20 l/s."

MALO OKENCE

17. Malo okence, izvir Ljubljanice v Retovju, načrt raziskovanih rogov (po P.Krivicu, A.Praprotniku, Naše jame 14, 1972, slika 3)

Veliko okence

Jugozahodno od izvira Pod skalo je struga v Retovju kolenasto zavita in pregrajena z zidanim jezom, prek katerega je postavljen most za pešce, ki povezuje Mirke in Verd. Pod jezom je nekdanje stalo več žag in mlinov, a so vsi že porušeni in so ob strugi vidne le še posamezne ruševine. Stara, verjetno še pred rimska tovarna in vozna pot z Vrhniko v Verd in dalje proti Bistri v loku obide sklepni del Retovja, ker je sicer struga pri sedanjem mostu prevozna le ob nizkih vodostajih poleti in pozimi.

Čez slikoviti jez v Retovju se v mogočnem slapu valijo visoke vode iz Malega in Velikega okenca in vmesnega stranskega izvira, ki se vedno bolj zajeda v breg nasproti Malega okenca. V kolenasto zaviti strugi ob sovodnji poleti zastaja topla voda

in tja se je nekdanje hodila mladež kopat. V Kofetu je bilo zelo živahno, po travnati ravnici ob njem so otroci tudi pasli živino, danes pa ta kraj sameva in okrog Kofeta se je razraslo grmovje, da človek komaj najde stezo do Velikega okenca na kraju zaraščene soteske.

Veliko okence je pomaknjeno pod 30 m široko in 10 m visoko gladko steno v skrajnem južnem kotu Retovja. Skalna ploskev pripada istemu prelomu kot ob izviru Pod skalo in tudi izvira sta med seboj hidrološko povezana. V Velikem okencu se prelivajo na površje le visoke vode, ki ne morejo odteči skozi nižje ležeče izvire Retovja. Ob visokih vodah je Veliko okence najmočnejši izvir Ljubljanice, ki po količini prekaša onega Pod skalo in v Velikem Močilniku. Tik ob steni se v velikih kolobarjih vali voda iz prostornega

sifonskega rova in ob iztiskanju zraka iz podzemlja občasno vzkipi in zabobni, kot bi hotela zavreti v podzemeljskem loncu. Ob nizki vodi se gladina umakne v skrivnostno žrelo pod steno. Vanj sta prva zaplavala že omenjena brata Kuščerja leta 1939 in se potopila dobre 4 m globoko in

ribice. Rov se nadaljuje strmo navzdol proti jugozahodu ob skladih, ki štrlijo z ostrimi robovi iz dna in sten. V globini 15 in 25 m, do koder sta se potopila, je rov širok in visok 4 m in še bolj strm. Ljubljanski jamski potapljači so Veliko okence raziskovali leta 1983. Najbolj vnet

18. Veliko okence, potapljanje leta 1953

12 m v notranjost. Podoben podvig je poskusil leta 1953 Ivan Gams s cevjo in oglavnico za zrak in z okorno obleko angleških potapljačev. Leta 1966 sta se v Veliko okence potopila Hasenmayer in Wunsch, ko je imelo jezerce 15 m v premeru. Tri metre pod gladino sta zaplavala v 6 m širok in 2 m visok rov 8 m daleč proti vzhodu. Tam je na tleh večji skalni blok, ki sta ga vrisala že Kuščerja. V levi steni rova sta dve visoki špranji, ki segata delno nad vodo. Tam sta videla človeške

je bil dr. Anton Praprotnik. V desetih potopih od aprila do novembra je s tovariši Radom Smrdujem, Jorgom Prestorjem, Renatom Vrbovškom, Andrejem Gosarjem, Milanom Eričem in sinom Mihom postopoma prodiral v notranjost, sprva od 50 do 85 m, nato prek 100 in 200 m in končno 260 m daleč, kjer je dosegel zasi-gan kamin, ki se dvigne iz globine 26 m do globine 6 m. Preplavali so tudi "veliko podorno dvorano", na 10 in 180 m od vhoda pa dosegli tudi dve vakuoli. Med plavanjem se je vsipal nanje s stropa mulj,

19. Pavkarjeva dolina

ki je poslabšal vidljivost med vračanjem. Raziskave Velikega okenca še niso končane, zato lahko pričakujemo še novih potapljaških podvigov v skrivnostnem podzemlju Ljubljane.

Koliševke ali udornice nad Močilnikom in Retovjem

Sklepni del zatrepa v Retovju je po obliki sestavljen iz manjših udornic. Prva je pred Malim okencem s središčem v Kofetu, druga pred Velikim okencem. Omenil sem že Andrejškov dol za Malim okencem, južno in zahodno od Velikega okenca pa so še tri udornice, manjši Štritofov dol, srednji Jernejecov in veliki Meletov dol, ki skupaj z največjim Pavkarjevim dolom sklepajo venec podorov nad izviri Ljubljane.

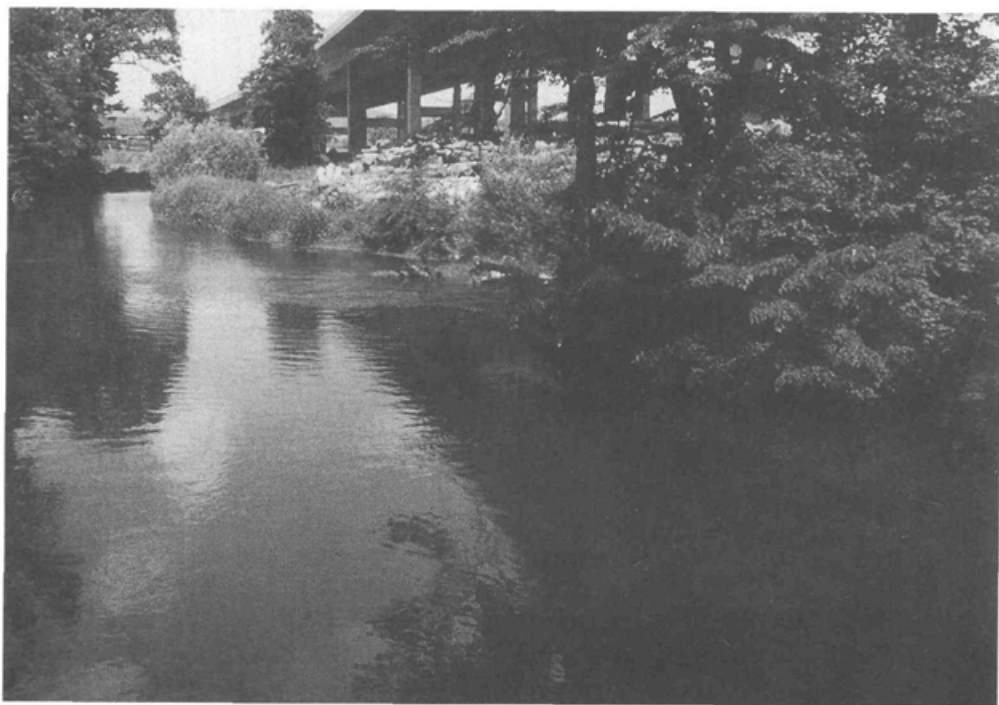
Poplave se pojavljajo le v Babnem dolu. Štritofov dol ima lijakasto obliko s podornim skalovjem v dnu, ki je več kot 10 m nad gladino najvišjih voda. Andrejškov dol ima z naplavinami nasuto in občasno obdelano dno v višini 299 m, v Meletovem in Pavkarjevem dolu pa je širša naplavna ravnica v višini med 297 in 300 m, le nekaj metrov višje dno pa imata Jernejecov in Tomažetov dol. Ker tudi v najnižjih dolih v zaledju Retovja ni občasnih poplav, kot na primer v Grogarjevem dolu ali v Koševih dolinah, sklepamo, da so ob udornicah dovolj prostorni vodni rovi, zato gladina vode v podzemlju ne doseže dna dolov. Izjema je le Telbanova dolina v zaledju izvirov Ljubije, kjer se gladina dvigne celo više od Matjaževke, ki jo poplave ne dosežejo.

IZVIRI LJUBIJE

Gradarjevo brezno, Smukov izvir, Ljubija, Ceglarjev potok

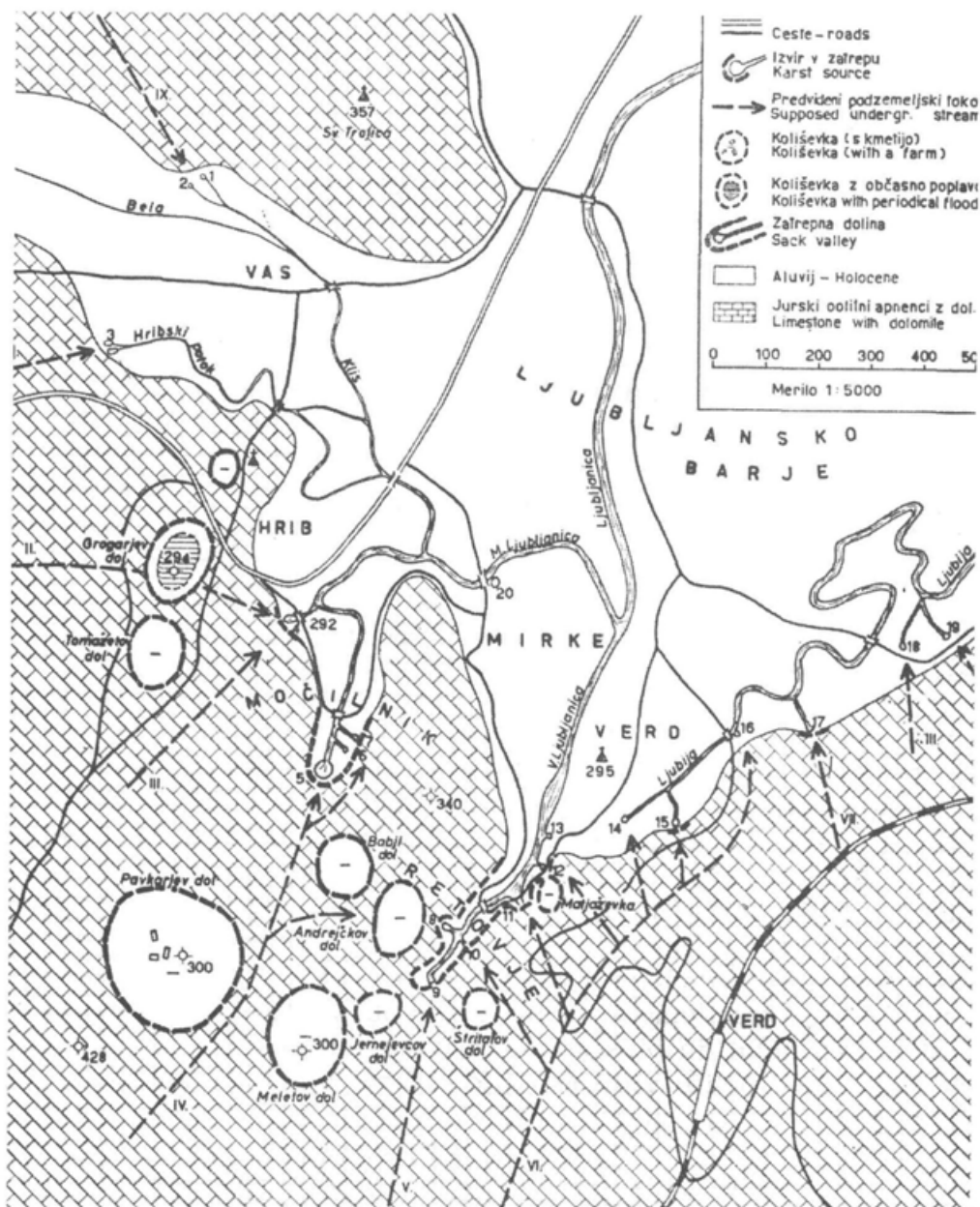
Med zatrepnimi dolinami Velike Ljubljanice in Ljubije je že omenjeni hrbet s cerkvijo Sv. Antona v Verdu. Na nizkem skalnem pomolu, ki odriva Veliko Ljubljanico proti severu, stoji vas Verd, dvignjeno površje pa se nadaljuje še prek Platov proti severu do Dolgih njiv, na katerih so ohranjeni sledovi Nauportusa.

oblikovale široko vrzel v zahodnem obrobju Barja in omogočile koncentracijo kraških izvirov Ljubljanice in Ljubije v širokem zatrepu med Staro Vrhniko in Verdom oziroma še širše med Planino in Javorčem. V neizrazitem dolinskem zatrepu med skalnim hrbtom Verda in vznožjem Javorča je najbolj proti jugozahodu pomaknjen občasni Smukov izvir, ki ga loči od izvira Pod orehom le nizek, komaj 100 m širok prag. Dobrih 150 m vzhodno od Smukovega izvira je drugi izvir Ljubije,

20. Izvir Ljubije

Od tam dalje Ljubljanica zavije proti vzhodu, medtem ko se struga Ljubije vije neposredno ob vznožju Javorča proti severovzhodu. K takšni razporeditvi tokov in hrbtov med njimi so nedvomno pripomogle tektonske sile, ki so pomembno

21. Izviri Ljubljanice in Ljubije

1- Bečkajev studenec, 2- Primcov studenec, 3- Kožuhovi izviri, 4- Mali Močilnik, 5- Veliki Močilnik, 6- Stranski izvir v velikem Močilniku, 7- Izvir pod Sv. Antonom, 8- Malo okence, 9- Veliko okence, Izvir pri Kofetu, 11- Izvir Pod skalo, 12- Izvir Pod orehom, 13- Maroltov izvir, 14- Izvir Smukov brezen, 15- Izvir Gradarjev brezen, 16- Izvir Ljubije, 17- Ceglarjev izvir, 18- Kržajev studenec, 19- Petričkov studenec, 20- Furlanove toplice (po P.Habiču, Guide-book, 1965, slika IV)

imenovan Gradarjevo brezno. To je manjše kraško okence s strmim, vendar ne prepadnim bregom, struga pa vodi po naplavni ravnici proti severu in se po 100 m pridruži toku iz Smukovega izvira. Po dobrih 200 m skupaj dosežeta stalni izvir Ljubije tik ob mostu na cesti iz Verda na ž. p. Verd. Struga Ljubije je od tega izvira dalje globlje urezana v barske naplavine, ki zajezujejo kraške izvire in jih stiskajo ob skalno vznožje Javorča. Globoko izvirno kotanjo je za namakanje hlobovine občasno izrabljala Parketarna. V samem območju Parketarne pa je stalni Ceglarjev izvir Ljubije. Njegovo vodno moč so najprej izrabili za malo elektrarno, zgrajeno za potrebe Kotnikove parketarne že ob koncu 19. stoletja. Z jezom na Ljubiji so vplivali tudi na vodne razmere v Bistri in obratno, z jezovi v Bistri na Ljubijo. Zgodilo se je, da je Ljubija tekla celo nazaj v Gradarjevo brezno.

Prvi trije izviri Ljubije so po hidroloških lastnostih in zaledju povsem sorodni z izviri Velike Ljubljane v Retovju. Izjema je le Malo okence, ki je po hidroloških lastnostih in zaledju soroden z izviri v Močilniku. Ceglarjev izvir se po izvoru vode razlikuje od drugih izvirov Ljubije. Hidrološko je presenetljivo podoben izvirom v Bistri. Verjetno je iz večjega toka proti Bistri le stranska vodna žila usmerjena v Ceglarjev izvir.

Razporeditev podzemeljskih tokov v zaledju izvirov Ljubljane, Ljubije in Bistre je prav zanimiva, celo nekoliko presenetljiva. Ob vznožju Javorča se na razdalji 1000 m zvrsti kar 8 izvirov, ki jih napaja osrednji podzemeljski tok Ljubljane. Le 150 m od njegovega zadnjega izliva na površje pa se nahaja izvir, ki ga napaja drug podzemeljski tok, sicer namenjen izvirom Bistre. Široko deltasto razvrstitev vodnih žil v zaledju izvirov nakazujejo za sedaj le hidrološke, temperaturne in kemijske lastnosti izvirnih voda. Njihov dejanski raz-

pored pa bodo pojasnili jamski potapljači, če bodo prodrli v sicer nedostopen podzemeljski svet kraške Ljubljane.

Izviri med Ljubijo in Bistro

Na kraškem obrobju Barja med Verdom in Bistro v razdalji skoraj 3 km ni nobenega večjega izvira, ampak le manjši studenci. Teh doslej še nihče ni sistematično preiskoval, zato ne poznamo njihovega zaledja in morebitne povezanosti s podzemeljskimi tokovi Ljubljane. Za napajanje živine in krajevno oskrbo so nekdanje uporabljali Kržajev in Petričkov studenec, izvirke na Pristiski in Podgori ter Merlakov in Šimnov studenec pred Bistro. Nekateri so bili urejeni, opremljeni s koritom, do drugih je vodila le steza. Danes njihove vode nihče več ne uporablja.

IZVIRI BISTRE

Podobno kot pri Mali in Veliki Ljubljani ter Ljubiji ima tudi podzemeljski tok v Bistri deltasto ustje. Najizdatnejši izviri so razporejeni na razdalji okrog 500 m, če pa upoštevamo tudi najjužnejši Ribčev studenec, je deltasta izvirna cona Bistre široka dober kilometer. K temu očitno prispevajo hidrogeološke razmere v kraškem zaledju kot tudi barske naplavine, ki zajezujejo iztekanje iz podzemlja. V Bistri ni takšnih izvirnih zatrepov kot pri Veliki in Mali Ljubljani ali Ljubiji. Izviri so neposredno ob vznožju strme in tektonsko zasnovane kraške rebri nekako na sredini med Vrhniko in Borovnico. Nerazčlenjenost neposrednega obrobja izvirov je v nasprotju z morfološko razčlenjenostjo ob izvirih Ljubljane na eni strani posledica razlik v tektonski zgradbi, na drugi pa tudi razlik v starosti izvirov. Vse kaže, da so izviri v Bistri mlajši,

nastali naj bi šele po dodatni poglobitvi vzhodnega dela Ljubljanskega Barja, medtem ko so izviri pri Vrhniku in Verdu precej starejši. Za takšno razlago je namreč več posrednih dokazov, ki bodo pozneje predstavljeni.

je zajezen in voda je poganjala mlin in žago. Ob strugi je poleg grajskega tudi veliko gospodarsko poslopje z razstavnimi prostori Tehniškega muzeja Slovenije. S svojo slikovitostjo in tehniško urejenostjo veliko prispeva k privlačnosti Bistre v celoti. Tik za gradom je manjši izvir, ki s

22. Grajski izvir v Bistri

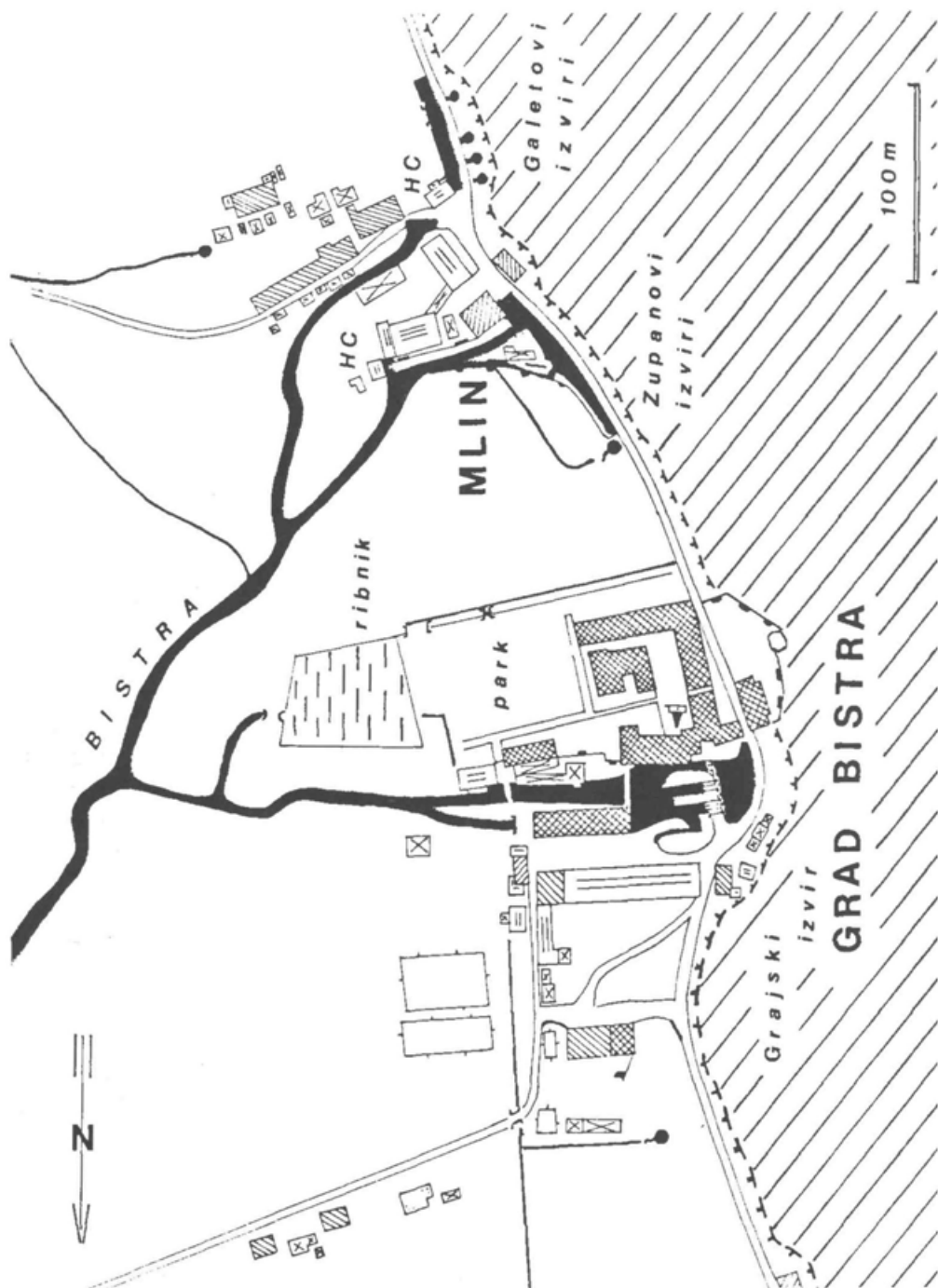
Grajski izvir

Izviri Bistre tvorijo tri povirne krake, ki se združijo v eno strugo šele po 350 m. Takšna razporeditev tokov je imela varovalni pomen pri zasnovi bistriškega samostana. Z vrhniške strani pridemo najprej do Grajskega izvira. Ta je dajal samostanu poleg zaščite tudi energijo. Bil

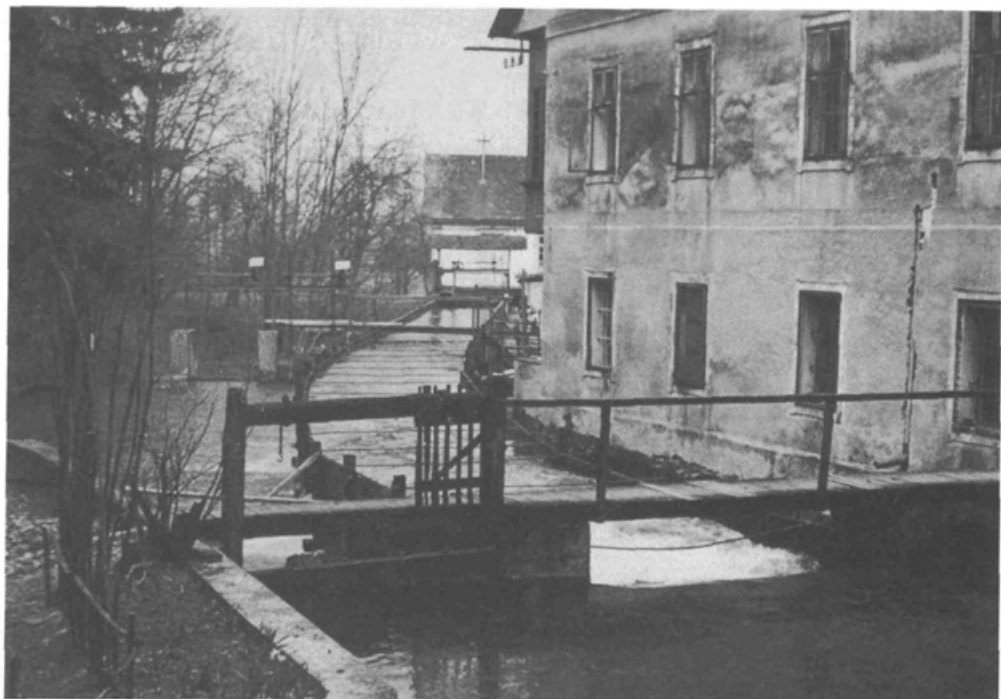
svojo strugo spremlja južno grajsko stran, napaja pa tudi manjši umetni ribnik v grajskem vrtu.

Zupanov izvir

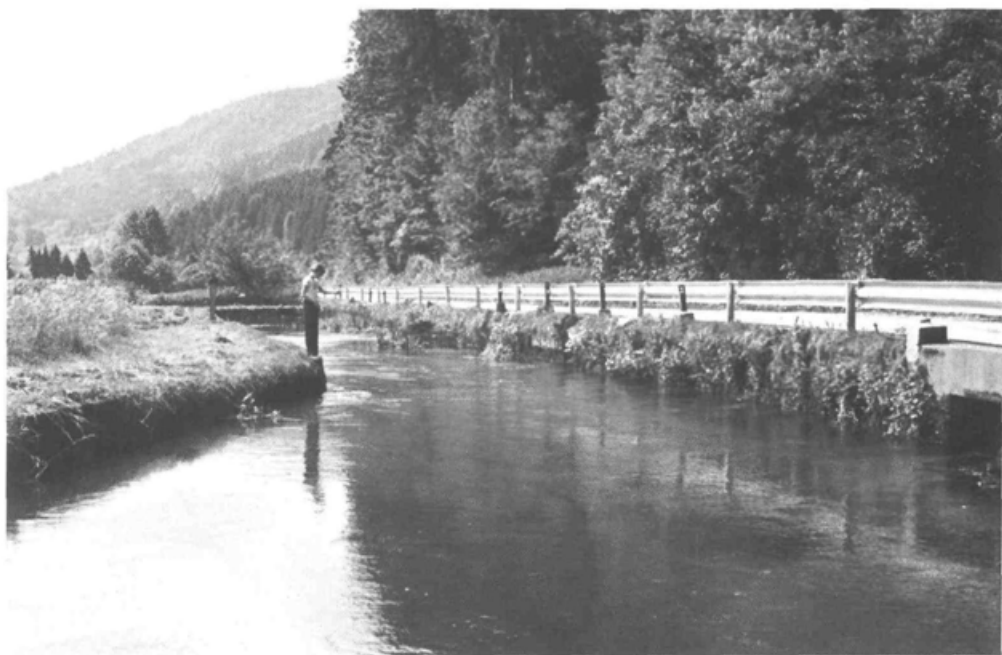
Dobrih 100 m naprej je pod cesto niz špranj, iz katerih se steka voda v skupni

23. Izviri Bistre ter grajske in druge zgradbe ob njih

24. Zupanovi izviri - mlin

25. Graletovi izviri Bistre

Zupanov izvir. Vzdolžni jez je nekdaj usmerjal vodo na Zupanov mlin, kjer so še ohranjene lesene rake, mlin pa že nekaj desetletij melje na elektriko.

Trebija - Galetov izvir

Za pogon male elektrarne so po prvi svetovni vojni zajezili tretjo skupino izvirov, ki se po nekdanjem lastniku imenuje Galetov izvir, starejše ime zanje pa je Trebija, ki predstavlja samostojen izvorni krak Bistre. Tik ob cesti proti Borovnici je v enotno strugo zajetih več ločenih izvirnih žil, iz katerih ob visokih vodah vre voda iz razpok in špranj v dolomitu. Približno 150 in 500 m dalje sta še dva manjša izvira, ki se vsaj delno napajata iz skupnega zaledja. Prvi je Pasji studenec, drugi pa Ribčev studenec tik ob kmetiji pri Ribču. Izvir je zahodno od ceste, na njeni vzhodni strani pa je zidano napajalno korito. Ob izlivu iz korita lahko opazujemo občasno zaganjanje, vendar bistveno manj izrazito kot pri Lintvernu. Podroben režim zaganjanja ni znan, ob opazovanju so si izbruhi sledili na okrog 10 minut, pretok pa je vsakokrat narastel za okrog 10 l/s.

FURLANOVE TOPLICE

Posebnost v opisanem sistemu izvirov in njihovem zaledju so Furlanove toplice na Mirkah. Po sestavi in temperaturi se bistveno razlikujejo od kraških voda. Enakomerno prelivanje toplih voda na površje nakazuje povezavo z globokim vodonosnikom, iz katerega priteka voda po tektonski razpoki z omejeno prepustnostjo. V tem izviru se ob sledenju v zaledju Ljubljani ni pokazalo nobeno sledilo, izotopske analize pa so pokazale, da gre za precej starejše vode, celo nekaj prek 10.000 let, ki se v naravi le počasi obnavljajo, so pa zato manj izpostavljene onesnaženju. Kar škoda je, da danes to

vodo le tehnološko izkoriščajo v usnjarski industriji.

KRAŠKI SVET LJUBLJANICE

Podoba hidrografskega zaledja kraških izvirov Ljubljani je sestavljena na podlagi poznavanja površinske hidrografske mreže, razporeditve ponorov in izvirov, podzemeljskih tokov in dokazanih podzemeljskih vodnih povezav ter znanih površinskih in domnevnih podzemnih razvodnic. Porečje Ljubljani skupaj s površinskimi pritoki do izliva v Savo pri Zalogu meri 1779 km², kraškemu zaledju do izvirov pri Vrhniki pa pripada okrog 1100 km². Kraški del porečja sestavljajo visoke, pretežno gozd-nate planote in vmesna nižja, prometno ugodnejša in zato gosteje naseljena podolja. V njih so stopnjasto razporejena kraška polja s ponikalnicami. Pod Kozjim vrhom nad Prezidom izvira Trebuhovica s ponori pri Prezidu in na Babnem polju. Obrh v Loški dolini izvira pri Vrhniki pod Racno goro in pri gradu Snežnik ter ponika v požiralnikih in v ponorni jami Golobini pri Danah.

Na Cerkniškem polju se pri Gorenjem Jezeru Obrh pojavi skupaj z vodami iz snežniških gozdov v izviri Stržena, pri Šteberku izvira Šteberščica ali Lipsenjščica in pri Žerovnici Žerovniščica. Obe dobivata vode z Blok, hranita pa skupaj s Strženom in kraškimi vodami iz Javornikov ter površinsko Cerkniščico znamenito presihajoče Cerkniško jezero. Del njegovih voda ponika v številnih požiralnikih in ponikvah v dnu jezera in odteka neposredno v Bistrotro, del voda pa odteka skozi Svinjsko jamo in Karlovice v Rakov Škokocjan in od tam v izvire Unice na Planinskem polju. V Planinski jami se v Unico steka podzemeljska Pivka, ki ponika pri Postojni.

26. Elektrarna in mlin v Bistri

Unica ponika v številnih požiralnikih na vzhodni in severni strani Planinskega polja in hrani izvire Bistre, Ljubije in Ljubljanice. Tem vodam se podzemeljsko pridružijo še vode Logaščice z Logaškega polja, ki ponikajo v Jački, Rovtarice s ponori nad Židankom in Petkovščiце s ponori v Logu, skupaj z delom Hotenke, Žejskega potoka in Pikeljščice, ki ponika pod Medvedjim Brdom blizu Veharš. Kot dokazujejo vodne razmere v Grudnovem breznu pri Kalcah in v izvirih Hotenke na Planinskem polju pri Grčarevcu, se tudi del padavin, iz Hrušice odceja v izvire Ljubljanice.

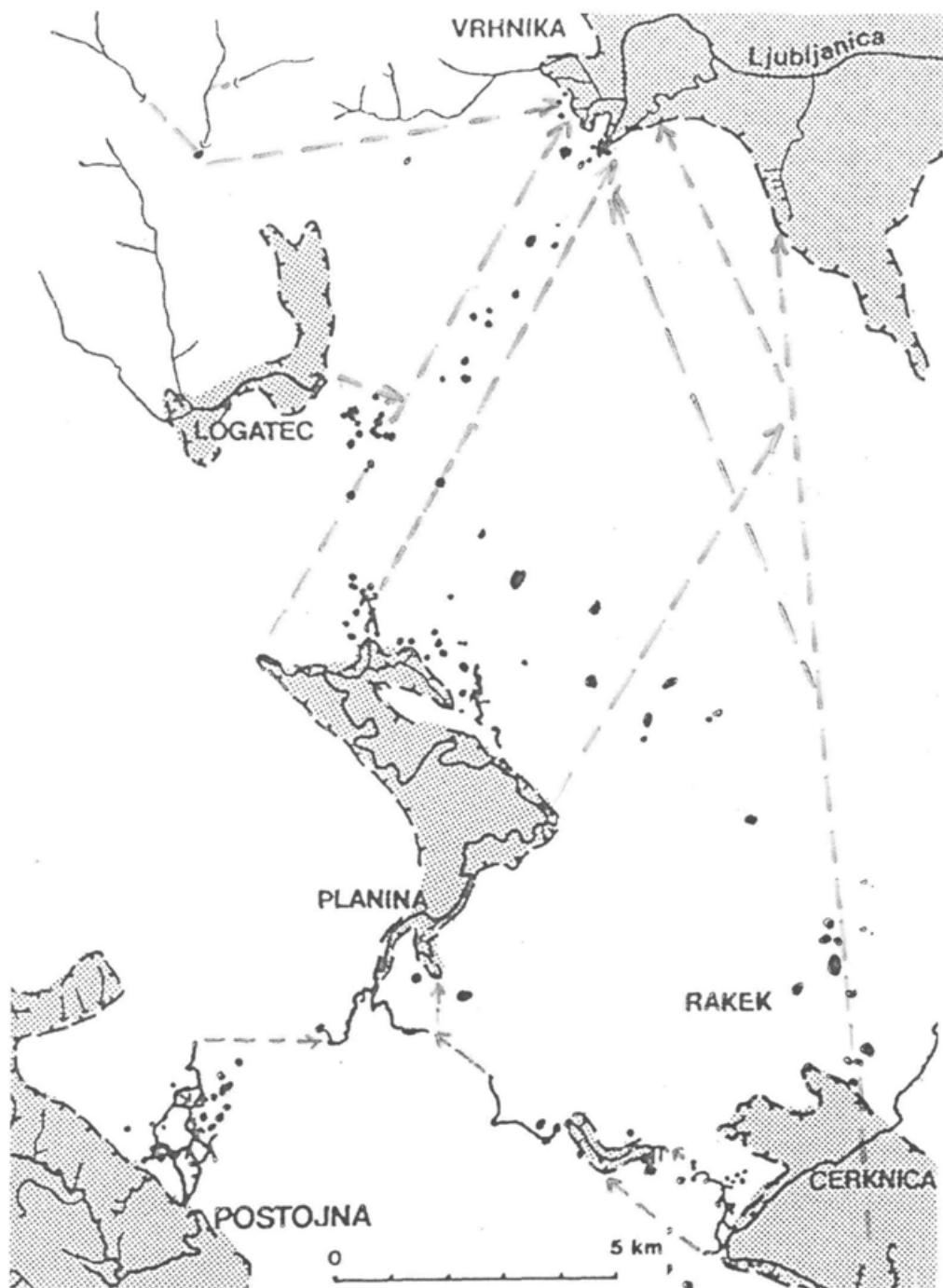
Šele na območju Ljubljanskega barja je mogoče prvič meriti celotno količino vode, ki se steka iz obsežnega, vendar le približno omejenega kraškega povodja. Predvidevamo, da le manjši del kraških voda zastaja v podtalnici Ljubljanskega barja in ga ni mogoče zajeti z meritvami na površinskih tokovih. Podatki vodomernih postaj na Ljubljani, Ljubiji in Bistri so podlaga za študij vodne bilance celotnega kraškega povodja. Pri tem se seveda pojavlja vrsta težav, ker ni povsem znano, koliko vode odteka v sosednja povodja na znanih in še neznanih kraških bifurkacijskih območjih. Nezanosljivo je tudi merjenje količine padavin, ker opazovalne postaje niso dovolj na gosto posejane po zaledju, padavine pa so zlasti ob nevihtah zelo različno razporejene. Težave so seveda tudi z ugotavljanjem vodnih izgub z izhlapevanjem in drugo uporabo voda.

V ponikalnicah na kraških poljih se pretaka le del voda iz celotnega hidrogeološkega zaledja, del pa neposredno podzemeljsko odteka v izvire pri Vrhniki. Posamezni deli povodja so sicer zaokrožene hidrografske enote, kot na primer porečje Logaščice, Cerkniščiце, Bloščice in Nanoščice, drugi deli so sestavljeni iz delnega površinskega in delnega podzemeljskega odtoka. Tako dobiva

Pivka vodo iz Javornikov le ob visokih vodah, ob nizkih pa Javorniki napajajo izvire Unice na Planinskem polju, del njihovih voda celo pod flišno Pivko odteka v Vipavo. Podobno velja za območje rovtarskih ponikalnic, od Petkovščiце, Rovtarice in Hotenke, ki odtekajo delno v izvire Ljubljanice, delno pa v izvire Idrijce.

Počez čez kraško povodje Ljubljanice poteka ob idrijskem prelomu le delno prepustna dolomitna pregrada, ki sili kraške vode iz južnejše polovice povodja, da se prek kraških polj prelivajo v severnejšo polovico in k izvirom Ljubljanice. Na območju Cerkniškega polja in v Hotenjskem podolju pregrada sicer dopušča pretakanje nizkih voda neposredno iz Javornikov in Hrušice k izvirom na obrobju Barja, vendar le v omejenih količinah. Po razpoložljivih podatkih so prelivi prek Planinskega polja za okrog 30 do 40 odstotkov manjši od celotnih voda v izvirih na Barju. Razlike so večje ob suši (50 %), manjše pa ob visokih vodah (20 %). K temu nekaj prispeva ožje zaledje. Iz območja rovtarskih ponikalnic, od Zaplane do Hotedršice in od Rovt do Logatca, priteka ob suši le nekaj 10 l/s, po nalivih pa prek 100.000 l/s. To dokazujejo visoke vode v izvirih Ljubljanice, ko Cerkniško jezero in Planinsko polje še nista poplavljeni. Odtoki iz bližnjega rovtarskega zaledja pa nasprotno že upadajo, ko poplave v Cerknici in Planini še naraščajo. V takšnih razmerah so seveda deleži voda v izvirih Ljubljanice iz bližnjih in daljnjih pa tudi iz južnejših ali zahodnejših predelov ob različnih vodostajih različni.

Pomembne so tudi razlike v razmerjih med nizkimi, srednjimi in visokimi vodami

27. Kraška polja, jamski sistemi, udornice in podzemeljski tokovi v zaledju izvirov Ljubljanice med Vrhniko, Postojno in Cerknico (po P.Habiču)

po posameznih skupinah izvirov. Največje so razlike pri izviri Ljubljance. Njihovi nizki, srednji in visoki pretoki so v razmerju 1:10:35 in v Bistri 1:5:15. To hkrati pomeni, da so najmočnejše podzemeljske vodne žile usmerjene k izvirom Ljubljance, najnižje pa leže v zaledju Bistre, zato ob nizkih vodostajih tja odteka sorazmerno več vode. Znano pa je tudi umetno uravnavanje; na izdatnost izvirov Bistre, Ljubije in Ljubljance so ob nizkih vodah nekda vplivali z zapornicami ob mlinih in žagah v Verdu in v Bistri. S tem so dokazali medsebojno povezanost vodnih žil v deltastem ustju podzemne Ljubljance.

S kombiniranim sledilnim poskusom leta 1975 je bilo to prepletanje posredno dokazano in hkrati ugotovljeno, da silijo visoke vode iz južnega dela v izvire, ki leže bolj proti zahodu tja do Malega Močilnika, obratno pa silijo ob nizkih vodah iz zahodnega dela zaledja v vzhodnejše ležeče izvire tja do Ljubije in Bistre. S temi zakonitostmi se skladajo tudi temperaturne lastnosti izvirov, ki jih je pred šestdesetimi leti preučeval vrhniški rojak France Habe.

Skrivnostna Ljubljana

*(Ob ustanovitvi Jamarskega
društva Ivan Michler na Vrhniki)*

Peter Habič

Mesta, ki stoje ob izviri, se pogosto po njih tudi imenujejo. Znani so kraji z imenom Vir, Obrh, Kropa in druga. Podobnega izvora sta tudi Verd in Vrhnik. Vrhnike so nasprotje Ponikvam, te so postavljene ob požiralnikih in ponorih, Vrhnike pa stoje ob izviri, torej tam, kjer kraške vode vrhniknejo.

Ob izviri so zanimivi kraji in privlačijo ljudi na poseben način. K izvirom Lju-

bljanice je zahajal kamenodobni lovec, kot dokazujejo zareze na rogovju širokočelnega losa, najdenega v nekdanji Petričevi opekarni. K izvirom se je podajal Ostro-rog Jelen z mostišč na Barju. Ob njih se je ustavil Jazon z Medejo in zlatim runom, ko je z Argonavti priplul po rekah od Črnega morja. Če bi prišel nekaj tisočletij pozneje, bi lahko prebral na prepadni strani nad izvirom Malega Močilnika napis "Tu je pričetek Krasa".

Postavili so ga menda ob koncu XIX. stoletja prvi turistični delavci z Vrhnike. Kras je takrat že zaslovel po svetu, najprej s presihajočim Cerkniškim jezerom in svojevrstnimi pojavi v okolici Trsta, po letu 1818 pa še posebej s Postojnsko jamo. Ko so sredi preteklega stoletja gradili železnico z Dunaja v Trst, je nekdo predlagal, da bi jo od Vrhnike dalje speljali namesto čez klance kar po jamah, saj se po njih pretaka cela reka, kot se to lepo vidi v Planinski jami.

Za skrivnostni svet podzemlske Ljubljane so se ljudje že od nekdaj zanimali. Čeprav zgodovina teh prizadevanj še ni podrobno preučila, nekaj dejstev kaže, da so Vrhničani vsaj v zadnjih dveh, treh stoletjih na različne načine skušali spoznati kraško podzemlje Ljubljane.

Zanimanje zanj so stopnjevali tujci, ki so prihajali občudovat naše kraške znamenitosti. J.V. Valvasor je pred dobrimi 300 leti v neki vrhniški gostilni zvedel za zmajeve mladiče. Naplavila jih je visoka voda iz podzemlja, kar se še danes dogaja. Valvasor je takrat obiskal in opisal Lintvern, izvir, kjer podzemeljski zmaj občasno bruha vodo in z njo tudi svoje mladiče.

Kraško podzemlje med Planinskim poljem in izviri Ljubljane je postalo znova privlačno s prizadevanji za odpravo poplav na Barju in na notranjskih kraških poljih. Do pomembnih odkritij v tem predelu je prišlo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je z Dunaja prišel v naše kraje

češki inženir Viljem Putick z nalogo, da preišče požiralnike na poplavljenih poljih in v podzemlju razširi ožine, ki zavirajo odtekanje vode. Znaná so Putickova odkritja na obrobju Loškega, Cerknškega in Planinskega polja. Spustil se je tudi v več kot 200 m globoko Vražjo jamo ali Gradišnico pri Logatcu. Prav gotovo se je takrat tudi pri Vrhničanih pozanimal za morebitne skrite dostope do podzemeljske Ljubljaniice. Za jame nad izviri Ljubljaniice so se pozneje zanimali tudi načrtovalci energetske izrabe kraške Ljubljaniice. V začetku 20. stoletja je nastal tako imenovani Kresov projekt, ki je predvideval umetni tunel s Planinskega polja do Verda, kjer naj bi Unica dajala elektriko. Prva svetovna vojna je zavrila ta prizadevanja. Po njej se je Društvo za raziskovanje podzemeljskih jam, ustanovljeno v Ljubljani l. 1910, še posebej usmerilo v raziskovanje jam v zaledju Ljubljaniice. Med drugim sta k temu precej pripomogla dva ugledna jamarja z Vrhniike Albin Seliškar in Ivan Michler. Prvi se je kot biolog in poznejši univerzitetni profesor predvsem zanimal za jamsko živalstvo. Drugi pa je kot izkušen alpinist Drenovec in raziskovalec jam na soški fronti postal glavni organizator jamskih podvigov v zaledju izvirov Ljubljaniice. V jamskih zapisnikih je navedenih več imen Vrhničanov, ki so obiskovali jame v Raskovcu in za Ljubljanskim vrhom, v Planini in drugod, večinoma v spremstvu Ivana Michlerja. V letih od 1925 do 1940 najdemo naslednja imena: Grega Novak, Tone Krašovec, France Habe pa F. Hren, A. Petrovčič, F. Grom in druga. Na Vrhniiki so krstili tudi prvi jamski gumijasti čoln, za katerega je največ prispeval Jože Jelovšek, krstna botra prve jamske vožnje po Ljubljaniici pri Jelovškovi opekarni pa je bila gospa Jelovškova. Ob tej priložnosti se je zbrala kar lepa družčina, kot lahko vidimo na priloženi fotografiji. Jože Jelovšek je prispeval tudi

sredstva za prvi jamski vitel, ki so ga s pridom uporabljali še 40 let pozneje pri spustih v Gradišnico in Kačno jamo. Po drugi svetovni vojni se je Michler lotil raziskovanja Postojnske in Planinske jame, udeležil pa se je tudi številnih ekskurzij v druge slovenske jame. Za raziskovanje podzemlja med Vrhniiko in Planino so se tedaj zavzeli mlajši jamarji. Pregledali so bogat arhiv, ki so ga zapustili Michler, Šerko, Habe in drugi, ko so za Ljubljanskim vrhom iskali vodo za oskrbo nekdanje jugoslovanske vojske na "Rupnikovi liniji" ob takratni meji z Italijo. Naša mladostna prizadevanja so bila ponovno usmerjena v iskanje dostopa v podzemlje Ljubljaniice. Spominjam se navdušenja, ki je prevzelo enega od prijateljev, ko smo v zimskih počitnicah leta 1951 raziskovali Košelevc. Ker je bil takrat Janez še droban fantek, je razmeroma hitro zdrsnil skozi ožino v brezno, zataknila pa se mu je italijanska čelada, saj je bila širša od njega. Snel jo je in splezal še nekaj metrov navzdol, in ko je stopil v ponvico ujete vode, nam je ves navdušen sporočil, da že stoji z eno nogo v Ljubljaniici. Prav razočaran je bil, ko smo mu dopovedali, da teče Ljubljaniica vsaj 300 m nižje. S to zgodbo želim povedati, da smo se raziskovanja lotili z veliko zagnanostjo pa z razmeroma skromnim znanjem. Na splošno smo o krasu bolj malo vedeli, spoznavali smo ga v prirodoslovnem krožku na gimnaziji in na ekskurzijah s profesorjem Pavlom Kunaverjem. Nekateri so kmalu odnehali, ker se nam prodor do Ljubljaniice ni in ni posrečil. Drugi smo se v preučevanje krasa še bolj zagrizli. Tako me je, podobno kot že tri Vrhničane poprej, Albina Seliškarja, Ivana Michlerja in Franceta Habeta, skrivnostna Ljubljaniica pripeljala med raziskovalce krasa. To raziskovanje je postalo moj poklic in mi odprlo pot v svet, kjer sem srečeval

1. 5. oktobra 1929 so na Vrhnikih krstili prvi gumijasti čoln "Nado" odborniki društva (z leve proti desni): Miss Copeland, † Jože Jelovšek (tovarnar na Vrhnikih in mecen društva), prof. dr. Jovan Hadži, † Dora Jelovšek, Franci Bar, Ivan Michler, ing. Jože Turk, nepoznani, † Tone Krašovec, Boris Koman, prof. dr. Roman Kenk, Ivan Dolar, nepoznani, † Marjan Bukovec in † prof. dr. Alfred Šerko st. (po F. Habetu, Naše jame 12, 1971)

mного jamarjev in spoznal raznovrstne jame. Naj sklenem to pripoved z željo, da bi mlajši vrhniški raziskovalci in jamarji nadaljevali delo starejših generacij. Želim, da bi z novo zagnanostjo, strokovno in tehnično usposobljenostjo pa tudi z vsestransko podporo našli ključ do skrivnostnega podzemlja, ki ga zaenkrat pozna le Ljubljana sama. Njej je Ivan Cankar v "Alešu iz Razora" postavil lep spomenik. "Kdo izmed vas, ki je videl Močilnik, ne sanja o njem. Izpod skale, višje kakor svetega Pavla zvonik, šumi voda. Zašumi in takoj utihne, pogrezne se v globoko strugo, skriva se pod vrbe in molči vsa temna. Kaj se ji je sanjalo tam doli pod kraškimi

skalami in kaj jo je prestrašilo, ko je prišla iz noči v prosojen mrak. Bela megla se dviga iz Močilnika, vijoč se, trepetajoč hrepeni po nebu, v veličastnem kelihu prinaša zvezdam nezasišane skrivnosti." Ob postavljenih načrtih želim mladim jamarjem, da si po naporih v domačem podzemlju privoščijo nekaj užitka tudi z ogledom kraških lepot drugod po svetu.

Ogroženost in varstvo voda v občini Vrhnika

Peter Habič

Občina Vrhnika leži ob zahodnem obrobju Ljubljanskega barja in je sestavljena iz delov treh širših pokrajinskih in hidrogeografskih enot: naplavljenе barske ravnice

z osamelci razrezanega gričevnatega in hribovitega severnega obrobja Barja ter nerazčlenjene in zakrasele Logaško-pokojiške planote. Ob vznožju kraškega roba med Vrhniko in Bistro so nanizani kraški izviri Ljubljanice, Ljubije in Bistre. V barjansko kotlino se z juga stekajo površinske vode Borovniščice z Otavščico (18 km), s severozahodne strani pa Bela in Podlipščica (12 km) ter manjši pritoki med Drenovim Gričem in Dragomerjem. Osrednja vodna žila je sicer Ljubljanica z le 9 km površinskega toka, s pritokom Ljubijo (4 km) in Bistro (3 km) in z več kot 1100 km² kraškega zaledja.

S hidrogeografskimi enotami in njihovim vodnim omrežjem so tesno povezani vodnogospodarski in hidroekološki problemi vrhniške občine. Površinske vode se razen dela Otavščice vse stekajo z območja domače občine, medtem ko kraške vode podzemeljsko pritekajo iz treh notranjskih občin: Postojne, Cerknice in Logatca. Ljubljanica je torej ogrožena z odplakami in z drugo nesnago iz domačih in sosednjih logov. Nesnaga skupaj odteka prek Barja in skozi Ljubljano v Savo.

POVRŠINSKE VODE NA OBROBJU BARJA

Bela in njeno zaledje

Na južnem pobočju dolomitne Planine - Ulovke so v povirju Bele manjši studenci (Lintvern, Staje, Gačnik, Češnjevci itd.), ki gravitacijsko napajajo vrhniški vodovod. Ob nižjih vodah se Bela izgublja v lastni strugi, dolvodno od Grape, in podzemeljsko odteka skozi zakraseli desni bok doline v izvire Hribskega potoka. Ob visoki vodi se Bela na Klisu vlija v Hribski potok, ta pa blizu Mirk v Malo Ljubljano. Del Bele se pod Osenkom izgublja v

prodnem gruščnatem vršaju, na katerem stoji Vrhnika. Nekdanji vrhniški vodnjaki so se hranili s to podtalnico.

V zaledju Primcovega studenca v levem delu povodja Bele je manjša ponikalnica v Koritih vzhodno od Planine, ki pa ne doseže Stare Vrhnike, ker že pred vasjo ponika, studenci v povirju Korit jo gravitacijsko oskrbujejo. Dolomitni zaplaninski pokrov, kot geologi imenujejo ta del, je vsekakor pomemben vodonosnik. Izvirne vode pa so ogrožene z odplakami Zaplane in novejših počitniških naselij, ki nimajo urejenega čiščenja.

Iz zahodnega dela Zaplane površinske vode odtekajo v ponikalnico Petkovščico, ki je podzemeljsko povezana s Hribskim potokom. V kraške izvire pri Kožuhu se stekajo tudi ponikalnice iz Rovt, Hotedršice in Logaškega polja. Zaradi teh onesnaženih voda izviri pri Kožuhu ter Bečkajev in Primcov studenec niso primerni za oskrbo brez čiščenja. Primcov studenec je nekaj desetletij količinsko bogatil gravitacijske vode iz Staj in Lintverna, ko pa se je Vrhnika razrasla v njegovo neposredno kraško zaledje, je bil izločen iz oskrbe.

Hidrogeološke raziskave so že pred leti pokazale, da bogatih vodnih zalog zahodno od Vrhnike ni mogoče uporabljati za oskrbo brez dragega čiščenja. Manj ogrožene so vode, ki s Planine-Ulovke odtekajo proti severu v Podlipščico, vendar so manjši studenci v Razorski dolini in za Trčkovim gričem primerni le za oskrbo posameznih kmetij.

Območje hribovite Zaplane z izviri, ki samotežno oskrbujejo Vrhniko, je potrebno čim bolj varovati pred onesnaževanjem. V kritičnih razmerah lahko ti izviri zagotovijo vsaj minimalno oskrbo Vrhnike s pitno vodo. Potreben je podroben sanacijski načrt za izboljšanje in učinkovito varovanje zaplaninskega dolomitnega vodonosnika, kot je bilo že pred leti predlagano.

Podlipska dolina in njeno povodje

Porečje Podlipščice se je razvilo na stiku zaplaninskega pokrova in vrhniških nizov ob severnem obrobju Barja. Po kamninski sestavi in zgradbi pripada to območje že predalpskemu hribovju, vendar so vložki karbonatnih kamnin tudi tu zakraseli. Kraško je zlasti območje med Žazarjem in Šentjoštom. Najmočnejši tukajšnji kraški izvir z najdaljšo vodno jamo v občini pa je pri Pajsarju. Njegovo zaledje še ni dovolj raziskano pa tudi ne zavarovano. Podobno velja za povirje Podlipščice. Njen povirni del je strm in hudourniški, dno doline pa naplavljeno in zelo položno.

Po hidroloških lastnostih je dno Podlipske doline podobno Barju. To se v ozkem pasu zajeda iz Barske kotline v globoko zarezano Podlipsko dolino. Pretežno glinaste naplavine ne hranijo pomembnejših zalog podtalnice. Za oskrbo so primernejši le studenci na južnem obrobju nizkega, pretežno skrilastega hrbta med Horjulsko dolino in Barjem, ki so od Ligojne do Dragomerja zajete za krajevno oskrbo. Za čedalje bolj zazidano območje ob cesti med Ljubljano in Vrhniko pa ti studenci ne zadostujejo. Naselja so priključena na skupni vrhniški vodovod. Iz podobnih razlogov kot pri zaplaninskih virih je potrebno tudi zaledje teh skrbno varovati.

Borovniška dolina in njeno hidrografsko zaledje

Borovniščica se je globoko zarezala v obrobje Barja med Pokojiško planoto in Rakitno. V podlagi so razgaljene manj prepustne triasne kamnine takoimenovane borovniške antiklinale. V njih je povirje Borovniščice s Prušnico in Otavščico. Povirje Otavščice se je ohranilo razmeroma visoko na planoti med Pokojiščem, Rakitno in Žilcami (Sv. Vidom). V Borovniško

dolino pada Otavščica v slikovitih slapovih skozi Pekel. Nasprotno pa si je Prušnica izoblikovala širšo zatrepno dolino s strmim skalnatim obodom, kjer je več manjših še ne zajetih izvirov.

Zaledje Borovniščiце je sicer dovolj vodnato, vendar so za oskrbo Borovnice bili zajeti najprej bližnji, a manjši studenci v Malencah, pozneje okrepljeni z zajetjem kraškega studenca v Pakem, danes pa je Borovnica priključena na skupni vodovod in se napaja s podtalnico lastnega vršaja. Borovniščiца je namreč nasula iz strmih povirnih grap obilo grušča in proda, ki ga prekrivajo mlajše barske usedline. Te delno ščitijo podtalnico pred škodljivimi vplivi s površja, ni pa znano, kako se podtalnica hrani, kakšna je njena čistilna sposobnost in koliko škodljivih snovi pronica iz borovniških naselij v podzemlje. Če je danes njeno biološko čiščenje morda še zadostno, pa jo nevarno ogrožajo kemikalije, ki jih precej nemarno uporabljajo v Borovniški dolini, pa tudi one, ki jih prevažajo in prekladajo po železnici.

Podtalnico borovniškega vršaja je potrebno učinkovito in trajno varovati. Sprejeti odloki o varstvenih pasovih niso zadostni. Treba je izpeljati obsežne sanacijske ukrepe ali pa poiskati nadomestni vir in zgraditi nova zajetja. Varstvo mora sloneti na trdnem poznavanju hidroloških razmer in dejanski ogroženosti, potrebne so torej dodatne raziskave.

POVRŠINSKE IN PODZEMELJSKE VODE NA BARJU

Zgodovina barjanskih tal je stara morda kakšen milijon let, toda današnja podoba je v veliki meri dediščina mostiščarskega jezera in njegovega naravnega ter umetnega osuševanja. Z jarki preprežena marostarska tla in poplavne ravnice med Podlipo in Borovnico, med Vrhniko in

Bevkami, z vmesnimi osamljenimi goricami, dajejo vrhniškemu delu Barja poseben pečat. Od 20 do 100 m debele plasti mladih rečnih, jezerskih in močvirskih naplavin so prepojene z vodo, ki sili vanje tudi iz zakrasele skalne podlage. Z izsuševanjem se posedajo površinske šotne plasti.

Kopanje odtočnih jarkov na Barju ima že tisočletno tradicijo. Menda so Rimljani prvi regulirali tudi strugo Ljubljaniце, da bi na eni strani skrajšali pot do Emone, po drugi pa naj bi jo napeljali do kamnologov pri Podpeči, od koder so vozili s čolni gradbeni kamen. Po Ljubljanići so prevažali blago, preden so bile zgrajene ceste, do druge svetovne vojne pa so s čolnom še vozili opeko z Vrhnike v Ljubljano. Danes z Ljubljanićo odteka le komunalna in industrijska nesnaga z Vrhnike. Veliko preveč je je, kljub raznovrstnim poskusom čiščenja. Po njej odteka na tone težkih kovin, žvepla in drugih snovi, ki se delno usedajo v strugi na Barju.

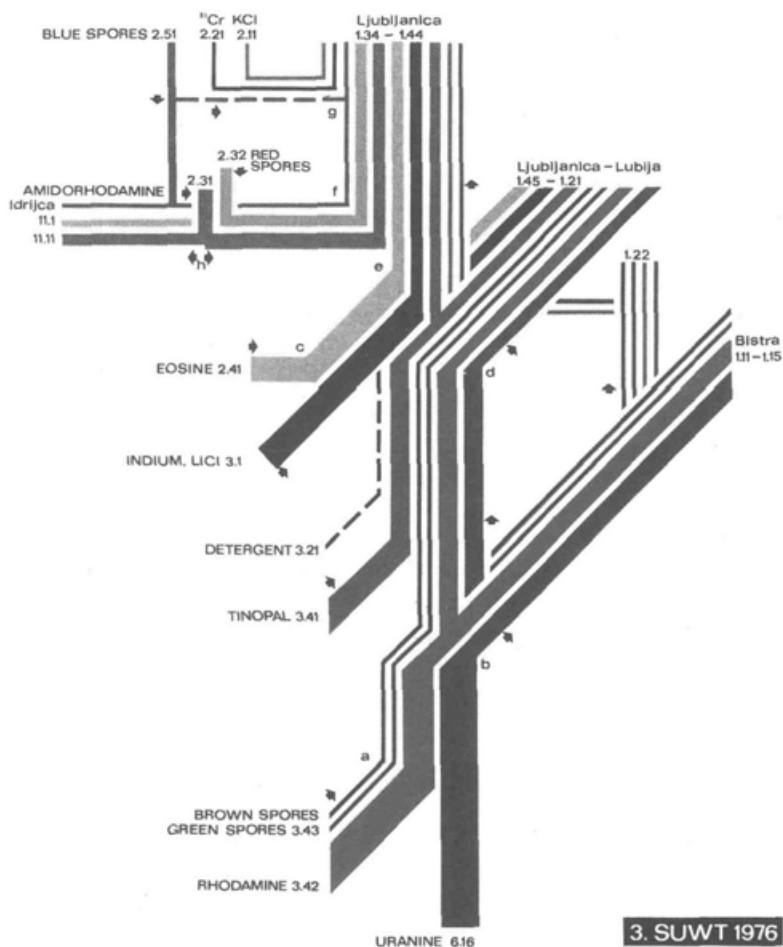
Mehka barjanska tla se hitro zalezejo in jarki se zasujejo, zato jih morajo kmetje spet in spet obnavljati. Hidromelioracije in kmetovanje na prhki maški zemlji, prvič presuhi, drugič poplavljeni, ni vedno uspešno. Sloneti mora na znanju o naravi Barja in na praktičnih izkušnjah pri njegovi obdelavi.

Poplavam se ni mogoče v celoti izogniti. Za popolno obvladanje vodnih razmer ni nikoli dovolj denarja, veliki posegi v vodni režim pa bi tudi sicer porušili krhko naravno ravnovesje. Na Barje potemtakem ne spadajo nevarne snovi in odpadki, ki jih prej ali slej prelijejo vode, sperejo v podtalnico ali v površinske struge. Kljub navidez manj kvalitetnemu prostoru ga ni mogoče uporabiti za divja odlagališča vsakovrstnih odpadkov sodobne civilizacije. Tudi na Barju je treba podobno kot na Krasu skrbeti za čisto okolje in podtalnico.

Kraški izviri Ljubljane in njihovo hidrografsko zaledje

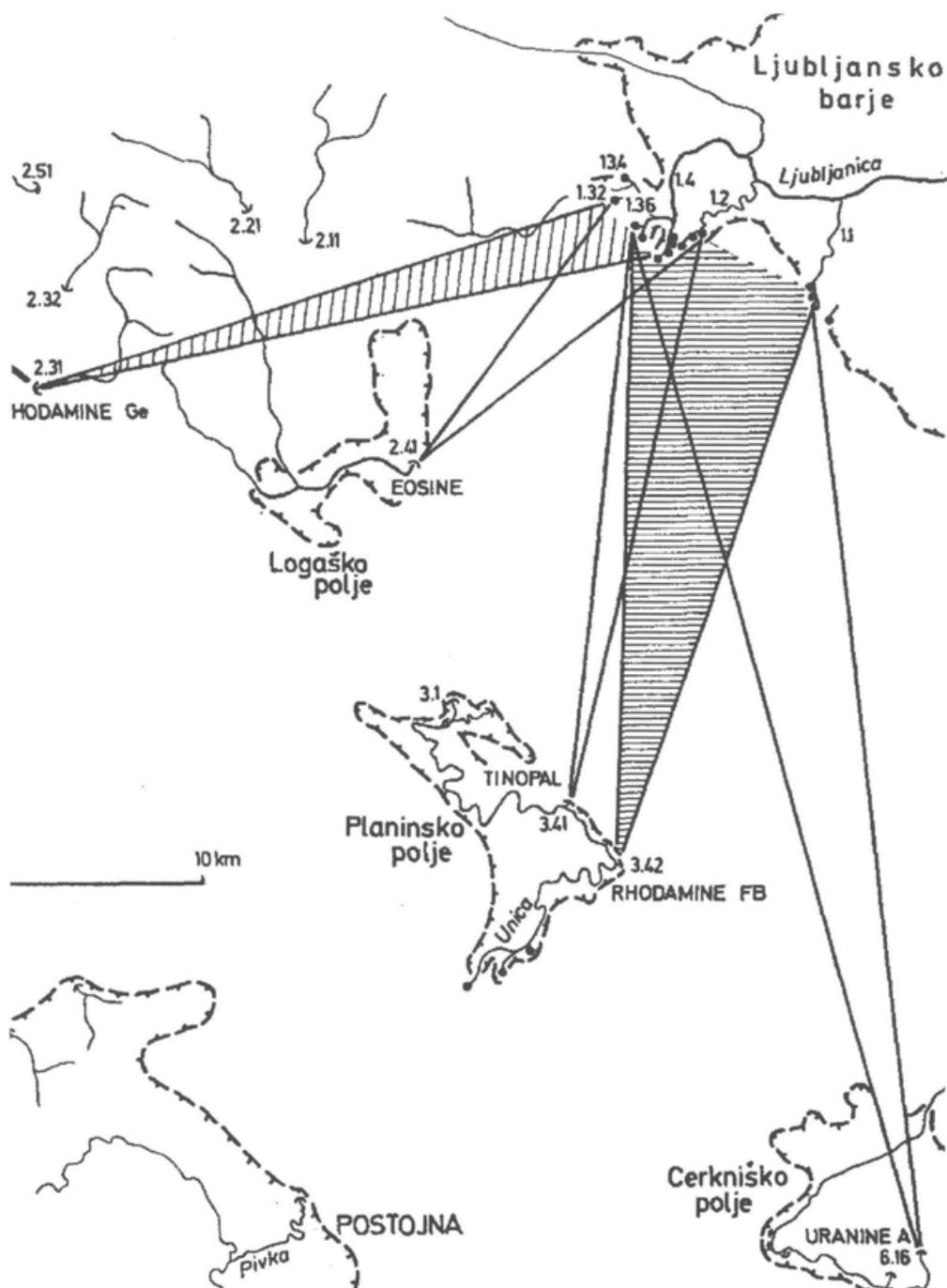
Na Vrhniki in v Verdu, v dolinskem kraškem zatrepu pod Ljubljanskim vrhom med Javorčem, Sv. Trojico in Raskovcem, so razvrščeni številni močni izviri kraške Ljubljane. V dolini pod Sv. Trojico sta na levi strani Bele Primcev in Bečkajev studenec, na desni pa Kožuho izvir Hribskega potoka. V slikoviti zatrepni kraški

dolini Močilnika so izviri Male Ljubljane, v sosednjem Retovju pa izviri Velike Ljubljane. V tretjem, nekaj manj izrazitem zatrepu v Verdu, so izviri Ljubije.

1. Shema podzemskih vodnih zvez po izidih sledilnega poskusa 1975

a-h: poglobitve kritične točke v podzemskem sistemu, kjer se tokovi združujejo in členijo. (po P.Habiču: Karst Hydrographic Evaluation. UWT, 1976, slika 59)

2. Razpored ugotovljenih fluorescenčnih sledil v območju poskusa (po H.Behrensu, Martina Zupan, M. Zupan: Tracing with Fluorescent Tracers. UWT, 1976, slika 59)

Posebna skupina izvirov je na vzhodni strani Javorča v Bistri, kjer so ob strmeh robu nanizani na razdalji okrog 400 m Grajski, Zupanovi in Galetovi izviri.

Obilne kraške vode se prelivajo tu ob robu Barja na površje iz globokega kraškega podzemlja. Pritočni rovi so potopljeni več kot 20 m globoko, kot dokazujejo speleološke potapljaške raziskave. Pogreznjeni so bili z mladimi tektonskimi premiki hkrati ob poglobljanju dna in dviganju obrobja Barja. Kraške vode se stekajo k izvirom po še neraziskanih podzemeljskih rovih, nad katerimi so se ponekod udrli stropovi in so nastale globoke udornice ali koliševke kot Grogarjev in Pavkarjev dol, Meletova, Jernejevcova in Andrejčkova dolina ter Babin dol nad Močilnikom in Retovjem. Vse so potrebne posebnega krajinskega varstva.

Podzemeljske povezave izvirov s ponikalnicami v Rovtah, Logatcu, Planini in Cerknici so dokazane z barvanji in obsežnimi hidrološkimi raziskavami, zasnovanimi že v prejšnjem stoletju, še posebno uporabne podatke pa smo dobili v zadnjih desetletjih. Jamarji doslej kljub stoletnemu prizadevanju še niso prodrli do podzemeljskih vodnih strug, čeprav so raziskali med Barjem in notranjskimi kraškimi polji že nekaj tisoč jam in brezen. Žal pa so v marsikateri od teh naleteli na smeti in odpadke, ki jih človek po nemarnem odmetava v podzemlje. Tudi jame je treba posebej zavarovati.

Na kraškem površju je poleg tega obilo divjih odlagališč, ki močno ogrožajo kraško podtalnico. Tako so pred leti odvažali usnjarske odpadke iz IUUV in z njimi zasilili globoko kraško dolino med Javorčem in Ljubljanskim vrhom. Danes spira deževnica od tam nesnago v izvire Ljubije in Bistre. Nevarni so tudi odpadki iz logaškega komunalnega smetišča za Ostrim vrhom. V bližini je odprta betonska laguna strupenih tekočin, tik ob njej pa v poni-

kalnico spuščajo tekoče blato, ki ga vozijo iz logaške komunalne čistilne naprave. Za uspešno varovanje kraških voda bi bilo potrebno preprečiti vsakršno nadaljnje onesnaževanje, obenem pa postopno odstraniti vsaj največjo nesnago. V soglasju z notranjskimi občinami je potrebno izdelati podroben načrt sanacije in prostorsko ekološkega urejanja celotnega povodja kraške Ljubjanice.

Izviri Ljubjanice so krajinsko, vodnogospodarsko in kulturno zgodovinsko pomembni, a žal skrajno zanemarjeni. Razvrednoteni so z divjo urbanizacijo Vrhnike in onesnaženi. Ker dajejo kraju značilen pečat, bi morali zanje drugače skrbeti. V prvi vrsti je okolica izvirov potrebna krajinskega varstva in prenov. Poleg samih izvirov je treba krajinsko ovrednotiti tudi struge vodnih tokov vsaj v urbaniziranem območju. Hkrati je z estetsko ureditvijo površinskih vodnih žil potrebno zagotoviti čistost voda. Ogrožajo jih odplake iz že omenjenih notranjskih občin, pa tudi divji izpusti iz krajevne kanalizacije. Nujna je celovita rešitev čiščenja odplak.

Čista voda in krajinska urejenost izvirov lahko pomembno prispevata k turistični privlačnosti Vrhnike, Verda in Bistre. V skrbi za vodo, struge in izvire odseva kulturna stopnja kraja. To potrjujejo povsod po svetu s svojim odnosom do voda, kraji ob velikih kraških izvirih pa še posebej kažejo svojo dušo (Vaucluse, Blaubeuren, Paderborn, itd.)

Ime Vrhnika izhaja iz izvirov, tu voda vrhnika kot drugod po-nika. Preprosta je ta razlaga imena. Vrhnika in Verd-Vir(d) sta arhaični obliki vodnih imen enakega pomena. Imen, ki ju krajani skoraj ne razumejo; vrnimo jima, kar nam ponujata in kar ju je bogatilo že pred Argonavti. Ti so zapustili ladjo v vrhniškem grbu. Zakaj ne bi prihodnji rodovi popotnikov spet veslali po čisti in mirni Ljubljani.

O Vrhniki in njenem današnjem položaju ter perspektivah

Peter Habič

(Nekaj drobtin z okrogle mize v Močilniku, 14.11.1991)

K okrogli mizi nas je povabil župan g. France Kvaternik, ki je najprej nakazal nekaj vprašanj o današnji identiteti Vrhnik. Ga. Marta Rijavec je skušala zbrati za okroglo mizo v Močilnik predvsem ustvarjalce in kulturne delavce, ki

poznajo Vrhniko ali izhajajo iz nje in se zanjo zavzemajo. Z veliko vere v dobronamernost ljudi je pričakovala odprt in sproščen razgovor o Vrhniki, ne da bi vnaprej zamejila razpravo z določeno problematiko.

Takšna zasnova okrogle mize je bila morda na začetku preskromna za živahen razgovor. Kmalu pa se je družba razgrela, še posebej, ko so postregli z obloženimi kruhki in pijačo. Pravo kost za skupno glodanje je s svojo dramaturško spretnostjo navrgel g. Jože Rode, ki je povprašal prisotne, zakaj ni na Vrhniki, razen na spomeniku pred Mantovo, nikjer prisoten Cankar, zakaj ni nikjer Strnena, Petkovška, Ogrina in še koga. Ali današnji Vrhničani ne poznamo, ne cenimo in ne razvijamo kulturne tradicije kraja. Ta "prečuden kraj" je nekdaj vendarle imel svojo dušo, ki se je nekam izgubila in jo danes iščemo, da bi jo pokazali sebi in vsem, ki se z Vrhniko srečujejo.

Kakšna je pravzaprav današnja Vrhnika? Nima razglednic, spominkov, dobrih gostiln, ki bi potešile obiskovalce. To se čuti ob raznih poslovnih in kulturniških obiskih. Po prospektih, spominkih in razglednicah povprašujejo šolske ekskurzije, ki prihajajo na Cankarjevo Vrhniko. Pomanjkanje informativnega gradiva o Vrhniki čutijo najbrž tudi poslovni ljudje, ki svojim partnerjem ne morejo ponuditi nič posebnega in za kraj zančilnega. Gostišča po Vrhniki so skromna, današnji Močilnik je del betonske Mantove, enako je v okolici, le Bistra privablja obiskovalce s tehničnim muzejem in prizadevnostjo g. Vidmarja.

Prav g. Vidmar se je prvi obrnil na g. župana z vprašanjem, kaj bo z vojaškimi skladišči v Strmcu in kako naj bi v prihodnje sprostili privlačni borovniški kot za turistično dejavnost. Z odhodom vojske z Vrhnike se je odprla možnost za kulturno in turistično obogatitev kraja in okolice. To še posebej velja za območje med Vrhniko

in Staro Vrhniko. Po umiku radarja je Ljubljanski vrh spet dosegljiv za razgled po kraju ob njegovem vznožju. Kaže pa, da prost dostop na ta vrh še ni zagotovljen, kot tudi ne umik "slovenske vojske" s Košac. Le nova vojašnica v Kambrcah pod Raskovcem bi po mnenju navzočih ne motila Vrhničanov.

Ko bodo tanki zapustili Košace, bo Vrhnika dobila zanimiv prostor med Sv. Trojico in Staro Vrhniko, ki je bil doslej vse tja do Hruševce praktično nedostopen. Med zadnjo vojno so od tam Vrhniki grozile topovske cevi. S prevzemom vojaških objektov bi se lahko na tem mestu razvile gospodarske in druge dejavnosti. Z odstranitvijo vojaških ovir bi tudi okolica pridobila na turistični in rekreacijski vrednosti.

Vrhniško okolico z bogatimi naravnimi in kulturnimi spomeniki bi morali po mnenju prof. B. Stanovnika predstaviti s sodobnim turističnim vodnikom. Kaj pomenijo urejene turistične poti, si lahko ogledamo v sosednji škofjeloški občini, kjer skoraj na vsakem koraku srečamo sprehajalce, pri nas pa le redko koga. Kako dragocene so naravne danosti, bomo lahko spoznali v delu prof. A. Ramovša, ki zbira gradivo o kamnitih hišnih portalih iz lesnobraškega marmorja.

O prostorskem razvoju Vrhniko in o njeni notranji strukturi bi lahko sodoben urbanist marsikaj povedal, hkrati tudi o ljudeh, ki v tem kraju živijo. To misel je v razpravi razpletel arhitekt Miha Furlan. Dananšnja mestna aglomeracija dokazuje, da Vrhnika nikoli ni imela pravega urbanističnega koncepta. To dejstvo je bilo nadalje predmet živahne razprave. Odsotnost mestne zasnove se kaže v zunanjih podobi kraja in v življenju krajanov. Stihijska rast naselja po zadnji svetovni vojni obsega splošna družbena razmerja.

Razprava me je zvalila, da sem skušal nakazati poti, po katerih bi lahko napredo-

vali. Pri zbiranju gradiva o preteklosti, pri vrednotenju kulturnih moč in spomenikov pa tudi pri skrbi za naravne znamenitosti bi lahko pomembno vlogo odigrala primerna organizacija. Že pred desetletji smo študentje razmišljali o mestnem muzeju kot nekakšnem žarišču kulturnega dogajanja. Zdaj se mi zdi, da bi bil lahko prvi korak v tej smeri ustanovitev muzejskega društva. S povezovanjem gospodarstvenikov, kulturnikov, znanstvenikov, raziskovalcev in zbirateljev bi lahko obogatili kraj, kot se to dogaja v Škofji Loki ali Idriji in drugod, kjer so ljudje na tak način povezani.

Večjo turistično dejavnost bi morale vzpodbuditi obnovljeno turistično društvo. To naj bi poleg olepševalnega dela skušalo organizirati tudi profesionalne turistične, gostinske, trgovske in druge dejavnosti, morda v delu gospodarske zbornice.

Urbanistično in krajinsko urejanje mesta je mogoče ob domačih arhitektih profesionalno razvijati. V ta namen naj bi se organizirala posebna skupina, ki bi analizirala prostorska in družbena izhodišča za skladnejši razvoj kraja. Strokovne analize lahko tudi pokažejo na vzroke za sedanje stanje. Iz obstoječih razmer je treba izhajati pri snovanju novega in iskanju boljše gospodarske podlage. K sodelovanju naj bi povabili Vrhničane, ki so se uveljavili po svetu in ki lahko s svojimi izkušnjami prispevajo k napredku domačega kraja. Zmanjšati bi morali odliv in erozijo domačega intelektualnega potenciala.

Razgovor se je nato zasukal v iskanje vzrokov za sedanje razmere na Vrhniku. Pavle Mrak je opozoril na posledice neorganizirane muzejske skrbi. Stari meščansko opremljeni domovi so izpraznjeni, starine razgubljene in raznesene. Nekaj gradiva je pri posameznih zbiralcih. Škoda je precejšnja, nekaj bi se dalo še zbrati. Poleg etnografskih bi bile zanimive tudi arheološke, geološke in druge zbirke. Mislim,

da bi Vrhnika lahko razvila tudi svoj usnjarski muzej.

Kot v sršenje gnezdo je dregnil prof. Stanovnik z opozorilom o vrhniški šoli, ki ne daje dovolj. To se pozna tudi v majhnem prilivu z Vrhnike na univerzo. Izzval je prisotna ravnatelja šol iz Dragomerja in Vrhnike. Prvi je menil, da se ob raziskovalnih nalogah učenci vse bolj seznanjajo z okolico, na primer z ostankom visokega barja pri Bevkah. Vrhniški ravnatelj je iskal vzroke v strukturi in socialnem izvoru učencev, češ da je nizka osnova, s tem pa je povezan tudi interes. Oficirski otroci so celo dvigali povprečje. Skromno znanje o domačem kraju naj bi bila posledica znatnega deleža priseljencev.

Še nekaj drugih motivov je bilo nakazanih. Vsi držijo, vsak po svoje, niso pa dovolj vsestransko osvetljeni. Po mojem bi bila tudi na tem polju potrebna globlja analiza, da bi našli prave poti v prihodnost. Ga. Rodetova je opozorila, da se mnoga prizadevanja za tesnejšo navezanost mladine na domači kraj končajo z odhodom na srednje in višje šole v Ljubljano. Od tam se mladina usmeri v svet. To je res, res pa je tudi, da doma ti ljudje potem ne najdejo primerne okolja za delo in uveljavitev.

Gospod Turk se je spomnil študentskih vtisov, ko jih je prof. Oblak pripeljal čez zanimive osamelce na Vrhniko. Ustavili so se tudi pred temnosivo zgradbo IUUV. Takrat je pomislil, da ne bi rad živel v tem kraju, pa ga je kasneje pot zanesla prav sem.

Kako je s krajem v zadnjih desetletjih, je razmišljal tudi arhitekt L. Drašler. Res je vojska pomenila oviro, toda tudi v prihodnje bo treba živeti z domačo. Glede obrti, ki lahko dopolni gospodarstvo, si ni treba postavljati previsokih ciljev. Nekaj lahko stori župan direktno z ukrepi, ki naj privabljajo, ne pa odbijajo. Strinjal se je z geografsko analizo Vrhnike, znano pa je,

kako so se stvari razvijale. Morda se bodo v prihodnje pogledi in odnosi spremenili.

O duši Vrhnike je spregovoril g. dekan Božnar. Na prvem mestu je omenil nizko srčno kulturo Vrhničanov. Tudi o učenju verskih resnic nima dobrih izkušenj, mladina je preveč prepuščena sama sebi. Doma ni pravih pogovorov, sicer pa tudi na zunaj marsikaj manjka, pogreša na primer večjo trgovino. Pri varovanju kulturnih in sakralnih spomenikov se tudi kaj ponesreči, vzrok pa je največkrat čas in denar.

Zanimiv pogled na domačo kulturno ustvarjalnost je predstavila ga. Fortunova iz Podlipe. Zavzela se je za natis zbornika o Vrhniki po zgledu Loških in Žirovskih razgledov. Prebrala je svojo pesem o Vrhniki in orisala zavzetost za napredek čipkarskih spretnosti, ki jih kot Poljanka vneto prenaša na mlade od Lipice in Krasa do Idrije. Rada bi jih posredovala tudi Vrhniki.

K višji kulturni ravni je mogoče prispevati na več načinov. G. B. Novak je opozoril na normativno pot, ki jo lahko izkoristi uprava pri izboru in ravni prireditve. Vsekakor je to možno pri izbiri zunanjih umetnikov, razmeroma skromno pa je poskrblejno za domače kulturnoumetniške prireditve. G. M. Dominko se je pridružil predlogu, naj bi župan organiziral svoj štab sodelavcev za pripravo izhodišč in smernic za delo v prihodnje. Podobno je izzvenela razprava g. Boleta, ki je zavzet za Vrhniko, čeprav še ni pravi domačin, in takih je verjetno še veliko med mlajšimi priseljenci. Ob tem sem spomnil na možnost, da bi se lotili nekakšnega biografskega leksikona, ali kdo je kdo, da bi se hitreje med sabo spoznali. Pobudo bi lahko posredovali prek Našega časopisa.

Župan je v sklepní besedi povzel še več predlogov iz razprave, ki jih tu po spominu nisem zapisal. Upam, da jih je zabeležil dopisnik Našega časopisa. Pobuda

je sedaj vsekakor na županovi strani. Treba se je lotiti dela.

Pobudo za ustanovitev muzejskega društva je podpisala večina prisotnih. G. Pavle Mrak in ga. Marta Rijavčeva naj bi pripravila ustanovni občni zbor. O programu društva pa se moramo še pogovoriti.

Župan je bil ob koncu kar zadovoljen z razgovorom. Študentka Oblakova bo lažje gradila diplomsko nalogo oblikovalke. V okviru svetovnih skupin bi bilo treba izdelati načrte za krajinski park Močilnik in Retovje, za turistične in kolesarke poti, za sodobna gostišča in za celotno ureditev Vrhnik. Pripraviti je treba zbornik in program muzejske dejavnosti. Nadaljevali naj bi razprave o šolskih, kulturnih, gospodarskih in drugih dejavnostih, kar vse spada v krog prizadevanj za večjo povezanost ljudi na Vrhniki. Škoda, da med udeleženci ni bilo nobenega vrhniškega zdravnika, pogrešal sem tudi gospodarstvenike in še koga. Vsekakor bi lahko bodoče okrogle mize še razširili in jih vsebinsko poglobili.

V spremenjenih časih v novi državi se kaže tudi na Vrhniki potreba po tesnejšem sodelovanju krajanov pri urejanju skupnih zadev. Morda bomo nekateri vsaj na stara leta prispevali del tistega, kar smo si še kot študentje zamislili. Pa ne da bi trmo-glavili, le mladim želimo pripraviti boljše možnosti za ustvarjanje in uveljavljanje v domačem kraju.

NAUPORTUS

Vrhnika v arheoloških obdobjih

Jana Horvat

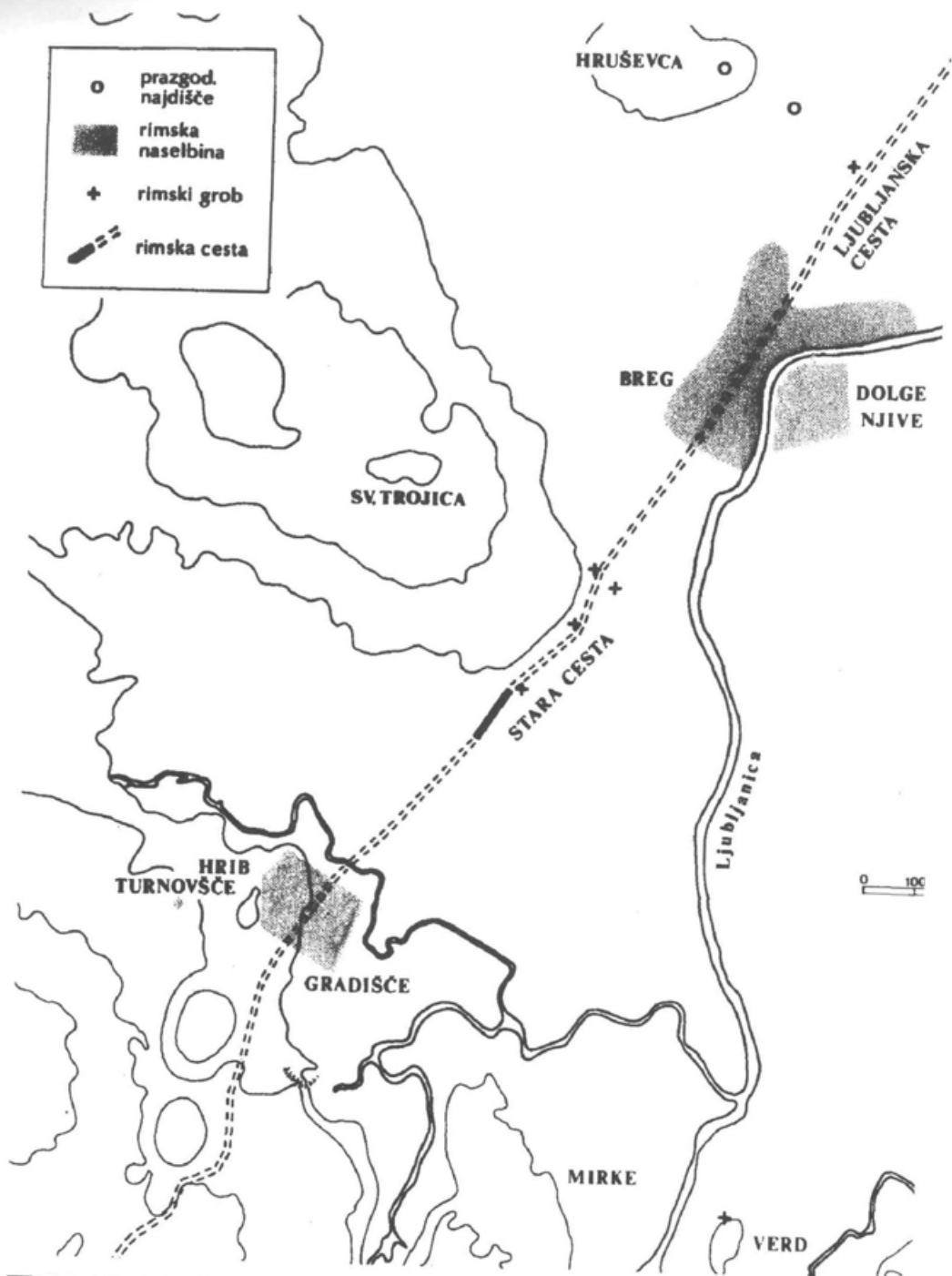
Najugodnejša in najpomembnejša pot, ki v smeri zahod-vzhod že od davnine povezuje Italijo s srednjim Podonavjem in severnim Balkanom, vodi čez kraški svet zahodne Slovenije. Kras, Postojnska vrata, Planinsko

in Logaško polje sestavljajo sorazmerno ozko in zložno pregrado med Jadranskim morjem in porečjem Črnega morja. Ena ključnih postaj leži na zahodnem robu kotline Ljubljanskega barja, pri Vrhniki, kjer se pot spušča v ravnino, k izvirom Ljubljanice. Od tod dalje je bilo moč pluti na vzhod po Ljubljanici, Savi in Donavi prav do Črnega morja. Pri Ljubljani se je odcepila tako imenovana jantarna pot in se mimo sedanjega Celja in Ptuja usmerila proti severu, do Baltika.

Vrhniškemu področju sta torej predvsem promet in z njim tesno povezana trgovina vedno znova dajala poseben pečat. Možnosti poselitve je na ožjem območju omejevalo naravno okolje z zamočvirjeno ravnino ter gozdnatim, strmim kraškim robom. Za življenje je bil najpomembnejši vmesni prostor: naplavinska ravnica ob izviri Ljubljanice in nizko kraško obrobje. Poleg dobre prometne in strateške lege je bil ta svet tudi najbolj primeren za kmetijstvo.

V kotlini Ljubljanskega barja je bilo odločilno pri izbiri kraja naselitve v najstarejših obdobjih človekove zgodovine tudi jezero, ki se je postopno zamočvirjalo. Ob njem se je razvil svojevrsten ekosistem, ki je z bogatim živalskim svetom pomenil za človeka lovca neizčrpno zalogo hrane v vsakem letnem času. Odvisnost od lova je bila zelo velika v starejši kameni dobi (paleolitiku), na Ljubljanskem barju pa še tudi v bakreni dobi.

Najstarejša sled človekove navzočnosti je kamnito orodje z osamelca Hruševce, ki se da uvrstiti v srednjepaleolitsko tipologijo kamnitih orodij (obdobje zadnje ledene dobe, pred 100.000 do 30.000 leti). Rogovje severnega jelena z umetnimi vrezi in zarezi, najdeno v nekem glinokopu zahodno od Vrhnike, sodi v mlajši paleolitik (zaključno obdobje zadnje ledene dobe, pred 30.000 do 10.000 leti).

1. Zemljevid arheoloških najdišč na Vrhniki

Iz časa okoli 5000 pr. Kr. poznamo na Ljubljanskem barju celo vrsto najdišč drobnega kamnitega in koščenega orodja ter živalskih kosti. Gre za selišča mezolitskih lovcev, ki so ležala okoli barjanskih osamelcev, na nekoliko dvignjenih, pred vodo varnih področjih. V bližini Vrhnike so jih odkrili pri Sinji Gorici, pod Goričico in Ligojno.

V bakreni in zgodnji bronasti dobi (3. tisočletje in začetek 2. tisočletja pr. Kr.) so stala na zamočvirjenem robu jezera številna kolišča. Posebno veliko jih je bilo ob osamelcih in na področju severno od Iga. Neposredno pri Vrhniki ni znanih kolišč. Najbližje naselje tega tipa je bilo pri Blatni Brezovici. Približno iz istega časa izvira kamnita sekira, najdena v potoku Ljubija.

V mlajših obdobjih, po zgodnji bronasti dobi, Barje ni bilo več tako zanimivo za naselitev. Jezero se je popolnoma zamočvirilo in ljudje niso bili več odvisni od lova. Naselja so se umaknila na gričevnato južno in zahodno obrobje kotline. S samega Barja in iz Ljubljance so poznani le posamezni predmeti: orodje, orožje, lesene lovske pasti in čolni, izdolbeni iz drevesnega debla. Najdbe pričajo o živahnem prometu po reki, deloma pa so verjetno tudi ostanki darovanja božanstvom. Skromni prazgodovinski sledovi kažejo na vsaj občasno navzočnost ljudi v okolici Vrhnike. V ravnini pod Hruševco je bil izkopan moški grob iz srednje bronaste dobe (14. stol. pr. Kr.) z bronastim mečem, bronasto sekiro, iglo za spenjanje oblačila in keramičnim lončkom. Posamični kovinski predmeti in keramika izvirajo iz pozne bronaste in starejše železne dobe.

Dokazov za najstarejšo naselbino na širšem območju Vrhnike trenutno še ni najti v arheološkem gradivu, temveč v podatkih antičnih piscev. Ti pišejo o zelo starem naselju po imenu *Nauportus*, ki je stalo blizu izvira Ljubljance. Prazgodovina

naselja in izvor njegovega imena se izgubljata v stari grški legendi o vrnitvi Argonavtov. Ena od različic legende pripoveduje o tem, kako so Argonavti na begu z zlatim runom pripluli po Donavi in Savi do Navporta, od tam pa so ladjo Argo prenesli na ramah čez Alpe do Jadranskega morja. V zgodbi o potovanju Argonavtov po Donavi in Savi se je kazalo védenje Grkov o prazgodovinski trgovski poti, ki je vodila od Črnega morja in krajev ob spodnji Donavi do severnega Jadrana. Legenda tudi posredno dokazuje zelo zgodnji nastanek naselja in njegovo pomembno vlogo v starodavnih prometnih tokovih.

Prvotno ime je bilo najbrž podobno poznejši polatinjeni obliki *Nauportus*. Beseda je povezana z indoevropskimi izrazi za ladjo in brod, katerih pomeni se pozneje prenesejo na pristanišče, pristaniške pristojbine in druge pojme, povezane z razvojem trgovine in prometa. Grški zgodovinar in geograf Strabon, ki je v začetku našega štetja (do 18 po Kr.) napisal obsežno geografijo tedaj znanega sveta, pripoveduje, da so trgovci tovorili blago z vozovi iz Akvileje (slov. Oglej) v kraj, imenovan *Nauportus*. Tam so se ustavili in preložili blago na ladje, ki so ga peljale do krajev ob Savi in Donavi. Strabon je dobil podatke od starejših avtorjev in prikazuje razmere iz sredine 2. stol. pr. Kr. in iz prve polovice 1. stol. pr. Kr.

Strabon, v 7. knjigi (7,5,2, c. 314):

(Segestika, Sisak) *leži na vznožju Alp, ki se raztezajo do področja Japodov, plemena, ki je hkrati keltsko in ilirsko. Tudi od tod pritekajo reke, ki prinašajo do Segestike mnogo blaga tako iz Italije kot iz drugih dežel. Pot od Akvileje do Navporta (v rokopisih Nauponton), naselja Tavriskov, do koder je treba pripeljati tovrne vozove, znaša za tistega, ki potuje čez Okro*

(Razdrto), 350 stadijev (71,95 km, prav: 100 km), nekateri pravijo tudi, da 500 (88,88 km). Okra je namreč najnižji del tistih Alp, ki se raztezajo od Recije do Japodov. Tam pa, pri Japodih, se gorovje spet dvigne in imenuje Albijsko. Podobno pelje pot čez Okro tudi iz Tergesta (Trst), karnijske vasi, na barje, imenovano Lugeon. Blizu Navporta teče reka Korkoras (Krka), ki sprejema blago. Izliva se v Savo, ta v Dravo, Drava pa v Noar (še neugotovljeno reko) pri Segestiki.

Karavane, ki so iz Italije potovale v smeri Petovione (Ptuja) in dlje na sever (to je bila znana prazgodovinska jantarna pot) ali proti pomembnemu plemenskemu središču v Segestiki - Sisciji (Sisak) ali do prazgodovinskih gradišč na Dolenjskem, enako pa seveda one, ki so potovale z vzhoda na zahod, so se morale ustaviti v Navportu. Razumljivo je, da se je naselbine želelo polastiti vsako močno ljudstvo. Kdor je imel v posesti Navport, ni imel le velikega gospodarskega dobička (monopola nad cestnim in rečnim prometom, pravice do pobiranja mitnine), ampak tudi politično premoč.

Po Strabonu je bila naselbina vsaj nekaj časa v 2. stol. pr. Kr. v posesti Tavriskov. Tavriski so bili močno keltsko pleme, ki je živelo v osrednji in vzhodni Sloveniji ter na severozahodu Hrvaške. Navport in pot naprej proti zahodu sta ležala na območju stalnega rivalstva med tremi vplivnimi plemen, Tavriski, Karni in Japodi.

Rimska država se je od 3. do 1. stol. pr. Kr. nezadržno širila. Na razmere na jugovzhodnoalpskem ozemlju je vplivala že dolgo prej, preden si ga je formalno priključila. Leta 181 pr. Kr. je bila na ravnini v bližini sedanjega Gradeža ustanovljena kolonija Akvileja, ki je zaščitila Italijo pred vpadi barbarskih plemen z vzhoda in severovzhoda ter bila oporišče za poznejše vojaške posege na tem ozemlju. Že nekaj

let po ustanovitvi mesta so Rimljani zasedli Istro (leta 178-177 pr. Kr.). Severovzhodna meja Italije dolgo ni bila popolnoma mirna. Plemena iz notranjosti so v 2. in 1. stol. pr. Kr. nekajkrat napadla bogata naselja ob morju in v ravnini. Sledili so pohodi rimske vojske proti pokrajinam ob Savi in v Alpe. Akvileja je vzpostavila stike z zalednimi, še neosvojenimi področji poznejših provinc Norika in Panonije. Bolj kot katera koli druga kolonija je odigrala odločilno vlogo pri romanizaciji sosednjega ozemlja s tem, da je stike z njim vzdrževala, jih poglobljala in jih izrabljala, posebej z razvijanjem trgovine in obrti. Rimljani in domorodci so sklepali pogodbe o prijateljstvu in trgovanju. Trgovski interesi so bili zelo pomembni in vladajoči razred, keltski in rimski, jih je podpiral, posebej, ker so se za njimi pogosto skrivali politični motivi. Rimljani so nadzorovali ključne točke ob glavni prometni žili Akvileja - Siscija najbrž že na začetku 1. stol. pr. Kr. Po Avgustovih vojnah na Balkanu v letu 35 pr. Kr., usmerjenih proti Japodom in Panoncem, je bila večina današnjega slovenskega ozemlja že popolnoma v rimskih rokah.

V prvi polovici 1. stol. pr. Kr. je torej prišlo do spremembe. Tavriski niso več obvladovali Navporta. V neposredni sosesčini prazgodovinske naselbine se je razvil rimski *vicus* (manjše naselje, upravno odvisno od mesta). Očitno je bil predel Navporta dovolj varno mesto za naselitev italjskih trgovcev, gotovo pa jih je ščitila tudi vojska. Njihovo oporišče je kmalu zraslo v veliko in cvetoče naselje, ki je zaradi oddaljenosti od drugih upravnih središč, Akvileje in Tergesta (Trst), moralo imeti precejšno samostojnost. Kot obmejna postojanka med rimskim in keltskim svetom je doživelo v drugi polovici 1. stol. pr. Kr. višek razvoja.

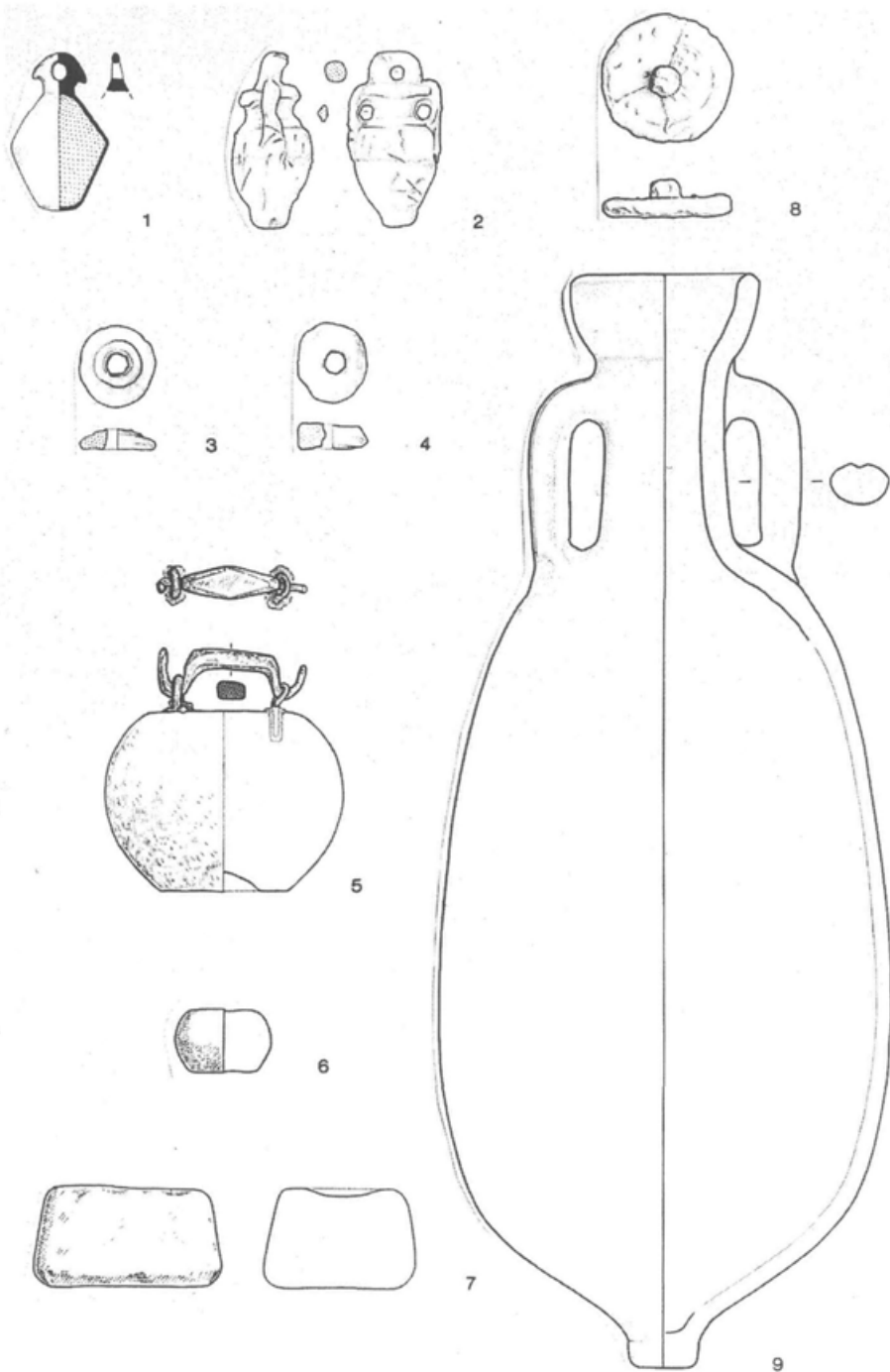
2. Kamniti napis iz Vrhnikе, prva pol. 1. stol. pr. Kr. V srednjem veku vzdан v cerkev sv. Pavla, pozneje prenešen v Nadškofijsko palačo v Ljubljani in izgubljen. Ponovno odkrit pri prenovi palače v letu 1993. Foto C. Narobe.

Q(uintus) Annaius Q(uinti) l(ibertus) / Torravius / M(arcus) Fulginas M(arci) l(ibertus) / Philogenes / mag(istri) vici de / vic(i) s(ententia) portic(um) f(aciendam) coir(averunt).

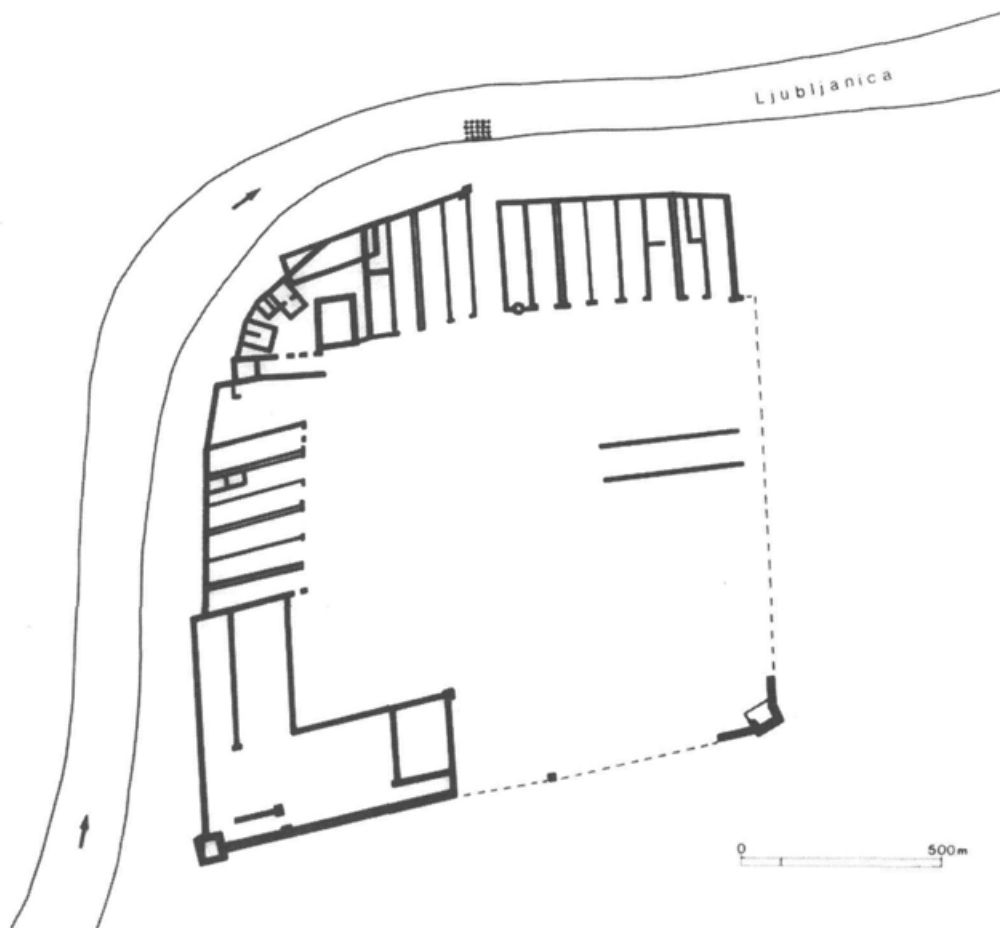
Kvint Anaj, Kvintov osvobojenec, Toravij (in) Mark Fulginas, Markov osvobojenec, Filogen, vaška načelnika sta po sklepu vasi dala postaviti stebrišče.

Napisni kamni dokumentirajo navzočnost vrste italjskih družin različnega izvora in statusa (svobodni in osvobojenци) (slika 2). Priseljenci, številni med njimi so bili pripadniki velikih akvilejskih trgovskih družin, so se ukvarjali predvsem z organizacijo prometa in trgovino. Napisu pričajo o skrbi vaških načelnikov za javne zgradbe, med drugim za gradnjo svetišča, posvečenega staremu, predrimskemu božanstvu Ekorni (*Aequorna*, *Aecorna*). Čaščenje Ekorne kaže, da novi italjski naseljenci niso popol-

noma opustili navad, uveljavljenih v tavriskovski naselbini. Ekorno so sicer častili le še Emonci. Ime je morda povezano z izrazom za ravnico in vodno površino, kar bi zelo dobro ustrezalo pokrajini na Ljubljanskem barju. Torej gre lahko za jezersko ali barjansko boginjo.

3. 1-8 Dolge njive, 9 Ljubljana. 1-7 uteži, 8 pokrovček za amforo, 9 amfora. 1 bron in svinec, 2-4 svinec, 5-7 kamen, 8-9 keramika. 1-7 M 1:3, 8-9 M 1:6

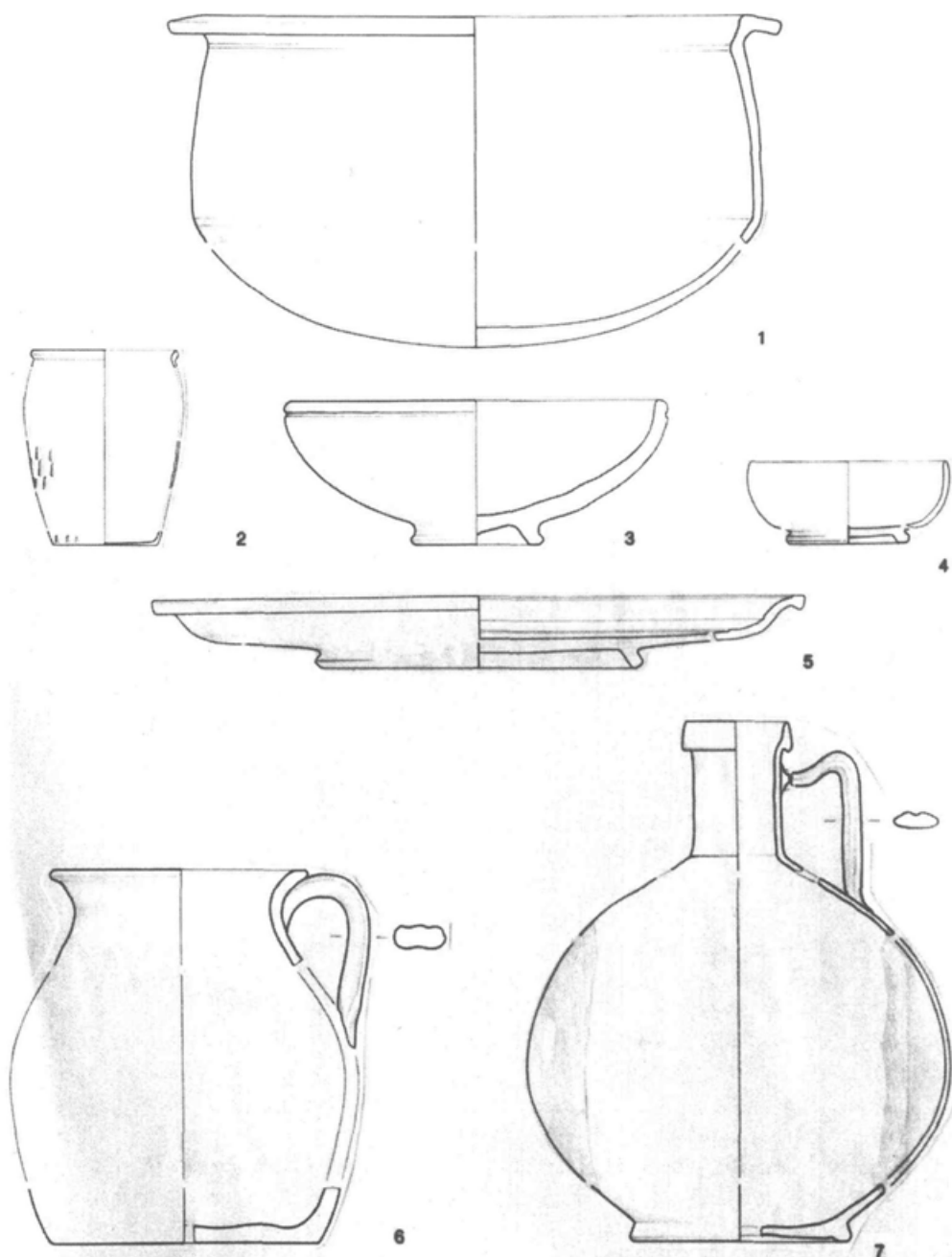

4. Tloris rimskega naselja na Dolgih njivah, druga polovica 1. stol. pr. Kr.

Prvi pogoj za uspešen razcvet kraja so bile dobre komunikacije. Za časa vlade cesarja Avgusta (35 pr. Kr. do 14 po. Kr.) so Rimljani zgradili cesto. Z Logaškega polja je vodila po trasi Stare ceste: čez prelaz med Ljubljanskim vrhom in Raskovcem, čez Hrib (Gradišče), ob vznožju Svete Trojice, mimo zavoja Ljubljanice, nato pa se je v bolj ali manj ravni črti usmerila po severnem obrobju Ljubljanskega barja proti Emoni. Nekje na območju rimske naselbine je moralo obstajati rečno pristanišče. Za antično plovbo imamo poleg

pisnih virov tudi celo vrsto materialnih dokazov. Ohranjeni so sledovi dveh vzporednih, sorazmerno ravnih tokov, ki kažejo, da so Rimljani Ljubljanico dvakrat regulirali. Želeli so predvsem skrajšati in olajšati plovbo. Razen v Navportu sta bili pristanišči tudi v Podpeči in v Emoni. Kultu vodnih božanstev često posredno pričajo o plovbi.

Napis iz Bistre (1. stol. po Kr.) omenja Neptunov tempelj, ki je moral stati nekje pri izvirih Bistre ali Ljubljanice. Z Barja so poznane številne najdbe plovil. Del

5. Dolge njive. Rimsko keramično posodje. 1 lonec, 2 kozarec, 3 skleda, 4 skodelica, 5 krožnik, 6-7 vrča. Druga polovica 1. stol. pr. Kr. in začetek 1. stol. po Kr. M 1:4

čolnov deblakov gotovo izvira iz prazgodovinskega časa, velika ladja, najdena pri Lipah, pa bi bila lahko rimskodobna. V Ljublanici, vzdolž celotnega toka čez Barje, potapljači pogosto najdejo predmete, ki jih je mogoče datirati od bakrene dobe do najmlajših časov. Ne vemo sicer, kako in zakaj so predmeti prišli v vodo, gotovo pa so tudi sled rečne plovbe.

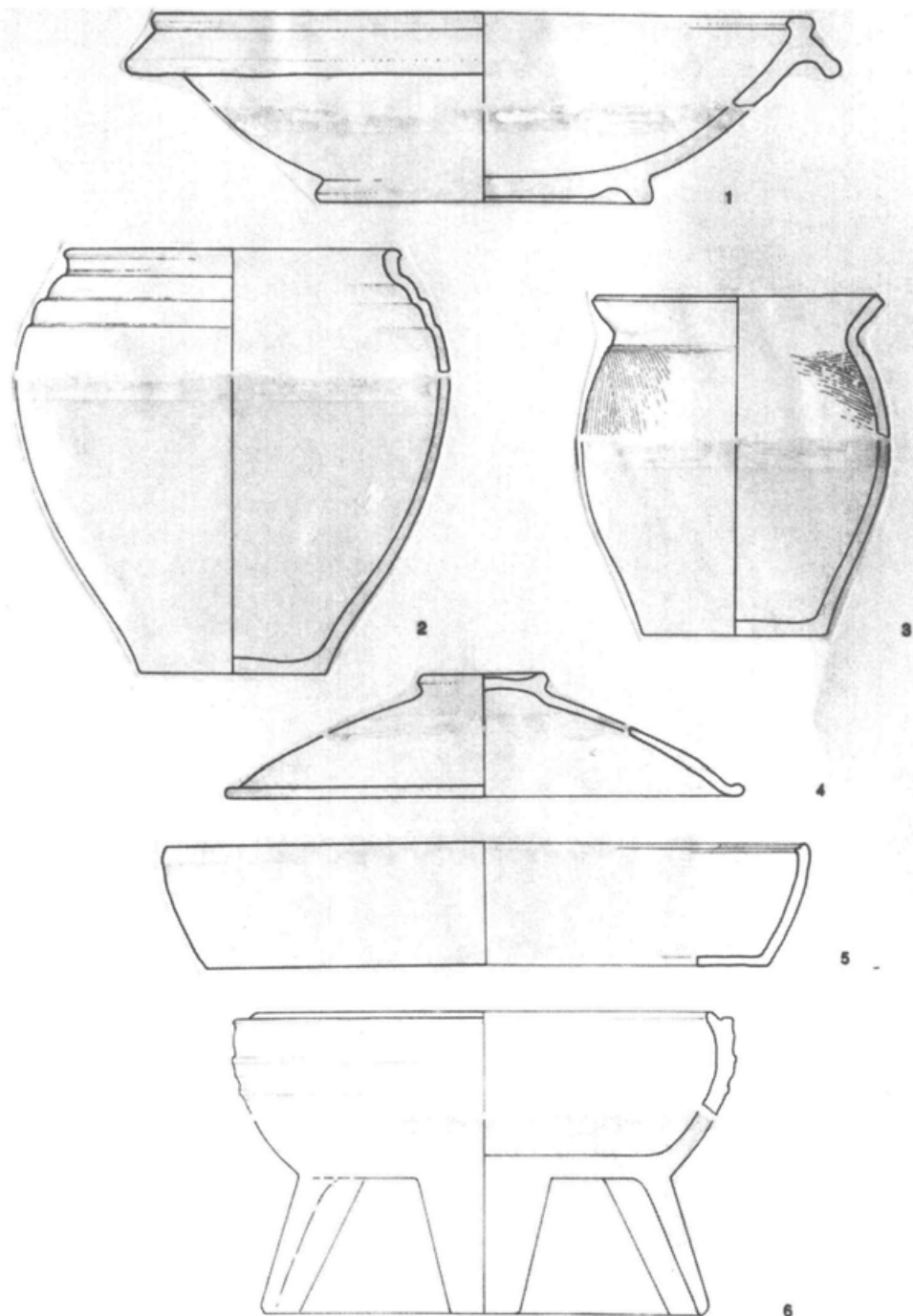
V drugi polovici 1. stol. pr. Kr. in na začetku 1. stol. po Kr. sta bila poseljena oba bregova Ljublanice v območju, kjer zavija reka v loku proti zahodu (Dolge njive in ob Ljubljanski cesti). Iz 1. stol. po Kr. so znani tudi sledovi poselitve na Gradišču. Zgodnjeantični grobovi so se širili ob rimski cesti pod Sv. Trojico. Nagrobniki, ki so bili v srednjem veku vzdani v bližnjo župno cerkev Sv. Pavla, morda tudi izvirajo s tega pokopališča. Drugo rimsko grobišče je verjetno ležalo ob cesti proti Emoni. Posamični grobovi so bili izkopani tudi na Mirkah in v Verdu.

Naselje na bregovih Ljublanice je bilo zgrajeno popolnoma na novo, brez starejše prazgodovinske tradicije, in postavljeno po rimski navadi v ravnico ter ob glavno prometno žilo, v tem primeru sta to reka in cesta. Pri gradnji je bila verjetno pomembna tudi lega na pasu naplavljenе ilovice, ki je dvignjen nad barjansko ravnino ter manj izpostavljen visoki talnici in poplavam. To je tudi zadnji del brega, ki je še bil dostopen po suhem zemljišču. Za njim reka zavije na Barje.

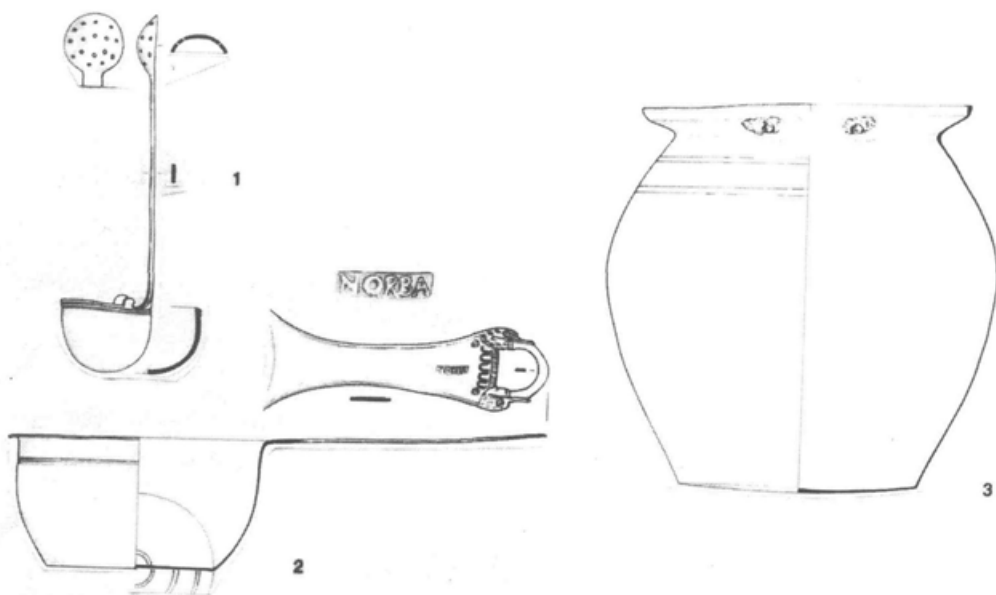
Bolje je poznan vzhodni del naselbine, postavljen na Dolgih njivah (slika 4). Najstarejša zidana stavba je bila zgrajena na notranjem delu rečnega ovinka. Najpozneje v zgodnjeavgustejskem času (35 do 15 pr. Kr.) jo je prekrila enotno zasnovana naselbina. Na vhodni in južni strani je naselje ščitilo močno kamnito obzidje, katerega temelji so bili široki 2 do 3 m. V kotih so stali stolpi (6,5 x 6,5 m). Na

severu in zahodu je poleg obzidja, sestavljenega iz zadnjih sten stavb, varovala prebivalce tudi Ljublanica. Glavni pečat so dali naselju tlakovan trg in velike stavbe z globokimi, ozkimi prostori (27 m x 6 m), katerih široki vhodi so se v vrsti odpirali na trg. Stavbe so bile lesene, s kamnitimi temelji in opečnato streho. Uporabljale so se verjetno kot skladišča v najširšem pomenu besede in verjetno tudi kot prodajni prostori (*tabernae*). Takšen tip arhitekture se je razvil v helenističnem času v vzhodnem Sredozemlju, kjer so ga Rimljani prevzeli in prenesli na zahod. Vrhniška arhitektura kaže še zgodnje, vzhodne značilnosti. Podobni dolgi, ozki prostori so bili odkriti tudi v dveh drugih postojankah italjskih trgovcev iz zgodnjega rimskega obdobja v Vzhodnih Alpah: na Štalenskem vrhu na Koroškem in v Zugliu (*Iulium Carnicum*) v Karnijskih Alpah. Zdi se, da so v zgodnjeavgustejskem obdobju uporabili pri gradnjah v vseh treh naseljih zelo podoben sistem. Že samo na podlagi arhitekture lahko torej sklepamo, da je na Dolgih njivah stalo dobro branjeno trgovsko naselje Italikov.

Skozi zahodni del naselja, ki je ležal nasproti Dolgim njivam, je vodila glavna rimska cesta Akvileja - Emona. Verjetno je bilo vse področje med priključkom na avtocesto in Opekarsko ulico bolj ali manj pozidano. Najdeni so bili prostori z mozaičnimi tlaki. Pod sedanjim priključkom na avtocesto so stale podobne stavbe kot na Dolgih njivah. Dolgi, globoki prostori (skladišča?) so se naslanjali na obzidje, ki je potekalo vzdolž Ljublanice. Vhodi so bili obrnjeni proč od reke. Kronologija zahodnega dela in njegov obseg nista popolnoma jasna. Zanesljivo je živelo v avgustejskem času. V drobnih arheoloških najdbah se kažejo stiki na meji dveh

6. Dolge njive. Rimsko keramično posodje za pripravo hrane. 1 melnica, 2-3 lonca, 4 pokrov, 5 pekač, 6 trinožnik. Druga polovica 1. stol. pr. Kr. in začetek 1. stol. po Kr. M 1:4.

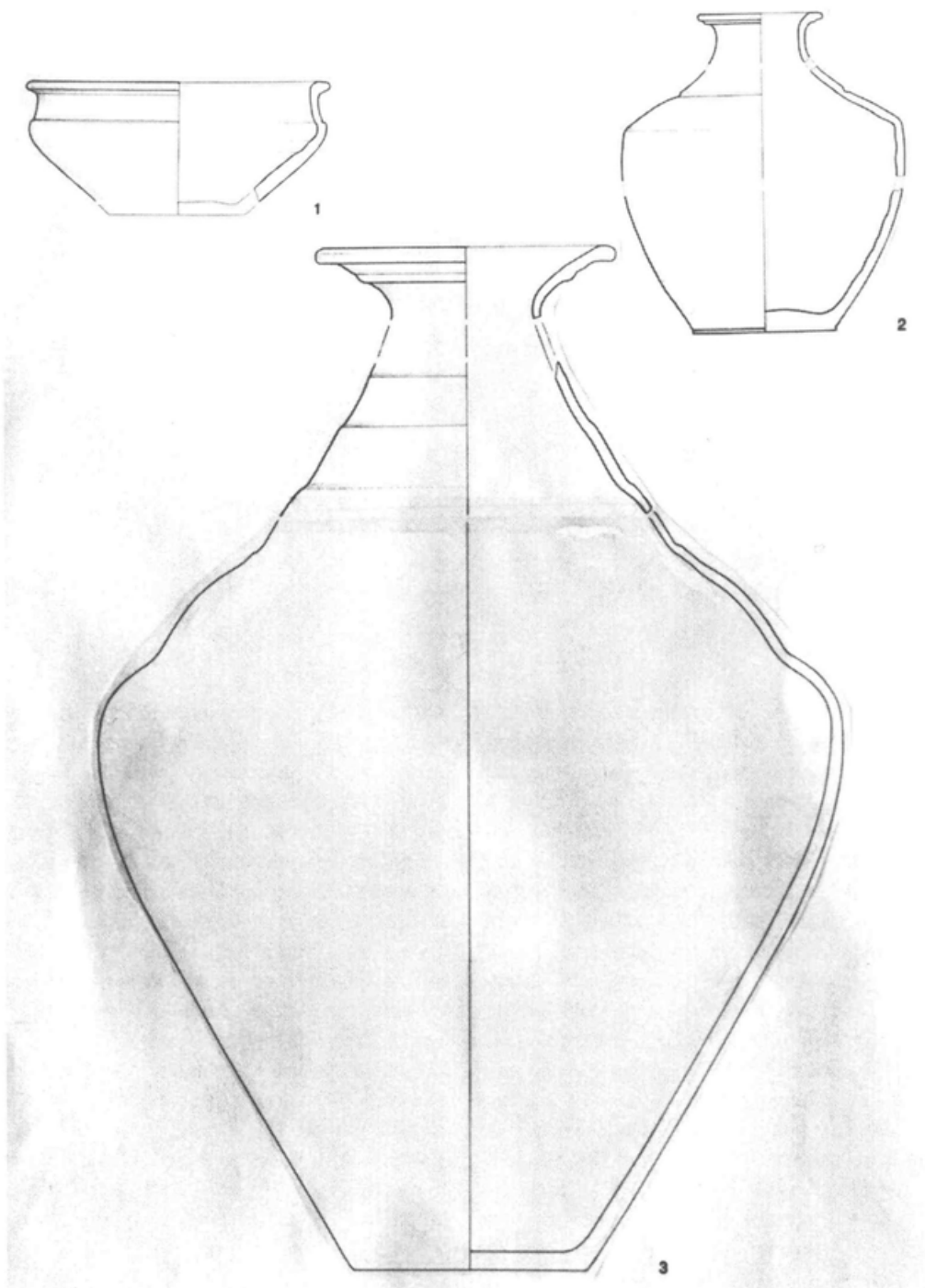
7. Ljubljana pri Dolgih njivah. Rimsko bronasto posodje. 1 zajemalka, 2 korec, 3 vedro. Zadnja tretjina 1. stol. pr. Kr. in začetek 1. stol. po Kr. M 1:4.

svetov: rimskega in keltskega. Del gradiva izvira z zahoda (iz Italije in severnojadranskega prostora), po drugi strani pa se pojavljajo predmeti, ki imajo povezavo s keltskim kulturnim krogom vzhodno od Navporta. Glede na širše zgodovinske okoliščine, epigrafske spomenike in arhitekturo je jasno, da je bila oblast v rokah priseljencev iz Italije. Del keltskega gradiva lahko pripišemo trgovini Rimljanov z domorodnim okoljem in s pokrajinami, ki ležijo vzhodno od Vrhnike. Toda približno enakovredno razmerje med keltsko in rimsko keramiko, posebne oblike keltskih posod in primerjava s podobnim najdiščem na Štalenskem vrhu v Noriku dokazujejo navzočnost keltskih Tavriskov. Lokalno prebivalstvo, ki je v naselbini ostalo, je seveda socialno in ekonomsko padlo na najnižjo stopnjo, razen tistih, ki so se odločili za sodelovanje z novimi naseljenci.

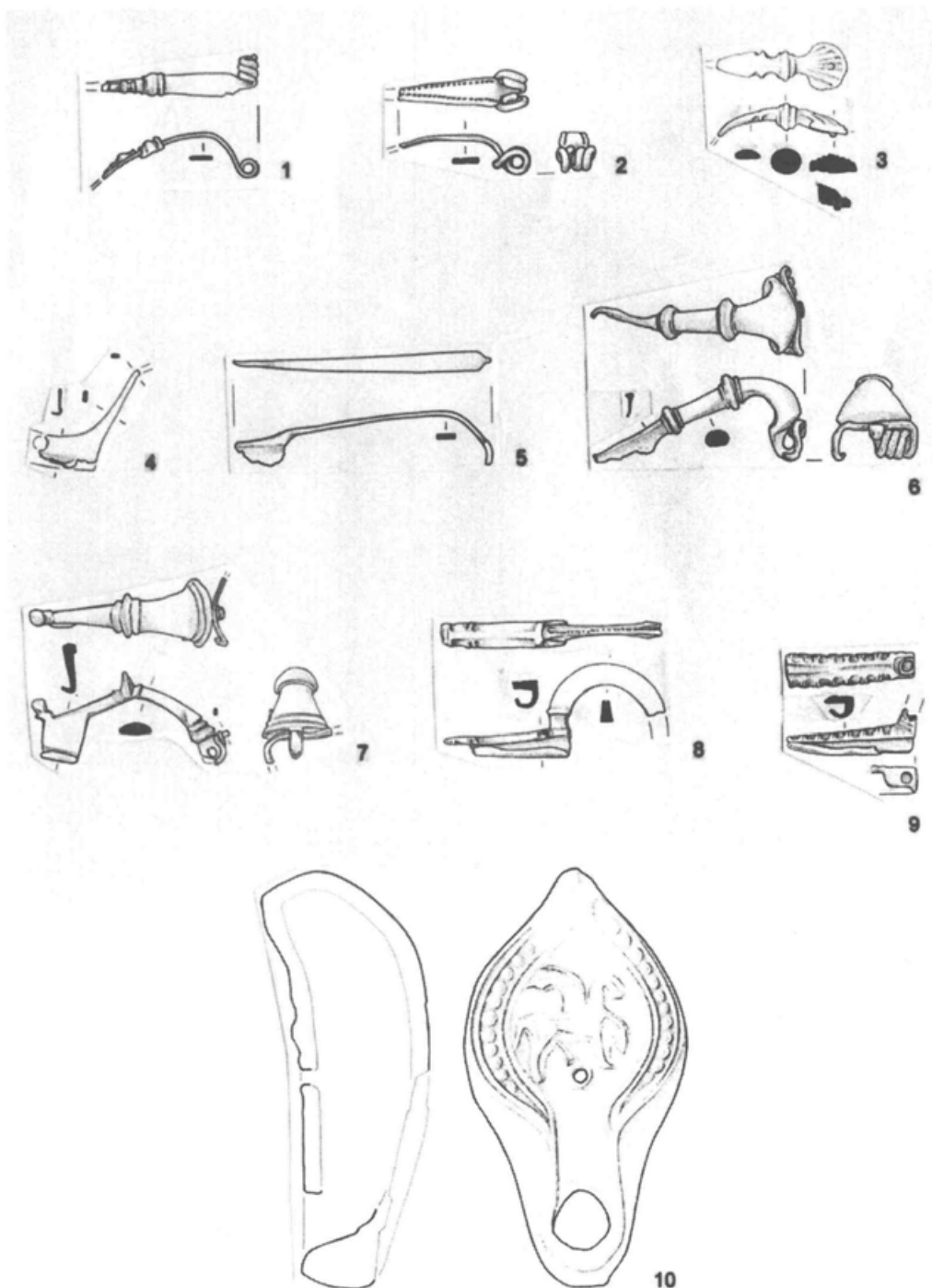
Najstarejši izmed številnih rimskih novcev segajo v 2. stol. pr. Kr., vendar so se uporabljali še zelo dolgo časa. Na Dolgih njivah je bil odkrit zaklad keltskega denarja, v katerem je bil veliki zahodnonoriški srebrnik in 23 malih srebrnikov zahodnonoriškega tipa, kovanih deloma v koroški, deloma v celjski kovnici. Keltske novce so uporabljali samo v lokalni trgovini. Očitno se je v Navportu rimska trgovina na dolge razdalje prepletala z lokalno keltsko.

Ostanki trgovine so vidni v številnih kamnitih in svinčenih utežeh (slika 3, 1-7). V amforah sta iz severne Italije in Istre prihajala vino in olje (slika 3, 8-9). Večina fine keramike (kozarci, skodelice, krožniki in pladnji) je nastala v lončarskih delavnicah severne Italije (slika 5, 2-5). Te so izvažale ogromne količine posodja na področja severno in vzhodno od Alp, kamor je prodirala rimska osvajalska politika

8. Dolge njive. Keltsko keramično posodje, 1. stol. pr. Kr. M 1:4.

9. Dolge njive. 1-9 bronaste sponke (fibule): 1-5 iz 1. stol. pr. Kr., 6 iz 1. stol, 7 iz 2. stol., 8-9 iz 4. stol., 10 keramična oljenka iz 4. - 5. stol. M 1:2.

10. Dolge njive. Bronast kipec boginje sreče Fortune. Viš. 6,8 cm. Fototeka Narodnega muzeja, T. Lauko.

v zadnjih desetletjih pred Kr. V sredini 1. stol. pr. Kr. so bili v modi namizni servisi s črnim premazom, od 3. desetletja pr. Kr. dalje pa prevladujejo krožniki in skodelice z bleščečim rdečim premazom (*terra sigillata*). Gospodinjstva v Navportu so uporabljala tudi značilno sredozemsko kuhinjsko posodje: vrče, pekače, pokrove, lonce, melnice (slika 5, 1,6-7; slika 6, 1,4-6). V reki ob naselbini je bila najdena vrsta bronastih posod, med katerimi prevladujejo

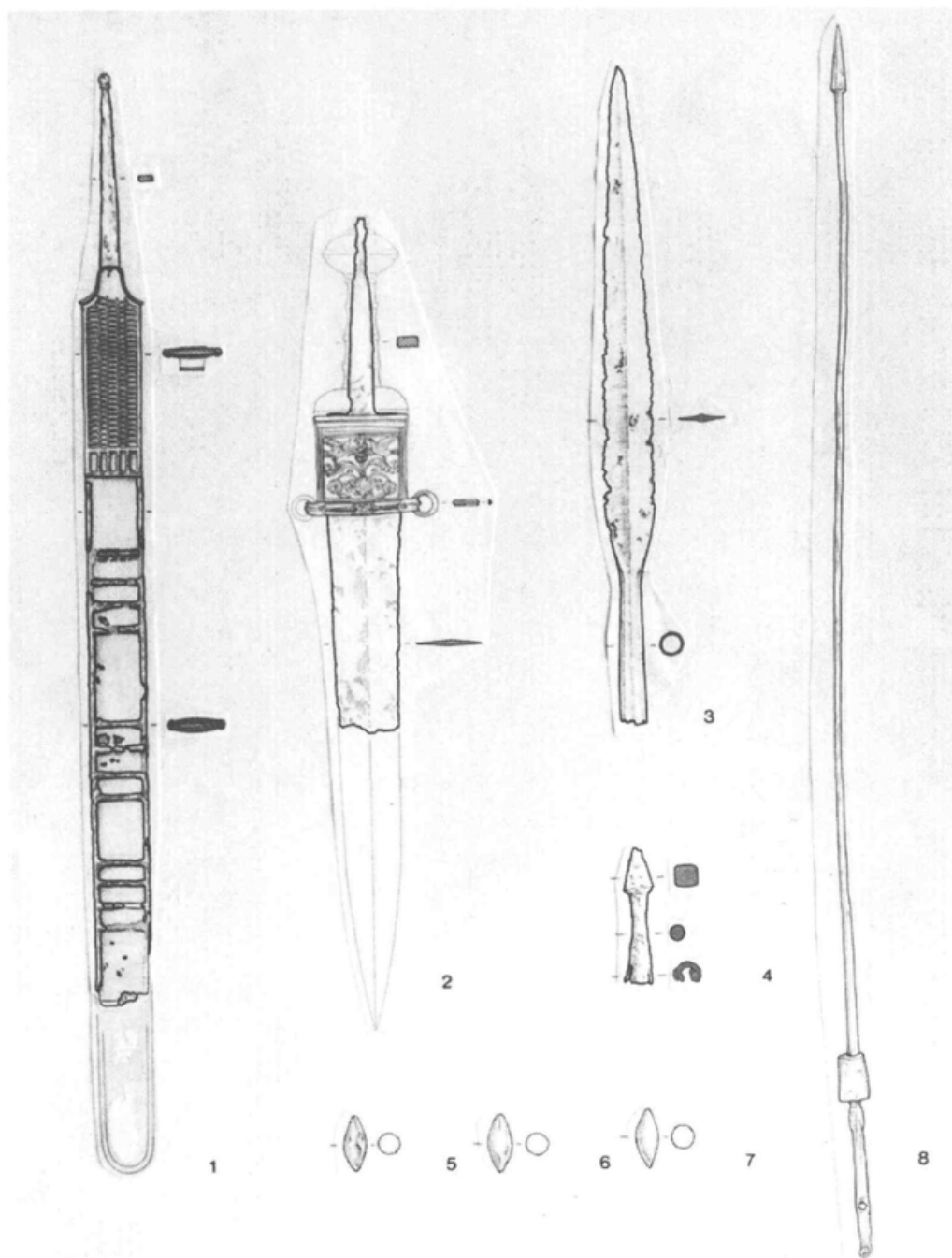
vedra in korci (slika 7). Vsaj del veder se je uporabljal pri preskrbi z vojo. Tudi bronaste posode izvirajo iz severne Italije, razen najbolj kakovostnih, ki so srednjeitalijski izdelki.

Keltsko posodje je bilo značilno sive barve in drugačnih oblik kakor rimsko. Fini, visoki lonci in kelihi so zelo podobni takšnim, kot jih najdemo na Dolenjskem (slika 8). Grobi kuhinjski lonci, izdelani iz keramike, ki je bila močno mešana s peskom, pa so verjetno nastali v ožji okolici Navporta (slika 6, 2-3).

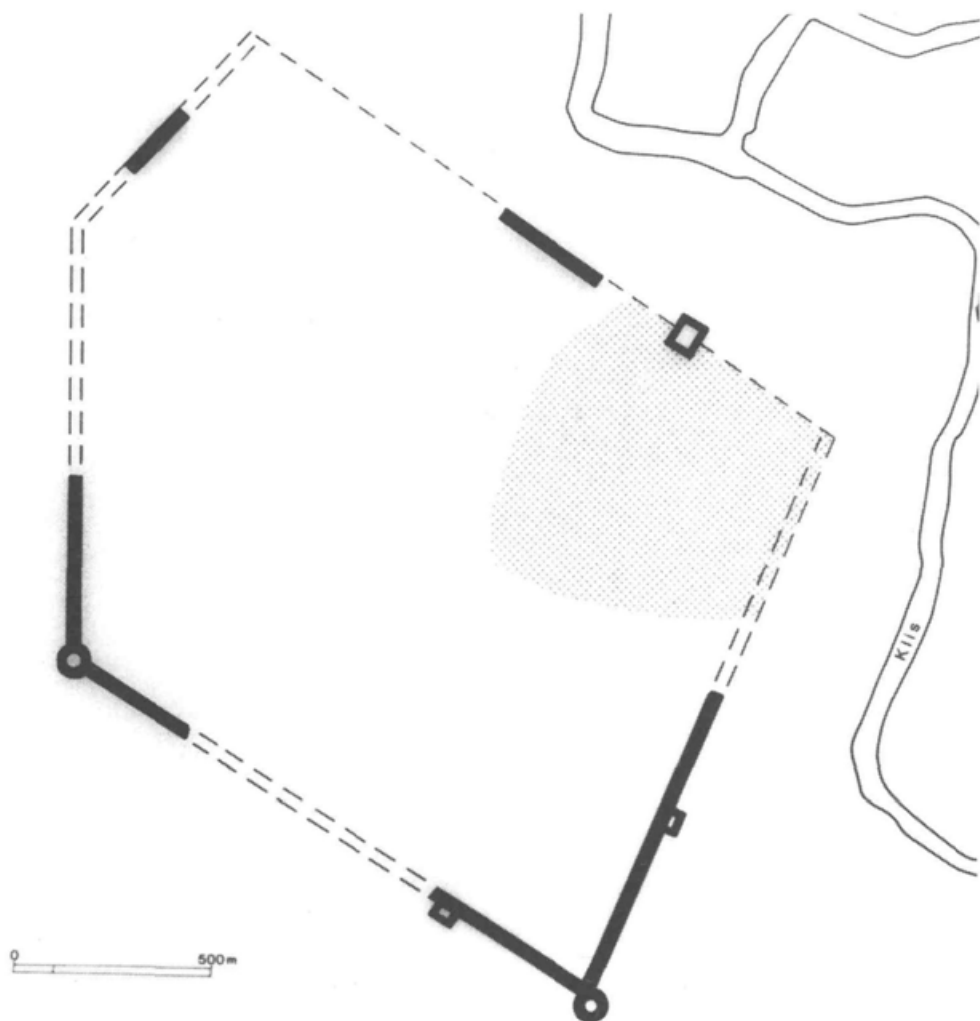
Med drobne ostanke vsakdanjega življenja sodijo oljenke, s katerimi so si svetili, bronasti kipec boginje sreče Fortune, stekleničke za dišave, sponke za obleko (fibule) in orodje (slika 9, slika 10).

Tacit piše, da so bili leta 14 po Kr. v Navport poslani vojaki, ki naj bi med drugim gradili ceste in mostove. V naselbini so bili najdeni posamezni kosi orožja, v Ljubljani pa je bil odkrit zaklad, ki je poleg orožja vseboval tudi orodje (koso, dvozob in trizob). Čeprav arhitektura ne kaže na vojaško naselbino, so bile v njej zagotovo oborožene enote redne rimske vojske in pomožni oddelki. Najdeno je bilo najpomembnejše napadalno orožje rimskega legionarja: kratki meči z lepo okrašenimi nožnicami (*gladius*) in dolge osti kopij (*pilum*). Iz naselja je znan zaklad svinčenih želodov za prače (več kot 34 kg). Pračarji so bili poseben oddelek rimske vojske. Dolgi meči in sulice pa so pripadali Keltom, ki so bili doma na jugovzhodnoalpskem področju in so tudi služili v posebnih oddelkih rimske vojske (slika 11).

V letu 14 po Kr., ko je bil Navport še vedno velika in bogata vas, čeprav bi morda zaslužil tudi višji status, je prišlo do spremembe. Tacit ga omenja, ko piše o uporuh panonskih legij takoj po Avgustovi smrti (*Ann. I, 20, I*):

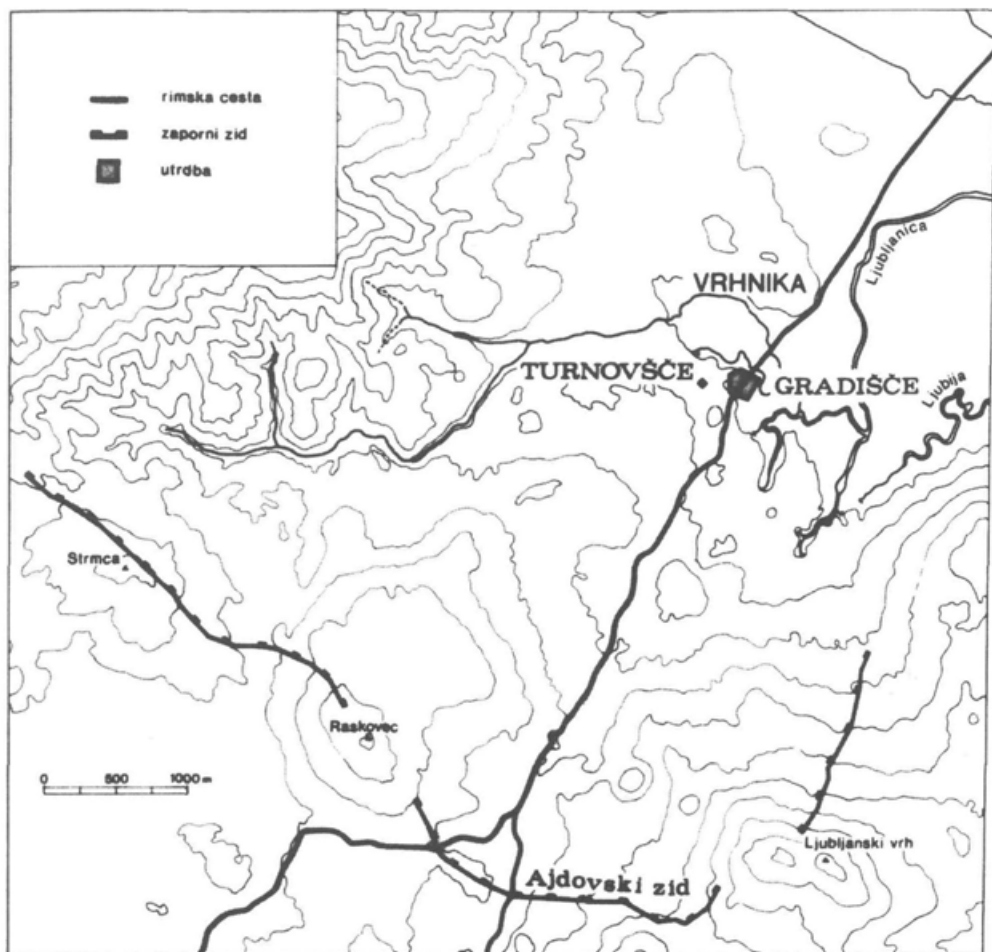
11. Rimsko orožje iz zadnje tretjine 1. stol. pr. Kr. in začetka 1. stol po Kr.
 1 noriški meč, 2 gladius, 3 sulica, 4 konica izstrelka iz katapulte, 5-7 izstrelki za pračo,
 8 pilum. 1 železo in bron, 2 železo in srebro, 3, 4, 8 železo, 5-7 svinec. M 1:6.

12. Tloris poznoantične trdnjave na Gradišču. Posebej označeno območje, kjer so bile z geofizikalnimi raziskavami odkrite arheološke arhitekturne ostaline. 3.-4. stol. po Kr.

Medtem so bili oddelki še pred začetkom upora poslani v Navport, da bi gradili ceste in mostove in opravili razna druga dela; ko pa so zvedeli za nemire v glavnem taboru, so raztrgali prapore, izropali bližnje vasi in sam Navport, ki je bil kot municipij (mesto), stotnike pa, ki so jih mirili, so zasmehovali in sramotili...

Težko si zamišljamo, da bi posledice vojaškega nasilja te vrste bistveno zavrle življenjski tok v naselbini, katere gospodarsko-prometni položaj je ostal nespremenjen, vendar je njen pomen dejansko močno uplahnil. Istega leta je bila ustanovljena kolonija Emona in Navport je bil administrativno priključen temu mestu. Torej je

13. Poznorimski zaporni zidovi in utrdbе na območju Vrhnike. 3.-4. stol. po Kr.

izgubil izjemni položaj ter postal navadna obcestna in prekladalna postaja. V poznejših virih je omenjen samo še enkrat v Tabuli Peutingeriani (zemljevid antičnega sveta). Posamične drobne najdbe in napisni kamni pričajo o skromnejšem nadaljevanju življenja v drugi polovici 1. stol. ter v 2. in 3. stol.

Pomen Navporta je znova zrasel v pozni antiki. Nekje na Verdu je bil leta 270, v nemirnem času vpada barbarskih plemen

Alamanov in Jutungov, zakopan novčni zaklad. Iz starega naselbinskega jedra na bregovih Ljubljanice izvirajo najdbe novcev, fibul in keramike iz 3. in 4. stol. V tem času je sistem vojaških utrdb zapiral prehod iz Podonavja v Italijo in prav območje Navporta je postalo strateško izredno pomembno. Na Gradišču je bila v 3. ali 4. stol. zgrajena trdnjava s peterokotnim tlorisom (slika 12). Kljub sorazmerno nižinski legi je bila naravno zavarovana z globokimi

vrtačami in manjšimi potoki, predvsem pa jo je ščitilo 2,3 m debelo kamnito obzidje z okroglimi stolpi v vogalih in pravokotnimi na stranicah. Na Turnovščah, tik nad trdnjavo in rimsko cesto, je stal stolp, s katerega je bil dober razgled po okolici. Utrdba na Gradišču je bila skupaj s trdnjavama na Hrušici in v Ajdovščini vključena v obrambni sistem Italije v treh pasovih (*Clastra Alpium Iuliarum*).

Po hribovju zahodno od Vrhnike, od Verda do Špiklja, je bil v dolžini skoraj 10 km zgrajen zaporni zid (Ajdovski zid) (slika 13). Narejen je bil s kamni in malto ter debel okoli 1,20 m. Vanj so bili vključeni štirikotni stolpi (3,60 x 4,80 m). Graditelji so spretno izrabili strmine in prepadne stene. Ajdovski zid je zapiral dva prehoda z Ljubljanskega barja na Logaško planoto. Med Raskovcem in Ljubljanskim vrhom je varoval prehod glavne rimske ceste proti Logatcu (*Longaticum*) in stranski odcep proti Uncu (Dolinska pot). Na drugi strani Raskovca je zid zapiral pot mimo Strmice. Zid je iz strateških razlogov mlajši kot trdnjava na Gradišču, ki leži pred njim v ravnini. Moral je biti postavljen v času, ko je bila trdnjava že opuščena, najbrž v drugi polovici 4. stol.

Po koncu 4. stol. ali po začetku 5. stol. ni več zanesljivih dokazov za nadaljevanje življenja v Navportu. Hkratno prekinitev opazimo na vsej cestni povezavi Emona - Ad Pirum (Hrušica) - *Castra* (Ajdovščina). Najbrž so v tem obdobju začeli intenzivneje uporabljati stare poti čez Bloško planoto, ki so potekale južneje. S prenehanjem živahnega cestnega prometa je utihnilo tudi življenje v Navportu. Toda odlična lega je bila izrabljena v srednjem veku, ko se je tod razvilo naselje Breg, čigar prebivalci so ponovno živeli od čolnarjenja, tovarjenja in trgovine.

Risbe:

D. Knific Lunder

Osnovna literatura:

- Arheološka najdišča Slovenije* (Ljubljana 1975).
- D. Božič, Keltska kultura u Jugoslaviji. Zapadna grupa, v: *Präistorija jugoslavenskih zemalja* 5 (Sarajevo 1987) 855-897.
- Clastra Alpium Iuliarum*, Katalogi in monografije 5 (Ljubljana 1971),
- J. Horvat, *Nauportus (Vrhnika)* (Ljubljana 1990).
- J. Šašel, Okra, *Kronika* 22, 1974, 9-17.
- J. Šašel, Lineamenti dell'espansione romana nelle Alpi orientali e dei Balcani occidentali, *Antichità altoadriatiche* 9, Udine 1976, 71-90.
- M. Šašel Kos, Nauportus: antični literarni in epigrafski viri, v: J. Horvat, *Nauportus (Vrhnika)* (Ljubljana 1990), 17-33.
- M. Šašel Kos, Boginja Ekorna v Emoni, *Zgodovinski časopis* 46/1, 1992, 5-12.
- D. Vuga, Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega barja, *Situla* 20-21, 1980, 199-210.
- D. Vuga, *Ljubljansko barje*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 118 (Ljubljana 1982).

Vrhnika, Gradišče 5

Uvodno poročilo o arheoloških izkopavanjih

Uroš Bavec, Jana Horvat

Pod vsem območjem Gradišča, pod hišami, njivami in travniki, ležijo ostanki velike trdnjave, ki je v poznoantičnem obdobju varovala prehod iz srednjega Podonavja in severnega Balkana v Italijo. Na začetku

tega stoletja je bilo ugotovljeno, da je tloris trdnjave peterokotne oblike. Obrambni zidovi so bili široki 2 m. V vogalih so stali okrogli stolpi, na stranicah pravokotni. Notranjost trdnjave pa je ostala popolna neznaka. Nejasna je bila tudi natančnejša datacija. (S. Jenny, *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* N. F. 4, Wien 1906, 267-282).

Hiša Gradišče 5 leži na poznoantični trdnjavi, tam, kjer bi moral potekati severovzhodni krak obzidja. Na dvorišču je bil pred nekaj leti najden republikanski srebrnik. Pri prenavljanju stavbe julija 1992 so naleteli na ostanke zidov in nato obvestili Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine.

Pri zaščitnih arheoloških izkopavanjih (29.7. in 23. 9. 1992) smo v hiši izkopali pet sond. Dve večji sta segali do sterilnih plasti, ki so ležale do 2 m pod sedanjo hodno površino. Odkriti so bili zidovi in notranjost pravokotne stavbe A ter zid stavbe B.

Geološke vrtine dr. P. Habiča so pokazale, da geološka osnova iz za vodo slabo prepustne barjanske ilovice pada v smeri S - J. Po njej se kot po nekakšni strugi steka podtalnica. Nad njo leži enotna plast ilovice s primesjo dolomitnega gruščja, ki je arheološko prav tako sterilna. To plast sekata v smeri SV - JZ dva vzporedna jarka, ki sta med seboj oddaljena 3 m. Po jarkih je morala teči voda, ki ju je zapolnila z naplavino: sivo ilovico brez arheoloških najdb.

V sredini ali drugi polovici 1. stol. po Kr. je bila ilovica s primesjo dolomitnega gruščja prekrita s kamnitim tlakom, eden od jarkov je bil obložen s kamenjem, drugi je bil deloma zapolnjen z odlomki amfor. Tlak je bil izravnal s plastjo ilovice, ki je predstavljala hodno površino.

V času uporabe tlaka je že stala zidana

stavba B

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7

stavba A

0 1m

I. Gradišče 5, Vrhnika. Rekonstrukcija 2. faze; v času po graditvi stavbe A. M 1:75.
Risala D. Knific Lunder

Legenda: 1 malta, 2 ilovica, 3 rdeče prežgana ilovica, 4 sivo prežgana ilovica z drobc
žganine, 5 ilovica z žganino, 6 pesek, 7 pesek z malo ilovice.

stavba B, od katere je bil odkrit samo en zid. Notranjost stavbe B se nadaljuje pod temelji hiše Gradišče 5 in naprej pod ulico, zato je nismo mogli raziskati. Ilov-nato hodno površino je pozneje ožgal močan ogenj.

Po požaru so bili na kamniti tlak in hodno površino iz 1. stol. postavljeni zidovi stavbe A, ki je imela pravilen pravokoten tloris (6,5 x 8 m). Zidovi so bili široki do 1 m, grajeni iz skrbno izbranih kam-nov, ki so bili pobrani po kraškem površju. Vezala jih je malta. Notranjost stavbe je bila pokrita z novo plastjo dobro zbite ilovice. Na severni strani stavbe A so bili najdeni zidani pravokotni postamenti - verjetno osnova lesene nadgradnje vhoda v stavbo. Zahodni jarek je bil obzidan z dvema zidcema, ki sta najbrž varovala le-seno nadgradnjo ob stavbi A in temelje stavbe B pred vodo. (slika 1).

Stavba A je pogorela. Po požaru so no-tranjost stavbe in okolico izravnali z nasutjem, ki so ga dobili iz ruševine neke nam neznane stavbe ali prostora. V njem smo našli: opečnate strešnike, kose malte,

kamenje pokrito s plastjo zagljane malte. Tlak je prekril tudi obzidani jarek. V tem času je bila verjetno tudi stavba B že porušena. V notranjosti stavbe A je bilo nasutje prekrito s plastjo ilovice. Nanjo sta bili postavljeni dve ognjišči. Verjetno nista bili popolnoma sočasni, ker se razlikujeta po načinu graditve. Temelj prvega ognjišča je bil narejen iz velikih kamnov, čez je bila položena plast strešnikov, zamazana z ilovico. Drugo ognjišče je leseno bruno ločilo od preostale notranjosti. Tla so bila posuta z rečimi oblicami, na katere je bil položen venec iz velikih kamnov in temelj ognjišča iz malo večjih prodnikov. Na ognjišče so položili strešnike in tudi obde-lano kamnito ploščo, ki je prej krasila eno od starejših stavb. Površina ognjišča je bila zamazana z ilovico.

Povodenj je v celoti zalila notranjost in okolico stavbe A ter površino pokrila z debelo naplavinsko plastjo. Po povodnji so notranjost stavbe A obnovili z novo hodno površino iz zbite ilovice, v kateri je bil najden novec cesarja Antonina Pija (138-161 po Kr.). Istočasno so obnovili tudi

2. Gradišče 5, Vrhnika. Kamnita preklada, okrašena z reliefom, 2-3. st. Dolž. 2,35 m. Foto ZRC SAZU, I. Lapajne.

dele stenskega ometa, ki je bil vijoličasto pobarvan, ter mozaične kamenčke. Lesena konstrukcija zunaj stavbe ni več obstajala, temveč so nad nasutje položili tlak: grobo

stene stavbe A. Okolica stavbe je bila pokrita s plastjo grobega kamenja, na katero je bil položen tlak iz malte. V tej plasti je bil najden novec cesarja Trajana

(98-117 po Kr.). Temu obdobju je sledil požar in končno rušenje stavbe.

Zunaj, ob SZ steni stavbe A, so bili položeni štirje obdelani kamniti bloki, ki so pripadali monumentalni arhitekturi iz 2.-3. stol. Eden je bil narejen kot preklada nad vhodom. Na njem je vklesan relief: palica, obdana z lovorovimi listi in ovita s trakom, na straneh pa potekata dva niza trtnih listov (slika 2). Kamni so bili odkriti v sekundarni legi ob stavbi A. Uporabljeni so bili kot nekakšen prag, njihova površina je bila namreč zlizana od hoje. Pokazalo se je, da segajo kamni še pod temelj današnje hiše, tako da jih nismo mogli dvigniti v celoti.

Zaključek

Izkopavanja v hiši Gradišče 5 so odprla novo poglavje iz rimske zgodovine Vrhnike, saj je šlo za prva sistematična raziskovanja notranjosti poznoantične trdnjave. Pri tem smo odkrili dolgotrajno poselitev, ki se je začela najkasneje sredi 1. stol. po Kr. in se nadaljevala (s prekinitvami?) v pozno antiko. V sondah smo našli dve stavbi iz 1. in 2. st. ter več faz znotraj ene od njih. Zelo pomembni so različni gradbeni detajli: načini graditve zidov, tlakov, strehe ter ognjišč. Dobili smo tudi številne drobne predmete (keramiko, steklene posode in novce). Ena najpomembnejših najdb pa je gotovo reliefno okrašena kamnita preklada, ki priča o obstoju monumentalne antične arhitekture v Navportu. Po restavratorskih delih je postala izredno lep in zanimiv razstavni predmet.

Žal je bila površina sond premajhna, da bi lahko dokončno rešili številna vprašanja, ki so se pojavila ob novih najdbah: obseg, videz in funkcija stavb A in B, njuna neposredna okolica, ter kje je v resnici potekal severovzhodni krak obzidja poznoantične trdnjave.

Kartuzija Bistra

od 1255 do 1782

Jože Mlinarič

Tretja kartuzija na slovenskih tleh je bila ustanovljena na jugozahodnem robu Ljubljanskega barja, v nekoč zelo odmaknjeni legi in ob tekočih vodah, potrebnih za vsakdanje življenje meniške skupnosti. Stala je nekako na pol poti med Vrhniko in Borovnico ter je dobila svoje ime po bistri vodi, ki izvira prav pri samostanu in ki se

po krajšem toku izliva v Ljubljanico. Potok Bistra z dvema rokavoma obliva nekdanjo meniško naselbino, kar ji je dalo dodaten občutek samote in odrezanosti od sveta. Bistra je bila ustanova koroškega vojvode Bernarda Spanheimskega (1202 - 1256), ustanovitelja cistercijanske opatije v Kostanjevici na Dolenjskem (1234), in njegovega sina Ulrika III. (1256 - 1269).

Bistra, prva naselbina sinov sv. Bruna na Kranjskem, se je z latinskim imenom imenovala "Vesela dolina" (Vallis iocunda, Vallis iocosa). V srednjem veku se ponavadi imenuje po bližnji Borovnici (Frovnc, Vrounitz, Wreunz, Wrewentz, Frentz ipd.)¹, slovensko ime Bistra pa se najde v dokumentih prvič konec 15. stoletja (1470, 1481).² Latinsko ime je naselbini dalo nemško ime Freudenthal (prvič omenjeno 1350).³

Čeprav imajo ohranjene listine za začetnika te meniške naselbine, od Ljubljane odmaknjene nekako šest ur hoda, koroškega vojvodo in gospoda na Kranjskem Ulrika III., saj je le-ta v letu 1260 za to naselbino izdal ustanovno listino, kaže vrsta dejstev na to, da je pravi začetnik te kartuzije Ulrikov oče, koroški vojvoda Bernard Spanheimski. Že pred izdajo ustanovne listine je v letu 1257 papež Aleksander IV. (1254 - 1261) izdal za Bistvo dve listini, v katerih je novo naselbino vzel v svoje varstvo in ji podelil vrsto privilegijev.⁴ Sicer pa med ohranjenimi listinami samostana Bistre vzbujata pozornost dve listini istega papeža, izdani v letu 1255 za kartuzijane.⁵

Ker je Aleksander IV. samostanu potrdil vse tiste pravice, kakor pravi v svoji buli, ki naj bi jih ustanovi poklonili njegovi predniki, bi pri tem kazalo misliti na njegovega prednika papeža Inocenca IV. (1243 - 1254). Po redovni tradiciji sta veljala za ustanovitelja samostana Bernard in njegov sin Ulrik, prvi naj bi položil temelje za kartuzijo v letu 1255, dokončal pa naj bi jo njegov sin Ulrik.⁶ Koroški

zgodovinar in opat Janez iz Vetrinja navaja v svojem delu *Liber certarum historiarum Ulrika* za ustanovitelja Bistre⁷, medtem ko kronist J.V. Valvasor imenuje kot začetnika ustanove Bernarda, ki naj bi dopolnil začetno delo svojega očeta. Valvasor navaja celo rektorja nove naselbine z imenom Krištof, ki naj bi papeža Aleksandra IV. prosil za potrditev te duhovne ustanove.⁸ V listini iz leta 1260 pravi Ulrik III., da je "dopolnil davno željo in voljo svojega očeta".⁹ Glede na rečeno moremo ugotoviti, da je začetnik nove meniške naselbine Bernard Spanheimski, ki se je lotil ustanavljanja nove naselbine v času papeža Inocenca IV., torej pred letom 1254, in da ga je pri tem prehitela smrt (umrl 1256), očetovo delo pa je dokončal njegov sin. Sicer pa naj navedemo, da pomeni ponavadi izdaja ustanovne listine prej zaključni pravni akt kakor pa začetnega in da je ponavadi v samostanih v času izdaje ustanovne listine bilo že v neki meri meniško življenje.

Pred izdajo ustanovne listine je Bistra prejela v letu 1257 dva papeška privilegija. 13. marca je Aleksander IV. potrdil "priori et conventui sancte Marie in Frowz" vse svoboščine in pravice, izdane od svojih prednikov in od posvetne oblasti, 4. aprila pa je izdal obsežen privilegij, ki je kartuziji zagotavljal trdno pravno podlago za obstoj in nadaljnji razvoj. Zato naj v glavnih točkah navedemo vsebino teh privilegijev. Papež sprejema kartuzijo z vsemi tedanjimi in bodočimi posestmi v svoje varstvo in ji potrjuje posestne meje. Noben red nima pravice na območju samostana graditi stavb in si pridobiti posesti. Nihče ne sme terjati od menihov desetine od novin, ki jih obdelujejo z lastnimi rokami in na lastne stroške (*propriis manibus et sumptibus*), če gre za vrtove, pašnike ali ribolovna območja. Ta privilegij je odvrnil od Bistre konkurenco katere izmed drugih duhovnih ustanov in poseganje zemljiških gospodov v

gospodarstvo samostana. Ustanovi podeljuje tudi pravico svobodne volitve predstojnika, priorja, ter prepoveduje škofom ali kakim drugim osebam siliti kartuzijane k obisku sinod in jih klicati pred posvetno sodišče. Tudi suspenzije in ekskomunikacije ter interdikti po tem privilegiju nad kartuzijo in njenimi prebivalci niso imeli nobene moči in ob splošnem interdikt v deželi se je v samostanski cerkvi mogla neovirano opravljati božja služba. Skrb za naraščaj je določal tisti del listine, ki je dovoljeval samostanu sprejemati klerike in laike, ki so se želeli umakniti svetu, na drugi strani pa je menihom oteževal odhajanje iz samostana, ko je določal, da nihče ne more brez predhodnega dovoljenja priorja zapustiti samostana. K posvetitvam oltarjev je samostan bil dolžan klicati krajevnega ordinarija, od katerega so menihi tudi prejeli redove.¹⁰ Privilegije svojih prednikov je Bistri v letu 1274 potrdil papež Gregor X. (1271 - 1276).¹¹

Ulrik III. pravi v ustanovni listini iz leta 1260, da je dopolnil očetovo delo in da je v soglasju s svojo ženo Nežo ustanovil novo naselbino kartuzijskega reda (*novellam plantationem Kartusiensis ordinis*) v kraju z imenom Borovnica (*in loco qui Vrovnitz dicitur*), poleg vodnega izvira, ki se običajno imenuje Bistra (*iuxta fontis aque que Vovhstritz vulgariter appellatur*). V listini, pri katere izstavitvi so bili med drugimi navzoči tudi krški škof Ditrik II. (1253 - 1278), žički prior Burhard in prior iz Jurklostra Viljem, je Ulrik svoji ustanovi podelil privilegije in posesti, ki so bili pravna in materialna podlaga za njeno eksistenco. Bistri je določil meje njenega imunitetnega zemljišča, ki je potekalo ob reki Ljubljanci od kraja Kamnika (pri Preserju) pa do izvira omenjene reke, z močvirji, pašniki in gozdovi na teritoriju južno od Ljubljane. Vojvoda je tudi določil za tistega, ki bi se na to ozemlje zatekel, pravico azila ter se odpovedal zase

in za vse svoje naslednike pravici do odvetništva nad samostanom, pravici, ki je pri mnogih duhovnih ustanovah vodila med njimi in njihovimi odvetniki do hudih sporov, saj so mnogi odvetniki na račun te pravice ustanove tudi materialno izrabljali. Ulrik je Bistri priznal pravico nižjega sodstva nad podložniki, pravico višjega sodstva si je pridržal zase ter jo oprostil mitnine od njenih pridelkov (od žita in drobnice) in od prodaje in nakupa blaga, kar je veljalo za vsa področja njegove oblasti.¹²

Ulrik je ustanovo obdaril s 103 kmetijami in pol na dveh oziroma treh območjih: južno od Ljubljane ter na območju levega brega Save, pri čemer je eno jedro prvega območja ležalo v samostanski bližini (Borovnica - Vrhnika), drugo pa je bilo okoli Cerknice. Okoli teh jeder se je kasneje osredinila samostanska posest, ki se je večala z darovnicami in nakupi, izjemoma z zamenjavami zemlje. Bistra je bila že na samem začetku dobro dotirana ter je skoraj ves čas srednjega veka našla veliko darovalcev. Moramo pa omeniti, da je njena zemlja bila za razliko od samostanov nekaterih starejših redov na Slovenskem močno osredinjena v samostanski okolici.

Območje Borovnica - Vrhnika je obsegalo 9 kmetij pri Borovnici (in Vrvnitz), 11 kmetij pri Zabočevu pri Borovnici (Zabozei) in 7 kmetij na Verdu (pri Vrhniki) (in Werde). To območje je imelo torej 27 kmetij. Drugo območje okoli Cerknice z 38 kmetijami in pol je zaobjemalo naslednja naselja: Bezuljak (in Holaer) 11 kmetij, Begunje (in Vegvn) 19 kmetij, Topol (in uillula iuxta Vegvn que vocatur Topol) 5 kmetij, Goričice (in Gorischa) 3 kmetije ter Selšček (in Celsach) pol kmetije. Naštete kmetije so bile vojvodova last, medtem ko je naslednjih 48 kmetij na vzhodnem Gorenjskem bilo last kamniškega vicedoma, pa jih je Ulrik III. Bistri podaril s soglasjem njegovih dedičev. Bistra je tod

dobila 5 kmetij v Tuštanju pri Moravčah (in Tufstein), enako število v kraju Svine, prav tako pri Moravčah (in Sweinz), 2 kmetiji v Domžalah (in Vnseildendorf), 5 kmetij v Podgorici pri Šentjakobu ob Savi (Podgoricz), 7 kmetij v naselju "Wrenschic", 3 kmetije v Gamelnjah (pri Ljubljani) (Gemlein), 7 kmetij v kraju "Setoplah", 6 kmetij v Srednji vasi pri Velesovem (Miterdorf) ter 5 hub na Suhi (Zovh) in 2 hubi v Strahinju (Strahein) pri Kranju.¹³

Ulrik III. se je svoje ustanove spomnil še v nekaj darovnicah: 1261. leta je "fratribus ordinis Cartusiensis nostre foundationis in Vrewencz" podelil posesti v kraju Topol pri Cerknici (in villa Toppol),¹⁴ 1262 je "fratribus fundacionis nostre in Vrewntz" podelil Marka Adriana in "unam aream in Laibaco", s čimer je samostan dobil posest tudi v Ljubljani, koder je kasneje le-to še povečal,¹⁵ 1265 pa je "fratribus nostre noue plantule in Wrewenz" daroval 8 kmetij ob vodi Tunjci pri Vrhniki (Tenz).¹⁶ Zadnja Ulrikova darovnica je iz leta 1268, ko je Bistri podaril 4 "vegetes" vina z gore pri Volčkovi vasi (de monte in Wolczgendorf) pri Šentjerneju na Dolenjskem.¹⁷ Ko sta patriarh in Ulrik po dolgem boju sklenila mir, je zadnji prvemu za odškodnino podaril posest na Krasu in v Furlaniji, pri čemer je izvzel tisto, ki jo je poklonil samostanu Bistri v naseljih Begunje (Vegan) in Bezuljak (Oleren).¹⁸

Od kod so menihi prišli v Bisto in naselili to novo postojanko, ne vemo. Običajno zgodovinarji trde, da so prišli iz žičke kartuzije. Za to bi mogla biti edina oprijemljiva točka listina iz leta 1262, ki kaže skrb žičke kartuzije za novo redovno postojanko. Tedaj je namreč žički prior kartuzijanom v Bistri podelil 2 kmetiji v vasi Topole pri Mengšu (villa Thopolac) s pogojem, da bistrški prior iz njenih dohodkov vsako leto sezida po eno celico, dokler jih kartuzija ne bi imela polno število, torej 13 hišic (qousque cellarum

numerus totaliter sit perfectus).¹⁹ Prvi menihi so novo postojanko poselili okoli 1255 in ob izdaji ustanovne listine je moral večji del samostanskih stavb že stati, razen stalne samostanske cerkve, ki so jo meniške naselbine ponavadi zaradi velikih stroškov postavile na koncu.

Za kartuzijanski red je značilno, da so njegove postojanke poznale dvojne meje posesti, tako imenovane termini possessionum, širše in ožje meje, znotraj katerih so postojanke smele imeti posesti, in tiste, znotraj katerih so se menihi smeli gibati. Ker je Bistra do 1265 že imela obsežno posest, je generalni kapitelj poslal v Bistro na vizitacijo dva priorja, Girarda in Janeza, ki sta ji potrdila njene meje. Meje so bile tedaj določene takole: ob bregu Ljubljani, mimo Podpeči med Ljubljano in Vrhniko ter mimo vasi Kamnika proti Rakitni, od tu proti zahodu do Cerknice, nato pa naravnost proti severozahodu in do Logatca, nato nad Borovnico do Tunjce in končno severozahodno od Vrhnike do začetne točke. Te meje, ki so jih menihi smeli prekoračiti le v izjemnih primerih: ob potovanju h generalnemu kapitlju in k sprejemu redov, je generalni kapitelj ponovno potrdil v letu 1356.²⁰

Bistra je do smrti svojega drugega ustanovitelja (1269) prejela svojo osnovno posestno dotacijo in privilegije kakor tudi privilegije od papeža, tako da se je mogla svobodno razvijati. Nujno pa je morala seveda povečati svojo posest in dohodke, če je želela vzdrževati svoj konvent. Posest si je zvečala z darovi in z nakupi, pri čemer se iz listin vidi tendenca po arondaciji zemlje na že obstoječih posestnih območjih, z letom okoli 1300 pa se vidi želja po pridobivanju vinogradniških kompleksov na področju Vipavske in Krasa in težnja po pridobivanju zemlje na območju Kopra. Zanimivo je, da Bistra ni težila

proti vinorodni dolenski, saj ji je bilo Vipavsko bližje.²¹

Oprostitev plačevanja mitnine je za vsako duhovno ustanovo bila izrednega pomena in te je bila Bistra deležna že od svojega ustanovitelja. V listinah lahko opazimo, da deželni knezi tej kartuziji sicer niso podeljevali posesti, ampak so potrjevali njene stare pravice in dodajali tudi nove, pač pa so bili širokogrudni glede podarjevanja prostosti za mitnino. Za Bistro je bila izredne važnosti pot, ki je vodila k njenim posestim na jug in na jugozahod, od koder ni dovažala le na lastnih posestih pridobljenih pridelkov, temveč tudi kupljeno blago, nujno potrebno za vsakdanje življenje (sol, olje, južno sadje ipd.). Leta 1286 je kartuziji goriško-tirolski grof Albreht podelil privilegij, v skladu s katerim menihom ni bilo treba dajati mitnine od vina, sadežev, olja, žita, živine in drobnice ter od vseh stvari, potrebnih za vsakdanje življenje, na mitnicah "in Rup et Hulb" (pri Lipici na Krasu?).²² To pravico je v letu 1288 vojvoda koroški in grof tirolski Majnhard razširil še na vse svoje mitnice "in illa strata ac via publica".²³

Do konca 13. stoletja si je Bistra močno povečala zemljo in letne dohodke, posestni spori z zemljiškimi gospodi v sosetstvu pa kažejo, da ustanova ni imela le veliko dobrotnikov, temveč tudi takih, ki so se na njen račun poskušali okoristiti. Darovnica in kupoprodajne pogodbe iz tega obdobja kažejo na tendenco po pridobivanju zemlje na Vipavskem. Med darovalci se pred letom 1300 omenjajo gospodje z Iga. 1274 leta je Markvard z Iga kartuziji daroval njive v Podnanosu, in sicer pri njenih kmetijah.²⁴ 1291. leta sta Merhlin in Herbard z Iga potrdila kartuziji podaritev svojega pokojnega očeta Merhlina, ki je daroval njive in vinograde na Vipavskem. Pri tem pravnem dejanju so

bili navzoči prior Peter, korni menihi Jakob, Janez in Jurij ter bratje - konverzi, Majnhard, Hugo, Wittiko in Ulfig.²⁵ 1276 je kartuzija Bistra kupila posest od žičkega samostana: prior Viljem je kupil od priorja Hismida hubo nekje na ozemlju Kranjske (in partibus Carniole),²⁶ 1290 in 1299 pa vinograde na Vipavskem.²⁷

Poseganje sosedov v pravice Bistre je že v stoletju njene ustanovitve zahtevalo intervencijo cerkvene oblasti: krajevnega ordinarija, oglejskega patriarha in papeža. Okoli leta 1265 je patriarh Gregor ukazal arhidiakonu na Kranjskem, naj doseže, da bo Bistri vrnjena zemlja, ki si jo je neka družina protipravno prilastila.²⁸ V letu 1274 je papež Gregor X. (1271 - 1276) ukazal dekanu oglejske cerkve, naj ugotovi, katera posest je bila Bistri odtujena, in naj doseže njeno vrnitev. Bistra je namreč, kot je razvidno iz listine, že pred tem letom oddajala svojo zemljo v zakup za letni činž, pa je mnogo zemlje zanj šlo v izgubo. Dajanje zemlje v zakup, zlasti posvetnim mogočnikom, je bila pogosto kaj tvegana stvar, saj so se lahko odtegnili izpolnjevanju dolžnostim in se upirali vrnitvi zemlje in dohodkov, pri čemer so se lahko naslanjali na svojo silo.

V posesti in pravice Bistre so posegali zlasti ministeriali oglejskega patriarha gospodje Vipavski in Tolminski ter gospodje iz Loža. Že pred letom 1282 so nekateri ministeriali patriarha imeli protizakonito v rokah posest kartuzije in le nekateri izmed njih so posest kasneje vrnili ter dali primerno odškodnino. Pogosto je do poravnave prišlo šele na prisilo cerkvene in posvetne oblasti, in sicer po več deset let trajajočem sporu. 1295 se je npr. Friderik iz Kraiga po posredovanju križnika Henrika in žičkega meniha Andreja sporazumel z bistrškimi menihi, da jim izroči posest, ki so jo terjali že od njegovega pokojnega očeta.²⁹ Cerkevna oblast je vrnitev posesti

poskušala doseči z javno razglasitvijo nasilneža in z izrekom ekskomunikacije nad njim. Tako je npr. v letu 1293 oglejski patriarh Rajmund della Torre ukazal župnikom Cerknice, Loža in Iga, da vpricho ljudstva razglasijo ekskomunikacijo nad gospodi iz Loža, ki so se polastili bistrških kmetij pri Cerknici.³⁰

14. stoletje predstavlja v razvoju kartuzije Bistre njen višek, saj si je povečala v obilni meri svojo posest z darovi in z nakupi v neposredni okolici, na Vipavskem, v Istri, Kopru in Ljubljani. V deželnih knezih je našla mogočno zaslono, v Celjskih pa novega dobrotnika in zaščitnika. V posestnih in drugih sporih sta na njeni strani stali tako posvetna kakor cerkvena oblast: deželni knezi, oglejski patriarhi in papeži. Živahno gospodarsko in v tej zvezi gotovo tudi duhovno življenje je v samostanu potekalo tja do druge polovice stoletja, ko sta ustanovo zadela kar dva huda požara: v letu 1364 in 1382.

Oglejski patriarhi so Bistru podpirali moralno in tudi dejansko. Med neprijetna bremena so sodile stalne dajatve rimski kuriji, saj je npr. v letu 1370 samo papeška desetina bila za Bistru predpisana v višini 30 mark solidov.³¹ Nekaterih dajatev so slovenske kartuzije (Žiče, Jurklošter in Bistra) bile na osnovi papeških privilegijev oproščene: v letu 1305 so bile npr. oproščene dajatev papeškim legatom.³² V letu 1313 je koprski škof Peter Manolesso vidimiral privilegij patriarha Otobona, ki je vse tri omenjene kartuzije osvobodil dajatev papeškim legatom.³³ O tem privilegiju je oglejski patriarh Nikolaj v letu 1357 obvestil arhidiakone na Kranjskem, v Marki in v Savinjskem arhidiakonatu.³⁴ Ko je bil patriarh Otobonus v letu 1313 od papeža pooblaščen za denar, ki so ga legati v njegovi škofiji pobirali za Sv. deželo, so se kartuzijani vseh treh slovenskih kartuzij zaradi zahtev

pritožili, zato je Otobonus kartuzijanom naročil, naj si izberejo razsodnike, ki naj bi na osnovi papeških privilegijev določili višino njihovih dajatev.³⁵

Največjo oviro za gospodarski razvoj je pri kartuzijanskem redu pomenila omejitev njihove posesti, še bolj pa omejitev števila prebivalcev posamezne postojanke. Posestna omejitev naj bi kartuzijanom zagotavljala preprost način življenja v njihovi "puščavi", da bi tako mogli ostati zvesti idealom svojega ustanovitelja. Število samostancev je bilo omejeno na 13 kornih menihov in na 16 bratov konverzov. Prav številčna omejitev je kartuzijanom jemala osnovno in brezplačno delovno silo, na kateri je slonela gospodarska moč večine starejših redov. Tudi sprejemanje trajnih beneficijev, s katerimi so samostani prejeli zemljo in letne dohodke, je kartuzijanom sprva bilo prepovedano, vendar so morali od tega počasi odstopiti. V letu 1313 je patriarh Otobonus slovenskim kartuzijam dovolil sprejemati iz rok laikov tudi desetine, pridobljene z nakupom, z zamenjavami ali na kak drug pošten način, ter jemati desetine, ki so jim jih posamezniki darovali v svoje dušno dobro, pri čemer so bile izvzete le daritve patriarhovnih desetih.³⁶

Tudi v 14. stoletju je Bistra bila deležna varstva in podpore papežev. Tako ji je papež Klemen V. (1305 - 1314) v letu 1308 potrdil vse privilegije in pravice, ki jih je prejela od njegovih prednikov in od posvetne oblasti.³⁷ V letu 1318 je papež Janez XXII. (1316 - 1334) ukazal krškemu in zagrebškemu škofu ter oglejskemu dekanu, naj povsod varujejo interese redovnih postojank in naj se nihče ne polasti zemlje kartuzijanov. Za tiste, ki bi kartuzijanskim postojankam škodovali, naj se uporabijo cerkvene kazni in sankcije posvetne oblasti.³⁸ Iz listine papeža Klemena V. iz leta 1307 je razvidno, da so nekateri velikaši protizakonito imeli v rokah bistrške desetine, dohodke, legate, zemljo, vi-

nograde, hiše in drugo, zato je papež naročil stiškemu opatu, naj se to razglasi ljudstvu po cerkvah in naj se določita termin za vrnitev posesti in višina odškodnine.³⁹

Za Bistro kakor tudi za večji del samostanov z ozemlja oglejskega patriarha je pomenilo sprejemanje redov neprijetnosti, saj je bilo povezano s stroški in nevarnostmi ter tudi v škodo redovnemu življenju samemu. Papež Aleksander IV. je namreč v buli iz leta 1257 določil, da so menihi Bistre svoje kandidate za sprejem redov dolžni pošiljati k ordinariju - oglejskemu patriarhu.⁴⁰ Papež Urban VI. (1378 - 1389) pa je na prošnjo bistrškega konventa dovolil, da njegovi člani sprejmejo redove od katerega koli škofa, le da je katoliški in povezan z apostolskim sedežem.⁴¹

Deželni knezi so Bistri potrjevali stare privilegije in zlasti ustanovno listino Ulrika III. iz leta 1260. Češki kralj in koroški vojvoda Henrik je v letu 1317 kartuziji potrdil vse njene pravice ter omenjeno ustanovno listino, v letu 1334 pa je ukazal svojemu sorodniku grofu Hermanu Ortenburškemu, naj varuje samostan v njegovi posesti v krajih Borovnici, Verdu, Zabočevu in Cerknici. Henrik izrecno navaja, da samostan nima odvetnika, da pa si je zaželel Hermanovega varstva.⁴² 1317 leta je Henrik ukazal ljubljanskim meščanom in vsem podložnim na Kranjskem, naj upoštevajo Bistri podeljene privilegije.⁴³ Zadnjo listino sta v letu 1337 potrdila vojvodi Albreht in Oto, ki sta v naslednjem letu Bistri potrdila tudi njeno ustanovno listino⁴⁴ ter še druga dva privilegija.⁴⁵ Vojvoda Albreht je v letu 1349 potrdil Bistri privilegije iz 1262, 1265 in 1300 jih je potrjeval sam ter je 1358 naročil Otonu, grofu Ortenburškemu, glavarju na Kranjskem, naj varuje Bistro, ki jo je sam vzel v svoje varstvo.⁴⁶ Tudi vojvoda Rudolf IV. (1358 - 1365) se je

izkazal Bistri naklonjenega ter ji je poleg starih privilegijev potrdil še nove. V letu 1360 je na prošnjo priorja Nikolaja samostanu potrdil privilegija iz 1260 in 1338 ter dva privilegija iz 1317.⁴⁷ V letu 1364 je Rudolf potrdil Ulrikovo listino iz 1261 ter dovolil kartuziji vzdrževati dva ribiča na Ljubljani.⁴⁸ V svoji poslednji listini za Bisto 7. februarja 1365 je naročil Ulriku Celjskemu, glavarju na Kranjskem, naj samostan vzame v svoje varstvo.⁴⁹ Vojvoda Albreht III. je leta 1367 naročil svojemu glavarju na Kranjskem Konradu iz Kraiga, naj samostan varuje, ter je v posebni listini potrdil njegovo posest in v tretji listini iz istega leta potrdil samostanu Rudolfov privilegij, ki je ustanovi dovoljeval imeti dva ribiča na Ljubljani. To je potrdil tudi v imenu svojega brata Leopolda III.⁵⁰ V letu 1374 je vojvoda Albreht III. oprostil do svoje smrti Bisto plačevanja vsakršne davščine, ker so se njeni menihi zavezali, da bodo zanj in za njegovega brata opravili letno po trideset maš.⁵¹ V letu 1376 je Albreht naročil svojemu glavarju Konradu, naj menihe Bistre varuje in upošteva dane jim privilegije.⁵² Dve leti pred tem, 1374, je Leopold III. Bisto oprostil dajanja mitnine za stvari, ki jih potrebuje za vsakdanje življenje, 1377 pa je naročil omenjenemu glavarju na Kranjskem, naj upošteva privilegije menihov.⁵³

Bistri so bili naklonjeni tudi drugi velikaši. V letu 1363 je Janez s Šteberka oprostil priorja Andreja in samostan plačevanja mitnine na vseh svojih mitnicah za blago za vsakdanje potrebe, v letu 1372 pa je grof Herman I. Celjski podelil Bistri enako pravico na vseh mitnicah, ki so sodile h gospoščini Postojni, ki jo je tedaj imel v fevdu od vojvod Albrehta III. in Leopolda III.⁵⁴

V obdobju do velike katastrofe v 2. polovici 14. stoletja se obilno povečuje samostanska posest, zlasti še v nekaterih letih. Darovnic je sicer v primeri z nakupi

manj, vendar so le-te precej izdatne. K darovalcem tistega časa štejemo plemiče (Iške, s Šteberka) ter zlasti prebivalce Ljubljane, Vipave in Kopra. Samostan dobi v letu 1307 prvo posest na Koprskem (vinograda, njivo in vrt).⁵⁵ 1318 dobi samostan dve kmetiji pri Ligojni (pri Vrhnikih), 1345 kmetijo od Ivana s Šteberka v Selščku, 1353 2 kmetiji pri Lukovici, 1372 vinograd na Vipavskem in 1379 kmetijo v Selščku. K dobrotnikom kartuzije štejemo ljubljanske meščane: 1340 prejme kartuzija dohodke v višini 20 funtov loja na leto od mesarske stojnice v Ljubljani in 1353 28 funtov istega blaga od mesarske stojnice na Novem trgu v Ljubljani.⁵⁶

Daljši je seveda iz tega časa register nakupov, ki kažejo smotrno gospodarsko politiko samostana; nakup podložniških kmetij v njegovi neposredni bližini, le izjemoma onstran Save, ter povečanje predvsem vinogradniške posesti na Vipavskem in Koprskem. K večjim nakupom tega časa štejemo tistega iz leta 1300, ko je Wulfing iz Podkrnosa (Gornitz) prodal samostanu 6 kmetij v njegovi neposredni bližini in ki so bile sicer last deželnega kneza: posest je ležala v urbarialnih naseljih na Pakem, v Goričici, na Prevaljah in v Kamniku.⁵⁷ 1320 in 1321 sledi večji nakup kmetij v Begunjah pri Cerknici.⁵⁸ V naselju Selšček si samostan pridobi z nakupom kmetije v letih 1321, 1322, 1338 in 1367⁵⁹, v naselju Dobec nekaj kmetij v letih 1322, 1337 in 1346⁶⁰, v Brezju pri Begunjah 3 kmetije v letih 1338 in 1363⁶¹ ter v Topolu pri Cerknici 5 kmetij v letu 1335.⁶²

K večjim nakupom iz tega obdobja štejata še nakupa iz leta 1363 in 1368. V letu 1363 je Nikolaj Smrekar prodal kartuziji 8 kmetij v župniji Ig in leta 1368 Ivan Grednikar kmetije onstran Save: 7 kmetij v Senčurju pri Kranju, v Srednji vasi pri Velesovem ter pri Cerkljah na Gorenjskem, s čimer se je povečala posest, ki

jo je na tem območju samostanu podaril Ulrik III v letu 1260.⁶³ Omenimo naj še nakup 2 kmetij od klaris iz Škofje Loke v letu 1358 ter nakup realitet in dohodkov v Ljubljani, koder si je Bistra v letu 1317 pridobila dvor in vrt, ki sta mejila na njeno hišo, ter v letu 1367 dohodke od mesarske stojnice na Novem trgu.⁶⁴

V letih med 1307 in 1352 so najpogostejši nakupi vinogradov, oljčnih nasadov, njiv, hiš in kleti predvsem na Koprskem in za nekatera leta sta izpričana celo po dva nakupa (1307, 1313, 1314, 1315, 1333, 1348, 1352).⁶⁵ Doslej je namreč samostan imel nasade vinske in oljčne kulture le na Vipavskem, tako da je v teh nakupih izražena želja po povečanju te, za življenje samostana važne kulture.

V obdobju največjega razcveta kartuzije je v njej cvetelo tudi duhovno in kulturno življenje. Ohranjeni rokopisi od sredi 14. do druge polovice 15. stoletja, ki jih danes hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, kažejo na kulturno snovanje v tej kartuziji. Iz obdobja največjega razcveta samostana je ohranjen rokopis, ki ga je po naročilu priorja Hermana spisal in iluminiral brat Nikolaj, po P. Radicsu kasnejši bistrški prior. Prepisovalec in iluminator v letu 1347 prepisanega dela *De civitate dei*, opremljenega z alfabetičnim seznamom važnejših izrazov, je uporabljal sodobne francoske in zgodnje italijanske ter romanske motive in predloge. Rokopis se odlikuje zlasti po lepoti s peresom opremljene ornamentike.⁶⁶ Pogosti požari v samostanu so vzrok, da se je iz kartuzije ohranilo razmeroma malo rokopisov.⁶⁷ Požari so v 2. polovici 14. stoletja zavrl v veliki meri razvoj gospodarstva ter duhovnega in kulturnega življenja kartuzije. V letu 1364 je požar skoraj povsem uničil samostan skupaj s knjigami in z vsem ostalim (*combustum fuit monasterium... vna cum libris et ceteris bonis monasterii quasi in toto*).⁶⁸ Ob požaru v letu 1382 pravi

zapis v samostanskem rokopisu, da je "to veselo in prijetno dolino prizadela nadvse težka žalost, ko je požar kartuzijo požgal do tal".⁶⁹ Nič čudnega tudi ni, da spričo te katastrofe odslej do leta 1423 ne srečujemo nakupov posesti, sicer pa je za nadaljnje obdobje srednjega veka značilno nazadovanje nakupov, kar jasno kaže na finančno nemoč ustanove. Bistra je odslej dohodke povečevala predvsem z darovnicami, ki pa so, kakor je opaziti tudi pri ostalih duhovnih ustanovah, vedno redkejšje.⁷⁰

Po velikem požaru je bilo treba na novo pozidati samostanska poslopja in se oskrbeti z opremo. Inkorporacija cerkniške župnije samostanu je pač posledica te katastrofe. Sicer je župnijo Bistri pridružil že oglejski patriarh Ludvik della Torre (1359 - 1365), vendar je nastal spor, ki ga je v prid kartuzije odločil šele papež Bonifacij IX. (1389 - 1404) v letu 1395.⁷¹ Odločitev je odobril tudi vojvoda Albreht, ki je v naslednjem letu ukazal Hermanu Celjskemu, takratnemu glavarju na Kranjskem, naj po izpraznitvi župnije le-to izroči kartuziji.⁷²

V drugi listini, izdani istega dne, je Hermanu naročil, naj Bistru vzame v svoje varstvo.⁷³ V zvezi s požarom so gotovo podatki glede novogradnje iz leta 1395, ko je generalni kapitelj Bistri naročil, naj bodo v skladu s pravilom reda "interstita inter cellas".⁷⁴ Vsa kartuzija je bila na novo posvečena v letu 1402 po škofu Konradu, ki je prebivalcem samostana zagotovil odpustke.⁷⁵

Iz tega obdobja so redki podatki o notranjem življenju kartuzije, le tu in tam jih srečujemo v zapisih generalnih kapitljev, zlasti še v zvezi s posameznimi nepravilnostmi v samostanu. Omenjeno naročilo iz 1395 bi kazalo na opuščanje samostojnih celic in prilagajanje samostanskega življenja cenobitičnemu načinu življenja (skupne spalnice).⁷⁶ Generalni kapitelj je v Bistri

želel odpraviti tudi razvado, da bi si menihi lovili ribe zunaj samostanskega obzidja, kar jim je v letu 1396 izrecno prepovedal. Strogo življenje in skromna postna hrana, zlasti dolgi posti, kakršen je bil npr. tisti od praznika povišanja sv. Križa (14. september) do božiča, so pri mnogih redovnikih zbudili željo po olajšavah. V letu 1396 je generalni kapitelj od priorja terjal, naj se v pogledu hrane drži redovnih pravil in naj ne zahteva rib in mlečne hrane v dneh, ko se le-te ne smejo uživati.⁷⁷ Tudi v Bistri, kakor v ostalih naših kartuzijah, generalni kapitelj večkrat grajajo posameznike v samostanu, ki po svojem značaju in življenju niso sodili vanje.

1396 leta je generalni kapitelj naročal priorju glede meniha, ki je med brati delal nemir in sejal razdor in ki je zaradi tega že bil v samostanski ječi.⁷⁸ Za nekega meniha generalni kapitelj v letu 1427 ugotavlja, da se kljub večkratnim obljubam ni poboljšal, ampak ga še naprej nadleguje s svojimi pismi in prošnjami. Zato mu pod grožnjo samostanske ječe nalaga, naj s temi rečmi za vedno preneha.⁷⁹ V letu 1452 je kapitelj, na katerega se posamezniku ni bilo dovoljeno obračati, zavrnil prošnjo nekega člana bistrškega konventa kot nespametno, ko je želel, naj bi se stara redovna pravila prilagodila novim.⁸⁰

Obdobje po velikih katastrofah v drugi polovici 14. stoletja predstavlja vse do druge polovice naslednjega stoletja počasno konsolidiranje življenja v Bistri. Splošna gospodarska kriza 15. stoletja, ki se je pri nas vidno odražala od druge polovice istega stoletja naprej, in turški vpadi, ob katerih je bila opustošena samostanska zemlja, so vidno vplivali na gospodarsko moč kartuzije. Številni spori med samostanom in sosedji in z zemljiškimi gospodskami so prav tako negativno vplivali na življenje samostana. Težko breme za kartuzijo je bil papeški davek, ki mu Bistra na začetku 15.

stoletja ni bila vselej kos, saj je npr. v letu 1421 bil samostan glede tega že v zaostanku za 3 leta, zaradi česar je poklical priorja Jakoba predse dekan tržaške škofije Jakob de Grimaneis, ki je bil "collector apostolicus generalis".⁸¹

Deželni knezi odslej potrjujejo Bistri stare privilegije in novih samostan skorajda ni bil več deležen. 1402 potrdi vojvoda Albreht privilegij svojega očeta Albrehta o pravici ribolova na Ljubljani in v istem letu je vojvoda Viljem kartuziji dovolil, da sme poleg dveh ribičev imeti na Ljubljani še dva.⁸² V naslednjem letu (1403) je vojvoda Viljem naročil grofu Hermanu II. Celjskemu, naj samostan varuje v njegovih posestih in pravicah, in ta ukaz je v letu 1404 ponovil vojvoda Albreht.⁸³ 1414 je vojvoda Ernest Železni potrdil samostanu pravice pokojnega bratranca vojvode Rudolfa IV., podeljene od Ulrika III.⁸⁴ Leta 1439 je vojvoda Friderik ukazal svojemu glavarju na Kranjskem Štefanu Modruškemu, naj varuje samostan in njegove ljudi, v letu 1444 pa je Friderik na prošnjo samostana potrdil vse privilegije, ki so mu jih naklonili njegovi predniki.⁸⁵ Za kartuzijo se je zavzel tudi kralj Matija Korvin, ki je "iz posebne naklonjenosti do kartuzijanov" naročil vsem svojim podložnim, da jo z vsemi posestmi in pravicami vzamejo v svoje varstvo.⁸⁶

Med velike dobrotnike samostana štejemo Celjske, ki so bili močno naklonjeni kartuzijanom, saj je bila npr. žena grofa Friderika II. Veronika pokopana v samostanu Jurklošter. Bistri je izkazal svojo naklonjenost že grof Ulrik I., ko jo je v letu 1372 oprostil mitnine na mitnicah, ki so sodile h gosposčini Postojni.⁸⁷ 1400 je grof Herman II. sprejel Bistro v svoje varstvo ter ji podelil dohodke.⁸⁸ Friderik II. je po smrti Veronike naklonil kartuzijanom v Bistri dohodke in nepremičnine ter premičnine. 1426 leta ji je podelil denar, kelih in mašni plašč ter še druge

"darove", da bi menihi pozidali 3 celice, v cerkvi pa emporo z oltarjem, na katerem naj bi se ob mašnih daritvah spominjali darovalca in njegove pokojne žene Veronike. Friderik je kartuziji podelil tudi kmetijo pri Vipavi, da bi kartuzijani pred tem oltarjem mogli vzdrževati večno luč.⁸⁹ V letu 1431 je Friderik prisodil Bistri travnik pri Tacnu ob Savi.⁹⁰ Naj omenimo, da je po smrti Ulrika II. bistrška gornina pri Volčkovi vasi (pri Šentjerneju na Dolenjskem), ki jo je samostanu podelil Ulrik III. v letu 1268, bila izročena dosmrtno Ulrikovi ženi Katarini. Zato je Bistra odslej prejela 80 veder gornine z vinogradov v Zgornji Vivodini. Naročilo o zamenjavi dohodkov je Friderik III. v letu 1463 sporočil svojemu upravitelju v Zgornji Vivodini Jorgu Wurtzpüchlerju.⁹¹

Privilegije v zvezi z mitnino sta Bistri potrjevala tudi goriški grof Henrik in goriško-tirolski grof Janez. Prvi je v letu 1408 samostanu zagotovil prostost mitnine na vseh svojih mitnicah, kakor so določili že njegovi predniki, drugi pa je v letu 1455 dal enako pravico na mitnicah "zu Rupp und ze Hulben" in na svojih mitnicah.⁹²

Posest samostan odslej povečuje zlasti z darovi in darovnice obsegajo predvsem posamezne kmetije, vinograde ter kleti in hiše. Bistra teži k pridobivanju posesti na Vipavskem in na območju južno od Ljubljane. Naj zabeležimo le posamezne večje podaritve, med katere šteje daritev Alberta z Vrhnike iz leta 1408, s katero je Bistra prejela desetino pri Vrhniki (Verd, Mirke), morala pa mu je zato dajati po 24 goldinarjev na leto ter hrano in stanovanje. Po Albertovi smrti naj bi posest prišla dokončno v samostanske roke. To podaritev je v letu 1409 potrdil vojvoda Leopold, pred tem pa že njegov brat vojvoda Viljem.⁹³

Med velike dobrotnike kartuzije šteje mo družino Stauthaimerjev. 1429 leta je

Friderik, kanonik freisinške cerkve, podaril s svojim bratom Henrikom, mestnim sodnikom v kraju Brucku na Leithi in z njegovo ženo Katarino od Gallenberških kupljeno posest, ki bi bila dokončno samostanska last tedaj, če Henrik ne bi imel direktnih potomcev. Darovalci so kartuziji podelili zemljo zato, ker ni bila "wol gestiftet ist als notdürfft wer den goczdienst da zuuolbringen". Posest je ležala v župniji Moravče (8 kmetij), v župniji Dob (1 kmetija), medtem ko je desetina od 11 kmetij bila v kamniški župniji.⁹⁴ To daritev je Bistri potrdil vojvoda Friderik v letu 1434.⁹⁵ 1438 sta Henrik in žena Katarina podarila priorju Andreju za dušni blagor Friderika, kanonika freisinškega, 8 kmetij v Notranjih gorica pri Ljubljani.⁹⁶ V letu 1449 je kralj Friderik IV. dal svoje soglasje k podarjeni posesti, ki sta jo Henrik in njegova žena darovala kartuziji Bistri, ljubljanskim minoritom in ljubljanskemu meščanskemu špitalu.⁹⁷ Stauthaimerje šteje mo tudi za ustanovitelje in graditelje kapele sv. Fridolina na Bregu ob Ljubljani v Ljubljani, pozidane na zemlji Bistre, in ki se je držala hiše bistrškega samostana. V tej kapeli sta ustanovila tudi večne maše.⁹⁸

V obdobju 15. stoletja je samostan prejemal predvsem vinograde na Vipavskem, zlasti v Podnanosu in v njegovi okolici ter pri Vipavi (1429, 1430, 1456, 1459), v letu 1453 pa tudi hišo v Podnanosu. Največji dar pa je kartuzija prejela v letu 1497, ko ji je Martin Koprivec iz Podnanosa volil 9 vinogradov na Vipavskem in ki je bogato obdaroval npr. cerkvi sv. Vida v Podnanosu in sv. Marije v Logu pri Vipavi.⁹⁹ 1467 je Jurij iz Dekanov v testamentu zapisal kartuziji vse svoje premičnine in nepremičnine, v letu 1472 pa enako Klemen iz Solkana.¹⁰⁰ Manjše zemljiške komplekse je Bistra prejela tudi v letih 1443, 1448, 1451 in 1468. V letu 1456 ji je

Marin Grašič z Vrhniko podelil na Novem trgu v Ljubljani hišo z domcem.¹⁰¹

V 15. stoletju najdemo v listinah izredno malo nakupov in še ti potekajo večinoma iz druge polovice stoletja. 1423 je prior Jakob kupil od Ožbalta iz Ledeče vasi dvor v Grobljah v šentjernejski župniji, in ker je bila posest deželno knežja, je v istem letu prodajo potrdil vojvoda Ernest Železni. Toda prior Jakob je posest takoj zamenjal s pleterskim priorjem Andrejem, ki mu je bila posest vsekakor bolj pri roki. Za dvor in les v Grobljah je Jakob prejel od Pleterij 3 vinograde in travnik v vipavski gosposčini. Nakup posesti v Grobljah je Bistri morda нареkovala gornina, ki jo je prejemale že od leta 1268 pri Volčkovi vasi.¹⁰²

Skromni nakupi iz tega obdobja so kleti in vinogradi na Vipavskem (1458, 1480), travnika pri Kopru (1474) in kmetije v Smerjanah pri Ljubljani (1482).¹⁰³

Ker kartuzija Bistra tudi v tem obdobju skorajda ni prodajala posesti, kaže to na kolikor toliko gospodarsko trdnost ustanove. Leta 1457 je prior Kristan prodal ljubljanskim meščanom hišo s pripadajočim svetom ob Ljubljanici v Ljubljani, ki je po vsej verjetnosti identična s hišo, kupljeno v letu 1456.¹⁰⁴

Tudi 15. stoletje pozna posestne spore kartuzije s sosedi, zdaj predvsem s Turjačani. 1403 je vojvoda Viljem naročil grofu Hermanu II. Celjskemu, da kot deželni glavar na Kranjskem pokliče predse bistrškega priorja in Turjaške zaradi spora glede posesti pri Cerknici.¹⁰⁵ Enaka zahteva je sledila v naslednjem letu, ko je vojvoda določil, naj Herman postavi termin za zaslišanje.¹⁰⁶ Ta posestni spor je očitno trajal še kar naprej, kajti 1414 je Ernest Železni ukazal deželnemu glavarju na Kranjskem Ulriku z Ostrvice, naj uredi spor, ki je bil med kartuzijo in Turjačani ter z drugimi strankami zaradi spornih posesti, meja pašnikov in ribolova.¹⁰⁷ V

letu 1427 se je Jurij Turjaški, sin pokojnega viteza Jurija, sporazumel v posestnem sporu, ki je bil med priorjem in njegovo družino.¹⁰⁸ Nesoglasja so pa kljub temu morala trajati še naprej ali pa ponovno vzplamteti, kajti leta 1433 je prišlo med brati Herbartom, Volfom in Engelhartom ter njunim bratrancem Jurijem na eni in bistrškim priorjem na drugi strani do poravnave spora zaradi meja, pašnikov in gozda Nadliška in Stražišča pri Begunjah na Notranjskem.¹⁰⁹

Do sporov je prihajalo tudi zaradi desetine pri Vrhniku (1412, 1425), ki se je končal v letu 1425, ko je sorodnik Ortenburžanov oziroma Celjanov oglejski patriarh Ludovik Teck (1412 - 1439) odločil nesoglasje v prid Bistre.¹¹⁰ Pogosti so bili spori kartuzije z zemljiškimi gosposkami zaradi ribolova. 1412 je vojvoda Ernest obvestil svojega deželnega glavarja na Kranjskem, da so se bistrški menihi pritožili zaradi poseganja drugih v njihove pravice "in dem Prunn zu Ober Laibach", kjer lovi ribe vsak, ki se mu zahoče. Glavar naj bi to prakso pretrgal in zagotovil, da v tej vodi lovi le samostanski ribič.¹¹¹

Spričo vedno slabšega gospodarskega položaja si je tudi Bistra skušala olajšati razmere s prošnjami za olajšanje bremen. Tako ji je leta 1481 na njeno prošnjo beneški dož Janez Mocenigo dal olajšave glede mitnine. Samostan v svoji prošnji navaja, da od svoje posesti na Koprskem, dokler je bila pod avstrijskimi vladarji, ni plačeval dajatev, ko pa je prišla pod beneško oblast, se je od samostana začela terjati mitnina po 8 funtov. Dož je menihom dal olajšave, češ ker so "redacti in summam inopiam et necessitatem".¹¹² V nedatiranem pismu deželnemu knezu so bistrški menihi prosili, naj pri deželnem vicedomu doseže, da bo preklical zahtevo po lesu, ki bi ga naj Bistra dala za graditev mlina pri Ljubljani, češ da so les že dali.¹¹³ V drugem pismu pravijo, da imajo

vinograde na Vipavskem in na drugih krajih in da jih zaradi revščine težko obdelujejo, morajo pa oddajati oskrbniku na deželno knežjem gradu na Vipavi od njih desetino. Po njihovih besedah samostan tudi ni tako dotiran, kot bi moral biti, in je vedno živel bolj od miloščine kot od posesti. Ker so podložnike Turki odpeljali, so zato kmetije neposeljene, zato prosijo, naj jim deželni knez to desetino spregleda.¹¹⁴

V prvi polovici 15. stoletja je od časa do časa v kartuziji Bistri živel namestnik oglejskega patriarha za dežele zunaj Furlanije škof Gregor Pičenski, ki je to službo opravljal kot namestnik patriarha Ludovika Tecka v letih 1418 - 1433. V Bistri je bil v letu 1433 tudi pokopan ter je zapustil precejšnje premoženje, vendar brez testamenta. Škofija Pičen je seveda postavila zahtevo do tega premoženja, vendar so priče izpovedale, da je Gregor premoženje zapustil Bistri, ki je bila po naročilu vojvode Friderika dolžna škofiji Pičen iz zapuščine izročiti 550 goldinarjev.¹¹⁵

V drugi polovici 15. stoletja se je v kartuziji Bistri marsikaj zgradilo in popravilo, kar je delno gotovo tudi v zvezi s požarom iz leta 1463. Ob posvetitvah oltarjev so škofje za dobrotnike samostana podeljevali odpustke, s katerimi so želeli privabiti čim več vernikov, ki naj bi pomagali pri vzdrževanju sakralnih prostorov in opreme ter dali denar za nakup paramentov in za vse drugo potrebno. 1452 leta je pičenski škof Martin, upravitelj oglejskega patriarha za dežele zunaj Furlanije (1436 - 1456), podelil odpustek vsem, ki bi bili navzoči pri maši pri oltarjih, ki jih je sam posvetil, ter pomagali vzdrževati oltarje in cerkev. 9. julija je v samostanski cerkvi (in basilica ecclesie domus) posvetil oltar v čast apostolom in sv. Barbari, naslednjega dne pa oltar v kapitlju (in capitulo situm eiusdem domus).¹¹⁶ Ljubljanski škof Žiga Lamberg (1463 - 1488) je

posvetil 8. junija 1483 dva oltarja v samostanski cerkvi: na levi strani oltar sv. Katarine, na desni pa sv. Jurija. Vernikom, ki bi pomagali vzdrževati stavbo in prispevali za druge njene potrebe, je podelil odpustke. Kakor je razvidno iz pripisa iz 17. stoletja (?): "ista altaria dudum iam sunt destructa", sta bila le-ta odstranjena pred velikimi prenovitvami na začetku 17. stoletja.¹¹⁷ V letu 1490 naj bi umrl prior Kristan, ki je dal postaviti oltar na zahodni empori.¹¹⁸

V letih 1497 in 1499 je konaveljski škof Sebastijan Nascimbenus, upravitelj oglejskega patriarha, naklonil vernikom, ki bi se udeleževali maše v bistriških sakralnih prostorih in prispevali materialno za njihovo vzdrževanje in za nakup opreme in vsega potrebnega za opravljanje božje službe, vrsto odpustkov. 25. junija 1497 je podelil odpustek tistim, ki bi na praznik sv. Jožefa obiskali samostansko kapelo sv. Jožefa (capella in honorem sancti Joseph fabricata et dedicata situataque prope monasterium).¹¹⁹ 20. junija 1499 je škof Nascimbenus posvetil v samostanski cerkvi oltarja v čast sv. Rešnjega telesa in sv. Marjete ter podelil vernikom obeh spolov (utriusque sexus) odpustke, če se bodo udeleževali v njej mašnih daritev ter darovali za knjige, kelihe, svetilke in za vse ostalo, potrebno za božjo službo (pro libris, calicibus, luminaribus et aliis ad divinum cultum necessariis ornamentis).¹²⁰ Praksa, ki je dovoljevala vstop vernikov, celo žensk, v samostanske sakralne prostore, nedvomno kaže na zrahljano redovno disciplino in na omilitev v rigoroznosti. Vemo namreč, da so redovna pravila dovoljevala ženskam vstop v samostansko cerkev le na dan posvetitve cerkve. Tudi praksa, da so verniki ob poslušanju pridig in govorov kartuzijanov prejeli odpustke, kaže na novo prakso, ki bi si je za kartuzijanski red v njegovem zgod-

nejšem obdobju sploh ne mogli predstavljati.¹²¹

16. stoletje pomeni tudi za našo kartuzijo obdobje počasnega nazadovanja tako v gospodarskem in v duhovnem pogledu. Zahteve deželnega kneza po "posojilih" za obrambo pred Turki majejo gospodarsko trdnost samostanov. Darovnice postajajo odslej le izjema in nakupi spričo pomanjkanja denarja redkost. Od sredine stoletja naprej se je tudi v Bistri zaradi bližnje Ljubljane poznal močan vpliv protestantizma. Reči smemo, da pomeni čas 16. stoletja za Bisto v gospodarskem in duhovnem pogledu obdobje životarjenja, pri čemer se od srede stoletja naprej njen položaj bistveno slabša in grozi ji ob koncu stoletja celo ukinitve. Deželni knezi odslej kartuziji potrjujejo od svojih prednikov podeljene pravice in privilegije: 1503 kralj Maksimiljan, 1523 nadvojvoda Ferdinand in 1568 nadvojvoda Karl II.¹²²

Posestne pridobitve v 16. stoletju so kaj skromne. 1510 je samostan z darovnico prejel hišo v Gorici in 1507 je prior Hugo kupil od Ivana in Lenarta, bratov Memingerjev, raznovrstne desetine od 32 kmetij v krajih Voglej in Prebačevo v šenčurski župniji. Desetino je samostan kupil zato, ker da mu je manjkalo hrane, zlasti pa žita (an irer narung und sonderlich dem getraid merklichen abgang und mangel gehabt).¹²³ Ker je bila poset last deželnega kneza, se je v letu 1513 cesar Maksimiljan fevdni pravici nad temi dohodki odpovedal, v naslednjem letu pa se ji je odpovedal Tomaž Gredenekh, hasnovalec fevdne pravice.¹²⁴ V letu 1539 naletimo na zamenjavo posesti: Nikolaj Schnitzenpamer je s priorjem Petrom zamenjal svojo kmetijo pri Planini na Vipavskem za samostansko kmetijo na Ižanskem.¹²⁵

Po bitki pri Mohaču (1526) se je turška nevarnost sila povečala ter je zahtevala močno protiobrambo, zato pa tudi velika sredstva, ki so jih morali dajati tudi

samostani. Tako je kralj Ferdinand dal 1526 popisati vse cerkvene dragocenosti, da bi jih prekovali v denar in uporabili za obrambo, pri čemer so cerkvi pustili le del dragocenosti. V Bistri sta dragocenosti popisala kranjski deželni upravitelj ter ljubljanski mestni sodnik Jošt Gwiner, ki sta zabeležila precejšnje število dragocenosti: med drugim npr. monštranci, srebrno in pozlačeno, in drugo z dragocenimi kamni, pozlačene križce, velik pozlačen kelih ter 6 drugih kelihov in še marsikaj. Seveda pa je bil inventar v primeri z nekaterimi drugimi duhovnimi ustanovami, npr. s Stično, razmeroma skromen.¹²⁶

Gospodarsko ruiniran in duhovno opešan samostan so do kraja prizadela "posojila" deželnemu knezu. Slabo gospodarsko stanje je terjalo ob pomanjkanju denarja zastave posesti, s čimer so se krčili letni dohodki. V letu 1529 je generalni kapitelj naročil bistrškemu priorju, naj pridobi nazaj samostanske nepremičnine, ki so bile samostanu po "nepotrebnem" odtujene, in naj pri tem pokliče na pomoč tudi posvetno oblast.¹²⁷ Ali gre res samo za "nepotrebne" odtujitve?

V letu 1541 je moral bistrški prior dati deželnemu knezu 600 renskih goldinarjev posojila, s 3000 goldinarji je tedaj bil obremenjen stiški samostan, pleterski s 1000, Velesovo s 400, Kostanjevica z 200 in Mekinje s 100 goldinarji.¹²⁸ Že v istem 1541 letu si je Bistra za plačevanje posojila morala najeti kredit pri Antoniju baronu s Turna in Križa, glavarju gosposčine Loža, ki je priorju Petru za zastavljeni mu dve kmetiji pri Kanalu v goriški grofiji posodil 200 goldinarjev.¹²⁹ 1548 je dežela prepisala od kartuzije Bistre posest na Melhiorja Hasiberja, v letu 1566 pa je dežela prodala dve samostanski kmetiji v Srednji vasi pri Velesovem Ahaciju baronu Turnu.¹³⁰ Vsi ti prepisi v deželni deski so nedvomno v zvezi z zastavami posesti za plačila posojil deželnemu knezu.

Deželni knez Ferdinand je "posojilo-dajalcem" obljubil vrnitev denarja iz dohodkov, ki jih je prejemal od naklade in "nove" carine od živine v Trbižu v Kanalski dolini. 1. avgusta 1541 je naročil svojemu tamkajšnjemu uradniku Krištofu Nadlerju, naj priorju Petru in ostalim prelatom, ki so posodili denar, vrne dolg iz dohodkov v Trbižu, pri čemer naj zadrži le toliko dohodkov, da bo mogel izplačati uradnike in poravnati ostale obveznosti.¹³¹

Negativno so na razvoj gospodarstva tudi v tem času vplivali spori med kartuzijo in njenimi sosedi. Tako je v letu 1549 prišlo do spora med priorjem Petrom in gosposčino Planino zaradi pravic ob proščanjih pri cerkvi v Begunjah pri Cerknici.¹³² Prior Peter, ki ga v dokumentih srečujemo v letih med 1539 in 1552, se je moral spoprijemati z vsemi mogočimi težavami, tako v pogledu samostanskega gospodarstva kakor tudi discipline v konventu. Na njegovo sposobnost kaže dejstvo, da sta redovna vizitatorja po odstavitvi žičkega priorja Blaža želela, naj bi vodstvo te štajerske kartuzije prevzel Peter, kar pa je ta odklonil.¹³³

V času vdora protestantskih idej v kartuzije je rimska kurija kartuzijanskemu redu podelila vrsto privilegijev in mu potrdila stare pravice. Papež Pavel III (1534 - 1549) je močno razširil pravice svojih prednikov: Urbana V. (1362 - 1370), Siksta IV. (1471 - 1484) in Inocenca VIII. (1484 - 1492). Urban V. je kartuzijanom dovolil imeti prenosne oltarje, na katerih jim je dovolil maševati "in domibus, grangiis, cellariis et aliis locis", ki so sodili h kartuzijanskim postojankam. Sikst IV. je priorju Velike kartuzije in še petdesetim drugim priorjem, ki bi jih veliki prior izbral, podelil pravico kartuzijane odvezati grehov, tudi takih, ki so pridržani apostolskemu sedežu. K tej pravici je Pavel dodal, da

sme red imeti še dvajset nadaljnjih priorjev z zgornjimi pooblastili. Inocenc VIII. je priorjem dovolil blagoslovljati paramente, križe in mašne plašče ter vse, za službo božjo potrebne rekvizite.¹³⁴ Med bistrškimi priorji, ki so tudi sami prispevali k miniranju kartuzije, navajajo priorja Gregorja, ki ga dokument iz leta 1557 imenuje "Gotechperger".¹³⁵ Mož naj bi bil v tesnih stikih z ljubljanskimi protestanti, končno naj bi sam prestopil k luteranstvu in bil po vsej verjetnosti zaradi tega odstavljen.¹³⁶ Gregor se kot prior navaja v letih 1557 in 1559. V letu 1557 je dal v zakup vrsto posesti, zlasti vinograde, Simonu Mušiču iz Solkana pri Gorici.¹³⁷

Zadnja dva priorja v obdobju gospodarskega in duhovnega razsula bistrške kartuzije, Andrej Vajvodič in Primož Jobst, sta se morala spoprijemati z vsemi težavami tedanje dobe. Andrej Vajvodič, doma iz Virovitice, je bil v letih 1561 - 1563 prior v Žičah, od 1564 do 1581 pa predstojnik Bistre.¹³⁸ Viri ga navajajo kot skrbnega gospodarja in modrega vodjo samostana.¹³⁹ V letu 1577 opominja generalni kapitelj priorja, ki ga navaja kot starega človeka, naj bo za zgled svojim naslednikom in naj posebej pazi, da v samostanu nihče ne bo užival mesa in da bodo menihi jedli le v svojih celicah, izvemši ob dneh, ko se zbirajo h kapitlju. Naroča mu tudi, naj kartuzijani uživajo le tisto hrano, ki jo dovoljuje uživati red, ter mu prepoveduje vabiti menihe k sebi na kosilo.¹⁴⁰ Za gospodarski smisel priorja Andreja bi govorilo dejstvo, da je v letu 1573, torej v njegovem času, bila rešena iz zastave posest, ki je bila izročena Hasiberjem, ter tista pri Srednji vasi pri Velesovem.¹⁴¹ V letu 1568 Bistra po vsej verjetnosti ni imela rednega priorja, kajti tedaj se v listini navaja Andrej kot samostanski upravitelj (rector), s katerim sta listino podpisala kot "verordnete gewaltrager" pleterski prior

Janez in prior Janez iz Mauerbacha, tedaj kovizitorja nižjeavstrijskih kartuzij.¹⁴²

V letu 1568 si je Bistra z zamenjavo pridobila žitno desetino v svoji neposredni bližini. Kartuzija je z Gašperjem Mauritschem, svetnikom deželnega kneza Karla II., zamenjala svojih osem kmetij in tri kočarje na Ljubljanskem barju za desetino od desetih kmetij v Borovnici. Zamenjava se v dokumentu omenja kot zelo koristna za samostan, češ da je posest za menihe odročna, poleg tega pa da kartuzija nima dominikalnih polj (pawfed) in malo žitne desetine.¹⁴³ Prior Andrej je bil tudi v sporu z ljubljanskimi križniki zaradi ribolova na Ljubljani. Leta 1579 sta namreč kranjski deželni glavar Vajkard baron Turjaški in deželni vicedom Nikolaj Bonhomo od križatije zahtevala, naj pusti kartuzijane pri njihovih starih pravicah in naj vsaka stran lovi ribe na mestu, ki ji je določeno.¹⁴⁴

Medtem, ko je deželni knez in nadvojvoda Karel II. štajerskima kartuzijama v letu 1564 odvzel pravico razpolaganja s temporalijami in določil kardinala Delphina za upravitelja temporalitet samostanov, oziroma ju je kardinalu izročil kot komendi, takó da o kakem redovnem življenju v njiju odslej ne moremo več govoriti, je v obeh kartuzijah na Kranjskem stanje bilo vsekakor nekolikanj boljše, saj je v njiju vsaj v skromni obliki uspevalo redovno življenje.¹⁴⁵

Za Bistro pomeni obdobje pod priorjem Primožem Jobstom krizno obdobje, ko je kartuziji večkrat grozila ukinitve. 1581 leta je nadvojvoda Karel II. naročil deželnemu vicedomu, naj poskrbi, da bo kartuzija prišla "v prave roke", in izvoljen je bil Primož Jobst, prej prokurator žičke kartuzije. Mož si je na vso moč prizadeval, da bi redovno postojanko tako v gospodarskem kakor v duhovnem pogledu dvignil. Zaradi svoje prevelike vneme pa si je celo nakopal jezo cerkvene in posvetne oblasti.

Nekaj časa je zato moral bivati zunaj svoje postojanke, v žički in pleterski kartuziji. V njegovem času so poslopja v Bistri morala biti v zelo slabem stanju, kajti generalni kapitelj je priorju naročil, naj pozida razpadle meniške celice, kakor mu je od vizitatorjev bilo že naročeno. Leta 1585 pa generalni kapitelj vizitatorjema posebej naroča, naj ugotovita, ali je samostan naročilo izpolnil.¹⁴⁶ Pod priorjem Primožem je papež Sikst V. (1585 - 1590) kartuzijanskemu redu potrdil vse pravice in privilegije, ki so mu jih dali njegovi predniki, kolikor ne nasprotujejo njegovim odredbam (Siksta V.), vzel je red v svoje posebno varstvo in redovnim nasprotnikom zagrozil s cerkvenimi kaznimi.¹⁴⁷ Primož je poskušal dobiti za samostan posest, ki bi bila zaradi svoje bližine zanj koristnejša, ter je v ta namen zamenjal s križniškim komturjem Ivanom Kobenzlom svojo podložniško kmetijo v Ložu za komturjevo pri Begunjah pri Cerknici.

Že od leta 1560 so avstrijski vladarji imeli namen v svojih deželah ustanoviti nove škofije in med novimi naj bi bila tudi škofija s sedežem v Gorici, za kar se je zavzemal tudi ljubljanski škof Janez Tavčar (1580 - 1597). Nameravani načrt je bil blizu svoji uresničitvi prav pod priorjem Primožem, kar je privedlo do konflikta med njim ter cerkveno in posvetno oblastjo. Primož se je v letu 1588 smel sicer v Bistro vrniti, vendar je našel doma kaj žalostne razmere. S temporalijami je upravljal luteran z Vrhnike Janez Hofmann, vendar je zaradi pritožb graškega nuncija bila uprava posesti izročena ljubljanskemu kanoniku Boštjanu Zamujenu. Primož je kot bistrški prior nekaj časa upravljal tudi obe štajerski kartuziji in nekaj časa še pletersko.¹⁴⁹

Okoli leta 1590 je bila ustanovitev škofije v Gorici ponovno aktualna, ker pa dotacija za vzdrževanje škofa ni zadostovala, razen tega je tedaj (1590) umrl deželni knez

Karel II., je bil načrt za nekaj časa odložen. Posest je bila z letom 1591 dana v upravo priorju Primožu. Z letom 1594 je Bistri ponovno grozila ukinitiv. Vprašanje ustanovitve jezuitskega kolegija v Ljubljani je postajalo vedno bolj aktualno, podpiral pa jo je z vso dušo škof Tavčar, ki je v jezuitih videl edino uspešno silo za zaježitev protestantizma na Kranjskem. Prizadevanja priorja Primoža so bila nagrajena: medtem, ko sta bila kartuziji Jurklošter in Pleterje v letu 1595 ukinjeni, njuna posest pa izročena graškim oziroma ljubljanskim jezuitom, sta Bistra in žička kartuzija ostali v rokah kartuzijanov.¹⁵⁰ Bistrška in žička kartuzija sta se za naglo konsolidiranje tako v gospodarskem kakor tudi v duhovnem življenju imeli zahvaliti tudi svojima sposobnima in energičnima predstojnikoma. Tako je žički prior Vianus Gravellius poskušal s pametno gospodarko politiko postaviti gospodarsko propadlo postojanko na trdne noge ter se je trudil za nov samostanski naraščaj, kar mu je tudi uspelo, saj je pod njim napravilo redovne zaobljube kar trinajst kandidatov.¹⁵¹ Bistra pa je v osebi nekdanjega žičkega prokuratorja, ki je v zadnjih letih obstoja pleterske kartuzije urejeval tudi nekatere njene zadeve, Avgušтина Brentiusa (1597 - 1621), in ki ga nekrologiji po pravici imenujejo "reaedificator totius huius domus", dobila moža, ki je enako kot Gravellius žičko kartuzijo dvignil v vseh pogledih Bistro.¹⁵² Avguštin je bil kot vnet privrženec protireformacije od vsega začetka svoje službe s posvetno oblastjo v dobrih stikih, nekoliko manj pa s cerkveno oblastjo. Že v letu 1598 je nadvojvoda Ferdinand II. kartuziji na prošnjo priorja potrdil vse privilegije.¹⁵³ Tudi v sporih samostana je nadvojvoda stal Bistri ob strani. Tako je v letu 1606 določil komisijo, ki naj bi razčistila spore zaradi meja pri Tunjci pri Vrhniku, v letu 1613 pa naj bi komisija zgladila spore v zvezi z gozdom in lesom ob Ljubljani.¹⁵⁴

Za Bistro se je Ferdinand II. zavzel v letu 1606, ko se je prior Avguštin pritožil zoper deželnoknežje mitničarje, ki so od kartuzije pričeli terjati mitnino od vina, olja in soli ter od preostalih življenskih potrebščin konventa in ki jih je kartuzija uvažala z benečanskega ozemlja. Mitničarji so od samostana zahtevali tudi plačilo mitnine za pšenico, ki jo je bil le-ta po pogodbi dolžan vsako leto pošiljati svojemu advokatu v Koper. Nadvojvoda je mitničarjem z vso resnostjo ukazal, naj puste kartuzijane pri njihovih starih pravicah.¹⁵⁵

Bistra je imela težave tudi zaradi inkorporirane župnije v Cerknici, zlasti še zaradi nastavljanja vikarja in pravic v zvezi s proščenjem. Zemljiške gosposke so namreč posegale v pravice samostana, ki jih je imel nad to župnijo, in v njene dohodke. Svoje je k tem sporom pripomogel tudi protestantizem, saj je npr. v letu 1581 ob vizitaciji škofa Pavla Bizancija bilo v Cerknici nekaj "imenitnih" družin privrženecv nove vere.¹⁵⁶ Cesar Ferdinand II. je na prošnjo priorja Avgušтина samostanu potrdil cerkniško župnijo, zlasti še zato, ker je po besedah priorja inkorporacijska listina patriarha Ludovika zgorela in je nato moral Bonifacij IX. inkorporacijo obnoviti. Prior je Ferdinandu II. prinesel to inkorporacijsko listino, ki jo je v letu 1396 potrdil vojvoda Viljem kot deželni knez. Ferdinand je od samostana zahteval, naj bo na župniji poleg upravitelja zadostno število duhovnih pomočnikov, kandidata za upravitelja pa je dolžan prezentirati ordinariju.¹⁵⁷ Obsežna cerkniška župnija je po Valvasorju imela kar devetindvajset podružničnih cerkva.¹⁵⁸ V listinah iz leta 1618 je Ferdinand II. potrdil inventar cerkniške župnije, ki je tedaj imela izredno veliko premičnin, vrsto podložnikov in obilne desetine. Inventarni zapis navaja tudi podružnico sv. Vida (Podnanos).¹⁵⁹ Po dolgih letih listine spet navajajo nakup samostanske posesti: 1621. leta je prior za 800 renskih goldinarjev kupil dva vinograda na Vipavskem.¹⁶⁰ Prior Avguštin si je pri-

zadeval za pridobitev vinogradov, o čemer priča zamenjalna listina iz 1620. V tem letu je Ferdinand II. potrdil zamenjavo samostanske zemlje na Golem in Ižanskem (tri kmetije) za sedem vinogradov s hišami in kletmi pri Dornbergu.¹⁶¹ V letu 1613 je prior z ljubljanskim škofom sklenil pogodbo glede povečanja samostanske svobodne hiše, ki je stala na obrežju Ljubljanice med kapelo sv. Lovrenca in hišo Koncilijevih dedičev (Conzilischen erben), za kar je magistrat prejel dvesto goldinarjev.¹⁶²

Samostan z ljubljanskim škofom Tomažem Hrenom (1598 - 1630) spočetka ni bil v dobrih stikih, kalilo jih je vprašanje jurisdikcije ljubljanskega škofa nad župnijo Vrhniko, na katere ozemlju je Bistra stala. Še po ustanovitvi ljubljanske škofije se za kartuzijo navaja, da stoji na tleh oglejskega patriarhata, nekajkrat tudi, da stoji na ozemlju ljubljanske škofije.¹⁶³ Po določilu papeža Inocenca III. (1198 - 1216) je namreč veljalo pravilo, da je samostan "illius ordinariae iurisdictionis ac dioecesis est, cuius et parochia". Vrhnika se je namreč izločila iz prafare sv. Petra v ljubljanskem predmestju in je nedvomno sodila v ljubljansko škofijo. V letu 1611 se je škof Hren pritožil zoper tržaškega škofa Ursina, ki je v Bistri posvetil dva oltarja in v odsotnosti priorja birmoval v samostanski kapeli sv. Jožefa, ki je stala zunaj samostanskega kompleksa. Še v istem letu je škof Hren prišel v Bistvo ter je oltarne kamne z relikvijami odstranil. V letu 1612 se je dolgoletni spor med patriarhijo in ljubljansko škofijo deloma poravnal, ko je Vrhnika in z njo Bistra bila priključena ljubljanski škofiji.¹⁶⁴

Z Bistvo pa se je škof Hren poravnal že prej. Tako je v letu 1606 dovolil kartuzijanom iz Bistre pri kapeli sv. Fridolina v Ljubljani pozidati zase kapelico, posvečeno sv. Brunu in Hugu, ki naj bi služila kartuzijanom ob potovanjih skozi Ljubljano in

ob bivanju v mestu. Kartuzijani so se morali med drugim zavezati, da bodo pontifikalne akte dovolili v tej kapeli opravljati le Hrenu in njegovim naslednikom.¹⁶⁵ Na tesno razmerje med kartuzijo in škofom Hrenom kaže v kasnejšem času tudi to, da si je dal škof v samostanu sezidati celico, ki naj bi bila lepša od drugih in ki naj bi bila namenjena tudi njegovim naslednikom na ljubljanskem škofijskem sedežu. Za zidavo in opremo naj bi škof dal kar 600 goldinarjev.¹⁶⁶ V letu svoje smrti (1621) je Avguštin doživel posvetitev oltarjev v samostanu. V letu 1620 je namreč papež Pavel V. (1605 - 1621) poslal kot vizitatorja na Kranjsko škofa Siksta Carcana, ki je na prošnjo škofa Hrena v Bistri 1621 blagoslovil tri oltarje: veliki oltar v čast Marije in Janeza Krstnika v samostanski cerkvi, v kapitlju oltar, posvečen sv. Avguštinu in opatu Bernardu, ter tretjega v čast Dionizija Areopagite, Sebastijana, Roka in Marije Magdalene.¹⁶⁷ Posvetitev oltarjev je vsekakor v zvezi z novimi preureditvami v Bistri.

Pod Avguštinovima naslednikoma Filipom Holländerjem ali Holeanderjem (1622 - 1629) in Pavlom Weissotom¹⁶⁸ (1630 - 1652) je kartuzija bila v gospodarskem in duhovnem pogledu konsolidirana. Predstojnika sta nadaljevala delo svojega prednika ter poskušala z nakupi povečati samostansko posest. Od Gregorja Valenčiča (Vallentschiz) s Planine sta kupila 1622 hubo, brajde in njive pri Planini, kar je v bistvu bila samostanska last, pa je zdaj prišla v prosto razpolaganje kartuzije, 1623 brajde pri Podnanosu in 1633 brajde in vrt.¹⁶⁹ Prior Filip je 1623 kupil od rektorja ljubljanskega jezuitskega kolegija Alberta Ocickhyga vinograd na Vipavskem Križu.¹⁷⁰ V letu 1631 je Gregor Kitte s Planine prodal samostanu klet v Planini.¹⁷¹ Nakupi jasno kažejo težnjo Bistre po povečanju zemlje, zlasti vinogradov na Vipavskem.

V 17. stoletju se je Bistra morala pravdati s Herbersteini zaradi gozda na Rakitni. V letu 1622 je prišlo med priorjem Filipom in Gothardom baronom Herbersteinom glede gozdnih meja do poravnave. Spor je trajal že od časov priorja Avgušтина in Gothardovega očeta Jurija Ruprehta. Samostan je zaradi tega utrpel veliko škode ter imel obilico sodnih stroškov.¹⁷²

Med priorji 17. stoletja je poleg Avgušтина bil vsekakor najzanimivejša osebnost baron Ludvik pl. Ciriani, sin Frančiška člana ljubljanskega mestnega sveta. Ludvik je stopil h kartuzijanom v Bistri 1650.¹⁷³ V istem letu sta se Ludvikova brata Ivan Jurij in Friderik Lovrenc s priorjem Pavlom sporazumela zaradi bratovega dednega deleža, ki ga je ta dobil po svojem očetu. Po tem sporazumu je Bistra prejela od družine Ciriani denar in štiri pašnike na Vipavskem.¹⁷⁴ Zelo zgodaj je Ludvik postal predstojnik Bistre in jo je vodil od leta 1652 do 1669.¹⁷⁵

Pod priorjem Cirianijem se je močno povečala samostanska posest, zlasti z nakupi. V letu 1658 nam listina navaja dar člana ljubljanskega mestnega sveta Dominika Brogiolija, ki je "iz naklonjenosti do kartuzijanskega reda in predvsem do Bistre" kartuziji izročil vinograda, hišo in pašnike na Vipavskem.¹⁷⁶ V letu 1660 je prior Ludvik kupil od Frančiška Antonellija in žene Marijane za 2000 goldinarjev mlin in travnik pri Vrhniku, 1665 pa od Pavla Codellija vinograd na Vipavskem.¹⁷⁷ Ciriani se je v svojih nakupih zgledoval po prelatih drugih samostanov, ki so prav v njegovem času na veliko kupovali gospoščine in gradove (npr. Stična, Kostanjevica, Vetrinj),¹⁷⁸ kar večkrat ni bila potreba in je marsikatero duhovno ustanovo potisnila v velike dolgove, ki se jih nekatere niso rešile do svoje ukinitve. Ciriani je namreč v letu 1662 kupil od Janeza Jurija Palmburga gospoščino Loško pri Cerknici (Thurnlakh bey Zürkhviz),¹⁷⁹

katere posest je bila deloma last dežele, deloma vicedomskega urada na Kranjskem.¹⁸⁰

Urbar iz leta 1659 kaže priorja kot umnega gospodarja, ki je želel imeti popoln razvid nad samostanskim premoženjem in dohodki. Tedaj je poleg samostanskega kompleksa v Bistri sodilo k samostanu še: dvor v Ljubljani, osem zemljišč pri Solkanu pri Gorici in vinograd, poleg tega pa še 12 vinogradov v Podnanosu, vinograd pri Ajdovščini ter dve kleti pri Vipavi. Urbarialna posest je bila osredinjena na dveh krajih: v bližini Borovnice, Cerknice, Vrhnike in Golega ter je zaobjemala 9 župnij, ter na območju onstran (na levem bregu) Save in ki je bila vključena v 4 župnije.¹⁸¹

Tudi pod priorjem Ludvikom posestni spori s sosedi niso izostali. V letu 1668 je med priorjem in eggenberškim rentnim mojstrom na Kranjskem Gregorjem Schmutschenhausom prišlo do poravnave zaradi spornih osem kmetij ob Tunjci pri Vrhniku in zaradi posestnih meja in pašnikov pri Cerknici z nekaterimi gospoščinami.¹⁸²

Cesar Leopold, ki je bil Cirianiju naklonjen, je v letu 1660 Bistri potrdil ustanovno listino Ulrika III. iz 1260 ter privilegijsko listino nadvojvode Ferdinanda II. iz leta 1598.¹⁸³ V letu 1668 je Ludvik prejel od Leopolda I. pravico na inkorporirano župnijo Cerknico postavljati vikarje.¹⁸⁴

Ciriani je za svoje delo prejel tako od posvetne oblasti kakor od svojega reda priznanje. Ko se je cesar Leopold 4. oktobra 1660 s svojim spremstvom in v družbi kranjskega plemstva podal po Ljubljani proti Bistri,¹⁸⁵ je v samostanu Ludvika odlikoval z dvema naslovoma: imenoval ga je skupaj z vsemi njegovimi nasledniki za prelata ter ga odlikoval z naslovom cesarskega svetnika.¹⁸⁶ Kartuzijanski red pa je priorju dal priznanje, ko ga je imenoval za redovnega vizitatorja. V letu 1669 je bil odpoklican za predstojnika kartuzije Gam-

ing v Spodnji Avstriji, ki jo je upravljal do smrti v letu 1687.¹⁸⁷

Tudi v obdobju za priorjem Cirianijem moremo v Bistri ugotoviti gospodarsko in duhovno rast. Njegov naslednik Hugo¹⁸⁸ je stal na čelu kartuzije kar 34 let: od 1669 do 1703.¹⁸⁹ V času njegovega priorata je v Bistri živelo petnajst menihov.¹⁹⁰ Zanimiv je podatek, da je v letih od 1670 do 1728 v Bistri podalo zaobljube kar 24 oseb (19 patrov in 5 bratov konverzov). Največ redovnikov (9) je bilo doma iz Ljubljane, 2 sta bila Kranjca (brez navedbe kraja rojstva), po eden je prišel iz Kranja in iz Škofje Loke ter iz Borovnice, iz Pilštanja na Štajerskem je bil eden, Korošca sta bila dva (po eden iz Celovca in iz Beljaka), nato srečamo še po enega iz Pična v Istri, iz Moravske in Ulma, 2 sta bila Čeha in eden Nemec (brez navedbe rojstnega kraja).¹⁹¹

Ob sporu zaradi arhidiakonotov na Kranjskem je območje Bistre s cerkniško župnijo postalo samostojen arhidiakonot in prior Hugo je v letu 1685 postal njegov prvi arhidiakon.¹⁹²

Gospodarski uspeh predstavlja v času priorja Huga nakup Cerkniškega jezera v letu 1682. Tedaj je Janez Sajfrid, vojvoda Cromau, prodal Hugu za 9000 goldinarjev jezero z vsemi vodami, ki so se zlivale vanj.¹⁹³ Leto poprej pa se je prior poravnal z vojvodo zaradi spornih posesti in pravic, zlasti zaradi meja, gozdov, pašnikov in inventure po smrti vsakokratnega cerkniškega vikarja ter vikarjev pri Sv. Marjeti, na Planini in drugod. V listini se jasno izraža želja po dokončni poravnavi, kajti spori so trajali že leta in prihajalo je z obeh strani celo do uporabe sile (gewaltige Actionen).¹⁹⁴

Na začetku 18. stoletja je deželni knez samostanu potrdil vse privilegije in pravice, ki jih je prejel od cesarjevih prednikov in od ustanovitelja, koroškega vojvode Ulrika III. V letu 1707 si je tako potrditev od

cesarja Jožefa I. izprosil prelat Anzelm Kimovec, v letu 1714 pa od njegovega naslednika cesarja Karla VI. prelat Andrej Puecher.¹⁹⁵ V letu 1711 je ljubljanski stolni dekan Janez Anton Dolničar sklenil z Bistrom pogodbo, s katero je kartuziji prepustil od očeta Janeza Krstnika Dolničarja podedovane vinograde s hišo. Menihi so bili dolžni opraviti zanj in za njegove aniverzarij ter mu dosmrtno dati sedem tovorov dobrega Vipavca ali vina iz Furlanije, ki so ga morali brezplačno pripeljati v Ljubljano.¹⁹⁶

V času priorja Jakoba Kloppeja (1720 - 1743) je cesarica Marija Terezija samostanu Bistri potrdila privilegije glede mitnine in vse ostale privilegije, kartuziji podeljene od njenih prednikov in od ustanovitelja Ulrika III.¹⁹⁷ Za priorja Jakoba je izbruhnil dolgoletni spor med Bistrom in Francem Žigom grofom Engelshausom na eni in vicedomskim uradnikom na Kranjskem na drugi strani zaradi posestnih meja pri Golem, Preserju in pri Brezovici pri Ljubljani. Edini izhod je po mnenju deželnega kneza bila prodaja sporne posesti. Zato je Karel VI. 1726 potrdil prodajo zemlje in pravic na prej omenjenem območju.¹⁹⁸ Prelat je v letu 1724 kupil za samostan soline pri Trstu, ker je tudi njegovo ustanovo zadela prepoved cesarja glede uvažanja soli z benečanskega ozemlja, saj je kartuzija imela soline pri Koprju.¹⁹⁹ Jakoba je red imenoval za provincialnega vizitatorja in generalnega vikarja v t.i. zgornjenemški redovni provinci (Alemania superior) ter na Poljskem.²⁰⁰

V letu 1745 se je bistrški samostan odpovedal sprejemu zapuščine po kamniškem župniku in doktorju teologije Leopoldu Maksimilijanu Raspu, ki je v svojem testamentu leta 1742 kartuziji zapustil vso svojo biblioteko (in numerosis ac selectis libris besthende bibliothec), za kar naj bi se samostan obvezal, da bodo njegovi menihi brali zanj in za njegove po dve

maši na teden ter opravili aniverzarij. Biblioteko je v letu 1745 prevzel z obligacijo vred kostanjeviški samostan.²⁰¹ Kartuzija Bistra se je temu volilu očitno odpovedala, ker bi zaradi skromnega števila (v primeri s Kostanjevico) menihov-duhovnikov to obligacijo težko sprejela.

Zadnja priorja pred odpravo sta bila Andrej Höller (umrl 1765) in Tirolec Bruno Ortner, ki je v letu 1782 doživel odpravo samostana. V letu 1773 pa je Bistro zadela še nesreča, ko je velik požar upepelil večino samostanskih poslopij.²⁰²

Po ponovni utrditvi gospodarskega življenja in po ponovni duhovni rasti bistrškega konventa od začetka 17. stoletja naprej je vzcvetelo tudi kulturno delovanje kartuzije. Posamezni menihi se kljub izumu tiska niso odpovedali prepisovanju knjig, kakor so jim naročala že prva redovna pravila. Iz tega obdobja sta ohranjena antifonarij (zimski del) (1715) in "Ordinarium Carthusiense" z vpisi iz prve polovice 17. stoletja. Gre za deli, ki sta menihom služili v vsakdanjem življenju. Zanimiv je tudi prevod dela gospodarske narave, ki ga je novemu priorju Andreju Hollerju (1745 - 1765) posvetil njegov sobrat Jakob Marija de Fin. Narodna in univerzitetna knjižnica hrani še šest rokopisov neznanega izvira z izrazito kartuzijsko vsebino tekstov: npr. prepise statuten in razna določila za kartuzijanski red. Z ozirom na kraj nahajališča teh rokopisov bi kot kraj nastanka mogla priti v poštev predvsem kartuzija Bistra.²⁰³

Kartuzijani Bistre so marljivo kupovali knjige, o čemer nas pouči popis samostanskih knjig ob njeni odpravi v letu 1782. Pregled literature kaže, da se je kartuzija v zadnjem obdobju svojega obstoja oskrbovala s knjigami predvsem v latinskem jeziku, nekaj tudi v nemškem, medtem ko so knjige v italijanščini in francoščini bile izjema. Seznam knjig navaja poleg starejše literature tudi mnogo sodobne. Veliko je

seveda izvodov, ki so jih menihi uporabljali kot vsakdanje čtivo (premišljevanja, ascetika), vendar so na seznamu tudi taka dela, ki pričajo o nadpovprečni duhovni ravni vsaj nekaterih članov bistrške meniške skupnosti. Ob "kartuzijski literaturi" so na seznamu zastopana dela s področja cerkvenega in civilnega prava, farmacije, zemljepisa, zgodovine in glasbe. Učbeniki in slovarji tujih jezikov pričajo, da učenje tujih jezikov v samostanu ni bilo tuje.²⁰⁴

Cesar Jožef II. je Bistro odpravil z odlokom z dne 29. januarja 1782. Ob razpustu je v samostanu živelo poleg priorja in treh konverzov 13 redovnikov - duhovnikov, ki so se po nekaj mesecih razkropili po deželi. Menihi so prejeli odpravnino, vzeti so smeli s seboj osebne stvari in posteljo, določena jim je tudi bila pokojnina v znesku 300 goldinarjev na leto. Samostan je imel ob ukinitvi 7 celic za eno osebo in 6 za dve.²⁰⁵ Poslopja so bila v dobrem stanju, cerkev ena najlepših v deželi, saj je v 17. stoletju bila bistveno prezidana, potem ko so srednjeveško enoladijsko cerkev prezidali v triladijsko in postavili več oltarjev, sam samostanski stavbni kompleks pa predelali v bogato renesančno stavbo.²⁰⁶

6. februarja 1782 je bil spisane inventar samostanskega premoženja, katerega skupna vrednost je znašala 201.926 goldinarjev. Vrednost nepremičnin je bila 137.081 gold., posesti 112.247 gold. Imenje Bistra je bilo ocenjeno na 71.441 gold., imenje grad Loško 15.625 gold., urada Preserje in Brezovica pa na 16.223 gold. Vrednost stavb v Bistri in gradu Loško je bila 3000 gold., kaplanska hiša v Cerknici 600 gold., vinogradi pri Planini, Podnanosu in Gorici 2010 gold., posest v beneški Istri 2200 gold. in hiša v Ljubljani 800 gold. Od premičnin naj navedemo: srebrnino (371 gold.), vinsko zalogo (5025 gold.), žitno zalogo (1457 gold.), opremo v gradu Loško (1167 gold.) in v ljubljanski hiši

(115 gold.).²⁰⁷ Inventar navaja tudi veliko število cerkvenega posodja in paramentov: npr. deloma pozlačeno monštranco, srebrni pozlačeni ciborij, 17 kelihov s patenami iz enake snovi, nad 70 mašnih plaščev itd.²⁰⁸ Vinogradi na Vipavskem so bili prodani, samostanski kompleks s posestvi pa kasneje izročen verskemu skladu. Velik del samostana so pozneje podrli in med stavbami v letu 1808 tudi samostansko cerkev. Tako so od starejšega stavbnega kompleksa ostali le skromni ostanki: del križnega hodnika in kapela sv. Jožefa s štukaturami in freskami iz druge polovice XVIII. stoletja. Oltarje in opremo so oddali okoliškim cerkvam.²⁰⁹ 11 srednjeveških rokopisov in 58 inkunabul iz Bistre hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.²¹⁰

Povzetek

Za začetek kartuzije Bistre pri Ljubljani štejemo koroškega vojvoda in gospoda na Kranjskem Bernarda Spanheimskega (1202 - 1256), čigar začetno delo je dokončal njegov sin Ulrik III. (1256 - 1269). Ulrik III. je v ustanovni listini iz leta 1260 kartuzijanom podelil nad sto kmetij na dveh oziroma treh območjih: južno od Ljubljane ter na območju levega brega Save, pri čemer je eno jedro prvega območja ležalo v samostanski okolici (Borovnica - Vrhnika), drugo pa okoli Cerknice. Okoli teh jeder se je kasneje povečevala posest, in sicer z darovnicami in nakupi. Vojvoda Ulrik je kartuziji določil tudi meje imunitetnega zemljišča, ji dal pravico do nižjega sodstva nad podložniki, pri čemer si je višje sodstvo pridržal sam, in jo oprostil plačevanja mitnine od njenih pridelkov in od prodanega in nakupljenega blaga, potrebnega za življenje redovnikov, ter se odpovedal pravici odvetništva nad

samostanom. Ulrik III. je vse do svoje smrti ostal svoji duhovni ustanovi velik dobrotnik.

Bistra je do konca 13. stoletja močno povečala svojo posest in letne dohodke in darovnice, zlasti pa kupne pogodbe kažejo na tendenco samostana po pridobivanju zemlje na Vipavskem, predvsem v Podnanosu in v njegovi okolici, koder si je pridobil vrsto vinogradov in pravico do gornine. S 14. stoletjem pa si je kartuzija pričela pridobivati posest tudi na Koprskem in v samem mestu Kopru, od koder je dovažala oljčno olje, smokve in sol. Zato je za to duhovno ustanovo bila izredne važnosti oprostitev mitnine na poti s Koprškega in Vipavskega, kar je večkrat prejela od deželnih gospodov in v letu 1286 npr. od goriško-tirolskega grofa Albrehta.

Kartuzija Bistra pa ni imela le dobrotnikov, temveč tudi sosede, ki so posegali v njene pravice in se pollaščili njene zemlje. Močni spori glede tega so bili že v 13. stoletju med gospodi iz Loža, vipavskimi in tolminskimi ter kartuzijo, v 15. stoletju pa s Turjačani. Močnemu gospodarskemu zagonu kartuzije je presekal nit požar v letu 1364, ki je skoraj povsem uničil samostan. In v letu 1382 je sledil še en požar, ki je samostansko gospodarstvo močno ohromel, saj nato do 1423 med listinami ne najdemo nobene kupne pogodbe.

O duhovnem življenju tega obdobja izvemo le drobce iz zapisov generalnih kapitljev, in še ti so v zvezi z posameznimi nepravilnostmi, ki so tedaj bile med redovniki in v samostanu. Redovno življenje kakor tudi gospodarstvo se je močno poslabšalo zlasti v 16. stoletju. Vpliv protestantizma je zaradi bližine Ljubljane bilo čutiti močnejše kakor v naših ostalih kartuzijah. Število redovnikov je močno padlo, saj je bilo le malo takih, ki so bili pripravljeni živeti po

stroгих redovnih pravilih. Zahteve deželnega kneza so iz leta v leto obremenjevale kartuzijo, katere predstojniki so bili prisiljeni posest zastavljati in si izposojati denar.

Za dvig redovnega in gospodarskega življenja sta si tedaj močno prizadevala priorja Andrej (1564 - 1581) in Primož Jobst (1581 - 1597), vendar je postojanki grozila razpustitev. Avstrijski vladarji so namreč že od leta 1560 sem imeli namen ustanoviti v svojih deželah več škofij in med temi tudi škofijo s sedežem v Gorici, ki naj bi ji Bistra bila dana kot dotacija. Z devetdesetimi leti pa je za kartuzijo nastala nova nevarnost - jezuiti, ki naj bi po prizadevanju ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja Bistro dobili kot dotacijo. Po sporazumu med kartuzijanskim redom in jezuiti v letu 1595 je Bistra ostala redu in je z obdobjem protireformacije ponovno zaživela tako gospodarsko kot tudi duhovno življenje. Nekdanji žički prokurator Avguštin Brentius (1597 - 1621) je saniral samostanske razmere, saj je med drugim pridobil vrsto kandidatov za samostan. V 17. stoletju je samostan doživel tudi večje prezidave. Med izredno sposobnimi priorji 17. stoletja naj omenimo Ludvika Cirianija (1652 - 1669), ki ga je redovno vodstvo imenovalo za redovnega vizitatorja in ki je bil končno odpoklican za priorja v Gaming.

Tudi kartuziji Bistri enako kakor žički kartuziji niso prizanesli ukrepi Jožefa II.: 1782 je redovno postojanko zadela razpustitev. Kartuzijani so se razkropili po deželi in se poskušali prilagoditi novim okoliščinam. Vinogradi na Vipavskem so bili prodani, druge nepremičnine pa kasneje izročene verskemu skladu. Na nekdanjo kartuzijo spominjajo le skromni ostanki stavb in cerkvene opreme, izročene bližnjim cerkvam, ter nekaj rokopisov in knjig, ki jih danes hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

Opombe:

¹ *Literatura o Bistri: A. Klun, Archiv für Landesgeschichte des Herzogthums Krain II in III, Laibach 1854, str. 120-140. W. Milkowicz, Die Klöster in Krain. Studien zur österreichischen Monasteriologie. Wien 1889, str. 122(372) - 141(401). K. Kobè, Iz zgodovine Bistre, Kronika IX, Ljubljana 1961, str. 165-173. J. Mlinarič, Kartuzija Pleterje 1403-1595, Ljubljana 1982, str. 65-68 in 203-206. M. Zadnikar, Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije. Ljubljana 1972, str. 289-317. Isti avtor ima na straneh od 412 do 414 obilico podatkov o literaturi, ki se nanaša na kartuzijo Bistro. O imenu Bistra glej J. Gruden, "Mali zapiski". Borovnica-Franzsdorf v Izvestju muzejskega društva za Kranjsko XVI, 1906, str. 116-117. Glej K. Kobè, o.c., str. 165. M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500). Ljubljana 1975, str. 14-16.*

² *Listini 1470, julij 2., vipavski Križ (št. 174) in 1481, IX. 30., Gorica (št. 180). Listine s številkami od 1 do 268 v oklepaju so iz fonda listin in drugih dokumentov iz samostana Bistre. Gradivo, ki ga je do nedavnega hranil Avstrijski državni arhiv na Dunaju, se nahaja danes v Arhivu RS v Ljubljani.*

³ *1350, maj 18. (št. 60).*

⁴ *1257, III. 13., Lateran (št. 4) in 1257, IV. 4., Lateran (št. 5). Objava: F. Schumi, Urkundenbuch des Herzogthums Krain II/2, Laibach 1884 in 1888, št. 239, str. 199 in št. 240, str. 189-191 (=UBKr).*

⁵ *1255, III. 30., Neapelj (št. 1) in 1255, IX. 17., Anagni (št. 2). Prim. tudi 1257, II. 8., Lateran (št. 3). Objava: UBKr II/2, št. 238, str. 187-188.*

⁶ *K. Kobè, o. c., str. 165.*

⁷ *H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae IV/2. Klagenfurt 1906, št. 3025, str. 723 (=MDC).*

⁸ J. W. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, Nürnberg 1689, XI, str. 141 in X, str. 217. Valvasorjeva navedba listine za leto 1255 (an der Unz) se nanaša na Ulrikovo listino iz leta 1265 (Tevnz) (X, str. 216). V samostanskem rokopisu št. 8071, fol. Ir (XVII. stol.), ki ga danes hrani Arhiv RS v Ljubljani, je zapisano: "Huic erigendo initium dedit anno 1255. Bernardus Carinthiae dux, coronidem vero imposuit a paterna pietate minime degener Vdalricus locuplete foundationis anno 1260." Nakar podaja v prepisu Ulrikovo ustanovno listino iz 1260.

⁹ 1260, XI. 1., Ljubljana (št. 6). Objava v UBKr II/2, št. 272, str. 211-213 in izveleček v: F. Komatar, *Ein Copialbuch des Klosters Freudenthal. Mittheilungen des Muselvereines für Krain*. XIII, 1900, str. 33-69. V nadaljnjem citiram MMK XIII. Izvečki in regesti iz rokopisa št. 548 (XIV. - XV. stol.), ki ga hrani Arhiv RS v Ljubljani, prej pa je bil v Nacionalni biblioteki na Dunaju.

¹⁰ Glej opombo 4.

¹¹ 1274, IV. 22., Lyon (št. 12).

¹² Glej opombo 9.

¹³ Lokalizacija večine krajev je po M. Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*. Ljubljana 1975. "Wrenschitz" - "Vranšica pri Tuhinju" (UBKr II/2, str. 423 in 355). "Setoplah" - (Setoplje?), Kranjsko (UBKr II/2, str. 411).

¹⁴ 1261, junij 17., Ljubljana (št. 7). Objava: UBKr II/2, št. 286, str. 222).

¹⁵ 1262, II. 23., Ljubljana: insert v listini 1349, XI. 13., Dunaj (št. 59). Objava: UBKr II/2, št. 298, str. 235-236.

¹⁶ 1265, VI. 22., Ljubljana (št. 9). Objava: UBKr II/2, št. 349, str. 273.

¹⁷ 1268, III. 18., kostanjeviška trdnjava (št. 10). Objava: UBKr II/2, št. 383, str. 294-295.

¹⁸ 1261, XI. 24., Čedad. Objavi: UBKr II/2, št. 290, str. 223-228 in MDC IV/1, št. 2761, str. 570-574.

¹⁹ 1262, VI. 23. Objava: UBKr II/2, št. 300, str. 237-238 in izveleček MMK XIII, št. 3.,

str. 43. Množinska oblika imena tega kraja kakor dejstvo, da je Bistra v tem kraju v letu 1659 imela posest, govori za Topole pri Mengšu in ne za Topol pri Cerknici (prim. M. Kos, *Gradivo za hist. topografijo Slovenije...*, str. 639).

²⁰ Objava: F. Schumi, *Archiv I*, št. 42, str. 109-110 in regest: UBKr II/2, št. 358, str. 279. Prim. tudi K. Kobe, o.c., str. 166. 1356 (št.64).

²¹ Glej str. 171-172.

²² Za "Hulb" meni F. Komatar (MMK XIII, str. 45), da gre za Lipico na Krasu, ter zavrača napačno lokalizacijo W. Miklowicza (str.121) (str.381), da gre za kraj ob zgornji Savi.

²³ 1288, II.8., Ljubljana (št.15).

²⁴ 1274, V.25., Bistra (MMK XIII, št.4, str.44).

²⁵ 1291, III.25. (MMK XIII, št.9, str.45-46 in št.10, str.46).

²⁶ 1276, I.7. Objava: H. Appelt - G. Pferschy, *Urkundenbuch des herzogtums Steiermark IV/3*, Wien 1971, št.583, str.348. Izveleček: MMK XIII, št.5, str.44.

²⁷ 1290, X.5., Dornberk (MMK XIII, št.8, str.45) in 1299, VI.25. (MMK XIII, št.13, str.47-48).

²⁸ Objava: UBKr II/2, št. 357, str.279.

²⁹ 1282 (MMK XIII, št.6, str.44-45) in 1295, III.20., Ljubljana (št.16).

28a 1274, IV.22., Lyon (št.11).

³⁰ 1293, XII.13. (MMK XIII, št.11, str.46-47).

³¹ Prim. W. Milkowicz, o.c., str.122 sl.

³² 1305, X.23, Čedad (MMK XIII, št.16, str.49).

³³ 1313, III.25., Udine (MMK XIII, št.17, str.49) in izveleček v *Regesten des Herzogtums Steiermark I/1*, Graz 1976 (RHSI I/1), št.503, str.138.

³⁴ 1357, VIII.22., Sacile (MMK XIII, št.43, str.59).

³⁵ 1313, VIII.3., Udine (RHSI I/1, št.559, str.152).

- ³⁶ Prim.J.Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, o.c., str.48-49 in 45-46. 1313, VIII.3., Udine RHSt I/I, št.558, str.152).
- ³⁷ 1308, I.31. (št.23).
- ³⁸ 1318, VII.4., Avignon (št.37) in RHSt I/I, št.986, str.262.
- ³⁹ 1307, XI.24. (št.20).
- ⁴⁰ Glej str. 165
- ⁴¹ 1381, IV.15., Rim (št.88).
- ⁴² 1317, IX.2., Ljubljana (št.35) in MMK XIII, št.18, str.49. 1334, IX.5., Tirolska (št.136).
- ⁴³ 1317, IX.2., Ljubljana kot insert v listini 1337, IV.15., Dunaj (št.49).
- ⁴⁴ 1338, VI.7.Dunaj (št.52).
- ⁴⁵ 1338, VI.9., Dunaj (št.53).
- ⁴⁶ 1349, XI.13., Dunaj (št.59) in 1358, III.2., Dunaj (št.65).
- ⁴⁷ 1360, II.6., Gradec (št.69) in 1360, III.28., Ljubljana (št.70).
- ⁴⁸ 1364, III.30., Dunaj (št.73) in 1364, IV.2., Dunaj (št.75).
- ⁴⁹ 1365, II.7., Dunaj (št.76).
- ⁵⁰ 1367, XII.13., Dunaj (št.78), 1367, XII.14., Dunaj (št.79) in 1367, XII.16., Dunaj (št.80).
- ⁵¹ 1374, III.30., Ljubljana (MMK XIII, št.61, str.65).
- ⁵² 1376, XII.13., Dunaj (št.66) in MMK XII, št.64, str.66.
- ⁵³ 1374, VII.18., Ljubljana (št.66) in MMK XIII, št.62, str.66. 1377, X.22., Ljubljana (št.86).
- ⁵⁴ 1363, VIII.24., Ljubljana (MMK XIII, št.49, str.62). 1372, III.14., Celje (MMK XIII, št.56, str.65).
- ⁵⁵ 1307, XII.3., Koper (št.22).
- ⁵⁶ 1318, II.1. (št.36) in RHSt I/I, št. 928, str.246. 1345, XI.25. (št.62), 1372, IV.12. (št.83) in 1379, VIII.5. (št.87).
- ⁵⁷ 1300, XII.21 (MMK XIII, št.15, sstr.48-49). To potrdijo tudi vojvode tirolsko-goriški Oto, Ludvik in Henrik 1300, XI.22.(št.97).
- ⁵⁸ 1320, IV.21., Begunje (št.40), 1320, V.20., Lož (MMK XIII, št.24, str.52) in 1321, II.16., Begunje (št.41).
- ⁵⁹ 1321, IX.12. (št.42), 1322, I.3., Begunje (št.43), 1338, Begunje (št.50) in 1367, VII.6. (št.7).
- ⁶⁰ 1322, III.28., Ljubljana (št.44), 1337, Bistra (št.48) in 1346, II.21. (št.56).
- ⁶¹ 1338, III.4., Šteberk (št.51) in 1363, II.24. (št.71).
- ⁶² 1335, I.30., Gorica (MMK XIII, št.29, str.54). Nakup posesti prim. še: 1319, III.7., Ljubljana (št.38), 1319, IX.29., Ljubljana (MMK XIII, št.22, str.51) in 1351, VIII.8. (MMK XIII, št.40, str.58).
- ⁶³ 1363 (št.72) in 1368, IV.3. (št.81).
- ⁶⁴ 1358, XI.8., Ljubljana (št.66) in 1317, X.6., Ljubljana (MMK XIII, št.19, str.49-50), 1325, V.11 Ljubljana (št.45) ter 1367, IX.17.(MMK XIII, št.56, str.64).
- ⁶⁵ Dokumenti št.21,26,31-33,39,47,58 in 61 ter še vrsta drugih pod št.22 za čas od 1307 do 1337.
- ⁶⁶ M.Kos - F.Stele, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana 1931, št.2, str.63-66.
- ⁶⁷ Ibidem, str.58-78.
- ⁶⁸ Ibidem, str.66
- ⁶⁹ Rokopis 8071, fol.Ir v Arhivu SRS v Ljubljani.
- ⁷⁰ Prim.J.Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, o.c., str.170.
- ⁷¹ 1395, III.23., Rim (št.89).
- ⁷² 1396, XI.5., Ljubljana (MMK XIII, št.69, str.67).
- ⁷³ 1396, XI.5., Ljubljana (MMK XIII, št.68, str.67).
- ⁷⁴ *Ex chartis capitulorum generalium. Ab initio usque ad annum 1951. In Domo Carthusiae 1953.* št.102, str.31.
- ⁷⁵ 1402, VI.9. (št.93). Prim.J.V.Valvasor XI, str.143.
- ⁷⁶ *Ex chartis capitulorum generalium*, št.102, str.31. Prim.M.Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*, Ljubljana 1972, str.29.
- ⁷⁷ *Ex chartis capitulorum generalium*, št.1218, str.187-188.
- ⁷⁸ Ibidem, št.1981, str.306.
- ⁷⁹ Ibidem, št.1545, str.243.

- ⁸⁰ *Ibidem*, št.1322, str.329. *Prim.W.Milkowicz, o.c., str.130 (390) in Archiv fur osterreichische Geschichte LX/II, 1880, str.580-581.*
- ⁸¹ 1421, I.8., Čedad (št.111).
- ⁸² 1402, X.15., Dunaj (št.94) in 1402, X.27., Dunaj (št.95).
- ⁸³ 1403, VI.15., Bruck na Muri (št.56), 1404, VI.7., Dunaj (št.99) in 1404, VIII.,18., Znaim (št.101).
- ⁸⁴ 1414, III.10., Ljubljana (št.110).
- ⁸⁵ 1439, III.19., Dunajsko Novo mesto (št.133) in 1444, II.10., Ljubljana (št.138).
- ⁸⁶ 1480, II.20., Buda (št.178).
- ⁸⁷ Glej str. 170-171.
- ⁸⁸ 1400, IX.6., Kranj (št.91 in 92).
- ⁸⁹ 1426, VIII.24. (št.116).
- ⁹⁰ 1431, V.20., Jurklošter (št.125).
- ⁹¹ 1463, IX.13., Dunajsko Novo mesto (št.167).
- ⁹² 1408, IX.15., Gorica (št.104) in 1455, VI.5., Gorica (št.157).
- ⁹³ 1408, XI.19 (št.105) in 1409, VIII.31., Dunaj (št.106).
- ⁹⁴ 1429, V.131, Dunaj (št.121). Posest so Gallenberški, ki so jo kasneje prodali Stauthaimerjim, kupili 4.I.1429 (št.119).
- ⁹⁵ 1434, X.25., Dunajsko Novo mesto (št.130).
- ⁹⁶ 1438, VI.23. (št.131).
- ⁹⁷ 1449, V.9., Dunajsko Novo mesto (št.146).
- ⁹⁸ 1449, III.24. (št.143).
- ⁹⁹ 1429, VI.7. (št.122), 1430, II.26. (št.123), 1453, V.31. (št.155), 1456, III.14. (št.159), 1459, VI.9. (št.163), 1466, III.3. (št.169) in 1469, V.1. (št.173) in 1497, V.11., Podnanos (št.186).
- ¹⁰⁰ 1467, VII.22., Koper (št.170).
- ¹⁰¹ 1443, VII.11. (št.137), 1448, XII.29. (št.140), 1451, IV.16., Vipava (št.150), 1468, V.16 (št.171) in 1456, II.14 (št.158).
- ¹⁰² 1423, IV.11 (št.113), 1423, III.15., Ljubljana (št.112) in 1423, IV.24. (št.114).
- ¹⁰³ 1458, VI.10. (št.162), 1480, XI.25. (št.179), 1474, II.11., Koper (št.176) in 1482, XII.14. (št.182).
- ¹⁰⁴ 1457, III.18. (št.160) in 1456, II.14. (št.158).
- ¹⁰⁵ 1403, X.29., Ljubljana (št.98).
- ¹⁰⁶ 1404, VI.7., Dunaj (št.100).
- ¹⁰⁷ 1414, III.10., Ljubljana (št.109).
- ¹⁰⁸ 1427, IX.29. (št.117).
- ¹⁰⁹ 1433, VII.12. (št.127).
- ¹¹⁰ 1425, IV.4., Kranj (št.115).
- ¹¹¹ 1412, V.8., Dunajsko Novo mesto (št.108).
- ¹¹² 1481, XI.22., Benetke (št.181).
- ¹¹³ MMK XIII, št. 75, str.69.
- ¹¹⁴ MMK XIII, št. 74, str.68-69.
- ¹¹⁵ 1433, XI.24., Dunajsko Novo mesto (št.129) in *W.Milkowicz, o.c., str. 131 (391).*
- ¹¹⁶ 1452, VII.12., Ljubljana (št.153).
- ¹¹⁷ 1483, VII.8. (št.183). *Prim.K.Kobe, o.c., str.171.*
- ¹¹⁸ *M.Zadnikar, o.c., str. 290.*
- ¹¹⁹ 1497, VI.25., Bistra (št.187).
- ¹²⁰ 1499, VI.20., Bistra (št.188).
- ¹²¹ 1339, XII.1., Venzona (št.54). *Prim.J.Mlinarič, Kartuzija Pleterje, o.c., str.167.*
- ¹²² 1503, VI.21., Dunaj (št.190), 1523, XI.17., Dunajsko Novo mesto (št.195) in 1568, I.22., Gradec (št.205).
- ¹²³ 1510, VIII.2., Gorica (št.192) in 1507, XII.13., Ljubljana (št.191).
- ¹²⁴ 1513, V.25., Augsburg (št.183) in 1514, VIII.28. (št.198).
- ¹²⁵ 1539, IV.30. (št.196).
- ¹²⁶ *A.Kobler, Kranjske cerkvene dragocenosti I.1526 (MMK V, 1895, str. 195-197).*
- ¹²⁷ *Ex chartis capitulorum generalium, št.2595, str.387.*
- ¹²⁸ *Stanovski arhiv, škatla 410, fasc.281/282 v Arhivu SRS v Ljubljani (po tem podatku naj bi Bistra dala 800 gold. posojila).*
- ¹²⁹ 1541, VII.12., Ljubljana (št.197).
- ¹³⁰ *Altes Landbuch v Arhivu RS v Ljubljani.*
- ¹³¹ 1541, VIII.1., Dunaj (št.198).
- ¹³² 1549, VII.1., Ljubljana (št.201).

- 133 W.Milkowicz, o.c., str. 140 (400).
- 134 1543, XII. 23., Rim (št.199).
- 135 1557, XI.18., Gorica (št.204).
- 136 K.Kobe, o.c., str. 168.
- 137 Glej opombo št. 135.
- 138 A. Stegenšek, Konjiška dekanija Maribor 1909, str. 237.
- 139 Ibidem.
- 140 1577: *Ex chartis capitulorum generalium*, št.2144, str. 325.
- 141 A.Altes Landbuch v Arhivu RS v Ljubljani.
- 142 1568, II.21., Ljubljana (št.206).
- 143 Ibidem.
- 144 1579, II.19., Ljubljana (št.207).
- 145 Prim.J.Mlinarič, Kartuzija Pleterje, o.c., str.197-203.
- 146 Ibidem, str.203-205. 1585: *Ex chartis capitulorum generalium*, št. 1029, str.160 in 1583: ibidem, št. 2069, str.317.
- 147 1588, XI.3., Rim (št.211, tisk).
- 148 1585, II.20. (št.209).
- 149 J.Mlinarič, o.c., str.203-205. J.Gruden, *Verske in gospodarske razmere bistriškega samostana v reformacijski dobi, Carniola I*, 1910, str.89-97.
- 150 Ibidem, str.205-206.
- 151 Ibidem, str.203.
- 152 Žički nekrologij II/640 v Arhivu SRS v Ljubljani.
- 153 1598, II.18., Gradec (št.213).
- 154 1606, VII.30 (št.60).
- 155 1603, VI.28., Gradec (št.214).
- 156 J.Gruden, *Doneski k zgodovini protestantizma na Slovenskem*. IMK XVIII, 1907, str.128.
- 157 1618, V.20., Bratislava (št.222), prim.tudi št.224.
- 158 J.V.Valvasor VIII, str. 733.
- 159 1618, V.20., Bratislava (št.223): "Vrbar vber die Pfarr Zierckhnitz 1618".
- 160 1621,IV.18., Ljubljana (št.229).
- 161 1620,III.17., Gradec (št.225).
- 162 1613,IX.29. (št.229).
- 163 Prim.listine po letu 1468.
- 164 J.Barle, *Obseg ljubljanske škofije pod škoform Hrenom*. IMK V, 1895, str.110-111.
- 165 1606, VIII.4., Bistra (št.60). V listini so podpisani: vikar Jurij, prokurator Janez, zakristan Pavel, subdiakon Jurij in bistrški prior. J.Barle pravi (str.110), da je bistrška kapela bila pozidana na mestu nekdanje kapele sv.Fridolina, vendar je v listini govora o dveh kapelah (fur beyde capellen).
- 166 J.V.Valvasor, XI.143.
- 167 1621,I.10., Ljubljana (št.227).
- 168 A.Stegenšek, o.c., str.258 navaja Filipa s priimkom Holender in pravi zanj, da je bil doma iz Saleške in menih v Žičah. Priorja Pavla navaja kot žičkega profesa in takajšnjega priorja v letih 1623-1629. Po rodu naj bi bil Frank. Stegenšek piše njegov priimek z Waysot (str.253). Listina z dne 25.VII.1630 piše Pavlov priimek z Weischet. (št.235).
- 169 1622,X.4., Bistra (št.230), 1623,III.27., Podnanos (št.233) in 1633, VI.12., Gorica (št.238).
- 170 1623,III.21., Ljubljana (št.232).
- 171 1631,XI.4., Podnanos (št.237).
- 172 1622,XII.12., Ljubljana (št.231).
- 173 W.Milkowicz, o.c., str.134-135 (394-395).
- 174 1650,VII.29., Ljubljana (št.240).
- 175 W.Milkowicz, o.c., str.135 (395).
- 176 1658,II.20., Ljubljana (št.241).
- 177 1660,III.28., Bistra (št.244) in 1665,III.22., Podnanos (št.249).
- 178 Prim.J.Mlinarič, *Gospoščina Limbuš pri Mariboru*. ČZN XLVII, 1976, str.83.
- 179 Graščinsko poslopje ni na Verdu, temveč v Cerknici. (Prim.M.Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana 1982, str.268).
- 180 1662,II.4., Ljubljana (št.248).
- 181 J.Wallner, *Wirtschaftliche Verhältnisse und Hausordnung der Karthause Freudenthal im Jahre 1659*. MMK V, 1892, str.83-99.
- 182 1668,VIII.12., Bistra (št.251).
- 183 1660,VIII.12., Gradec (št.245).
- 184 1668,I.14., Gradec (št.250).
- 185 J.V.Valvasor,X, str. 387.

- ¹⁸⁶ 1660,X.4., Bistra (št.246 in 247).
- ¹⁸⁷ W.Milkowicz, o.c., str.136 (396).
- ¹⁸⁸ Hugo se navaja kot Muregger: doma iz Cmureka?
- ¹⁸⁹ W.Milkowicz,o.c., str. 136 (396).
- ¹⁹⁰ J.V.Valvasor, XI, str. 143.
- ¹⁹¹ Rokopis 8071, fol.203-205 v Arhivu SRS v Ljubljani.
- ¹⁹² K.Kobe,o.c., str.169. Prim. A.Koblar, Drobthinice iz furlanskih arhivov. IMK I, 1891, str.4-5.
- ¹⁹³ 1682,II.7., Ljubljana (št.253). Prim.J.V.Valvasor, IV, str.685.
- ¹⁹⁴ 1681,VI.23., Ljubljana (št.252).
- ¹⁹⁵ 1707,II.2., Dunaj (št.256) in 1714, V.23., Laxenburg (št.258).
- ¹⁹⁶ 1711,X.20., Bistra (št.257).
- ¹⁹⁷ 1742,V.26., Dunaj (št.268).
- ¹⁹⁸ 1726,VI.8., Gradec (št.264) in 1726,VII.17., Dunaj (št.266).
- ¹⁹⁹ K.Kobe,o.c., str.169.
- ²⁰⁰ W.Milkowicz,o.c., str.136 (396).
- ²⁰¹ Listini 1745, april, Kostanjevica v Arhivu RS v Ljubljani.
- ²⁰² K.Kobe,o.c., str.169-170.
- ²⁰³ J.Mlinarič, Odnos kartuzijanov do knjige in naše slovenske kartuzije. Knjižnica 26, 1982, str.42.
- ²⁰⁴ Ibidem, str.43-44.
- ²⁰⁵ A.Wolf, Die Aufhebung der Kloster in Innerosterrich. 1782-1790. Wien 1871, str.87-89.
- ²⁰⁶ Prim.M.Zadnikar,o.c., str.290-291.
- ²⁰⁷ Inventarni popis z dne 6.II.1782 v Sam A III, fasc. 4 v Arhivu RS v Ljubljani.
- ²⁰⁸ Ibidem.
- ²⁰⁹ Glej K. Kobe.o.c., str.171-172.
- ²¹⁰ M.Kos in F.Stele, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, Ljubljana 1931, str.58-78.

(Redovništvo na Slovenskem, Lj. 1984, str. 163)

Arhitektura cerkve sv. Trojice nad Vrhniko

Cvetka Glumac

Kraj ravni pod gozdom, pod temnim, mogočnim Raskovcem sedi jata golobov; bele peruti se leskečejo v soncu. Tam je Vrhnika. Čez bore, čez hoje, od tihega Krasa, od morja šumi burja, plane v ravan, postane,

vztrepeče, osupla in utolažena ob toliki lepoti. Bela kakor nevesta se sveti na holmu sveta Trojica, razgleduje se po sončni ravni, po tihem, sanjajočem se močvirju, do Žalostne gore in Krima. Kdaj bo že drdral moj voz po široki cesarski cesti, kdaj bo že zavil pod Logom, da te zagledajo moje koprneče oči, o sveta Trojica - kraljica vrhniška?

(cit.: Ivan Cankar, Aleš iz Razora)

Kadar govorimo o umetnosti 17. stoletja pri nas, imamo navadno v mislih čas od drugega ali tretjega desetletja do osemdesetih ali devetdesetih let. To obdobje se namreč po značilnih zasnovah in po slogovnem razponu - vsaj v odločilnih smereh, kljub notranji dinamiki, kaže kot dovolj organična celota. Odločilne nove pobude v arhitekturi tega obdobja prispeva italijanska umetnost. Vzorce za nove cerkve je treba iskati v poznorenesančni arhitekturi Italije vse do okoli 1600. V prvih štirih desetletjih se je pri nas uveljavil izključno tip dvoranske cerkvene stavbe v vseh različicah. Na splošno so redovi odločilni pospeševalci nove arhitekture, poleg njih pa tudi drugi cerkveni naročniki. V samostanih in cerkvenih središčih se nova smer najdosledneje uveljavi; vendar že od dvajsetih let nastajajo prve razvite arhitekture novega tipa tudi na deželi kot romarske cerkve.

Vprašati se je treba, kaj je naslon na Italijo sploh prinesel novega? Dinamičnih teženj ni pospeševal, temveč je ustvarjal boj s statiko, ki jo je bila domača arhitektura že premagala. Polkrožni lok poleg šilastega je nastal pač neodvisno od Italije, italijanskega izvora pa sta pilaster in kot venčni zidec uporabljena profilirana greda. Kljub odporu, na katerega je naletel, je italijanski vpliv naraščal in tudi zmagal. Cerkev sv. Trojice kaže odpoved dotedanjim arhitektonskim sredstvom. Edini sredstvi za doseg zaželenega arhitektonskega

1. Pogled na zunanost cerkve sv. Trojice na Vrhniki

učinka sta poleg same stene in odprtini v njej pilaster in venčni zidec. Spremenjen je tloris, odpravljen predvsem dotlej neizogibni, s tremi stranicami osmerokotnika zaključeni prezbiterij in nadomeščen z novim, pravokotnim, ki je le ponovitev enakega ladijskega prostora. Prezbiterij je križno obokan brez nadaljnjih ornamentalnih sredstev, ladja pa banjasto ter je edino v tej svoji obliki poudarjena z loki, ki vežejo pilastre prek banje. Pilastri sami delijo ladjo v dve imaginarni polovici, njihova glavna funkcija pa je pravzaprav statična - nosijo venčni zidec, ki ni nič drugega kakor greda, resda s profilacijo precej oslABLJENA, in na to gredo je poveznjen banjasti svod. Poleg statične protisile pilastrov, grede in tektonsko jasnih svodov pa je južni vpliv obogatil našo arhitekturo tudi glede zunanjščine. Slovenska gotška cerkev prave zunanjščine ni imela, kolikor le-ta ni bila odsev oziroma zveza z

notranjščino. Portal, ta je bil pač le prehod v notranjost. Edini slogovno pomembni členi zunanjščine so bili podporniki ter čim večja strmina cerkvene strehe. V renesansi zadobi zunanjščina vsaj neko imaginarno pomembnost v posnemanju obrobne rustike, ki jo proti koncu te dobe nadomesti prava, iz kamnitih kvadrov sestavljena obrobna rustika. Ta obrobna rustika je eden najvažnejših, če ne sploh glavni element sodobne arhitekture. Pri sv. Trojici je zunanjščina vsestransko izdelana v smislu svoje dobe in to je važna pridobitev z juga.

Čeprav je bil v tem obdobju barok v Italiji na višku, če ga ni že presegel, smo torej sprejeli od juga le že preživele sestavine italijanske arhitekture in sicer le toliko, kolikor so dotlej pri nas razmere dozorele. Naš barok je bil v svojih začetkih drugačen od italijanskega, italijan-

ski je nastajal pod drugačnimi pogoji kot naš in treba je bilo nekoliko sožitja, da sta se južni in domači vpliv spojila. Zato je treba spremeniti oziroma zavrniti prepričanje, da so naše cerkve zidali Italijani; to se je zgodilo v Ljubljani v začetku prihodnjega stoletja, toda ne v tem obdobju, sicer bi naša arhitektura 17. stoletja bila drugačna.

Zgodovina cerkve

Konec 16. stoletja je bila na Vrhniki močno razširjena plebejsko-kmečka sekta "novi štiftarji". Sekta je - kot druge podobne - pomenila neke vrste ideološki upor proti vladajočemu družbenemu razredu, in to v času, ko oboroženi revolucionarni boj kmetov zaradi prehudega pritiska ni bil več mogoč, ter se je obdržala v naših krajih še v prvih desetletjih 17. stoletja.

Leta 1584 je dobil deželni sodnik Ivan Flach nalogo, naj zasliši štiftarje, ki so hoteli na Košacih sezidati cerkev. Same štiftarje so kmalu nato uradno zatrli, njihova zamisel pa ni zamrla. Nekaj desetletij pozneje okrog leta 1640 je na Košacih že stala cerkev sv. Trojice, "kraljica vrhniška", kakor jo imenuje Cankar. Sezidali so jo Vrhničani s prostovoljnimi darovi, za vzdrževanje pa so ji darovali travnik, na katerem se je lahko nakosilo do 10 voz sena.

Cerkev je bila posvečena leta **1693**. Kmalu je postala najslikovitjša cerkev in zelo obiskana božja pot, zlasti v 18. stoletju. Imela je celo lastno **bratovščino sv. Štefana**, ki je bil patron za lastnike konj, in posebno romarsko hišo.

Po Valvasorju pa je bila cerkev postavljena okoli leta **1630**. Na bakrorezu Vrhniko v knjigi "Slava vojvodine Kranjske" je njena zunanjščina, izvzemši zvonikovo streho, povsem ista kakor danes, manjka le obzidje s kapelicami križevega pota. Vsaj približno se ujema z Valvasorjem dopis

tržanov škofu iz leta 1693, kjer pravijo, da je bila cerkev sezidana pred 50 leti.

V škofijskem arhivu pa se nahaja topografija dekana Albrehta, napisana verjetno leta 1822, in navaja, da se nahaja na cerkvi letnica 1548, kar pa ne more biti pravilno. Dekan Albrecht piše, da dela Leopold Layer v Kranju nove slike križevega pota za kapelice. Teh slik ni več. V letih 1870 in 1871 so bila opravljena pri cerkvi mnoga popravila. Odstranili so stara topolova vrata iz 17. stoletja. Pod sedanjjo sliko sv. Trojice v glavnem oltarju pa so spravili takrat starejšo sliko slikarja Quaglia, ki je pozneje izginila.

Opis cerkve

Zunanjščina

Cerkev stoji na griču med Vrhniko in Staro Vrhniko. Okoli nje je 1 m visok zid, ki veže venec 13 kapel križevega pota in Božji grob. Sama stavba je sestavljena iz štirih, relativno samostojnih delov:

ladje s hodnikoma,
presbiterija,
zvonika in
zakristije.

S svojo fasado je obrnjena skoraj natanko na vzhod, kar je prekršek zoper staro, dotlej veljavno pravilo o orientaciji oltarnega dela na vzhodno stran. Verjetno se je to zgodilo zavoľo tega, da je cerkev lahko s svojo fasado pritegnila poglede iz doline; značilno znamenje baročnih tendenc. Fasada hoče biti oblikovana kot tempeljsko lice. Z zidci je razdeljena v dve nadstropji in dvojni timpanon, medtem ko je vertikalno s pilastri, ki segajo čez vse višinske člene, razdeljena na tri polja. Srednja pilastra se končujeta brez pravega zaključka v spodnjem timpanu. Spodnje nadstropje je podprto z obeh strani od strehe hodnikov. V sredini je kamniti portal: dva pilastra, nad njima lok, ob loku listnata ornamentika, ogredje, zaključek s

2. Pogled na notranjost cerkve

pretrganim trikotnikom, v sredini pa podstavek z vitko piramido. Nad portalom je nekoč stal Ogrinov križ. Polji med pilastri sta precej ozki, med vsakim parom je niša. Na eni strani je stal nekoč kip sv. Janeza, na drugi pa kip Matere Božje.

Prednji strani hodnikov imata preprosta pravokotna vhoda, na krilu se nahaja pilaster. Nad obema vhodoma pa sta freski angelov - Ogrinovo delo. V vrhnjem nadstropju je v sredini segmentno okno. Timpanon je dvojen, drug nad drugim - že v Valvasorju. Streha je bila namreč okoli leta 1677 dvignjena. V ležeči ovalni odprtini v spodnjem timpanu je kip sv. Ane iz prve pol. 17. stoletja. Nad odprtino je letnica 1677 (dvig?) in 1800.

Če gledamo s strani, ima ladja zaradi prizidanih hodnikov videz bazilike. Hodnika sama imata nizek zid, na njem pet arkad

z nizkimi stebriči in križni svod. Stena nad hodnikom ima dve segmentni trodelni okni. Na koncu levega hodnika je vhod v zakristijo. Desna stran ladje je enaka levi, le zadnja arkada hodnika je zazidana kot kapelica.

Tudi sam presbiterij, ki je nižji od ladje, ima segmentna okna ter v čelu oval. Desno od njega se nahaja zvonik, stoji na močnem podstavku, s kamnitimi venčnimi zidci je razdeljen v štiri neenaka nadstropja, v vrhnjem so dvojne line. Prvotno je bil pokrit s piramidno streho, medtem ko je sedanja poznobaročna.

Notranjščina

Če si ogledamo najprej ladjo, je njena delitev v dve poli nakazana že zunaj s parom segmentnih oken. V notranjščini se lahko prepričamo, da je taka delitev izvedena s pilastri, ki jih v vsej stavbi veže v enoto venčni zidec. Ob vzdolžni steni so po štirje pilastri, po dva pa ob vhodni in slavočno steni. Taka postavitev ustvarja ritem ozkih in širokih stenskih polj, ritem, ki zlasti po razmaku pilastrov spominja kar na fasado cerkve. Obenem nam zaživi predstava, da je ladja dobesedno sestavljena iz obeh pol. Na fasadno členitev pa poleg motiva pilastrske členitve spominjajo tudi same niše med pari pilastrov, ki so prav tako dvignjene od tal, kakor sta niši na zunanjščini v obeh ozkih poljih med pilastri.

Če se ustavimo še pri prezbitoriju trojiške cerkve, je treba omeniti, da smo doslej v samostanskih cerkvah srečevali notranjščino, kjer je prezbitorij po širini le za malenkost zaostajal za ladjo, kar je bila posledica vključitve tega dela cerkve v novo celoto, medtem ko so druge cerkve uveljavljale enotnost prostora od vhoda do dna prezbitorija. Trojiški prezbitorij pa ni samo občutno ožji od ladje, prav tako je tudi nižji od nje. Pomena tega zmanjševanja se

zavimo, če opazujemo stik med ladjo in oltarnim delom. Sedaj je slavolok kar podvojen, kar je ustvarilo učinkovito scensko zarezo med obema prostorskima deloma. Zakaj se je zgodilo, da je slavolok tako naglašen, ni težko pojasniti. Zorenje baročnih razmer - je cerkev sv. Trojice mogla pokazati prav v razmerju ladje do prezbiterija. Tako je njegovo zmanjšanje spretno izrabila za učinkovit slavoločni motiv. Toda to je šele prva stopnja organizacije baročnih razmerij, kajti v naslednji fazi bomo videli, da so sorazmerno renesančno mirnost prvega zgleda naslednice porušile še v drugi smeri, v višinskem vzponu.

Sama notranjost cerkve je poslikana. V ladji sta nad stranskima vhodoma dve Ogriinovi freski iz leta 1888.

Levo - **Darovanje v templju** (v sredini Simeon z detetom in klečeča Mati Božja), druge osebe so v polkrogu okoli osrednje skupine.

Desno - **Snemanje s križa**

Kompozicija je podobna prejšnji.

Pomembnejša pa je vsekakor poslikava prezbiterija. Poslikani sta vzdolžni stranici in svod. To delo je leta 1869 prevzel slikar **Matija Koželj**. Bilo je to njegovo prvo veliko delo, obenem pa tudi eno najboljših. Strop prezbiterija je razdeljen po diagonalah v štiri polja, ki se med seboj ločujejo s ornamentalnim pasom. Slikarje v poljih so sledeče:

Stvarjenje - Bog Oče, obdan od angelskih glav, v poletu izza oblakov nad oblo.

Paradiž - Sredi v mandorli Bog Oče, levo Adam in Eva, desno pa živali. Tropična krajina.

Mojzes na gori - Klečeči Mojzes prejema od Boga, obdanega od angelov, vrh gore

3. Prezbiterij cerkve je občutno nižji in ožji od ladje.

dve tabli božjih zapovedi. V ozadju planine.

Jakobova lestev - Jakob leži v tropični krajini, medtem ko se iz neba spušča lestev z angeli. Nad lestvijo se v oblakih nahaja Bog Oče.

Freske so zelo dobro ohranjene zaradi zračnosti prostora, le Jakobovo lestev je znatno pokvarilo zamakanje vode po letu 1945.

Slikar M. Koželj je poslikal tudi obe stranici prezbiterija.

Levo - **Spremenitev na Taboru**

Trije apostoli vrh gore skrivajo obraze pred prikaznijo. V sredini se nahaja Kristus, ob njem pa sta še Mojzes in Elija.

Levo spodaj je Koželjev podpis - M.KOŽELJ, pinxit 1869.

Desno - Krst v Jordanu

V sredini se nahajata Kristus in Janez Krstnik, desno v ozadju gruče ljudi. Od levega roba kvišku v diagonali angeli, sv. Duh in Bog Oče.

Za mojstra teh fresk Matija Koželja je značilno, da je slikal na mokri omet. Kadar je imel opravka s cerkvenimi slikarji (bil je namreč tudi krajinski slikar), se je velikokrat naslanjal na tuje predloge, posebno na ilustracijo Biblije J. Schnorra.

Pri trojiški cerkvi je treba omeniti še način osvetljave njene notranjščine. Opraviti imamo z osvetlitvijo, ki je značilna za skoraj vse 17. stoletje. Spodnja, ravna stena je prepuščena oltarni opremi, medtem ko je naš pogled dvignjen v višino. Treba je še poudariti, da je tak način osvetljave izrazito italijanski.

Primerjava trojiške fasade s fasado cerkve sv. Jurija v Piranu

Zaradi razumevanja se najprej nekoliko pomudimo pri opisu fasade cerkve sv. Jurija. Sodi med najlepše primere beneško - palladijevske arhitekture pri nas. Cerkev je bila barokizirana leta 1637, o tem nam govori plošča, vzdana v pročelje na desni strani. Da je cerkev starejšega izvora, pa priča napis s kamnite plošče, vpete na levi strani pročelja, ki nam govori, da je bila cerkev obnovljena leta 1345. Barokizirana cerkev nam v zunanjščini in notranjščini kaže zrelo baročno podobo, ki je najizrazitejša ravno v pročelju, razčlenjenem s štirimi polstebri z visokimi bazami in z vmesnimi polji, ki ponavljajo profilacijo baz kot nekak visok podzidek. Stebri nosijo močan arhitrav, na katerem počiva timpanon. Opazimo značilno skrito členitev v

dve etaži, zakaj v isti ravnini potekajo osnovnice trikotnih čel nad oknom v ožjih stranskih partijah ter spodnja profilirana plošča niše v širšem osrednjem polju nad portalom. Taka razporeditev bistveno pripomore k dinamiki na videz mirne fasade. Še ena posebnost je, ki ruši ustaljeno ravnovesje te klasične fasade, to je raba dveh vrst pilastrov.

Veliki pilastri, ki vežejo ves spodnji del do čela, se navzgor tanjšajo in izzzene v korintskih kapitlih z mesnatimi listi, brez nabora nosijo visoko profilirano osnovnico trikotne atike. Pilasterska podboja osrednje niše nad klasičnim portalom, katerega sklenjeno čelo podpirata stranski voluti, pa sta hermska, navzgor se širita ter nosita razprto čelo brez osnovnice in skupaj z njim uokvirjata široko nišo. Čelo te niše je na oglah dopolnjeno s koničastima piramidama, kakršni smemo domnevati prvotno tudi na oglah vrhnjega čela.

Govorica iz belega kamna izklesanih členov in profilov je tako močna, da so ometane ploskve fasade povsem izginile v nevtralnno ozadje. Vtis monumentalnosti, ki ga to pročelje zbuja, ni le plod likovno domišljene in skrbno komponirane zgradbe, marveč tudi posledica izpostavljenega lege, saj je ne utesnjuje noben drug prostorski korelat.

Če primerjamo trojiško fasado s piransko, se nam zdi tako drugačna, kakor bi nas postavila v povsem drugo dobo. Res je, da hoče biti tudi ta fasada oblikovana kot tempeljsko lice in da piransko presega z jasno nadstropno zgradbo.

A kako drugačen je značaj členov! Pilastri in venčni profili so zoženi na tanke pasove, da se nam zde kakor trakovi. Taki pilastri preraščajo vse vodoravne pasove, pri čemer rahlo okrepe spodnji kordonski venec ter osnovnico atike, zajedajo se celo v profil podstrešnega venca v čelu. Vertikalizem teh pilastrov je nekaj, česar od

gotike sem v naši arhitekturi nismo več poznali; tako neklasičen je, da pomeni pravo nasprotje italijanskim zgledom. Pilastri preraščajo vse horizontalne ovire, vendar se je na stiku z vrhnjim pasom delilnega venca nad pritličjem primerilo, da se oba pasova stikata v isti ravnini. Tako je nastal ob vsej nakazani dinamiki pilastrskega reda popolnoma nevtralen splet trakov na fasadi.

Primerjajmo še naprej - piranska fasada je dober primer klasično občutenih proporcev posameznih vertikalnih polj, ki jih ustvarjajo veliki pilastri. Trojiška pa pretirano poudarja širino osrednjega pasu. Na nobeni drugi fasadi tega stoletja pri nas ni bila več ponovljena taka členitev fasadne ploskve. Neznani arhitekt se je zelo potrudil, da bi na novo cerkev presadil italijanski sistem. To lahko opazimo tudi v razporeditvi odprt in niš. Poleg lika piramide, ki ga ustvarjajo vhodi v arkadni lopi, obe niši in segmentno okno v nadstropju, je očitno prizadevanje za poseben naglas odprt in v osi. Vendar se te odprtine kljub portalnemu okviru in velikemu oknu v nadstropju kar izgube na praznih ploskvah osrednje partije.

Kako naj presodimo to fasado? Kot posnetek, spodrselj ali morda hoten odklon od italijanskih zgledov?

Naslednice oziroma posnemavke trojiške cerkve

Obe naslednici - loška uršulinska cerkev ter cerkev sv. Volbenka v Logu nad Poljanami - spadata v škofjeloško okolico.

Prof. Cevc je ugotovil, da se Škofja Loka, kolikor gre za sistematično barokizacijo, ne more meriti z Ljubljano ali s Kamnikom. Razen nekaj izjem je baročno gradivo izrazito provincialno, zdi se mu, da se je Loka baroku sploh nekako upirala in da ga je sprejela le, kjer drugače ni bilo

mogoče, sicer pa se je izživljala v tradicionalnih formah.

Zaradi skromnejših razmer se tudi tu uveljavi stavba z enoladijsko, banjasto obokano ladjo in z navadno ožjim, križno obokanim, ravno zaključenim prezbiterijem. Redoma je torej odpadel motiv križišča s kupolo kot krono prostora. Zato pa so te dvorane razmeroma visoko proporcionirane v razmerju do širine. Prav škofjeloški okoliš je med tistimi pokrajinami pri nas, kjer se je ta tip uveljavil ne le z veliko doslednostjo, temveč tudi v relativno veliki množini. V tem pogledu je to ozemlje mnogo bolj "napredno" kot ozemlje sosednje vrhniške dekanije.

Prva stavba tega tipa in obenem naslednica trojiške cerkve je loška uršulinska cerkev. V današnji obliki je bila postavljena leta 1669. Temeljno zasnovo vrhniške cerkve je ponovila, toda z dvema značilnima spremembama že v tlorisu. Zaradi redovnih potreb je bil namreč prirejen večji prostor na pevskem koru, zato so empore pomaknili prav do para delilnih pilastrov. Ladja se neokrnjeno izraža le z eno samo polo, to pa so razširili s plitvima kapelama. Močno je uveljavljena tendenca po centralizaciji ladje.

Opustili so tudi dvojni pilaster ob vhodni steni. Motiv dvojnih pilastrov pa je ostal ob prezbiteriju, verjetno zato, da ne bi okrnil teatarskega učinka slavoločnega prehoda v prezbiterij.

Še ena novost se tu pojavi - prostor je višji, kakor v vrhniški cerkvi, še posebej prispeva k slokosti enaka višina oltarnega dela. Za fasado te cerkve pa je značilno, da ni ponovila pilastrske členitve vrhniške arhitekture. Zadovoljila se je s sistemom neprofiliranih lizen, tako da nastanejo poglobljena polja. Zvonik pa je pri uršulinkah le nadstrešni stolpič.

4. Fasada trojiške cerkve

Še prepričljivejša pa je primerjava z romarsko cerkvijo sv. Volbenka v Logu nad Poljanami. Cerkev je iz druge polovice 17. stoletja. Oblikovanje njene ladje nam razkrije nov korak k redukciji prvotne zasnove in s tem k enotnosti prostora. Opuščen je namreč tudi dvojni pilaster ob prezbiteriju, nadomestil pa ga je preprost pilasterski par, ki se veže z lokom oproge prek oboka. Dvojna pilasterska arhitektura je ostala samo še sredi ladje, tam očitno veže in deli oba dela prostora. V razmiku med pilastroma so na obeh straneh nameščena celo vrata. Verjetno je bila po zgledu loške cerkve narejena tudi nizka stranska kapela na severni strani, morda pa je to nekoliko mlajši dozidek. Višine loške cerkve pa ta stavba ni več dosegla. Posebnost te cerkve pa je njena fasada.

Ker pa nima nič skupnega s fasado trojiške cerkve, je tukaj ne bom opisovala.

Po vseh teh ugotovitvah lahko rečemo, da je cerkev sv. Trojice tektonsko logična in dosledna, vsak del stavbe sam zase utemeljen, v svoji skupnosti pa je z nekoliko poznejšimi prizidki, kot so arkade ob straneh in venec kapel križevega pota, vendar podrejena baročni skupinski zamisli.

LITERATURA

- Marijan Marolt - Dekanija Vrhnika (topografski opis), Ljubljana 1929
 Nace Šumi - Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1969
 Nace Šumi - Ljubljanska baročna arhitektura, Ljubljana 1961

Nace Šumi - AS - Baročna arhitektura, Ljubljana 1969
Viktor Steska - Slikar Matija Koželj Carniola 1918, str. 4
Rafael Ogrin - Iz vrhniške preteklosti Kronika IX; Ljubljana 1961 - št. 1
France Habe - Kratek oris zgodovine Vrhniške in njene okolice (ob 50-letnici vrhniške šole), 1954
Valvasor - Die Ehre des Hertzogthums Crain (str. 783)
Peter Habič - Vrhnika - geografska monografija manjšega mesta; Geografski zbornik VII- Ljubljana 1962
Stane Bernik - Koper, Izola, Piran Ljubljana-Piran 1968
Loški razgledi IV, 1957 - (Nace Šumi - Pregled cerkvenega baročnega stavbarstva v loškem območju)
Umetnost 17. stoletja na Slovenskem (Katalog razstave NH - 1968)
Inventar in popis župnijske in podružniških cerkva na Vrhnikih - 1954
Škofijski arhiv.

Nova cesta od Vrhnike do Planine

Rafael Ogrin

Ob koncu XVIII. stoletja je bila večina Vrhnike velik "klanec siromakov". S Hribom vred je Vrhnika tedaj štela okoli 240 hiš. Med tržani je bilo le kakih 45 kmetov, 195 gospodarjev pa je bilo poddrušnikov in bajtarjev. Še med kmeti sta bili dve tretjini četrtnjakov in samo pet je bilo celih zemljakov. Kmetje so imeli v lasti vse njive in travnike, poddrušniki pa so imeli poleg svoje bajte le majhen vrtiček in največ nekaj lazov, kjer so lahko kaj malega posejali.

Zemlja večine Vrhničanov ni mogla preživljati, preživljali sta jih Ljubljana in cesta. Blago, ki so ga pripeljali čolnarji v vrhniška skladišča, so domači vozniki vozili v Trst z navadnimi kmečkimi vozovi, v katere je bil vprežen par volov ali par šibkih konj. Močnih konj sploh niso imeli. Nazaj pa so pripeljali drugo blago do vrhniškega pristanišča ob Ljubljani, kjer se je blago preložilo na čolne in prepeljalo po vodi v glavna ljubljanska skladišča. Od tod je šlo prek Beljaka, Celovca in Salzburga na Tirolsko ali v Avstrijo, drugo prek Ptuja na Ogrsko, deloma po Savi in po Donavi.

Povprečno se je prepeljalo s kmečkimi vozovi letno iz Trsta do 300.000, v Trst pa do 200.000 starih centov po 56 kg. S kmečkim vozom in parom volov je peljal vrhniški voznik od Vrhnike do Planine povprečno 10 centov. Za vsak cent je leta 1801 zaslužil 10 kr, z eno vožnjo torej 1 fl 40 kr. Pozneje se je prevoz zaradi vojnih časov podražil.

Poleg domačih kmečkih voz so vozili blago tudi tuji vozniki s težkimi vozovi naravnost s severa proti Trstu. Na take vozove se je smelo nakladati največ 60 centov; nakladali pa so tudi več, kot je bilo dovoljeno. V te vozove so bili navadno vpreženi štirje močni konji.

Cesta je peljala od pristanišča na Bregu mimo sedanje železniške postaje Vrhnikamesto in cerkve na Bregu skozi trg proti Hribu. Ta del poti je bil zelo ozek in skoraj vedno blaten. Nato je peljala stara cesta skozi Hrib in se onkraj župnijske cerkve obrnila naravnost v Raskovec. Od tam dalje je tekla po starodavni tovorni poti čez klance in doline skozi Logatec, Planino in Postojno v Trst. To pot je ukazal cesar Karel VI. leta 1719 popraviti in razširiti vsaj na tri sežnje (5,7 m), tako da sta se lahko na cesti srečala dva voza. Cesto so popravljali z zastonsko tlako in hiteli, da je bila do leta 1728, ko je cesar

potoval v Trst, že gotova. Zato je bila skrajno površno narejena. Šele grof Lamberg, ki je bil leta 1746 imenovan za višjega cestnega direktorja, je uredil cesto, popravil traso med Ljubljano in Vrhniko čez Barje in napravil pri Planini pomožno cesto za primer, ko Unica poplavi glavno cesto.

Glavna napaka stare ceste so bili njeni veliki vzponi in padci. Cesta se je včasih dvigala od 12 do 16 palcev na seženj, to je od 16 do 22 odstotkov. Zato so bile potrebne priprege, ki so prevoz blaga zelo podražile. Težkim vozovom, ki so prevažali 60 ali še več centov, so morali pripreči od Vrhnike do Planine pri dobrem stanju ceste in ob lepem vremenu še štiri konje ali štiri pare volov; če pa je bila cesta slaba ali ob slabem vremenu, pa še dva-krat toliko.

Za priprego se je plačevalo od Vrhnike do vrha pred Logatcem od konja ali para volov po 34 kr, enako od Logatca do vrha pri Planini; nazaj pa 40 in 24 krajcarjev. Tako so Vrhniki s prevozom blaga in s pripregami služili lepe denarce, priprege pa so prevoz blaga zelo podražile. Gradbeni direktor Jožef Šemerl je že leta 1793 napravil načrt za novo cesto od Vrhnike do Planine. Z novo traso naj bi se znižali nagibi, prihranile priprege in bi se tako prevoz blaga pocenil.

Najprej je znižal cesto iz Planine preko Mačkovca. Ko je spomladi leta 1798 Unica spet poplavela cesto pri Planini in se je moralo voziti po Lambergovi pomožni cesti, je inž. Šemerl ponovil svoj predlog za novo cesto, ki bi tekla nad Planino v taki višini, da bi je poplava ne mogla več doseči. Po načrtu nagib na novi cesti ne bi presegal 4 odstotke, medtem ko je imela stara cesta petkrat večje nagibe. Cesta bi bila dolga 23,6 km in naj bi po njegovem predračunu veljala 200.000 goldinarjev. Cesto naj bi gradila gradbena direkcija, denar pa posodili deželni stanovi,

ki bi zato najeli posojilo. Dolg naj bi se plačeval s povišano cestnino.

Na to poročilo gradbenega direktorja Šemerla je dovolil cesar decembra 1802 graditev nove ceste. Ker je bil inž. Šemerl tedaj že na Dunaju, je bilo vodstvo dela na njegovo piporočilo poverjeno inž. Jenčiču. Za delo je bila določena kompanija minerjev, 400-500 vojaških delavcev, 100 zidarjev in 10 tesarjev. Vojaštvo je nadzorovalo 6 častnikov in 20 podčastnikov. Vrhovno vodstvo vojaštva pa je imel štabni častnik, ki sta mu bila dodeljena računski uradnik in zdravnik. Gradbena direkcija je morala izplačevati častnikom dve tretjini plače, vsem drugim pa po 24 do 30 kr na dan kot doklado. Vojaštvo je prehranjevala vojaška uprava sama.

Poleg vojaške delovne sile je sklenil inž. Jenčič pogodbo še s hrvaškimi Primorci, ki jih je vodil prota Jurij Brozović; ti so delali že na cesti preko Mačkovca. Doma so bili iz Selc pri Crikvenici. Delali so v akordu in vsak delavec je zaslužil približno 1 fl 8 kr na dan. Da se jim je olajšala prehrana, je dobival vsak delavec tedensko pol mernika koruze po ceni na ljubljanskem trgu.

Delo se je začelo leta 1803, in sicer iz Planine proti Logatcu. Ta del so dokončali v jeseni 1804 toliko, da je bila cesta vozna vsaj za lahka vozila. Na višji ukaz so do jeseni 1805 dovršili cesto za silo do Vrhnike. Da so hitreje napredovali, so delali cesto namesto 26 le 20 čevljev široko. Potok Klis pri sedanji tovarni usnja na Vrhniki so zasilno premostili z leseno konstrukcijo.

Novembra tega leta se je začela po novi cesti umikati avstrijska armada iz Italije, njej pa so sledile francoske čete. Nova cesta, izdelana za silo, je silno trpela. Ko so Francozi konec februarja 1806 zapustili deželo, se je morala cesta znova posipati. Kjer je bila preozka, so jo morali razširiti

in kamniti most čez Klis dokončati. Nova cesta Vrhnika Planina je bila tako 1806 dograjena in 30. avgusta tega leta so odpustili vse delavce. Zadnje leto so delali le domači delavci in Primorci, ki so dobivali to leto po 1 fl 12 kr na dan.

Sedaj je bilo treba rešiti še vprašanje, kako naj se odplača dolg, ki ga je dežela napravila za novo cesto. Že prvo leto graditve je bil Šemerlov predračun prekoračen. Zaradi nemirnih časov in francoske okupacije je rasla draginja in zato tudi stroški za novo cesto. Ta je skupno veljala 613.974 fl; tu niso vsi izdatki za odkup zemljišč in odškodnina za izsekane gozdove. Za odplačilo je bila uvedena posebna cestnina, ki naj bi se pobirala poleg stare. Novo so imenovali konstrukcijsko cestnino in se je stekala v deželno blagajno, ki je dala gradbeno glavnico in je morala sedaj skrbeti za njeno obrestovanje in odplačevanje.

Za pobiranje deželne cestnine sta bili ustanovljeni dve novi mitnici na Vrhniku in v Planini. Na Vrhniku sta bili zdaj dve mitnici, državna pri skladiščih na Bregu in deželna, za katero so sezidali na križišču nove in stare ceste enonadstropno poslopje. V Planini so kupili za urad primerno staro hišo.

Cestnino so začeli pobirati sicer že oktobra 1804, a dokončno je bila urejena šele s 1. oktobrom 1808. Po novi uredbi se je pobirala na vseh glavnih cestah navadna, vzdrževalna cestnina za težke vozove po 4 kr za konja in miljo, za lahke vozove po 3 kr za vsako miljo in konja ali vola.

Za amortizacijo glavnice, ki so jo posodili deželni stanovi za gradnjo nove ceste, pa je bilo dovoljeno, da se plačuje poleg vzdrževalne cestnine še trojna navadna cestnina kot konstrukcijska cestnina, torej za težke vozove 4 in 12 kr, za lahke pa 3 in 9 kr za vsako miljo in vsakega konja ali vola, skupaj torej po 16 in 12 krajcarjev.

Ker je cesta Vrhnika Planila merila 3 milje, bi se moralo na tem odseku plačevati po 48 ali 36 kr od vsake vprežene živine.

Da pa se zavaruje trgovina, je deželno glavarstvo izjavilo, da se zadovolji s trojno navadno cestnino, to je s 36 in 27 kr, in je zagotovilo, da kljub temu amortizacija ne bo trpela. Ta cestnina se je sedaj pobirala na Vrhniku in v Planini ne glede na to, ali je bilo vozilo naloženo ali prazno.

Z novo cestnino so bili prizadeti le domači vrhniški vozniki, ki so peljali po stari cesti s parom volov ali konj brez vsake priprege največ 11 centov blaga in tudi na novi cesti zaradi šibke živine niso mogli več prepeljati. Za prevoz teh 11 centov so od Vrhnike do Planine zaslužili večje 2 fl 33 kr. Kot novo cestnino so morali plačevati tja in nazaj po 27 kr za vsakega vola ali konja, torej v eni in drugi smeri po 54 kr ali skupaj 1 fl 48 kr.

Voznik, ki je prevažal s težkim vozom 60 ali več centov, je plačeval na stari cesti samo za priprege 10 ali 12 fl, zdaj na novi cesti je lahko peljal 60 centov po dobri cesti in ugodnem vremenu s štirimi ali največ petimi konji in je plačal za eno smer največ 3 fl, tja in nazaj 6 fl. Na novi cesti je torej voznik s težkim vozom plačeval le polovico tega, kar je plačeval prej samo za priprege.

Tako je utemeljevalo deželno glavarstvo svoj predlog na Dunaj, naj se cestnina za lahke vozove zniža. Vrhniški vozniki so namreč podražili prevoz za 18 kr pri centu, nakar so se trgovci pritožili, da visoka cestnina ogroža njihov obstanek, ker bodo trgovci drugih dežel usmerili blago po drugi poti.

Končno se je cestnina za kmečke vozove uredila tako, da so domači vozniki plačevali od svojih lahkih voz, če niso bili naloženi z več kot 15 centi, na Vrhniku 12 kr, v Planini proti Postojni 21 kr, proti Vrhniku pa 27 kr.

Visoki cestnini so se vrhniški vozniki skušali izogniti na ta način, da so še zunaj Vrhniške uhajali z nove ceste po gozdnih potih na idrijsko cesto, ki je tekla ponekod prav blizu nove ceste. Da bi to preprečili, so cestarji razkopavali gozdne poti, delali jarke, obrobili novo cesto na takih mestih z zidom, grozili z visokimi kaznimi, uhajanja pa kljub temu niso nikdar popolnoma preprečili. Nova konstrukcijska cestnina se je pobirala do popolnega odplačila stroškov in obresti. Nato so deželno mitnico na Vrhnikih leta 1840 prodali. Danes so v poslopju stanovanja.

Slednjič še nekaj o inženirju Josipu Šemerlu, ki je napravil načrte za novo cesto Vrhnika Planina. Rodil se je 26. marca 1754 v Ljubljani na Bregu št. 16. Njegov oče Anton je bil tehnični mojster in upravnik skladišč pri glavnem carinskem uradu. V Ljubljani je imel dve hiši: na Bregu št. 16 (prej Breg št. 321) in na Erjavčevi cesti št. 1 (prej Gradišče št. 6). Tu je imel štiri skladišča in hlev za konje. Jožefova mati je bila Marija Katarina, hči znanega ljubljanskega zunanjega svetnika Rephuna in je umrla že leta 1761. Oče se je nato vnovič poročil. Umrli je leta 1780.

Jožef je bil učenec p. Gabriela Gruberja in se je pod njegovim vplivom odločil za inženirski poklic. Leta 1777 je napravil na lastne stroške študijsko potovanje po Nemčiji in Holandiji, kjer je proučeval vodne gradnje. Nato je stopil v državno službo in bil nastavljen v Ljubljani pri direkciji za plovbo po Ljubljanici, Savi in Kolpi. Njegov direktor je bil p. Gruber. Šemerl je bil zaposlen pri regulaciji Save, popravilu cest in pri osuševanju Ljubljanskega barja. Njegovo delo je bilo znižanje ceste čez Mačkovec in načrti za novo cesto Vrhnika Planina. Bil je slednjič direktor gradbene direkcije v Ljubljani in v tem svojstvu poklican zaradi svojih zmožnosti na Dunaj, kjer je prevzel vodstvo pri graditvi prekopa, ki naj bi po

njegovi zamisli vezal Dunaj z Jadranom. Za zasluge pri graditvi prekopa je bil leta 1808 odlikovan z viteškim križem Leopoldovega reda in dobil z njim združeno plemstvo s pridevkom pl. Leitenbach. Služboval je aktivno nad 60 let in umrl okrog leta 1840 na Dunaju. Bil je dvorni svetnik, direktor dvornega stavbnega sveta, izredni svetnik na akademiji upodablajočih umetnosti na Dunaju, častni član akademije lepih umetnosti v Benetkah, častni član kranjske Kmetijske družbe in častni član Filharmonične družbe v Ljubljani. Leta 1825 mu je bilo za njegove zasluge pri izboljšanju plovbe na Savi, za zgraditev nove planinske ceste in sodelovanje pri osuševanju barja podeljeno kranjsko deželanstvo brez pristojbin. Spisal je tudi mnogo strokovnih knjig in razprav.

Nova cesta Vrhnika Planina, leta 1947 modernizirana, je še vedno lep spomenik, ki si ga je postavil naš rojak.

Opombe

Članek je sestavljen na podlagi sledečih podatkov: Gubernijski akti, fasc. 54 za leta 1795-1809; stanovski arhiv, fasc. 527 h; najnovejši stanovski arhiv F I-4, 5, 6 od 1820 do 1840. - Potem moram še navesti: VI. Fabjančič, Knjiga hiš, II. in VI. del (Mestni arhiv, Lj.). - Matične knjige v arhivu stolne župnije. - Šematizmi za leta 1772, 1781, 1793, 1795, 1796, 1798-1800, 1802, 1819-1842. - Spisi Jožefa Šemerla. - Wurzbach, Biografski leksikon, XXIX. str. 195.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, VII/2; 1959; str.74-76.)

Simon Ogrin

cerkveni slikar

Rafael Ogrin

1. OGRINOV ROD

V urbarjih, v katerih so graščaki imeli popisane svoje podložnike in njih dajatve, ter v matičnih knjigah vrhniške župnije se pojavijo Ogrini, ali kakor so tedaj pisali, Vogrini, okrog leta 1670, in sicer najprej v Veliki in Mali Ligojni. Moj oče je trdil,

da izhaja njegov rod iz Male Ligojne. Primož Ogrin, očetov praded, je bil podložen graščini Bokalce. Po podložništvu bi se dalo sklepati, da je bil njegov rojstni dom v Mali Ligojni št. 5, ker so bili tedaj edino tu Vogrini, podložni tej graščini. Primož se je kot mlajši sin izselil v Veliko Ligojno, kjer je gostoval na hišni št. 18. Tu se je kot vdovec 14. julija 1766 poročil z Marijo Urh, ki mu je 13. januarja 1780 rodila sina Boštjana.

Hiša št. 18 je bila tedaj last Valentina Bizjaka, ki se je priženil k hiši in se poročil z domačo hčerjo Uršo Novak. Ko je Valetnin Bizjak leta 1787 umrl, se je vdova 1788 vnovič poročila z Matevževem Dolgonjivcem in po njegovi smrti 1792 še tretjič z Boštjanom Cankarjem, pradedom Ivana Cankarja.

Primož Vogrin je umrl 11. marca 1782, star menda 70 let. Sin Boštjan se je izučil za kovača. Dne 4. aprila 1804 je Boštjan Cankar prodal Boštjanu Vogrinu za kovačijo primeren prostor, "Vrtec" imenovan, za 25 fl. dež. veljave. Tu je Boštjan Vogrin sezidal hišo s kovačijo, ki je dobila št. 32.

Še prej pa se je Boštjan 23. maja 1803 oženil. Nevesta je bila najdenka iz tržaške najdenišnice, Barbara, vzgojil pa jo je Jakob Umek, po domače Čuk iz Male Ligojne št. 7. Ob poroki je bila stara 24 let. Stanovala sta v Merlakovi bajti v Veliki Ligojni št. 10, kjer se je 13. februarja 1804 rodil njun prvi sin Matija; Boštjan se je nato preselil v svojo novo kovačijo. Tu se je rodil 4. oktobra 1805 drugi sin Luka, 19 dni potem, 23. oktobra, je Boštjan umrl za vročično boleznijo. Vdova Barbara se je 19. marca 1811 vnovič poročila in se preselila na Staro Vrhniko št. 55. Prvo rojenec Matija se je izučil kovaštva in je ob polnoletnosti prevzel očetovo kovačijo v Veliki Ligojni. Drugi sin Luka, slikarjev oče, pa se je izučil za krojača in se poročil 25. junija 1832 z Marijo Skubelj na Stari Vrhniki št. 23.

Leta 1756, ko so po nalogu cesarice Marije Terezije popisali vsa posestva, je imel Andrej Kenk na Stari Vrhniki št. 23 poleg bajte še majhen vrt, eno njivo in majhen gozd. Bil je podložnik logaškega gospostva in je veljal za tretjinarja. Pri hiši se pravi še danes "pri Andrejčkovcu". Njegova hči Urška se je prvič poročila z Jakobom Deželo, po njegovi smrti pa 21. julija 1776 vnovič z Matevžem Skubljem, sinom bajtarja iz Podlipe št. 10.

Dne 23. oktobra 1780 se mu je rodil sin Simon. Ta se je 7. februarja 1803 poročil z Magdaleno Prošnik, rojeno 13. julija 1772 v Podlipi št. 18. Simon je bil mežnar pri podružnici sv. Lenarta na Stari Vrhniki.

Dne 21. januarja 1811 se je rodila Simonu in Magdaleni hči Marija. V mladosti je doživela huda povojna leta, zlasti lakoto leta 1817. Rada je pripovedovala, kako jo je mati poslala po lonec kislega zelja, pa ga je na poti domov vsega pojedla. Marija se je 25. junija 1832 poročila z Luko Ogrinom, kateremu je Simon Skubelj prodal ob tej priložnosti svojo posest. Simon Skubelj je umrl 13. januarja 1833, njegova žena Magdalena pa šele 27. marca 1838. Luka in Marija Ogrin sta imela šest otrok, od katerih pa so odrasli le trije: Luka, Gašper, pozneje zidarski mojster, in Simon, ki se je rodil 6. oktobra 1851.

2. PODOBARSKI VAJENEC

Oče Luka Ogrin je umrl že 24. decembra 1858. Najmlajši sin Simon je bil že zgodaj vključen v kmečko delo. Za šolo je bilo malo časa. Kot večina vaških fantov je obiskoval ljudsko šolo na Vrhniki le ob dnevih, ko je bil verouk. Zato je bila njegova osnovna izobrazba zelo pičla. Pasel je živino na vznožju Kurena in se zabaval z rezljanjem majhnih kipcev. Navdušili pa so ga zlati svetniki v domači cerkvi in želel je, da bi tudi on znal take kipe izdelovati. Pa še eno željo je imel. Sosedov Peter, ki je kot vojak služboval v Italiji, mu je pripovedoval o lepotah laške dežele, zlasti o Benetkah, in je tako mlademu fantu vcepil

hrepenenje po južnih krajih. Še nekaj je napravilo na malega Simona močan vtis. Ko je bil star štiri leta, ga je mati vzela s seboj v Ljubljano. Tam sta obiskala tudi frančiškansko cerkev, ki jo je prav takrat slikal Matevž Langus. Leta 1867 pa sta slikala prezbitarij farne cerkve sv. Pavla na Vrhniki slikarja Janez Wolf in J. Borowsky, prvi figuralno, drugi ornamentalno. Tudi cerkvena slikarija ga je mikala, a zmagali so zlati svetniki. Jeseni 1867 ga je peljala mati v Ljubljano in dala v uk podobarju Avguštinu Götzlu v Rožni ulici št. 21.

Avguštin Götzl je bil potomec kranjske rodbine Götzlov, ki so bili podobarji in pozlatarji, nekateri tudi slikarji v Kranju. Avgustin, rojen 15. januarja 1843, je ustanovil ljubljansko vejo podobarjev.

Leta 1863 je kupil v Rožni ulici hišo št. 21, ki je bila med letom 1740 in 1766 last slikarja Franca Jelovška. Kot vajenec je stanoval Simon pri svojem mojstru.

Leta 1856 se je na ljubljanski realki odprla večerna in nedeljska šola za obrtnike. Mnogo vajencev pa ni imelo zadostne osnovne izobrazbe. Za te je mestna občina ustanovila pripravljalni tečaj, kjer so jih učitelji osnovne šole pri sv. Jakobu poučevali v branju, pisanju in računstvu.

Tako je tudi Simon Ogrin obiskoval od 1. sept. 1867 do 30. oktobra 1870 nedeljsko šolo pri sv. Jakobu, ki jo je vodil Andrej Praprotnik (1827 - 1895). Poleg nedeljske šole je od 12. oktobra 1868 do 6. novembra 1870 obiskoval še nedeljsko obrtno šolo, kjer so se vajenci vadili v prostoročnem risanju od 8. do 10. ure dopoldne. Pouk je bil v risalnici realke, ki je bila v 1. nadstropju starega liceja na Vodnikovem trgu. Risalnica je bila obrnjena z okni na nekdanji Šolski drevored ob Ljubljani. Risalne mize so bile še iz dobe slikarja Herrleina (1739 - 1817), ki je bil prvi učitelj risanja na državni risarski šoli, ustanovljeni 1778.

V šolskem letu 1868/69 je učil risanje prof. Frölich, naslednje leto pa prof. Globočnik (1825-1891). O prof. Globočniku

piše slikar Ferdo Vesel v svojih Spominih, da ni znal poučevati.

Med vajensko dobo je Simon Ogrin spet videl slikarja Wolfa kar dvakrat pri delu: 1868 je Wolf naslikal na zakristijski steni cerkve sv. Jakoba sončno uro s Kristusom, ki prihaja k zadnji sodbi, naslednje leto pa je Wolf naslikal na isti cerkvi oltarno kuliso za glavnim oltarjem.

Triletna učna pogodba je potekla jeseni 1870. Na podlagi potrdila Avgušтина Götzla, da se je Simon Ogrin v treh letih popolnoma izučil v svoji stroki, nadalje na podlagi spričeval, da je nedeljsko šolo dovršil s prav dobrim uspehom in da je v prostoročnem risanju odlično napredoval, mu je pomočniška komisija 12. novembra 1870 priznala, da je kot podobar in pozlatar popolnoma izučen. Učno pismo so podpisali Avguštin in Leopold Götzl ter akademski kipar Franc Zajc.

Ker je imel Avguštin Götzl tedaj v delu veliki oltar za Dobrnice, je ostal Simon Ogrin še nekaj časa pri mojstru, nato pa se je vrnil na Vrhniko, kjer je v cerkvi sv. Trojice prenovil oltar sv. Antona, izdelal Kristusov kip na vrhu oltarja in razpelo nad vhodom zunaj cerkve.

Kakor je bilo tedaj navadno, je odšel nato na Dunaj, kjer je stopil v službo pri nekem dunajskem podobarju kot pomočnik. Ob prostem času si je ogledoval mesto in umetniške zbirke. Največji vtis so napravili nanj Fernkornov sv. Jurij, Donnerjev baročni vodnjak in Canovin nagrobni spomenik nadvojvodinje Marije Kristine v avgušinski cerkvi. Ob teh umetninah je spoznal, kako malenkostno je še njegovo znanje in kako nedosegljiva je umetnost, ki jo je tu občudoval.

Na pomlad 1872 je odšel z Dunaja v domovino. Spotoma si je ogledal Gradec in obiskal Vrhnicičana Ignacija Alojzija Jelovška, ki je tam študiral medicino. Doma je še prenovil glavni oltar na Kurenu, nato pa se je dokončno odločil za cerkveno slikarstvo.

3. PRI SLIKARJU WOLFU

Simon Ogrin je odšel v Ljubljano in poiskal slikarja Janeza Wolfa. Našel ga je pri stolnici, kjer je slikal na zunanji severni steni Jezusov krst v Jordanu. Tu se mu je ponudil za slikarskega učenca.

Ogrin si pač ni mogel izbrati boljšega učitelja. Wolf je bil odličen slikar, zelo izobražen in rojen učitelj. Svojih učencev ni poučeval samo v risanju in slikanju tako z oljnatimi kakor tudi z apnenimi barvami na moker omet, marveč jih je tudi poučeval vse druge slikarju potrebne predmete, zlasti perspektivo, ki jo je izredno dobro obvladal. Pripovedoval jim je o slavnih slikarjih in njih umetninah. Pri njem je Ogrin spoznal nemške romantike kot Overbecka, Schnorra in Führicha ter jih je zaradi njihove pristrčnosti vzljubil za vse življenje. Kot Wolfu so pozneje tudi njemu veljali italijanski renesančni umetniki za višek umetnosti, nadvse pa je občudoval Rafaela.

Poleg tega je mojster skrbel tudi za splošno izobrazbo svojih učencev. Navajal jih je, da so brali klasike, tako nemške kakor tudi druge svetovne pisatelje, zamearjal pa ni Prešerna in Gregorčiča. V knjižnici mojega očeta so bile poleg Prešerna in Gregorčiča Schillerjeve pesmi in drame, Goethejev Faust in nekaj Shakespeareovih dram.

Ogrin se je mojstra še v visoki starosti hvaležno spominjal. V svojih spominih je zapisal, da zna malokateri oče tako dobro vzajati svoje otroke, kot je mojster Wolf vzgajal svoje učence.

Prvo Wolfovo naročilo novemu učencu je bilo, da naj si priskrbi skicirko in naj jo nosi vedno s seboj. Opazuje naj ljudi in riše, kako stojijo, hodijo in govorijo. Sprva je risal po modelih in kopiral risbe, nato pa je slikal ornamente in cvetlice. Poleg tega je moral tretji oljnate barve in pospravljati atelje.

Ogrin je hitro napredoval in kmalu pomagal Wolfu pri delu. Wolf je tedaj stanoval na Gosposvetski cesti. Hiše danes ni več. Na njenem mestu stoji sedaj semenarna.

Tu je dobil tudi Ogrin stanovanje. Atelje pa je imel Wolf na današnji Slovenski cesti na severni strani prvega nadstropja v t. i. Medjatovi hiši.

Nasproti Medjatove hiše je stala tedaj bolnišnica (nekdaj cerkev in samostan bosih avguštincev). Tu je bil tudi anatomski muzej. Tja je Wolf pošiljal Ogrina risat človeško okostje. Tedanji ravnatelj dr. Valenta mu je bil zelo naklonjen. Ko je videl, da dobro riše, mu je dal risati spačke. Te risbe je nato dr. Valenta razpošiljal znanstvenim inštitutom. Kot plačilo je dobil Ogrin Potočnikove risbe, ki jih je pozneje izročil Narodni galeriji.

V šolskem letu 1874/75 so se na Ogrinovem stanovanju shajali šestošolci, ki jih je zbral Edvard Volčič (rojen 1858 v Senožečah in umrl kot sodni svetnik v Novem metu 1911). Z Ogrinom sta se poznala že na Vrhniki, kjer je bil Volčičev oče Jurij sodni pristav. Sestankov so se udeleževali med drugimi Luka Pintar, pozneje skriptor licejske knjižnice, Henrik Tuma, Fran Zbašnik, Fran Levec in še drugi. Razpravljali so o slovenski in tuji literaturi in urejali svoj list "Lipa". Glavo za list je narisal Ogrin.

Leta 1847 je obiskal Wolfa slikar Feuerbach. Za njegov obisk sta mojster in Ogrin skupaj poribala atelje. To leto je naslikal Wolf za cerkev blizu Celja oltarno sliko sv. Jurija. Mojster je imel navado, da je raztrgal vsak osnutek, potem ko je bila slika gotova.

Tako je raztrgal tudi osnutek za sliko sv. Jurija. Ogrin je pri pospravljanju ateljeja našel raztrgane kosce osnutka in jih nalepil na karton. Tako je rešil enega izmed redkih ohranjenih Wolfovih osnutkov. Osnutek je sedaj v Narodni galeriji.

Slednjič je prišel čas, ko se je Ogrinu stara želja, videti Benetke in Italijo, lahko izpolnila. Sklenil je, da odide jeseni 1875 na Akademijo lepih umetnosti v Benetke in tam nadaljuje študije. Mojster Wolf ga je na Benetke temeljito pripravljaj. Popisal mu je mesto, življenje in običaje, našteval umetnine, ki si jih mora ogledati, in naročil, naj pogosto obiskuje gledališče.

Pri Wolfu je ostal do 15. avgusta 1875. Zadnje delo, pri katerem je Wolfu še pomagal, je bila freska Marijino varstvo na zunanji strani florijanske cerkve v Ljubljani.

4. V BENETKAH

Pred odhodom v Benetke je Ogrin še obiskal mojstra Wolfa, ki je tedaj slikal cerkev v Trbovljah. Na poti v Benetke se je ustavil v Trstu in si ogledal mesto in Miramar. V Benetkah ga je na kolodvoru čakal Janez Šubic, ki mu je razkazal mesto in mu priskrbel stanovanje v bližini svojega stanovanja. Ker se je šola začela šele novembra, je čas porabil za kopiranje slik v akademjski galeriji.

Akademija lepih umetnosti je bila ustanovljena 1807. Svoj sedež je imela v nekdanjem samostanu S. Maria della Carita. Z njo je bila zvezana slikarska galerija, ki je obsegala večinoma umetniška dela iz leta 1798 razpuščenih samostanov.

Ko se je pričela šola, ga je prof. Molmenti (1819 - 1894) po prvih risbah premestil v slikarski oddelek. Tu je risal in slikah glave in akte po naravi, študiral anatomijo in dobival tedensko kompozicijske naloge, od katerih so nekatere še ohranjene, npr. Rafael slika Madono della Sedia.

Z Wolfom sta si pridno dopisovala. Dne 16. novembra mu je Wolf sporočil, da mu je deželni odbor podelil podporo za leto 1876. Ker mu je Ogrin pisal, da je napravil kompozicijo "Ugolino", ga Wolf sprašuje, če je bral 33. spev Dantejevega Pekla, ki pripoveduje o usodi grofa Ugolina in njegovih. Maja 1876 mu piše, da ga veseli, ker riše akt za premijo in mu svetuje, da naj tisti del telesa, ki ga prejšnji dan nariše, naslednji dan pri anatomiji temeljito preuči, in narobe. Tako ga je mojster še v pismih poučeval in skrbel za njegov napredek. Junija 1876 pa ga je povabil, naj mu pride med počitnicami pomagat v Vipavo, kjer bosta slikala v farni cerkvi sv. Štefana.

Ob koncu prvega leta je dobil dve pohvali (accesso), in sicer prvo za risanje akta v velikem obsegu, drugo pa za slikanje glav in aktov po naravi z oljnatimi barvami. Dne 6. avgusta 1876 je bil že pri Wolfu v Vipavi. Na stanovanju in hrani sta bila v župnišču. Dekan in župnik je bil tedaj Jurij Grabrijan (1800 - 1882). Bil je Prešernov in Slomškov sošolec. Z Wolfom sta najprej osnažila stare slike, nato je poslikal Ogrin kape na stranskih stenah, Wolf pa je slikal sv. Štefana v nebeški slavi na zadnji strani za glavnim oltarjem. Vipavsko cerkev, ki je bila prvotno gotska, so sredi 18. stoletja povečali, prezbiterij pa je ostal star. Zato se zadnja stena z glavnim oltarjem končuje s tremi stranicami osmerokotnika. Kako naj se naslika na tako lomljeno steno slika, da bo taka, kakor da je naslikana na ravno steno, je Wolf originalno rešil.

Na velikem okviru je napravil iz vrvic veliko risarsko mrežo in jo ponoči z močno svetlobo projiciral na lomljeno steno. V to mrežo, ki ni bila zaradi lomljene stene več kvadratična, je narisal sliko po osnutku s pomanjšano kvadratično mrežo. Da je dobil močno svetlobo, je zvezal mnogo sveč v snop in tega postavil v okvirjeno mrežo, na mesto, od koder je hotel, da se vidi slika nelomljena.

Za to sliko je Ogrin napravil študijo. Naslikal je kaplana Vidergarja, sedečega v diakonski obleki na oltarni menzi, kot sv. Štefana. Po tej študiji, ki je ohranjena, je Wolf nato izdelal sliko. Ogrin sam pa je naslikal angele, ki nosijo oblak pod sv. Štefanom. Za dva angela je Ogrin portretiral dve Deklevovi dekleti.

Dne 6. novembra je odšel Ogrin spet v Benetke in pridno nadaljeval študije. Za sklep drugega šolskega leta je bila razpisana nagrada 300 srebrnih lir za najboljšo kompozicijo. Ogrin si je izbral umor vojvoda Galeazza Marije Sforza v cerkvi sv. Štefana v Milanu 1476. V svojih spominih je Ogrin pomotoma zapisal umor Galeazza Viscontija (v milanskem Domu). Za kompozicijo je napravil več študij, porabil portrete svojih profesorjev,

součencev in sošolke Detkeu z Nizozemskega. Umorjenega vojvoda drži Ogrinov hišni gospodar, nekdanji znani tenorist. Tudi sam sebe je uvrstil med navzoče.

Za karton je dobil prvo nagrado, zaradi zavisti domačinov pa je denarno nagrado odklonil "za revne domače akademike". Zase je obdržal le diplomo. Zato ga je pohvalil beneški časopis *L'Adriatico* z dne 26.7.1877 in ga imenoval "plemenitega umetnika". Takole nekako je pisal list: "Sredi nemških gora je živela družina pastirjev, ki je imela sina; kakor italijanski slikar Giotto je že kot deček kazal veliko nagnjenje za umetnost. Ko je pasel čredo, je sanjal o Italiji in zbiral prihranke, da bo lahko prekoračil Alpe in prišel študirat v Benetke. Ta deček je zdaj študent na tukajšnji slikarski akademiji in je dobil prvo nagrado za kompozicijo. 300 lir v srebru pa gospod Ogrin, tako se piše, ni hotel kot tujec sprejeti in jih je daroval italijanskim sošolcem. Plemenito srce pravega umetnika".

Tako je Ogrin končal beneško akademijo. Doma je obiskal Janeza Šubica, ki je slikal v Horjulu. Dne 19. avgusta 1877 pa je bil spet pri Wolfu v Vipavi. Ta mu je izročil v delo tri slike na evangelijski strani cerkve. Vse tri so iz življenja sv. Štefana: njegov sprejem za diakona, sv. Štefan deli miloščino in njegova posvetitev za diakona. Na slikah, ki jih je Ogrin naslikal po Wolfovih osnutkih, je skoraj vsaka glava portret. Na prvi vabi kaplan Vidergar sv. Štefana v diakonat, na drugi sliki deli grof Lanthieri revežem kruh, na tretji je naslikal dekana Grabrijana kot sv. Petra (skica je v Narodni galeriji), poleg njega stoji beneficiat Hiti. Kot Štefan je naslikan Ivo Prost, pozneje nadučitelj in pisatelj, za vipavskim mežnarjem pa je naslikal Wolfa samega. Vse tri slike je končal v petih tednih. Delo v vipavski cerkvi pa je bilo končano konec novembra 1877.

Ogrin se je odločil, da dopolni svoje znanje še na dunajski akademiji. Wolf mu je januarja 1878 napisal priporočilno pismo na Vojtêha Hynaisa, kjer ga je prosil, naj

Ogrinu, ki je dovršil beneško akademijo, pomaga na Dunaju z dobrimi nasveti.

5. NA DUNAJU

Na Dunaju je Ogrina na kolodvoru pričakoval stari prijatelj jurist Volčič. Drugi dan je poiskal Jurija Šubica, ki je bil tedaj v Griepenkerlovi specialni šoli. Jurij mu je razkazal novo poslopje umetnostne akademije in ga predstavil nekaterim profesorjem. Zimski in poletni semester 1877/78 je Ogrin obiskoval splošno slikarsko šolo na akademiji pri prof. Griepenkerlu kot gost. Dne 10. novembra 1878 pa je bil sprejet med redne učence. Na akademiji se je seznanil s frančiškanom p. Aleksandrom Roblekom, s katerim sta bila nato najboljša prijatelja do Roblekove prezgodnje smrti. Ko je prišel še Janez Šubic na Dunaj, sta stanovala z Jurijem skupaj. Sèm je pogosto zahajal tudi Ogrin. Vsem je šla bolj trda za denar, a dokler je kdo kaj imel, so pomagali drug drugemu. Ko pa je vsem zmanjkalo denarja, so zastavljali svoje stvari pri Judih. Tako je nekoč Jurij poklical z dvorišča k sebi v II. nadstropje Juda, ki je kupoval stare stvari, in mu ponudil v nakup svoje hlače. Jud mu je hotel dati le malenkostno vsoto, nato pa ga je Jurij napodil. Ko je bil Jud spet na dvorišču, ga je Jurij vnovič poklical, a Judova ponudba je bila zdaj za 10 kr. nižja od prejšnje. To se je nekajkrat ponovilo in vsakokrat je Jud zmanjšal svojo ponudbo za 10 kr. Slednjič je dobil hlače za polovico svoje prvotne ponudbe.

Ogrin je veliko kopiral v slikarski galeriji Belvedera za Franca Kotnika v Verdu, ki ga je podpiral. Zanj je naslikal tudi sliko "Kaj pa to?" Ko je moral Jurij Šubic k vojakom v Bosno, sta z Janezom Šubicem risala za Stritarjev "Zvon". Ogrin je narisal npr. "Kaj pa to?", "Črtomir in Bogomila na Blejskem otoku" in več drugih risb. Stritar je te risbe slabo plačeval, menda po goldinar za risbo. Leta 1879 je Ogrin naslikal za bankirja dr. Pongratza dve oltar- ni sliki za neko župnijsko cerkev, ki je

bila pod njegovim patronatom. Poleg tega ga je Pongratz povabil, naj pride med počitnicami na Bled, kjer mu bo poslikal kapelico pod njegovo vilo.

Ogrin je sklenil, da bo po dveh letih zapustil Dunaj. S p. Roblekom sta se domenila, da se snideta v Benetkah, kamor je pater nameraval iti po dovršeni dunajski akademiji.

Z Dunaja je Ogrin šel najprej domov, nato pa na Bled, kjer je naslikal v Pongratzovi kapelici sliko Marije Pomagaj. Kapelica je stala pod Pongratzovo vilo ob jezeru. Pozneje je tam sezidal svojo vilo Praprotnik in izravnal teren. Pred nekaj leti je gledala iz zemlje le zgornja polovica kapelice s podobo Marije z detetom, spodnji del, kjer so bili naslikani prosilci, ki se zatekajo v stiskah k Mariji in v ozadju Blejsko jezero z otokom, pa je bilo zasuto. Poleg kapelice je naslikal za Pongratzove še oljnatu sliko Blejsko jezero z otokom.

Po vrnitvi na Vrhniko je Ogrin obiskal mojstra Wolfa, ki ga je naprosil, naj mu naslika oltarno sliko sv. Antona Puščavnika za podružnico sv. Antona v Drenovcu na Bizeljskem. Sliko je moral Wolf napraviti za hotelirja Tavčarja, kateremu je bil dolžan za hrano in pijačo. Ogrin je šel na frančiškanski most in tam poiskal nekega berača z dolgo brado, primerneega za model, in ga peljal v Wolfov atelje. Tam je naslikal zaželeno sliko v dveh dneh.

Na Vrhniki je naslikal za župnika v Vrema Fetticha Frankheima, ki je bil prej kaplan na Vrhniki, "Pogled na Vrhniko z Drče", ki je zdaj v Narodni galeriji, in "Kotnikovo hišo v Verdu" za Franca Kotnika. Delal je tudi na gradu na Lesnem Brdu, kjer je na vzhodni strani gradu naslikal sončno uro z Božjo materjo in portretiral Franca in Emilijo Golob, lastnika gradu, njuna otroka in mater graščakinje. Slike so bile uničene med zadnjo vojno.

Še pred odhodom v Benetke je Ogrin dobil pismo p. Robleka, ki je bil tedaj že tam. Sporočil mu je, da je bila 1878 akademija v Benetkah popolnoma preure-

jena in da zdaj ni več slikarska šola, marveč le nekaka pripravljalna šola za slikarje. Učenci ne slikajo več glav in aktov, marveč jih le rišejo. Za učence, ki so že napredovali, je na razpolago nekaj honorarnih profesorjev, ki pa niso v nikakšni zvezi z akademijo. Ker ni denarja za modele, se pri teh slika le kake tri dni v tednu.

6. PO ITALIJI

Na jesen 1879 se je Ogrin odpeljal v Benetke. Nameraval je, da si ogleda Italijo vsaj do Rima. V Benetkah je obiskal p. Robleka v frančiškanskem samostanu. Z njim sta nato obiskovala galerije in cerkve. Oglasil se je tudi pri svojem nekdanjem profesorju Molmentiju in obiskal še nekatere druge znance. Ko je zvedel, da je slikar Feuerbach v Benetkah, je pisal Wolfu, naj mu pošlje priporočilno pismo zanj. Preden je dobil odgovor, je Feuerbach 4. januarja 1880 nenadoma umrl. Ogrin se je udeležil pogrebnih obredov, ko so truplo odpeljali na kolodvor.

Iz Benetk je odpotoval v Bologno, kjer je ostal dva dni. Tu je občudoval zlasti Rafaelovo sv. Cecilijo. Tretji dan se je odpeljal čez Apenine v Firence. Ogledal si je mesto, šel na S. Miniato in v Fiesole. Obiskal je poleg drugih muzejev tudi muzej sv. Marka, kjer si je ogledal dela pobožnega fra. Angelika. V hodniku na dvorišču pred cerkvijo Annunziata je kopiral nekaj slik Andreja del Sarta.

V začetku marca je odpotoval v Rim. Tu je stanoval na Via Rasella 21 v tretjem nadstropju tik ob vrtnem zidu Kvirinala. Za ogled mesta si je kupil Mayerjev vodič "Po Italiji v 50 dneh". Za revnega slikarja je bilo 9 mark velik izdatek. Ko je vodič slednjič le kupil, je napisal na naslovni strani: "Sedaj moje. Rim 10. marca 1880. S. Ogrin." Do smrti mu je bil ta vodič najljubša knjiga, njegov priročnik umetnostne zgodovine.

Z vodičem si je nato ogledoval mesto, njegove cerkve in zbirke. Rad je hodil k

sv. Pavlu in sv. Lovrencu zunaj mesta, najrajši pa v cerkev sv. Petra in v Vatikan, kjer je občudoval Rafaelove in Michelangelove freske. Pri sv. Petru se je udeleževal obredov velikega tedna. Bil je v cerkvi, ko so po jutranjicah pokazali z balkona nad kipom sv. Veronike vernikom relikvije s. Križa in Veronikin prt. Pokazal jih je Leon XIII. "velik, suhoten mož, častljiv starček", kot je pisal 26. marca o tem svojemu prijatelju. - konec avgusta se je vrnil domov.

7. DOMA IN NA VIPAVSKEM

Na Vrhniki je leta 1881 naslikal božji grob za župnijsko cerkev. Ker je imel veliko naročil za Vipavsko dolino, se je nato preselil v Vipavo. Atelje je imel v drugem nadstropju vipavskega župnišča. Od tod je imel krasen razgled po Vipavski dolini in na bližnje vinske gorice. Tik pred božičem ga je obiskal Vatroslav Holz. Tedaj je slikal križev pot za Gradiško. Holz je opisal ta obisk v Slovenskem Narodu.

V začetku leta 1882 se je vrnil p. Roblek iz Rima in mu priskrbel naročilo križevega pota za Pevmo. Po opravljenih naročilih se je vrnil na Vrhniko, kjer je od 15. junija 1882 dalje stanoval pri Krištofu v Hribu št. 62.

Ogrin je zahajal v gostilno pri Štritofu, kamor je prihajal tudi Jožef Petkovšek, ki je bil bratranec krčmarice Ane Tomšič. 21-letni Verjan je spomladi prišel od vojakov iz Bosne in je nameraval postati slikar. Takoj po vrnitvi iz Bosne je bil aprila že v Benetkah, vendar mu tamkajšnja slikarska šola ni ugajala. Zato je nameraval iti na jesen v Monakovo. Morda je obiskoval Ogrina v njegovem ateljeju ali pri delu na prostem; da pa bi se pri njem šolal, ni govora. Po zapisku v neki skicirki je Ogrin že 10. septembra odšel na Vipavsko, kjer je slikal pri kapucinih v Sv. Križu. Tako so domneve Marolta in Mesesnela, da je Ogrin napotil Petkovška v Benetke in da se je šolal pri njem, brez vsake podlage.

Ogrin je pri kapucinih slikal v cerkvi in napravil Križev pot. Tam je ostal do 22. decembra. Naslednje leto je bil spet na Goriškem in poslikal prezbitarij v Šmarju. Nato se je za stalno naselil na Vrhniki. Ustanovil je lasten dom in se 9. septembra 1884 poročil z Elizabeto Tomšič, hčerjo krčmarice pri Starem Štritofu. To leto je začel zidati tudi svojo hišo ob Tržaški cesti.

Leta 1888 so se srečali v Ljubljani Janez Šubic, ki je bil tedaj v Kaiserslauternu, njegov brat Jurij iz Leipziga in Ogrin. Domenili so se, da se naslednje leto srečajo na Ogrinovem domu. A bil je to zadnji sestanek. Janez je umrl že naslednje leto, Jurij pa leta 1890.

8. CERKVENI SLIKAR

Polnih petdeset let je Ogrin slikal skoraj izključno za cerkve. Po njegovem seznamu naročil, ki ga je vodil od leta 1885 do svoje smrti leta 1930, je poslikal kakih 30 prezbitarijev, napravil 12 slik na cerkvene stene, naslikal 18 križevih potov, 15 božjih grobov, 16 bander in poslikal 16 vaških kapelic.

Delal je veliko, zaslužil pa malo. Če je hotel dobiti delo, je moral delati za nizko ceno, ker visokih cen večina cerkva ni zmogla. Za oljnate slike je vedno uporabljal najboljši material, slikal jih je vedno na dvonitnik (cvilh) z najboljšimi barvami. Tako npr. je leta 1900 prejel za sliko sv. Družine (format 2,25 m x 1,35 m) za delo, platno, slepi okvir in barve 100 fl. Leta 1913 je naslikal božji grob za Dolenjo vas pri Ribnici. Dobil je 680 kron, stroškov je imel 223 kron, ostalo mu je torej 457 kron. Na koncu je pripisal: "Malo za poldrugi mesec dela dveh delovnih moči!"

Dolg, ki ga je napravil pri zidanju svoje hiše, ga je moril vse življenje. Vedno je hrepenel, da bi si kupil gibljivo lutko za slikanje oblek po naravi, a potrebnega denarja ni nikoli imel.

Njegovo umetnost je najbolje označil dr. Mantuani v članku "Poljudna umetnost v praksi", ki je izšel v Slovincu 10. februarja 1928 o slikarji v cerkvi v Št. Vidu pri Cerknici. Tam piše pravilno, da imajo cerkve, posebno na deželi, nabožno vzgojno nalogo, kakor izvaja sv. Pavlin Nolanski v svojih spisih. Umetnik naj govori s svojo umetnostjo preprostu človeku neposredno, tako da mu bo umljiv, ne more pa mu postaviti umetniških problemov. O "modernosti" pri Ogrinovih slikah ni govora. Te tudi ni iskal, ampak je ostal zvest svoji smeri, to je novejši nazarenski šoli, ter obljudil strop šentviške farne cerkve z umljivimi liki, ki si jih ve vsebinsko tolmačiti vsak župljan, star ali mlad. Ogrinova umetnost služi torej važnemu namenu cerkvene umetnosti: vzpodbujanju k pobožnosti.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, XVIII/1, 1970, str. 32-38.)

Iz vrhniške preteklosti

Rafael Ogrin

Ko so se Slovenci naselili na kraju, kjer je stal nekdanj Nauportus, so prišleki našli tam, kjer se je svet začel dvigati, razvaline rimske utrdbe, nižje ob Ljubljani pa ostanke starega rimskega naselja.

Ker je bilo novo naselje vrh izvirov Ljubljane, so ga imenovali Vrhnika; razvaline na hribu so imenovali Gradišče ali kratko Hrib, kraj ob Ljubljani pa Breg. Breg in Hrib deli še danes potok Klis. Najrodovitnejša zemlja je ležala med Bregom in Hribom ob Vaškem potoku, ki se izliva v Klis. Tu je zrasel tretji, kmečki del Vrhnike, Vas.

Ime Vrhnike se pojavi v listinah šele v začetku XIV. stoletja. Vendar je gotovo, da je tam, kjer se je končala važna trgovska cesta in od koder se je odpravljalo blago dalje po Ljubljani, nastalo naselje vsaj tako zgodaj kot Ljubljana.

Kljub trškemu sodniku in sejmom pa je ostala še nadalje dolga vas, ki je stala ob Stari cesti in ob Vaškem potoku. Vas in Breg sta bila zemlja deželnega kneza, Hrib pa je bil cerkvena last. Tu se je okrog farne cerkve zbralo nekaj malih kmetov in bajtarjev.

Valvasor piše, da so leta 1325 gospodovali na Vrhniki Šepmeterski gospodje in da je zadnji tega rodu umrl leta 1370. V ohranjenih listinah pa se imenujejo ob tem času Vrhniški gospodje, tako leta 1300 - 1308 Geyselprecht, leta 1318 Henrik in Gotfrid Vrhniški, leta 1408 pa Albreht Vrhniški.¹

Tudi ljudsko izročilo ve za vrhniške graščake. Njihov grad naj bi stal "sred Ulake planine nad Zgornjo Vrhniko".²

Albreht Vrhniški, morda zadnji tega rodu, je bil bistriški nadarbenik in je leta 1408 prodal samostanu desetino na Vrhniki in sicer na Vasi in na Bregu, dalje v Verdu in na Mirkah za 24 goldinarjev, ki mu jih je moral samostan izplačevati vsako leto do smrti. Ta znesek je po svoji smrti namenil za blagor svoje duše in za duše svojih prednikov.³

Tedaj je bila Vrhnika že podložna neposredno Habsburžanom. Desetina je bila fevd, ki so ga dobili Vrhniški gospodje, bržkone še preden je Ulrik III. iz rodu

Spanheimov podaril leta 1260 ves desni breg Ljubljane od izvira tja do Podpeči z vasema Verd in Mirke vred bistriškemu samostanu. Albreht je prosil najprej vojvodo Viljema, Viridinega sina, da mu prodajo dovoli. Ker je Viljem še pred izdajo kupnega oziroma darilnega pisma umrl, je pismo potrdil njegov brat Leopold, vojvoda Notranje Avstrije. Po desetini, od katere je dobival bistriški samostan dve tretjini, župnik na Vrhniki pa eno tretjino, kar je veljalo do kmečke odveze leta 1850, se lahko sklepa, da so bile tedaj še vse vrhniške kmetije pod deželnim knezom in da je šele pozneje nekaj teh kmetij prišlo v druge roke.

Posedstva deželnega kneza, ki so bila razdeljena na županstva, je upravljal vicedomski urad v Ljubljani. Več županstev skupaj pod posebnim oskrbnikom je tvorilo urad. Tak urad je bil v začetku XVI. stoletja v Rovtah in je obsegal županstva Vas na Vrhniki, Gornja Vrhnika, Dolnji in Gornji Logatec, Hotedršica z Ravnikom, veliko županstvo z vasi Medvedje Brdo, Hlevni Vrh in županstvo Žažar, torej vse vasi, ki so bile pozneje pod logaškim gospodvom. To se je raztezalo od Drenovega Griča pri Vrhniki do Godoviča in od Sv. Jere na Hrušici do Šentjošta.⁴

V prvi polovici XVI. stoletja so bili deželni knezi zaradi turških bojov v stalni denarni stiski in so zato svoja posestva zastavljali ali dajali v najem. Tako je Ferdinand I. dolgoval Erazmu pl. Scheyerju, stotniku v Senju, na plači in za vzdrževanje posadke v Senju, Otočcu, Starem gradu in Jablanici 10.000 gld in mu namesto plačila zastavil urad v Rovtah.⁵ Urad se je tedaj razdelil na dva urada, Logatec in Rovte. Po Scheyerjevi smrti leta 1547 mu je sledil sin Franc. Za njim je imel oba urada v zastavi najprej vicedom Jurij Hofer, nato sta prišla urada v roke idrijskega upravitelja Urbana Ainkhurna in leta 1591 v roke njegovega sina

Jurija. Urban Ainkhurn je okrog leta 1587 sezidal logaški grad. Juriju je sledil Adam Moškon. Tako so se vrstili zastavniki drug za drugim in izrabljali gospodstvo. Upravo so prepuščali svojim oskrbnikom. Sami so skrbeli le za to, da so se jim dohodki pravočasno izplačevali. Seveda so oskrbniki skrbeli tudi zase in stiskali podložnike, povečevali jim tlako in jih trdo kaznovali. Leta 1603 so se podložniki pritožili nadvojvodi Ferdinandu, ki je njihovi pritožbi ustregel in naročil vicedomu Kobencu, da se logaški podaniki ne smejo obremenjevati preko mere in stare navade.

Vendar tudi podložniki niso bili ovčice, kakor si jih navadno predstavljamo. Tako je oskrbnik Serinc leta 1588 poročal vicedomu Bonhomu, da se v logaških gozdovih vse vprek seka. Začeli so podaniki deželnega oskrbnika Volka grofa Thurna iz Križa. Sekali so ponoči. Ker se niso upali spraviti lesa naravnost na trg v Ljubljano, so ga prepeljavali po Ljubljani do Iga, kjer so ga prodajali. Nje so posnemali logaški podaniki na Vrhniki z izgovorom, da so oni še bolj upravičeni sekati les kot pa tuji podaniki, ki ne plačujejo logaški gosposki ne najemnine ne davka.⁶

Nadvojvoda Karel Štajerski in njegov sin Ferdinand II. sta v začetku XVII. stoletja prodala skoraj vsa svoja posestva na Kranjskem.⁷ Že zastavniki teh posestev so redkokdaj zapustili čiste račune. Vse pa so prekosili novi lastniki, med njimi tudi knezi Eggenbergi, ki so leta 1624 kupili logaško gospodstvo.

Eggenbergi so bili iz Radgone in so bili sredi XV. stoletja neznatni kramarji v Gradcu, kjer so se ukvarjali tudi z menjavo denarja. Pod cesarjem Friderikom III. je bil eden izmed njih predstojnik kovnice denarja in si je s kovanjem manj vrednih novcev nabral ogromno premoženje. Nato so hitro napredovali, postali so plemiči, baroni, knezi, v tridesetletni vojni celo vojvode Krumlovski na Češkem. Ivan Ulrik

in njegov sin Janez Anton sta bila deželna glavarja na Kranjskem od leta 1602 do 1649. Antonov sin Ivan Seifrid in vnuk Ivan Anton Jože pa od leta 1673 do leta 1714.⁸

Kot deželni glavarji niso pozabili na svojo osebni blagor. Leta 1650 so imeli kar šest zastavljenih gospostev v svoji lasti: Lož, Postojno, Šteberk, Planino, Logatec in Belo Peč. Na Štajerskem so bili po višini davkov na četrtem mestu. Na Češkem so imeli poleg mnogih gradov še 311 podložnih vasi. Po bogastvu so presegali bržkone celo Celjske grofe.

Svojo visoko službo so izrabljali in kakor tudi nekateri drugi kranjski velikaši, na primer Auerspergi, ostajali z dajatvami dolžni vicedomu. Zastavljena gospostva so namreč plačevali vicedomskemu uradu tako imenovani urbarni davek, deželni blagajni pa druge davke. Že leta 1625 so odpisali Ivanu Ulrichu 1965 fl. Od leta 1624 do 1635 je bil spet v zaostanku za 6702 fl. Pet gospostev, med njimi tudi Logatec, je dolgovalo vicedomu tedaj skupno 19756 fl. Ta znesek se je kot "neizterljiv" odpisal. Kakor pripominja takratni vicedomski seznam, je bilo upanje, da se bo odpisalo tudi 44 fl 43 kr, ki so jih dolgovali tudi trije pogorelci-podložniki na Igu. Po naslednjem vicedomskem seznamu zaostankov za leto 1645 do konca leta 1669 so Eggenbergi spet dolgovali na dajatvah za svoja posestva Lož, Postojno in Logatec skupno 14.396 fl. Kdaj je bil ta znesek odpisan ali plačan, nisem zasledil. Okrog leta 1700 ni bilo več dolgov.⁹

Ko je Ivan Anton Eggenberg prodal gospostvo Lupoglav baronu Brigidu, se je celo zavezal, da ga bo ščitil za neplačane davke. Leta 1717 je umrl zadnji Eggenberg, star 13 let. Njegova mati je nato njih posestva na Kranjskem, Logatec, Planino in Šteberk prodala Kobenclo. Tem so sledili leta 1825 grofi Koroniniji in leta 1846 knezi Windischgrätz. Z njimi se

je končalo logaško gospostvo nad Vrhniko.¹⁰

Poleg logaškega gospostva pa je imelo svoje podložnike na Vrhniki še nekaj drugih gospostev in graščin.

Knezu Eggenbergu je bilo leta 1622 podeljeno dedno točajstvo na Kranjskem. Z njim je bil v zvezi poseben fevd, ostanek nekdanjega velikega posestva gospodov Črnomaljskih. Ti so bili prvi dedni točaji na Kranjskem. To čast so izgubili zaradi "upora in izdajstva", ki so ga zagrešili pod Ferdinandom II. Tako pravi dedno pismo, s katerim je bil ta fevd oddan Eggenbergom. Upor in izdajstvo Črnomaljskih je bila bržkone njih pripadnost k luteranstvu, zaradi katere so se tudi izselili iz dežele. Fevd je bil skrajno malenkosten. Njegovo imenje je bilo ocenjeno s 3 fl 18 kr in 1 pf in je obsegalo 2 1/3 kmetije na Vrhniki, v Landolu in Mirni peči. Na Vrhniki je bila le ena tretjina kmetije in 16 domcev, ki so bili večinoma na sedajem Cankarjevem trgu in v rokah Kalinov, Hofmanov in Garzarollijev. Zanimivo je, da so dedni točaji oddajali te domce v fevd s fevdnimi pismi, pisanimi na pergamentu.¹¹ Nadalje je knez Eggenberg kupil leta 1699 še tako imenovano Kalinovo imenje, obstoječe iz dveh kmetij, sedem domcev in bajt.

Svoje podložnike so imeli na Vrhniki še graščine Čemšenik, Črnelo, Bokalce in Orehek. Ob rektifikaciji leta 1756 je bilo posestno stanje na Vrhniki takole:

	Kmetije	Domci	Bajte
Logatec	5 ^{1/2}	102	6
Dedno točajstvo	1 ³	16	
Kalin, imenje	1 ^{1/2}	6	1
Čemšenik		2	2
Črnelo	1		
Bokalce	3		
Čeplje	1 ^{3/4}	5	2
Škof. palatinat	1 ^{3/4}	23	2
Orehek		1	
Skupaj	14 ^{5/6}	155	13

Graččini Črnelo in Čemšenik pri Dobu sta bili некоč last Lambergov Črnelskih, pozneje sta prišli v last Apfaltreerjev, ki so ju prodali Andriolijem in Rasternom.

Graččina Bokalce, ki je bila last baronov Stobelhofov, nato grofov Lambergov, je imela tudi imenje Čeplje, imenovano po majhnem dvorcu pri Glinici pod Toškim čelom, s katerim so Stobelhofi združili še vrhniški urad nekdanjega dragomeljskega gospostva, ki je bilo leta 1584 last Volka grofa Thurna iz Križa.

Gospostva Bokalce in Čeplje, Črnelo in Orehek so bila v začetku XIX. stoletja že v meščanskih rokah, le Čemšenik so imeli še vedno baroni Rasterni.¹²

Ko se je logaško gospostvo oddalo Scheyerju v zakup, je vicedomski urad izvil deželjsko sodišče za ta okoliš, ki je bilo tedaj na Vrhniki. Sodišče je ostalo na Vrhniki, kjer so bile velike zaloge žita, vina in drugega trgovskega blaga, ki se je tu pretovarjalo. Vicedomski urad je bil mnenja, da je deželjsko sodišče potrebno na Vrhniki zaradi stalnih sporov med trgovci in tovarniki. Deželjski sodnik je imel 52 fl plače, od tega 20 fl za vzdrževanje sodnega sluge in še nekaj drugih dohodkov kot stojnino na cerkvenih prošenjih, gostnino pri nadzorstvu gostiln in delež od denarnih kazni. Že leta 1574 je nižjeavstrijska komora dovolila, da se odda deželjsko sodišče vicedomu Hoferju, tedanjemu zastavniku logaškega gospostva, v zastavo in je zato naročila, naj se ocenijo dohodki deželjskega sodnika in zastavniku poviša zastavna vsota. Vendar je tedaj deželjsko sodišče še nadalje ostalo na Vrhniki.¹³

Znana sta dva deželjska sodnika na Vrhniki, Urban in Ivan Flach. Urban je bržkone sezidal hišo na Bregu, danes Cankarjev trg št. 8. Nad hišnimi vrati je še danes hišno znamenje, sestavljeno s črk V in L (Vlah) in z letnico 1554.¹⁴

Ivan Flach je bil eden izmed znanih luterantov na Vrhniki in prijatelj bistriškega priorja Gregorja, ki je bil zaradi luteranstva odstavljen. Ta mu je dal v najem velik kos zemljišča pod samostansko zgradbo za skrajno nizko najemnino 1 fl 30 kr. Da je bila ta glede na velikost zemljišča res premajhna, dokazuje to, da je samostan pozneje to najemnino povišal na 12 fl. Tedaj so plačevali bistriški podložniki za celo kmetijo le 7 fl najemnine. Imel je v najemu tudi žago v Verdu. Poleg Ivana Flacha so znani kot vrhniški luterani le še Ivan Hofman, Krčmar in Mihael Perko.¹⁵

Močno razširjeni pa so bili tedaj na Vrhniki štiftarji. Leta 1584 je dobil deželjski sodnik Ivan Flach nalog, naj zasliši štiftarje, ki so hoteli na Košaci sezidati cerkev. Ko si je bil ogledal njihov shod sodnikov brat Krištof, rudarski sodnik v Idriji, so ga ženske napodile s kamni, za kar jih je hujskala žena župana Jelovška. Tudi deželjski sodnik Ivan Flach si je ogledal shod na Košaci, kjer se je v soboto, 1. decembra 1584, zbralo ob mraku nad 300 oseb. Kakih 56 zamaknjencev se je premetavalo po tleh, da jih je bilo groza gledati, je poročal sodnik. Ko se je ta vračal s holma, so vrele še vedno nove množice na Košaco.¹⁶

Štiftarje so sicer uradno zatrli, njihova zamisel pa ni zamrla. Nekaj let pozneje, okrog leta 1640, je na Košaci že stala cerkev sv. Trojice, "kraljica vrhniška", kakor jo imenuje Cankar. Sezidali so jo Vrhniciani s prostovoljnimi darovi, za vzdrževanje pa so ji darovali travnik, na katerem se je lahko nakosilo do 10 voz sena.¹⁷

Prav ta čas so mali ljudje na Vrhniki pridno trebili Košaco, ali kakor so jo imenovali, "Košatico", in si delali majhne laze. Na Vrhniki je bilo leta 1765 kar 110 takih lazov, ki so bili njive siromakov.¹⁸

Leta 1591 je bil Ivan Flach kot deželski sodnik navzoč pri izročitvi logaškega gospostva Juriju Ainkhürnu. Take izročitve so se vršile javno v navzočnosti podložnikov in županov. Prebralo se je pismo deželnega kneza, s katerim je pozival k pokorščini novemu gospodarju in navzoči so jo morali obljubiti.

Ivan Flach je bil tedaj dvojni sodnik, deželski in trški na Vrhniki. Kdaj je vicedomski urad predal deželsko sodišče logaškemu zastavniku, ni znano. Bržkone okrog leta 1600.¹⁹

Poleg Ivana Flacha so v XVII. stoletju kot trški sodniki znani po listinah še:

1618 Gašper Aluina,

1619 Jurij Schebrele ali Schubrele,

1638 Jurij Kunstl.

1645-1652 Gašper Hlebec.,

1662 Hieronim Hofman,

1681 J. Garzarolli,

1692 Franc Garzarolli.

Podatki so skopi, ker vrhniški trški arhiv ni ohranjen.²⁰

Po ohranjenih listinah o posebnih pravicah drugih kranjskih trgov se lahko sklepa, da so tudi vrhniški tržani imeli pravico voliti vsako leto svojega sodnika in imeli so v lahkih kazenskih zadevah sodno oblast prve stopnje. V slovenskem državnem arhivu je ohranjen načrt Vrhnike, narisane med leti 1770 in 1790, kjer je zarisan sramotni steber, ki je stal na sedanjem Cankarjevem trgu.²¹

Tržani so imeli pravico, da so o svojih trških zadevah sami odločali. Sodniki s svojimi prisledniki so nadzorovali težo kruha, žitne in vinske mere ter skrbeli za varnost pred ognjem.

Glede najemnine, davkov in drugih dajatev so ostali tržani podložni svojim gospostvom, ki so sodila tudi v civilnih, zemljiških zadevah. Težje kazenske zadeve je obravnavalo deželsko sodišče, sprva na Vrhniki, pozneje pa v Logatcu.

Nadalje je imela Vrhnika pravico do določenega števila letnih sejmov in bržkone do enega sejma vsak teden. Sprva so bili letni sejmi ob nedeljah in praznikih, zlasti ob cerkvenem prošenju. Leta 1770 pa so bili sejmi ob nedeljah in praznikih prepovedani in prestavljeni na delovne dni.

Veliko dela so imeli sodniki zaradi lege trga ob glavni cesti, po kateri se je prenašalo ali prevažalo trgovsko blago in premikalo vojaštvo. Tovorniki so zakrivali marsikatera kazniva dejanja, ki jih je moral obravnavati nato sodnik. Odpirali so na primer sodčke, ki so jih prenašali, in pili iz njih vino, primanjkljaj pa dolili z vodo. Kradli so žito in manjkajočo težo nadomeščali tako, da so žito namočili v vodi, da se je napelo. Nadalje so si tovarniki drug drugemu odjedali zaslužek, zaradi česar so nastali prepiri, ki so se čestokrat končali s pretepom. Trški sodnik je imel nalog, da tovarnike za taka dejanja strogo kaznuje; za to mu je pripadla tretjina denarne kazni. Seveda je krivec moral povrniti tudi škodo.²²

Močno je zaposlovalo sodnike tudi vojaštvo, ki je zelo pogosto korakalo skozi Vrhniko ali pa prezimovalo v njej in v okoliških vaseh. Skrbeti so morali za njihovo prehrano, prenočišča in prevoz prtljage. Bila je to divja soldateska, pred katero ni bilo varno ne življenje ne imetje tržanov. Leta 1718 so na primer vojaki ubili županovega sina Štefana Jelovška in pisarja logaškega gospostva Feliksa Jamška. Pozimi ob snežnih zametih so morali sodniki skrbeti, da je bila cesta do Logatca prehodna za tovarnike in njihovo živino. Zato so morali preskrbeti tlačane za kidanje snega.

Leta 1562 je poročal vicedom Hofer na nižjeavstrijsko komoro, da imajo podložniki tega dela dežele veliko gotovine in živine. Le majhen del Vrhnčanov je kmetoval, večina je tovorila, čolnarila in pretovarjala blago iz skladišča na čolne in obratno. Za

prenos tovara od Vrhnike do Trsta so tovarniki zaslužili leta 1624 v letnem času od 1 fl 12 kro do 1 fl 20 kr. Če pa so šli prazni v Trst in tovorili blago nazaj grede, pa so zaslužili 2 fl do 2 fl 20 kr. Pri tedanjih cenah, ko je veljalo kosilo 12 kr, bokal navadnega vina pa 6 5, samo življenje ni bilo drago; zato pa so bili dražji drugi predmeti (tekstil, železni izdelki itd.). Pilo se je takrat mnogo: župnik, sodnik, župan, vsi so imeli gostilne, tihotapili so vino in kaj neradi plačevali vinske davke od iztočene pijače. Dacarji so imeli veliko dela in pisanja, da so izterjali zaostanke.²³

Poleg sodnika je imela Vrhnika še mitničarja in poštarja, o katerih pa bi bilo treba govoriti posebej.

OPOMBE

1. Schumi, Arhiv II p. 245 in Komatar. Ein Copialbuch des Klosters Freudenthal - MMk 1900, 50.

2. Franc Svetličič, Ukleti graščak, DiS 1903/600. - Zgornja Vrhnika je Stara Vrhnika, sedanje ime te vasi je prevod iz nemščine: Alt Oberlaibach. V vrhniških matičnih knjigah so v latinščini pisali "ex superiore Verchnik". Na sklepu poročne knjige za leta 1764 do 1783 so našlete farne vasi z nemškimi in slovenskimi imeni, med njimi "Dorf Alt Oberlaibach oder Gorena Verchnik". Nemško ime je nastalo pač zaradi tega, ker Nemci niso mogli prevesti krajevnega imena Gornja Vrhnika z Ober Oberlaibach.

3. Arhiv Slovenije (DAS), Bistriški urbar 1729 III.

4. in 5. AS, Vicedom. arhiv, fasc. 46. Urbar urada Rovte iz 1552 in zastavno pismo.

6. O logaškem gospostvu gl. AS, Vic. arh., fasc. 54/1 do 21.

7. AS, Vic. arh., fasc. 58 a.

8. O Eggenbergih gl. Carniolia 1840-42. VI. Murko, Denar, str. 72; Klunov arhiv I.

9. Davčni zaostanki: AS, 5. imenjska knjiga in Vic. arh., fasc. 54 a in 52.

10. AS, Dežel. deska IV, fol. 475.

11. Dedni uradi AS. Guber. arh. et Dežel. glavarstvo.

12. AS. Rekt. akti Ob. V. 4, 285, 287, 295, 297; I. Kr 2 in 121. Dežel. deska V., VII. - IX.

13. AS, Vic. arh. 54/2 in 4.

14. AS, Vic. arh. 129 b.

15. Gruden, Verske razmere bistriškega samostana v reformacijski dobi: AS, Urbar bistr. samostana iz 1659.

16. Štifterji: AS. Stan. arh., 289 a fol. 1671-1684.

17. Škof. arh. listina z dne 31.5. fasc. Vrhnika I.

18. AS, Vic. arh. 54/6.

19. AS. Vic. arh. 54/11.

20. Matič. knjige v vrhn. far. arhivu; AS. Sta. arh., fasc. 294 a in b. 303 b.

21. AS, Cesta Lj. - Trst, mapa XIII/1.

22. AS, Stan. arh., fasc. 295 a/2247 do 2249.

23. AS. Stan. arh. 300 b/1175.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, IX/1, 1961, str. 1-4.)

Vrhniški mitničarji

Rafael Ogrin

Na Valvasorjevi sliki Vrhniko je narisal del Brega, ki leži ob poti od Ljubljane do cerkve sv. Lenarta. Slika kaže, kakšno podobo je imel današnji Cankrajev trg pred približno 300 leti. Takrat ga je zaključevala gotska cerkva sv. Lenarta, okrog katere je bilo majhno pokopališče, kjer so pokopavali do leta 1733.¹ Nekako ob tem času je bila sezidana sedanja baročna cerkev, pokopališče pa opuščeno. Na tem trgu je stanovala tedaj trška gospoda, Ka-

lini, Hofmani in Garzaroliji, sami priseljenci, ki so imeli v rokah mitnico, pošto in pogosto tudi trško sodstvo. Tu ob Ljubljani je bilo potniško pristanišče, kjer so prestopali potniki iz čolnov na poštno konje ali vozove. Prvi most na tem mestu so zgradili šele leta 1790.² Tovorno pristanišče pa je bilo kakih 500 m nižje ob Ljubljani.

Vrhniko je stala ob važni trgovski poti, ki je vezala sever z jugom. Trgovsko blago in potnike so vozili od Ljubljane do Vrhniko po Ljubljani, ker je bila cesta od Ljubljane do Vrhniko pogosto zaradi poplav neprevozna. Grof Lamberg, ki je to cesto uredil, poroča leta 1756 z velikim zadovoljstvom, da je bila cesta od Vrhniko do Stare Štange na Drenovem griču leta 1755 le tri tedne pod vodo, ki je segala do kolen.³ Poplave so minile šele, ko je bil zgrajen Gruberjev prekop. Od Vrhniko dalje so blago tovorili oziroma pozneje, ko je bila sredi XVIII. stoletja pot popravljena, vozili preko hribov proti Trstu ali Gorici.

Na tem kraju, kjer se je blago pretovarjalo, je bila že zelo zgodaj ustanovljena mitnica. Prve pisane vesti o njej pa so šele iz časov, ko so dobili naše kraje v roke Habsburžani.

Habsburžanom je vedno trda predla za denar. Da so ga dobili, so zastavljali svoje vladarske pravice (rudnike, mitnice) in svoja posestva. Tako je cesar Maksimilijan leta 1514 zastavil mitnico na Vrhniku pl. Egkhu, cesarskemu svetniku in stotniku v Gorici, kateremu je dolgoval 20.000 fl. Leta 1532 ni mogel cesar Ferdinand povrniti Jožefu pl. Lambergu njegovih stroškov za dvakratno potovanje k turškemu sultanu in mu je zato spet zastavil vrhniško mitnico.⁴ Okrog leta 1566 je bila mitnica zastavljena baronu Thurnu iz Križa.⁵

Leta 1593 pa je oddal vicedomski urad mitnico v najem Janezu Flachu, trškemu

sodniku in prvemu poštnemu odpravniku na Vrhniki, za 340 fl na leto.⁶ Od tedaj dalje je mitnica prehajala od sorodnika na sorodnika in je bila 200 let v rokah iste družine.

Pošta in mitnica sta morali prinašati Flachu lepe dohodke. Tako je kupil leta 1593 mlin ob izviru Klisa, leta 1596 pa mlin v vrbah, ki je stal blizu izliva Klisa v Malo Ljublanico. Leta 1602 je kupil še obsežen travnik Zaloko, ki je ležal pri mlinu ob vrbah. Oba mlina sta bila nekdanj last Lambergov.⁷ Mlin ob Klisu deluje še danes (mlin "Žito"); mlin v vrbah, ki je stal tam, kjer je danes zahodno krilo Industrije usnja, pa so podrli leta 1805, ko so zgradili novo Tržaško cesto.

Ob Klisu sta stala še dva druga mlina, ki pa sta bila podložna škofijskemu palatinatu. Eden je stal nekaj nižje od izvira, drugi pa v Gradišču v Hribu. Prvega so imeli Jelovski od leta 1631 dalje,⁸ drugi je pogosto menjal svoje lastnike.

Poleg dveh mlinov in travnika Zaloka, ki so spadali pod svobodno zemljo in bili vpisani v imenjski knjigi, je imel Flach še hišo na sedanjem Cankarjevem trgu št. 8 s hišnim znakom VL (Vlah) in letnico 1554. Hiša je bila podložna vicedomu. Nadalje je imel velik iztrebljen travnik v gozdu pod samostansko zgradbo v Bistri in žago v Verdu, oba podložna bistriškemu samostanu.⁹

Po Flachovi smrti je prešla leta 1640 njegova posest kakor tudi mitnica in pošta na njegovega zeta Hieronima Mureggerja.¹⁰ Ta je leta 1641 kupil od Raspa v Stari Loki še 1 3/4 kmetije in 5 domceev. Isto leto je dobil plemstvo s pridevkom Klismühlen po obeh mlinih, ki sta bila v njegovi lasti. V nekaterih listinah naletimo tudi na pridevek Mühlenfels po skali, izpod katere izvira Klis.¹¹

Muregger je imel tri sinove in dve hčeri. Sinova Mihael in Janez Gašper sta mu sledila kot najemnika mitnice. Odprava

pošte pa je prišla v druge roke. Tretji sin je bil kartuzijan p. Hugo, ki je bil od leta 1670 do 1704 prelat v Bistri.¹² Hči Felicita se je poročila z Janezom Markom Kunstom, sorodnikom škofa Hrena, Ana Marija pa z Janezom Krst. Kalinom.¹³

Mihael je umrl mlad in zapustil hčer Ano Katarino. Vdova se je vnovič poročila s Francem Antonelijem de Gonzales. Mihaelov brat Janez Gašper pa se je leta 1660 odpovedal mitnici v prid svojemu svaku Janezu Marku Kunstu.¹⁴ Svoje premoženje je razdelil med svoje sestre, in sicer je Antonelijeva dobila mlin v vrbah in travnik Zaloko, Janez Kalin pa je dobil za svojo ženo in svakinjo Kunst imenje, kupljeno od Raspa.

Antonelijeva sta mlin v vrbah in travnik Zaloko prodala za 2000 fl bistriškemu samostanu, ki ga je imel do razpusta l. 1782.¹⁵

Da je Kalin lahko odštel dediščino Kunstovim, pa je prodal od Raspa kupljeno imenje knezu Janezu Seifertu Eggenbergu, ki je bil tedaj kranjski deželni glavar in lastnik logaškega gospodstva. V logaških urbarjih se je to imenje nato vedno posebej vodilo pod imenom "Kalinovo imenje", čeprav ni bil Kalin več njegov lastnik.¹⁶

Kako se je tedaj barantalo s kmeti, kaže vrhniški del imenja Čeplje. Po smrti Volka Thurna iz Križa je leta 1620 podedovala Marija Saloma pl. Lamberg gospodstvo Dragomelj, h kateremu je spadal tudi urad Vrhnika z 19 3/4 kmetijami, raztresenimi po Vrhniki, Sinji Gorici, Veliki in Mali Ligojni ter Blatni Brezovici. Leta 1650 so njeni dediči prodali to posest Andreju grofu Lambergu. Kmalu nato je posest priženil Bernardin grof Barbo, ki je odprodal urad Vrhnika baronu Volku Sigmundu Strobhofu. Tako so ti kmetje prej kot v sto letih petkrat menjali svojega graščaka.¹⁷

Po odpovedi Janeza Gašperja Mureggerja leta 1660 je dobil najem mitnice njegov

svak Janez Marko Kunst. Leta 1671 mu je bil najem podaljšan za nadaljnjih pet let, to je do konca leta 1676 s pravico, da ostane najem v primeru njegove smrti tudi njegovi vdovi in zakonskim otrokom. Janez Marko Kunst je umrl leta 1672 in zapustil štiri hčere, od katerih najstarejša je imela tedaj šele 12 let. Šestintridesetletna vdova Felicita se je že drugo leto nato poročila z 22-letnim Janezom Jakobom Hofmanom, ki je računal, da si tako zagotovi nadaljnji najem mitnice. Felicita pa je naslednje leto umrla.

Sedaj se je vnel boj za mitnico. Poleg Hofmana se je potegoval za najem tudi knez Eggenberg. Kljub svojemu ogromnemu premoženju je hotel odjesti najem mladoletnim otrokom, katerim je pritikal po pogodbi še do konca leta 1676. Po nalogu dvorne komore v Gradcu je kranjski vice-dom pritisnil na varuhe mladoletnih otrok, naj se dediči odpovedo zakupu v prid knezu, pod katerega sodno oblastjo so varovanci z vsem svojim premoženjem in kateremu so kot deželnemu glavarju ti osebno podložni. Knez jih bo zato že na kak drug način odškodoval. Varuh Janez Tomaž Kuns v Ljubljani je bil pripravljen, da ugotovi knezu, drugi varuh, prelat Hugo v Bistri pa je odgovoril zelo diplomatsko, da osebno ni proti odstopu najema, da pa ne more spraviti ubogih sirot v še večjo bedo, kot so že zaradi smrti staršev. "Prepričan sem," je nadaljeval prelat, "da bo knez, ko izve za bedo sirot, sočustvoval z njimi in jim v svoji prirojeni dobrotljivosti ne le pustil najem, marveč jim ga bo še podaljšal." Ker prelat ni privolil v odstop, je ostal zakup še nadalje Kunstovim otrokom. Po prelatovem posredovanju je prevzela varstvo otrok in najem mitnice druga Kalinova žena Marta. Ta je vodila mitnico, dokler se ni njen sin Janez Krstnik poročil s Kunstovo hčerjo Katarino. Nato je poskrbela, da je dobil najem

mitnice njen sin, ki ga je imel nato do svoje smrti leta 1736, to je 53 let.¹⁸

Kalini so bržkone prišli z Vipavskega. Na Vrhniki so imeli dve hiši, ki sta bili podložni uradu dednega točajstva. Na Valvasorjevi sliki sta to prva in tretja hiša na levi strani. Prva hiša, danes Cankarjev trg št. 1, je bilo tedaj visoko dvonadstropno poslopje z enim pomolom. Danes ima hiša le eno nadstropje.

Janez Krst. Kalin star. je bil dvakrat poročen. S prvo ženo Ano Marijo, rojeno Muregger, je imel sina Friderika, z drugo ženo Marto pa Janeza Krstnika.

Friderik je podedoval obe hiši, podložni uradu dednega točajstva, Janez Krstnik ml. pa je prejel po posredovanju prelata Huga ob poroki s Kunstovo hčerjo Katarino še preostalo Mureggerjevo premoženje, to je hišo na Bregu, sedaj Cankarjev trg št. 8, mlin ob izviru Klisa, mitnico in 1500 fl, katere je položil že Mihael Muregger kot varščino za najem mitnice.¹⁹

Kalin je večkrat zaostajal s plačilom najemnine, ki je stalno naraščala. Flach je plačeval 340 fl, Muregger in Kunst 640 fl, Kalin pa že 755 fl.

Leta 1720 je imel 700 fl zaostanka. Izgovarjal se je na špansko nasledstveno vojno, med katero so francoske ladje pogosto ogrožale promet po Jadranskem morju, in na živinsko kugo, zaradi katere so bile meje beneške republike zaprte. Trgovina je zato močno trpela. Nadalje je imel s prevzemom cesarskega živeža za vojaštvo pred Trstom velike stroške, ker je moral pogosto potovati v Trst, Gorico in na Reko, stroškov pa mu niso povrnili.²⁰

Leta 1736 je ob svoji smrti dolgoval kar 1032 fl. Zaostanek je nastal po letu 1732, ko je bilo prek Trsta namenjeno blago oproščeno mitnine. Tedaj so padli dohodki mitnice za več kot polovico.²¹

V splošnem so morali imeti Kalini velik ugled. Ko je cesar Karel VI. potoval skozi

Vrhniko v Trst in na Reko, je prenočeval 30. avgusta 1728 pri Kalnovih.

Cesar se je s svojim spremstvom pripeljal na Vrhniko po Ljubljani s posebno, za to vožnjo zgrajeno ladjo, za katero so deželni stanovi plačali 6132 fl.²² Stari Kalinov dom je danes gotovo Cankarjev trg št. 1, ki je na Valvasorjevi sliki prva hiša na levi. Tedaj je bila to največja hiša na Vrhniku, podobna pravi graščini. Tu je bila za cesarja s spremstvom pripravljena večerja. Potrebna živila so dostavili jezuitski kolegij v Ljubljani, polhograjska graščina in trški sodnik na Vrhniku. Jezuitski kolegij je dal 9 puranov, 28 kopunov, 64 piščancev in 20 golobov: polhograjska graščina je morala dostaviti 12 kokoši, 1 gos, 5 jerebic, 7 zajcev, 4 divje race, 2 srni, 12 kljunačev, 430 jajc in 260 lepih rakov. Vrhniški sodnik pa je moral preskrbeti potrebno zelenjavo, gobe, mleko, smetano in slednjič še 5 telet. Vino so vozili s seboj.

Isto množino živil so morali okoliški graščaki preskrbeti za vsako kosilo in za vsako večerjo, kjer koli je cesar s svojim spremstvom kosil ali večerjal. Živila so plačevali po določenem ceniku.²³

Od Vrhnike dalje se je peljal cesar s svojim spremstvom na 10 osebnih vozovih. Spremljala sta jih dva prtlačna voza. Pred njimi pa je vozilo 150 tovornih voz z drugimi potrebščinami. Vozili so po stari tovarni poti, ki je bila prav tedaj prirejena za vožnjo s cestnimi vozili in razširjena, da je bilo srečanje vozil mogoče. Logaško gospostvo pa je dobilo nalog, da morajo vsi podložni tovarniki, menjalci in izposojevalci konj, dati vse svoje dobre konje vrhniškemu poštarju Francu Juriju Hofmanu na razpolago za priprege cesarskim vozilom. Prav tako je moral tudi bistrški samostan dostaviti 25 konj z vso opremo.²⁴ Po Kalinovi smrti leta 1736 je bil napravljen popis njegove imovine. Posestvo, ki je obsegalo pol kmetije in dva

domca pod gospostvom Logatec, tretjino kmetije pod graščino Čeplje (Bokalci), eno in četrt kmetije v Podlipi, ki je bilo podložno bistrškemu samostanu, nekaj zemlje pod vrhniško faro in slednjič še svobodni mlin ob izlivu Klisa, je bilo ocenjeno na 5023 fl.

Med drugim premoženjem je bilo 248 fl gotovine, za 386 fl srebrnine, 1236 fl terjatev, za 386 fl živine in za 290 fl živil, med temi okrog 300 mernikov raznega žita, 700 funtov maščob in 300 bokalov vina. Sobna oprema, obleka in perilo je bilo ocenjeno na 620 fl. Med opravo je bilo 40 slik, večina nabožne vsebine, in le tri knjige: Življenje svetnikov in dva mala molitvenika. V popisu je tudi Mureggerjeva plemiška diploma. Skupno je bila Kalinova imovina ocenjena na 8277 fl.²⁵

Deset let po smrti Janeza Krst. Kalina je izumrla tudi rodbina njegovega polbrata Friderika v moškem kolenu. Obe hiši dednega točajstva sta nato prišli v druge roke. Hišo ob Ljubljani so dobili Garzarolijevi. Na Kunsta in Kalina spominja še danes oltar sv. Hieronima v vrhniški župnijski cerkvi. Ko je bila cerkev sv. Pavla leta 1631 na novo sezidana, so bili obnovljeni tudi štirje stranski oltarji. Od teh sta mitničarja Kunst in Kalin darovala oltar sv. Hieronima in pred njim napravila svojo grobnico. Po tedanji navadi je imel vsak oltar svojega oskrbnika. Tako so oltar sv. Hieronima oskrbovali že Mureggerjevi, za njimi pa ga je oskrboval Kunst.²⁶ Da sta Kunst in Kalin darovala za oltar, pričata grba na oltarju. Na lizeni pod levim stebrom oltarja je Kalinov, na lizeni pod desnim stebrom pa Kunstov grb. Prvi je enak grbu, ki je na pečatu poleg Kalinovega podpisa na prošnji za posvetitev cerkve sv. Trojice, ki so jo vrhniški veljaki poslali 31. maja 1693 škofijskemu ordinariatu v Ljubljani.²⁷ Grb je deljen: zgoraj je lev, spodaj pa na vsaki strani poševnega pasu po ena šesterokraka zvezda. Drugi,

Kunstov grb, je znan iz Valvasorja. Spodnje polje ima navzgor obrnjeno ost. V tem polju je kronan lev, ki drži v desni šapi turško sabljo v spomin, da se je Kustov prednik udeležil bitke pri Sisku leta 1593. Na desni in levi strani osti je šestokraka zvezda.²⁸

Kalinovo plemstvo je dvomljivo. V nobeni uradni listini se ne navaja in tudi sam se ne podpisuje kot plemič. Verjetno je uporabljal grb kakega plemiča svojega rodu, kar takrat ni bilo nič nenavadnega.

Po Kalinovi smrti se je vdova vnovič poročila z Ludvikom Dietrichom, ki je izplačal dediče in prevzel vso posest ter za nekaj let tudi najem mitnice. Bil je zadnji mitničar te družine. Na posestvu mu je sledil sin Ludvik ml., ki pa je vse premoženje zapravil. Ob njegovi smrti je bilo zemljišče sicer še vedno v istem obsegu, kakor ga je zapustil Kalin, na njem pa je bilo vknjiženih 30 dolgov v skupnem znesku 29.475 fl. Od teh je bilo vknjiženih 24.000 fl, medtem ko je gospodaril Ludvik ml. Takoj po njegovi smrti leta 1818 je prišlo vse njegovo imetje pod zaporo. Najprej so dali zemljišča s hišo vred v najem. Vdova Ludvika ml. je sedaj morala plačevati najemnino za dvosobno stanovanje v nekdanji lastni hiši; v prvem nadstropju pa je imel tri sobe v najemu krojač Jakob Cankar, stari oče pisatelja I. Cankarja.²⁹

Posest so počasi razprodajali. Hišo na sedanjem Cankarjevem trgu št. 8 je kupil Jurij Kotnik, ki jo je prezidal in je bila pozneje občinska hiša ter je služila raznim uradom. Mlin ob Klisu je kupil Franc Kožuh in je pozneje večkrat menjal svoje lastnike. Hišno ime "Kožuhov mlin" pa je ostalo. Posestvo v Podlipi je prišlo v kmečke roke. Njive in travnike na Vrhniki v obsegu 56 oralov pa so razprodali na drobno.

Za vso posest se je izkupilo 15.331 fl, kar še od daleč ni pokrilo vseh dolgov. Likvidacija je bila končana šele leta 1839.³⁰

Tako je končalo premoženje, ki ga je zbirala mitničarska družina 200 let.

OPOMBE

1. Mrliška knjiga št. 1 vrhniške župnije.
  2. Arhiv Slovenije (AS), Gub. akti fasc. 54/1804-9383.
  3. AS, KR XXXV Postwesen.
  4. MHK 1865, str. 17.
  5. AS, Vic. arh. 85 T št. 6.
  6. Ib., št. 1, 3 in 4.
  7. AS, 4. imenjska knjiga fol. 45 in 370. 8. Škof. arh., Posestne listine podložnikov. 9. Bistriški urbar iz leta 1659 v AS.
  10. AS, 5. imenjska knjiga fol. 133 in 392.
  11. Ib. in Vic. arh. 83 I/1.
  12. VI. Milkowicz, Die Klöster in Krain. Die Priorenreihe.
  13. Mat. knjige vrhniške fare.
  14. AS, Vic. arh. 85I/4.
  15. AS, 5. imenjska knjiga fol. 7 in 133. Bistriški glavni urbar 1729 III. del.
  16. AS, 6. imenjska knjiga fol. 17.
  17. AS, 5. imenjska knjiga fol. 20 in 24; 6. imenjska knjiga fol. 39; Valvasor, Ehre III/XI Dragombel.
  18. AS, Vic. arh. 85 I/5.
  19. Ib., 85 II/2.
  20. Ib., 85 T/5.
  21. Ib., 85 II/2.
  22. AS, Stan. arh. 50, snopič 11.
  23. Ib., 13/2.
  24. Ib., 50, 9 in NUK, Erbhuldigungsaktus, Ljubljana 1739.
  25. AS, Vic. arh. 85 I/13 in 14.
  26. Vrhniška far. kronika, Vizitacija škofa Rabatte leta 1665.
  27. Škof. arh. fasc. Vrhnika I.
  28. Valvasor, Ehre IX/119, DAS, plemiška diploma Janeza Tomaža Kunsta št. 49.
  29. AS, Stara zemljiška knjiga, Sod. Vrhnika. Gosp. Bistra št. 13, str. 200.
  30. AS, Sod. Vrhnika. Gosp. Logatec, št. 33, str. 36.
- (KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, X/1, 1962, str. 50-54.)

O Petkovškovi sliki "Beneška kuhinja"

Rafael Ogrin

Ko so 27. januarja 1890 sodnijsko popisali Petkovškove slike, sta bili med njimi dve "Beneški kuhinji", in sicer prva, velika 200 x 150 cm, v lepem zlatem okviru, in

druga, "nedokončana", nekoliko manjše velikosti.

Dne 4. junija 1890 se je Petkovšek prvič vrnil s Studenca. To poletje je prodal Gabrijelu Jelovšku manjšo "Kuhinjo". Ker je bila slika nedogotovljena, jo je dal Jelovšek slikarju Kopaču, da jo je izdelal, in jo je pozneje daroval svojemu zetu Polaku. Prvo "Beneško kuhinjo" pa je Petkovšek 14. novembra istega leta poslal na Dunaj, in sicer ne v Künstlerhaus, kakor se je doslej vedno trdilo, marveč v avstrijski Kunstverein, kot je razvidno iz tovrnega lista, s katerim je bila slika vrnjena. Tovorni list je ohranjen v Petkovškovih sodnih spisih.

Kunstverein je imel svoje razstavne prostore v Tuchlaubenu. Bilo je to društvo prijateljev umetnosti, ki je skrbelo za razstavo in prodajo umetnin. Člani so dobivali proti nekemu letnemu prispevku delnice, ki so veljale kot srečke za letno žrebanje umetnin, ki so se nakupile iz članskih prispevkov.¹

Kunstverein Petkovškove slike ni kupil, marveč jo je 26. avgusta 1891 vrnil po železnici na Petkovškov naslov v Borovnico. Tja jo je šel Petkovšek takoj iskat, ko se je 10. oktobra tistega leta drugič vrnil s Studenca. Sliko je nato še isti mesec peljal razstavljat v Ljubljano in jo v začetku januarja 1892 vzel s seboj v München. Od tam je bila slika vrnjena 11. maja istega leta v Verd, kjer jo je 19. maja cenil Simon Ogrin na 50 gld. Dne 4. junija pa je poročal Petkovškov varuh sodniji, da je to sliko prodal pod roko poštarju Obrezi za 40 gld. V cenilnem zapisniku so nato Ogrinovo cenitev popravili od 50 na 40 gld in popravili tudi prenos in končno vsoto v številkah in besedah. Ob smrti poštarja Obreze je podedoval premoženje njegov nečak Ernest Hribar, ki je vse razprodal in se preselil na Jesenice na Dolenjskem.

Njegovim potomcem ni znano, kam je prešla slika "Beneška kuhinja".

Med slikami, ki jih je Simon Ogrin cenil 19. maja 1892, je bila še skica "Beneške kuhinje", ki je prišla pozneje v last Jurci na Vrhniki. Dne 8. januarja 1892 je Petkovškova mati poročala sodišču, da njen sin pridno slika in da je izgotovil že dve sliki, tretjo pa ima v delu. Ena izmed teh treh je morala biti zgornja skica.

Tako je znana slika "Beneška kuhinja" v treh izvodih:

I. velikost 200 x 150 cm. Slika je bila razstavljena na Dunaju in v Ljubljani: kupil jo je poštar Obreza ter je bržkone izgubljena.

II. velikost 120 x 134,5 cm. Slika je last J. Polaka. Ob popisu 27. januarja 1890 je bila označena kot nedogotovljena in jo je izdelal do kraja slikar Kopač.

III. velikost 79 x 77 cm. Študija je bila v lasti Jurce na Vrhniki.

Ko sem pisal članek o Petkovšku, ki je bil objavljen v 2. številki II. letnika Kronike leta 1954, so bili originalni Petkovškovi sodnijski spisi v NUK založeni in sem zato uporabljal Veselov izpisek iz njih. Iz teh pa se usoda posameznih Petkovškovih slik ni dala ugotoviti. Zato sem posnel po članku M. Marolta v Močilniku³, da je "Beneška kuhinja", ki jo je hotel Petkovšek poslati v dunajski Künstlerhaus na razstavo, istovetna s tisto, ki je danes v lasti J. Polaka".

Šele po izidu članka v Kroniki, ko je bilo mogoče pregledati originalne sodne spise, sem ugotovil, da je bila moja označba "Beneške kuhinje" I. in II. prav obratna, in da je od mene označena "Beneška kuhinja II" v resnici "Beneška kuhinja I", to je tista, ki je bila razstavljena na Dunaju ter v Ljubljani in pod roko prodana poštarju Obrezi, in da je od mene označena "Beneška kuhinja I" v resnici "Beneška kuhinja II", to je tista, ki jo je Petkovšek sam prodal Jelovšku in ki ni bila nikjer razstavljena.

OPOMBE

1. Brockhaus, Konversations Lexikon 1898, 10. Bd., "Kunstvereine".
2. Sodni spisi o varuštvu in zapuščini J. Petkovška v rokopisnem oddelku NUK.
3. Močilnik, list dijaškega krožka "Vrhnika", I. leto, 2. številka, 1940, str. 40.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, XI/2, 1963, str. 114.)

Dajatve bistriških podložnikov

Rafael Ogrin

Sredi poti med Vrhniko in Borovnico, ob izviru Bistre, leži nekdanji kartuzijski samostan, po letu 1782 državna last, nato graščina, danes pa gozdarski, lesni in lovski oddelek Tehniškega muzeja Slovenije.

Nekdanje obsežno samostansko gospostvo se je razprostiralo na desnem bregu Male in Velike Ljubljanice od izvira v Močilniku pri Vrhniku do Podpeči, od tod dalje proti jugu prek Preserja in Rakitne do Slivnice (1114 m), dalje mimo Cerknice na Škrilje (734 m) in proti severu prek Ljubljanskega vrha (813 m) spet do izvira Male Ljubljanice. Ta zaokrožena posest je merila tri kvadratne milje ali nad 22,5 kvadratnih kilometrov.¹ Ločeno od te posesti je imel samostan še kmetije v Podlipi, ob Tunjici in v Mali Ligojni, več kmetij onkraj Save na Gorenjskem, nadalje vinograde na Vipavskem, oljčne in vinske nasade pri Pasji vasi (Dekanih) ter solarne pri Kopru, pozneje pri Trstu, dokler jih ni moral samostan leta 1732 odstopiti cesarju.

Skupno je imel samostan okoli 600 večjih in manjših kmetij, domcev in bajtarjev. Vse gospostvo je bilo razdeljeno na 16 županstev, in sicer na županstvo Verd z vasjo Mirke, županstvo Zavrh z vasmi Dražica, Laze, Lašče, Pristava, Dol, Goričica, Pokojišče in Padež; županstvo Borovnico z vasmi Pekel, Ohotnica in Prevalje; županstvo Zabočevo z vasema Brezovica in Niževce. Nadalje županstvo Rakitna na Rakitniški planoti, županstvo Begunje in Bezuljak v Menišiji, prva z vasmi Selšček, Topol in Brezje, druga z vasema Dobec in Kožljek. Pri Cerknici je ležalo županstvo Loško, nekdanji plemiški dvorec. Dalje je samostan dokupil leta 1725 nekdanji deželnoknežji županstvu Kamnik z vasmi Prevalje, Goričica in Pekel ter županstvo Preserje z vasmi Spodnja in Zgornja Brezovica in Podpeč. Ločeno je bilo županstvo Podlipa in štiri županstva onkraj Save na gorenjskem: Rašica, Topol pri Mengšu, Šenčur pri Kranju in Moravče. Slednjič je imel samostan še županstvo v Planini pri Vipavi.

Samostansko gospodarstvo je bilo skrajno avtarkično: vse, kar je samostan potreboval, razen blaga za oblačila, je imel ali prideloval sam. V lastnem gospodarstvu je imel tri pristave, svoj ribji lov v Mali in Veliki Ljubljanici, Lubiji, Bistri, Borovniščici, Zali

in Cerkniškem jezeru. Vino je dobival z Vipavskega, olje iz Pasje vasi (Dekanov) ter sol iz Kopra ali Trsta. Poleg tega je dobival samostan od svojih podložnikov še dajatve v denarju, naravi in delovno moč ali tlako.

Tlaka je bila dvojna, odrejena ali neodrejena. Pri prvi je bilo delo, ki so ga morali podložniki opraviti, določeno; pri drugi pa je bilo določeno le število dni, ki so jih morali podložniki opraviti na teden ali leto. Podložniki samostana Bistra so imeli odrejeno tlako.

V prvi vrsti je bila naloga podložnikov, da so obdelovali tri samostanske pristave. Prva je bila pri samostanu. Obsegala je njive za 110 mernikov posetve, velik vrt in travnik, kjer se je nakosilo 100 voz sena. Druga pristava je bila na Padežu, kjer je bil travnik za 20 voz sena. Tretja je bila pri plemiškem dvorcu Loško, kjer sta bila dva velika vrta, njiva za 120 mernikov posetve in trije travniki za 58 voz sena.

Podložniki županstev Verd, Borovnica, Zavrh in Zabočevo so morali obdelovati vrt in njive pri samostanu, sejati in pleti, žeti žito in ga spravljati v kozolec. Žito so morali nato omlatiti in prerešetati. Prav tako so morali žeti in mleti proso. Nadalje so morali kositi, sušiti in spravljati seno tako pri samostanu kakor tudi na Padežu. Sekati so morali stavbeni les in drva za samostan in opekarno, dovažati drva in kamenje za apnenico ter led za ledenico. Popravljati so morali poslopja in ceste. Za lov so dostavljali lovce in gonjače. Izmenoma so eno leto verdski, drugo leto pa borovniški podružniki prevažali samostance v Ljubljano, kjer je imel samostan svoj dvor.

Največji del tlake so morali opraviti podložniki zgoraj naštetih županstev. Druga županstva so imela lažjo tlako.

Podlipski podložniki so morali vsako četrtoletje izkudati samostanske hleve, mlatiti žito, pripravljati drva in jih spravljati v samostan. Županstvo Loško je imelo premalo podložnikov za obdelovanje pristave. Zato so morali pomagati podložniki

županstev Begunje in Bezuljak. Ti pa so se branili delati na Loškem, ker je samostan kupil to posest šele leta 1662 in je bila ta tlaka preko tiste, ki so jo morali podložniki opravljati pred tem nakupom. Prihajali so na tlako okrog poldneva in odhajali, preden je sonce zašlo. Medtem so pa delo le hlinili. Samostan je imel veliko škodo, ker so ob žetvi našli več plevela kot žita. Samostan je zato s podložniki teh dveh županstev sklenil posebno pogodbo, v kateri se je obvezoval, da jim bo dajal za večjo tlako na leto 10,5 mernika pšenice in 20 mernikov ovs. Delati pa so morali brez hrane. Poleg tega so vozili s Cerkniškega jezera steljo, za kar so dobivali za vsako vožnjo po 6 krajcarjev.

Štiri županstva onkraj Save na Gorenjskem kakor tudi županstvi Kamnik in Preserje so odplačevali tlako z denarjem, prva zaradi oddaljenosti, zadnji dve pa je samostan tako prevzel ob nakupu. Županstvo Rakitna je bilo sploh oproščeno vsake tlake, tako delovne kot tudi v denarju. Na vprašanje rektifikacijske komisije, zakaj je to županstvo brez tlake, je prelat odgovoril, da je tako že "ab antiquo" - od nekdaj.

Kot tlako so štel tudi tovarne vožnje, s katerimi je bil samostan v zvezi s svojimi posestvi na Vipavskem in v Istri. Samostan je razlikoval dvojne tovarne vožnje: velike in male. Na veliki tovarni vožnji so morali podlipški podložniki prepeljavati vino z Vipavskega. Vsaka cela kmetija je morala opraviti eno tako vožnjo, to je, prepeljati tovor vina (dva mala sodčka, ki sta držala okrog 100 bokalov vina), kar je šibek vol prav lahko spravljal z Vipavskega v Bistrom. Podložniki iz Menišije (Begunj in Bezuljaka) so morali prenašati vino in olje iz Pasje vasi (Dekanov) in sol iz Kopra ali Trsta. Podložniki iz županstev Verd, Borovnica, Zavrh in Zabočevo so namesto vožnje plačevali od cele kmetije po 3 fl 58 kr, od manjše kmetije pa sorazmerno manj. Ta denar so lahko tudi sami odslužili, če so sami dostavljali vino z Vipavskega.

Malih tovornih voženj so se morali udeleževati podložniki vseh zgoraj omenjenih županstev. Z njimi so se prevažala živila in druge potreščine na Vipavsko in v Istro. Poleg tega so tovarniki morali pomagati ob trgatvi in s konji prenašati nabrano grozdje v kleti.

Podložniki iz Menišije so oskrbovali v prvi vrsti Pasjo vas, Koper ali Trst, podložniki iz Podlpe kakor tudi iz županstev Verd, Borovnica, Zavrh in Zabočevo pa druge kraje kot Planino, Gabrje, Erzelj in Št. Vid, kjer je imel samostan svoje vinograde in kleti.

Vsaka cela kmetija je morala plačevati za malo tovarno vožnjo po 1 fl 8 kr, manjša sorazmerno manj. V prvi vrsti so uporabljali za te vožnje podložnike, ki so imeli zaostanke v dajatvah, da so tako lažje plačevali svoje dolgove.

Kolikor ni bilo mogoče z veliko tovarno vožnjo spraviti vsega vina z Vipavskega, je bil za to predviden še poseben prenos, katerega je samostan posebej plačal. Skupno število vseh takih voženj je bilo okrog 250. Ko je bilo vse vino dostavljeno, so vsako leto napravili obračun. Za vsak kraj na Vipavskem in v Istri, kamor so hodili samostanski tovarniki, je bil določen zaslužek, ki se je gibal po oddaljenosti krajev med 1 fl in 2 fl. Mitnino so morali tovarniki sami plačevati.

Tlaka je bila s hrano in brez nje. Navječkrat so dobivali tlačani samo kruh. Če so na tlaki prenočevali zunaj doma, so dobivali poleg kruha še moko in slanino, da so si kuhali sami, ali pa so dobivali že kuhano hrano. Dovoz kuriva, kamna in peska je bil brez hrane. Po opravljeni tovarni vožnji je dobil vsak tovarnik maseljc vina, kos kruha in na štiri osebe pol bokala kaše. Po izjavi ob rektifikaciji je porabil samostan za prehrano tlačanov 200 mernikov žita.

Koliko dni so morali podložniki tlačaniti, je težko zanesljivo ugotoviti. V prvotnem seznamu podložnikov, kjer so bile vpisane vse njihove dajatve, je bilo vpisano za vsakega posebej tudi število tlačanskih dni. Polzemljaki županstva Verd, Borovnica,

Zavrh in Zabočevo so imeli po 12 vprežnih in 58 tlačnih delovnih dni na leto, to je manj kot poldrugi dan na teden, medtem ko so podložniki nekaterih drugih gospostev imeli štiri do pet dni tlake na teden. Vsi drugi podložniki so bili manj obremenjeni. Polzemljaki v Begunjah in Bezuljaku so morali delati na leto štiri dni z vprego in štirinajst dni ročno. Podlipčani so imeli le 30 ročnih delovnih dni. Četrtezemljaki so tlačanili polovico manj kot polzemljaki. Podružniki so delali po 50 dni, bajtarji po 40 ali 30 dni na leto ali pa tudi manj.

Proti tej prijavi je prelat pozneje ugovarjal in trdil, da se je to pomotoma prijavilo. Zahteval je, naj se vpiše za vse podložnike enako, to je, da so dolžni tlačaniti toliko dni, kot je to običajno na Kranjskem. Trdil je, da prihajajo podložniki zelo pozno na delo, da pošiljajo na tlako nedoraslo mladino in najslabšo živino, tako da se večkrat komaj v treh dneh opravi, kar bi se lahko naredilo v enem dnevu. Če se zahteva zato kak dan več tlake, kot je predpisano v podložniških knjžicah, nadaljuje prelat, se podložniki takoj pritožijo na okrožni urad. Rektifikacijska komisija je prelato ugodila.

Po prelatovem pojasnilu k prijavi za rektifikacijo naj bi potreboval samostan le okrog 275 vprežnih dni in 1020 dni ročne tlake na leto. Po "Informaciji o tlaki", ki jo je izdelal samostan za vsako županstvo posebej in kjer je popisana vsa tlaka, naštetu število podložnikov, ki jo mora opraviti, koliko dni je za to potrebno in kjer je določeno, koliko hrane dobijo podložniki pri delu, je prelatoва prijava prenizka in je bilo število tlačanskih dni skoraj enako številu, ki je bilo vpisano v prvotnem podložniškem seznamu. Po tem številu je bil samostan ob rektifikaciji tudi obremenjen med prejemi.

Za tlako so bili podložniki nekoliko odškodovani s sekanjem lesa v samostanskih gozdovih in z njegovo prodajo v Ljubljano. Samostan je imel ogromne gozdove, od katerih je bilo nekaj prihranjenih za samostanske potrebe, v nekaterih

pa je bilo dovoljeno sekati tudi še podložnikom županstev Verd, Borovnica, Zavrha, Zabočevo, Preserje, Kamnik in Rakitna. Za pravico sekanja so plačevali majhno pristojbino. Za rezanje lesa so imeli srenjske žage, tako na primer so stale ob izviru Ljubljance kar štiri take žage. Les in drva so prodajali v Ljubljano. Ta je potrebovala veliko lesa in bistriški podložniki so vedno bolj izrabljali dovoljenje za sekanje. Samostan je hotel vzeti to trgovino v svoje roke. Temu se je uprl ljubljanski magistrat in s pritožbo na Dunaj dosegel, da je moral samostan pustiti podložnikom prosto prodajo. Seveda so nato samostanski podložniki še bolj izkoriščali svoj privilegij. V rektifikacijski prijavi se pritožuje prelat, da bo po krivdi "oderuškega" ljubljanskega magistrata v treh letih ves bukov les izsekan, "neumni" kmet pa ne uvidi, da je to v njegovo največjo škodo. Če bo gozd izsekan, tudi kmet ne bo mogel plačevati svojih dajatev, kaj šele, če se davki povečajo. Pravica podložnikov, da so lahko sekali les v samostanskih gozdovih in ga smeli prodajati, je podložnikom namreč zelo olajšala plačevanje davkov in drugih denarnih obveznosti.

Dajatve podložnikov v naravi so obsegale večinoma krušna žita kot pšenico, rž, ječmen in ajdo. Skupno je dobival samostan od podložnikov okrog 1000 mernikov krušnega žita (pšenice, rži, ječmena), okrog 500 mernikov ajde, kakšnih 1150 mernikov ovsa in 380 mernikov prosa. Poleg žitaric so dajali podložniki tudi nekaj nad 3700 jajc, 80 kokoši in 40 funtov prediva. V denarju so plačevali kot najemnine 1535 fl na leto. Nasprotno so donosilci najemniškega žita prejeli od samostana 60 hlebov kruha in mernik kaše za kuhanje. Pri oddaji prosa v vrečah so dobivali za vsak mernik osminko bokala vina, nabiralci desetine pa letno 12 fl. Župani so bili tlake prosti. Za izterjevanje dajatev in za druge dolžnosti pa so dobivali, kadar so prišli v samostan po opravkih, hrano in nekaj denarja v skupni vrednosti 150 fl. Na velikonočni ponedeljek so morali

župani prinesiti samostancem pogače in pirhe. Osem županov z Verda, Borovnice, Zavrha, Zabočevega, Begunj, Bezuljaka, Rakitne in Podlipe je moralo dati prelato vsak po 12 parov, upravniku po 8 parov, sodniku po 2 para pirhov. Prvi štirje župani so morali preko tega dati prelato še eno krono (1 fl 52,5 kr) in tri pogače, upravniku po dve pogači, sodniku eno pogačo. Drugi bratje so dobivali par pirhov in pogačo. Zadnji štirje župani so dajali vsem bratom po dva para pirhov brez pogač. Samostan jim je dajal ob tej priliki kosilo in malico, vino so pa morali sami plačevati.

Še neko dajatev so imeli bistriški podložniki. Ta je bila v zvezi z deželskim sodnikom, ki je imel svoj sedež v Bistri. Ob cerkvenih proščenjih je pobiral sodnik sodni denar, in sicer v Borovnici in Zabočevem od vsake cele kmetije po 12 soldov (7 kr), v Begunjah, Bezuljaku in Verdu od vsakega ognjišča po 1 repar (4 kr), na Padežu in Pakem vsako leto po 6 reparjev.

Dajatve, ki jih je moral dajati bistriški podložnik, so pregledno vidne iz listine, ki je ohranjena v privatni zbirki. Listina je sicer iz leta 1800, ko je bilo samostansko posestvo že v državni upravi, vendar se tedaj dajatve niso bistveno spreminjale. To leto je bila popisana zapuščina triosminske kmetije v Verdu h.št. 13, kamor se je priženil leta 1768 Gregor Stern, praded slikarja Matevža Sternena. Posest je nato podedoval slikarjev stari oče Tomaž.

Kmetija je obsegala 13 njiv, 11 travnikov, 5 delov gozda in pravico do letno šestdnevne uporabe srenjske žage. Donos posestva na leto je bil ocenjen na 94 fl 14 kr. Letne dajatve so bile:

1. Deželnemu knezu

	fl	kr	d	fl	kr	d
Kontribucija.	2	9	3/4			
Davek..	2	18	1/4			
Mesni krajcar			12			
Prispevek za vojaške namestitve	6			4	46	

2. Gospodstvu

a) v denarju

Najemnina	59		
Pravica sv. Jurija	31	1/4	
Pravica sv. Martina	32	2/4	
Pustna pravica	20	3/4	
Denar za nejml. oves 1	3	23	2/4

b) v naravi

21 bokalov najem. pšenice			
po 6 1/3 kr	2	16	2/4
3 1/4 bokala kaše po 9 1/4 kr			
	30		
25 1/2 bokala prosa v vrečah			
po 4 5/8 kr	1	57	2/4
7 1/2 povesma prediva po 1/2 kr			
	3	3/4	
2 kobala ² 8 bokalov tlačanskega			
ječmena po 2 fl 22 kr 5 19 2/4			
10 bokalov kupnopravnega			
ječmena po 4 1/2 kr	45		
7 1/2 jajc po 1/4 kr	1	7/8	
3 3/4 pesti prediva po 1 7/8	10	66	
1/1 kr			

3. Kaplanu na Vrhniki

6 bok. pšenice po 6 1/2 kr	33		
6 bok.- prosa po 4 5/8 kr	27	3/4	
9 soldov ali	5		
2 povesma prediva po 1/2 kr	1	12	3/4

4. Zorničarju

6 bok pšen. po 6 1/2 kr	39	39	

5. Učitelju na Vrhniki

3 bok. pšen. po 6 1/2 kr	19	1/2	
6 bok. prosa po 4 5/8 kr	27	3/4	
9 soldov ali	5	52	1/4

6. Cerkovniku v Verdu

3 bok. pšen. po 6 1/2 kr	19	1/2	
6 bok. ajde po 4 1/4 kr	25	2/4	
9 soldov ali	5	50	

vsota letnih dajatev 22 39 2/4 22 39 2/4
ali 24 odst. letnega donosa.

Če se od letnega donosa	94	14	
odštejejo dajatve,	22	39	2/4
ostane čisti donos	71	34	2/4

Skupno je moral podložnik oddajati četrtno donosa, tri četrtine so mu pa ostale za lastno uporabo. Vrhnikičani so bili mnenja, da se Virjanom ni nikoli slabo godilo.

OPOMBE

Viri: Glavni urbar samostana Bistra v 2 delih iz leta 1729; Rektifikacijski dom. akti št. 2, postojnsko okrožje (oboje v Arhivu RS v Ljubljani).

¹ Hitzinger, Das Karthauserstift Freudental; Klun, Archiv für Land. gesch. 2. u. 3. Heft, 1854.

² Kobal = 2 mernika = 32 bokalov = 34 litrov.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, XII/3, 1964, str. 165-168.)

Nekdanji

Vrhničani

Rafael Ogrin

Leta 1753 je cesarica Marija Terezija s posebnim patentom odredila, naj se popiše vse prebivalstvo po spolu, starosti in stanu. Popis so opravili župniki po svojih župnijah. Po tem popisu je imela Vrhnika tedaj 226 družin s 1401 prebivalcem. Od teh je bilo 711 moških in 690 žensk. Po starosti je bilo 688 (49 %) starih do 20 let, 530 (38 %) do 40 let, 92 (6,5 %) prebivalcev je bilo v starosti med 40 in 50 leti, 91 (6,5 %) pa več kot 50 let.¹ Skoraj polovica prebivalstva je sestavljala mladina,

in sicer je bilo 544 starih do 15 let in 144 od 16 do 20 let. Tako na Vrhniki sami kot tudi v vsej vrhniški župniji je živelo tedaj več moških kot žensk.

Ko so nato leta 1756 popisali vsa posestva zaradi poprave davčne osnove, je bilo med vrhniškimi posestniki le kakih 38 pravih kmetov, 178 pa je bilo poddružnikov in bajtarjev. Po zaposlitvi je bilo med posestniki poleg trškega sodnika, mitničarja in poštarja še pet gostilničarjev, pet krojačev, šest čevljarjev, pet mlinarjev, dva krznarja, dva ključavničarja, dva tesarja, dva tkalca in po en branjevec, starinar, kuhar, mesar, sodar, krovec, barvar, kovač in sodni sluga. Nadalje je bilo na Vrhniki še 39 čolnarjev.²

Med najstarejšimi kmečkimi rodovi so bili Jelovski. Ena veja je imela hišo ob vaškem potoku in je bila podložna logaškemu gošpostvu. Druga je imela svojo hišo "na grabnu" in so zato rekli hiši "pri Grabenčanu". Ti so bili podložni bokalški graščini. Prvi so bili logaški, drugi pa bokalški župani.

Zadnji moški potomec prvega rodu, ki je umrl leta 1927, Gabrijel Jelovšek, dolgoletni vrhniški župan, je sestavil rodovnik, ki se začinja z letom 1428. Za prve štiri rodove, omenjene v rodovniku, nisem našel listin. Od leta 1584 dalje pa se rod lahko zasleduje po ohranjenih listinah in matičnih knjigah vrhniške župnije. Med leti 1637 in 1791 so gospodarili po vrsti kar trije Jelovski z imenom Jurij. Ti so dvignili rod med najpremožnejše in najuglednejše vrhniške kmete. Okoli leta 1700 so si sezidali ob potoku mogočno hišo, o kateri pravi Cankar, da je "zakleti graščini podobna". Po jožefinskem katastru je imel tretji Jurij 22 oralov orne zemlje in 44 oralov travnikov in pašnikov. Letno je pridelal 484 mernikov raznega žita in nakosil 686 starih centov sena.³ Leta 1807 so Jelovski prodali svojo hišo ob potoku in si sezidali novo hišo ob Tržaški cesti

pod hišno št. 183. Iz rodu je izšlo več duhovnikov, zdravnikov in pa zgodovinar Anton Jelovšek. Dva člana družine sta dobila plemstvo s pridevkom "Fichtenau".

Druga veja Jelovškovega rodu, Grabenčani, pa so ostali vedno na položaju srednjih kmetov in so izumrli leta 1856.

Poddružniki so imeli poleg majhnega vrtička navadno še nekaj lazov. Ker so bile skoraj vse njive in pašniki v rokah veljakov in kmetov, so mali ljudje že ob koncu XVI. stoletja na lastno pest iztrebili Košaco in zemljo ob Beli in si napravili laze. Deželski sodnik je dobil leta 1588 nalog, naj te laze popiše in oceni, nato so se vpisali v urbar.⁴

Na svojih lazih so poddružniki sejali nekaj soržice, ječmena in stročnic, na strnišču pa ajdo. Ker pa to malo kmetovanje ni zadoščalo za življenje, so si morali poddružniki poiskati še kak postranski zaslužek. Delali so v tovarnem pristanišču, bili so obrtniki ali čolnarji, ali pa so redili živino in pripregali vozarjem na državni cesti proti Logatcu.

Pašnja je bila na določenih gospostvenih pašnikih za vse podložnike prosta. Drva in drug les so logaški podložniki dobivali brezplačno, vsi drugi podložniki pa so morali drva plačevati. Tako so na primer podložniki graščine Bokalce plačevali za voz drva (4 stare cente) po 1,5 kr.⁵

Podložniki so si sami napravljali drva in les. Pri tem so neusmiljeno gospodarili v gozdovih. Sekali so ob nepravem času, ko je bilo drevje sočno in sicer tam, kjer jim je bilo najbolj priročno. Nekateri gozdovi so bili zato izsekani, drugi pa pravi pragozdovi. Oglarji so žgali oglje na enem mestu, dokler ni bilo vse izsekano. Da so nabrali steljo, so obsekavali smreke do vrha, da so pridobili smolo, pa so smreke lupili.⁶

Zaradi velike umrljivosti zlasti med mladino bi morale število prebivalcev stalno padati. Tako je na primer leta 1802

umrlo v vrhniški župniji 145 ljudi med njimi 111 otrok. Od teh je 77 otrok umrlo za črnimi kozami. Stalni dotok novih prebivalcev iz okoliških vasi in iz tujine pa je število prebivalcev še večalo. Tako je imela Vrhnika leta 1821, torej kmalu po francoskih vojnah, 1910 prebivalcev.⁷

Posebno med obrtniki je bilo mnogo tujcev, ki so kot popotni pomočniki prišli na Vrhniko in se tu oženili. Tako se je na primer priselil sedlar Anton Torezan iz Št. Mihaela pri Boznu, na kar še danes spominja hišno ime "pri Tirolcu". Leta 1770 se je poročil na Vrhniki kovaški pomočnik Anton Langenwalter z Bavarskega. Njegovi potomci še danes živijo na Vrhniki.

Okrog leta 1768 se pojavi na Vrhniki čevljar Anton Kette, prapraded pesnika Dragotina Ketteja. Tu se je poročil z Uršulo Shimon in je bil že leta 1770 lastnik hiše št. 136 (danes št. 5) na Stari cesti. Pri hiši se je reklo "pri Šuštarčku". Njegov sin Jakob je opustil čevljarstvo in je bil zastopnik nekega prevoznika iz Logatca ter gostilničar. Leta 1822 je podrl svojo staro bajto in si sezidal enonadstropno hišo. Njegov vnuk Filip je bil učitelj in oče pesnika Dragotina.

Domci so kaj hitro prehajali iz rok v roke. V nekaterih primerih zato, ker ni bilo moških potomcev, v drugih pa zato, ker so se vdove vnovič poročale.

Zanimiv je košček zgodovine hiše št. 23 (danes št. 21) na Stari cesti. V svojem testamentu z dne 5. julija 1760 je mesar Pavel Mavsar zapustil svoji starejši hčeri Neži, poročeni z Janezom Eisenhartom domec "Hudičevše" imenovan. Po Eisenhartovi smrti se je vdova leta 1764 poročila z Janezom Luttrom iz Ptuja. Po njeni smrti se je Lutter poročil s Heleno Urbančič. Ko je leta 1789 umrl, se je vdova še dvakrat poročila, prvič leta 1790 z Urbanom Špornom, drugič pa leta 1794 z

Jožefom Pavlinom. Tako je ta domec v 34 letih petkrat menjal svojega gospodarja.

Popisi imovin, ki so jih imenovani posestniki zapustili ob svoji smrti, nam nudijo nekaj vpogleda v tedanje življenje vrhniških poddružnikov. Popisi naštevajo njih listine (ženitne in kupne pogodbe), nepremičnine, dragocenosti, gotovino in dolgove. Priporočajo nam, kakšno obleko so nosili, kakšno sobno in kuhinjsko opremo so imeli, kaj je bilo v njihovih shrambah in kletih ter koliko živine so imeli v hlevu.

Pavel Mavsar je bil petičen mož. Svojima dvema hčerama je zapustil tri domce ob Stari cesti. V gotovini je zapustil 914 fl deželne veljave, med temi je bilo 70 zlatnikov. Na dolžna pisma je imel izposojenih 1529 fl in 99 dukatov ali 399 fl, brez dolžnih pisem pa 2786 fl. Za šest dolžnikov sploh ni vedel izposojenega zneska in je naročil, naj ga dolžniki sami sporočijo po svoji vesti. Za varstvo so mu nekateri dolžniki zastavljali dragocenosti, kot na primer ženske srebrne pasove, zlate prstane in uhane.

Njegov zet Janez Lutter je zapustil pravcato numizmatično zbirko denarja iz vse Evrope. Tu so bili francoski, nemški, holandski, švedski, benečanski, španski cekini, tolarji in drugi kovanci. Tudi ta je izposojal denar. Med opremo je imel cinasto in bakreno posodo ter majolke.

Njegova prva žena Neža je zapustila veliko obleke, zlato avbo, srebrn pas s 23 členi, zeleno in vijoličasto krilo iz raša s svilenim životcem. Vsako krilo je bilo ocenjeno kar na 26 fl. Nadalje je bilo v njeni zapuščini deset naglavnih rut, od teh nekatere iz finega platna in s čipkami.

Naslednik Luttrov Urban Šporn je izposojal denar na zemljišča. Ocenil je letni dohodek zastavljenega zemljišča in določil, koliko sme posoditi, da bo dolg odplačan v določenem času. Skupno je imel izposojenih 1060 fl. V kleti je imel 250 bokalov vipavskega vina, ki ga je vozil iz Vipavske

doline in ga na debelo prodajal. V hlevu so bili štirje konji. Dodajal je vozarjem priprege in jih računal do Logatca po 51 kr ali 1 fl deželne veljave.

Špornov naslednik Jožef Pavlin je imel zelo pisano obleko: dva rdeča telovnika iz flanele, irhaste hlače, suknjič z rokavi in cinastimi gumbi, kapo iz zelenega žameta, obšito s kožuho, kmečki kožuh, suknjo iz modrega blaga, modre nogavice iz kmečke volne in klobuk. Tudi njegova živilska shramba in klet sta bili dobro založeni. Tu je bilo 900 bokalov vipavskega cebedina, 69 mernikov raznega žita, dva mernika krompirja, trije bohi slanine s 137 funti, 50 funtov prekajenega svinjskega mesa, 14 funtov sala in 13 škafov kislega zelja in repe.

Niso pa bili vsi poddružniki tako premožni. Na klancu je umrl leta 1798 Matija Pišek, ki je imel poleg žene še tri otroke. Najstarejši je bil star 16 let. Lesena bajta št. 160 (sedaj Na klancu št. 8) je bila na pol podrtja in so jo cenili le na 15 fl dežel. veljave. Poleg te je imel še tri majhne laze, ki so bili skupno ocenjeni na 20 fl dežel. veljave. Redil je dve kravi in telico. Vsa njegova sobna oprema je bila miza iz mehkega lesa, ena postelja, dva lonca in dve lončeni skledi, štirje leseni krožniki, nečke in nekaj lesenih žlic. Nehote se človek spomni na Cankarjevega "Lavrina" in njegovo sobo, kjer so otroci spali kar na tleh, pokriti s starimi kunjami.⁸

Seznam vrhniških poštarjev je zaradi pomanjkanja listin nepopoln. Prva jezdna pošta je po Valvasorju odšla leta 1588 iz Ljubljane preko Gorice v Benetke.⁹ Prvi poštni odpravnik na Vrhniki je bil sodnik Janez Flah. Njemu je sledil leta 1624 Hieronim Muregger. Oba sta bila tudi zakupnika mitnice.¹⁰ Uradovala sta v svoji hiši, zdaj Cankarjev trg št. 8. Po Mureggerjevi smrti je odpravljala pošto okoli leta 1646 Gregor Čič, ki je umrl leta 1668.¹¹ Naslednji poštar, ki se da ugotoviti, je bil

Janez Jakob Hofman, ki je znan iz Valvasorja. Pri njem je Valvasor leta 1684 poizvedoval o izvoru Bele nad Starim malnom pri Vrhniki, kjer je "lintvern" občasno bruhal vodo. Tu je poštar Hofman ujel mladega "lintverna", katerega je izbruhala voda. Bila je to človeška ribica, ki jo je voda vrgla na dan.¹²

Hofmani so prišli na Vrhniko v drugi polovici XVI. stoletja. Janez Hofman, posestnik in krčmar, je znan protestant na Vrhniki. Ko je papež Sikst VI. leta 1586 prepustil bistrški samostan avstrijski vladni v začasno upravo, je Janez Hofman dve leti upravljal samostanko premoženje.¹³ Napravil si je tako premoženje, da je posojal denar celo deželnim stanovom.¹⁴ Njegov sin Hieronim je bil dolgoletni trški sodnik, njegov vnuk Janez Jakob pa je prevzel pošto okoli leta 1685. Hofmani so imeli na sedanjem Cankarjevem trgu hišo, ki je stala tam, kjer je danes št. 4. Tu sem se je preselila pošta in ostala do leta 1783. Janez Jakob si je pridobil plemstvo s pridevkom "Hohenpüchel" in je umrl leta 1717. Po njegovi smrti mu je sledil sin Franc Jurij (1717-43). Njegovo hčer je poročil Franc Anton Garzarolli iz Sežane, ki je vodil pošto do leta 1762, ko jo je prodal Gregorju Kodermanu. Ta se je preselil leta 1770 v Kranj¹⁵ in prepustil pošto in hišo Jožefu Tadeju Garzaroliju (1770-83).

Ta veja Garzarolijevih se je pojavila na Vrhniki že sredi XVII. stoletja in je večkrat opravljala službo trškega sodnika. Jožef Tadej je pridobil hišo št. 7 (Cankarjev trg št. 1) ob Ljubljani in jo zapustil sinu Jožefu Karlu, ki je po očetovi smrti leta 1783 prevzel pošto in jo preselil v svojo hišo ob Ljubljani. Ob njegovem času so gradili pri tej hiši most čez Ljubljano in napravili cesto proti Borovnici. Zgradili so jo podložniki iz Verda, Dola, Borovnice in Sabočevega, za kar so bili dve leti oproščeni cestne tlake.¹⁶ Jožef

Karel je leta 1797 prodal svojo posest in pošto za 10.000 fl Jožefu Obrezi.¹⁷ Obrezov rod je vodil pošto do leta 1900, ko je izumrl.

Tudi seznam trških sodnikov je za XVIII. stoletje zelo pomanjkljiv. Po matičnih knjigah se imenujejo kot trški sodniki

1717 Franc Garzarolli,
1750 Matija Sagmeister,
1756 Franc Karel pl. Siebeneg,
1772 Jožef Tadej Garzarolli, poštar,
1786 Ludvik Dietrich, zakupnik mitnice,
1791 Mihael Kobetič, kirurg.

Trške sodnike so odpravili Francozi, ko so zasedli naše kraje in ustanovili Ilirske province. Dne 1. novembra 1811 je guverner Bertrand podpisal v Dubrovniku odlok, s katerim je bil imenovan vrhniški občinski odbor.

Za mera (maire) je bil imenovan trgovec Valentin Klemenčič, njegova pristava sta bila Jožef Obreza, poštar, in Marko Anton Jelovšek s hišne št. 183. Med 16 svetniki so bili še ostali Jelovski, tako Martin (Grabenčan), Anton, gostilničar na hišni št. 182, in Janez, ki je imel hišo na Vasi (danes gostišče Turšič). Nadalje so bili svetniki gostilničarji Anton Safran, Matevž Pustavrh, Ivan Smuk in Jakob Kette, sedlar Anton Torezan, kirurg Mihael Kobetič, kmetje Janez Garzarolli, Nikolaj Kenk, Janez Mikuš iz Hriba in slednjič še štirje zastopniki okoliških vasi.¹⁸

Ko je postala Vrhnika 7. januarja 1812 sedež kantona, je dobila še svojega mirovenga sodnika in notarja. Za mirovnega sodnika je bil imenovan upravitelj Bistre dr. Jean Oblak, za cesarskega notarja pa Jurij Anton Javornik. Dr. Oblak se je na Vrhniki poročil s Terezijo Mulič pl. Palmberg. Njen oče Janez je bil zakupnik stanovske mitnice, ki je pobirala cestnino za novo cesto od Vrhniko do Planine. Po francoski okupaciji se je dr. Oblak preselil v Ljubljano, kjer je bil znan odvetnik in prijatelj dr. Prešerna.

Francoške vojne so sprostile med premožnimi Vrhničani najdržnejšo špekulacijo. Nekateri so obogateli, kot na primer Kotniki, drugi so propadli. Med najizrazitejše špekulante je treba šteti Andreja Obrezo, poštarja v Logatcu in brata vrhniškega poštarja Jožefa. Bil je lastnik gradu Hmeljnik, najemnik logaškega gospostva in je imel tri in eno tretjino kmetije ter nekaj vinogradov na Vipavskem. Na Vrhniki se je poročil z najmlajšo hčerjo poštarja Jožefa Tadeja Garzarollija in priženil eno in eno tretjino kmetije ter tri hiše na Vrhniki. Tu je imel zalogo svojega vina s Trške gore in vipavskih vinogradov. Ko so se leta 1805 bližali Francozi, je zapustil Logatec in zbežal na Hmeljnik. Med potjo se je ustavil na Vrhniki pri svojem bratu Jožefu in mu izročil svojo vinsko zalogo 11.942 bokalov vina v varstvo. Ko so Francozi prišli, so vino popili, plačali pa nič. Isto se je zgodilo ob ponovnem prihodu Francozov leta 1809. Tedaj je predal bratu zopet svoje vino in Francozi so sedaj popili 11.385 bokalov vina in zopet nič plačali. Ko so Francozi za vedno zapustili našo deželo, je Andrej tožil svojega brata za povračilo vsega izpitega vina v znesku 8183 fl in dosegel, da se je ta znesek vknjižil na bratovo posestvo. Šele leta 1837 je bila ta razsodba razveljavljena.¹⁹

Andrej Obreza je slednjič zašpekuliral in zapraval vso materino doto svojih otrok. Po poteku zakupne dobe za logaško gospostvo ga je lastnik grof Coronini tožil zaradi raznih nepravilnosti, ki jih je kot zakupnik zagrešil. Prišlo je do prisilne prodaje vrhniškega posestva, katerega je kupila grofica Coronini in ga nato prodala Jožefu Kotniku iz Verda za 16.628 fl.²⁰ Kotnik je hiši št. 2 (staro pošto) in sosedno hišo št. 3 podrl in sezidal leta 1850 dvonadstropni hotel "Pri črnem orlu", kjer sta bili v pritličju gostilna in kavarna, v prvem nadstropju pa velika čitalniška

dvorana, središče vsega kulturnega življenja v čitalniški dobi na Vrhniki.

OPOMBE

Glavni vir so matične knjige vrhniške fare.

1. Kapitalski arhiv, Ljubljana, Conscriptio status animarum par. Hyperlabaccensis, fasc. 117/14.

2. Arhiv Slovenije (AS), Rekt. dom. akti Ob. V. 283, 287, 295, 297 in 4; v. 121 Bekuntnusstabilen.

3. AS, Jožefinski kataster, Vrhnika; posestni list Jurija Jelovška.

4. AS, Viced. arh. 54; Urbarialia 6.

5. AS, Rekt. dom. akta In. V. 121 in Ab. V. 295.

6. AS. Grundlastenablösung 16-6/VIII; poročilo z dne 11. decembra 1834.

7. Škofijski arhiv, Ljubljana, fasc. Vrhnika 1, Topografija vrhn. fare.

8. Listine v privatni zbirki.

9. Valvasor, Die Ehre, II. 177.

10. AS, Viced. arh. 132/VI-3.

11. AS, Stan. arh. 300 a, fol. 1379.

12. Valvasor, Die Ehre, IV. 591.

13. Gruden, Verske razmere, Carniola I. 1900.

14. AS, Stan. arh. 292 fasc. 496.

15. AS, Camerale, Lit. P 2, vol. 2.

16. AS, Gubern. akti, fasc. 54/1804 - 9484.

17. AS, Pfalz. Vorm. Buch 4, p. 149. ¹⁸

Škof. arh., fasc. Vrhnika do 1819.

19. AS, Sod. Vrh. gosp. Logatec. Grund- und Vorm. Buch št. 16 (VIII), fol. 214-225; št. 31 (XXIII), fol. 187.

20. AS, Sod. Vrh. gosp. Logatec, Urk. Buch 7 (V), str. 111 in 162.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, XI/1, 1963, str. 23-26.)

Prešerni na Vrhniki

Rafael Ogrin

Ko govori Fr. Kidrič v svoji razpravi "Prešerni od konca XV. do srede XIX. stoletja" o gospodarskih talentih med Prešerni, pravi, da sta bila najznamenitejša med njimi Jurij (1772 - 1847), trgovec v Trstu, in Janez (1769 do 1814), posestnik na Brezovici pri Ljubljani. Ohranilo se je menda sporočilo, nadaljuje, da sta bila

brata in doma nekje okoli Brezij na Gorenjskem, vendar se to po matičnih knjigah menda ne da dokazati. To pa ne drži.

Po rojstni knjigi radovljiške župnije so se rodili v Zabreznici št. 6 pri Španu, staršem Tomažu in Neži Prešeren otroci:

20. februarja 1765 Matija (ne Matevž),

15. maja 1767 Marija Magdalena,

8. maja 1769 Janez Nepomuk,

9. aprila 1772 Jurij.

Domačija je bila podložna graščini v Begunjah. Najstarejši sin Matija je prevzel dom in bil oče Franceta Justa Prešerna (1808 - 1864), pesnikovega prijatelja in posestnika na Bledu. Francetova mati je bila Katarina Hafner. Drugi otroci so šli po svetu. Marija se je poročila 28. februarja 1791 na Rodinah z Janezom Kokajlem, rojenim v Logatcu okrog leta 1764 in posestnikom na Vrhniki št. 177 (danes Cankarjev trg št. 11). Prinesla mu je za doto 1800 gld kranjske veljave. Janez se je poročil 20. junija 1791 (ne 1790) s svojo malo sestrično Marijo Pezdir, rojeno Legat, posestnico in gostilničarko pri Škandru na Brezovici pri Ljubljani. Jurij je odšel v Trst in začel tam trgovati.

Tudi oče Tomaž je preživel zadnja leta na Brezovici in tam umrl 8. maja 1803, star 73 let.

Janez Kokajl je imel na Vrhniki poldrugo kmetijo in hiši št. 177 in 180. Posestvo je bilo podložno graščini na Bokalcu. Na Vrhniki se je rodila 23. novembra 1796 hčerka Marija Ana. Oče je že naslednje leto 7. aprila 1797 umrl za jetiko, hčerka mu je sledila 25. marca 1798. Posestvo je podedovala Marija Magdalena. V svojem testamentu z dne 26. novembra 1805 je zapustila vrhniško posestvo svojim trem bratom Matiji, Janezu in Juriju.

Marija Kokajl je umrla 1. decembra 1805 v Ljubljani, Gradišče št. 32.

Brezovski Janez je izplačal svojemu bratu Matiji 2000 gld, brat Jurij pa je svoj delež

odstopil njemu in njegovim otrokom. Tako je postal Janez leta 1808 edini posestnik vrhniške kmetije. V svojem testamentu z dne 16. maja 1814 je zapustil brezovško posestvo svojemu sinu Francu, posestvo na Vrhniki in Logu pa sinu Janezu.

Janez ml. je umrl že leta 1824. Njegovo premoženje je podedovala njegova mati, ki ga je predala svojemu sinu iz prvega zakona, Antonu Pezdirju.

Tako so gospodarili Prešerni na Vrhniki od leta 1797 do 1832.

Bratranca, Janezov sin Franc, ki je podedoval brezovško posestvo, in Matijev sin Franc, posestnik na Bledu, sta imela stike z Vrhniko tudi po ženah.

Brezovski Franc se je poročil z Marijo Kotnik, rojeno 25. avgusta 1809 na Verdu pri Vrhniki, blejski Franc pa z njeno nečakinjo Amalijo. Marijina sestra Ana Kotnik, rojena 14. julija 1802, se je poročila s sodnikom Mertličem v Bistri. Tu se jima je rodila 16. januarja 1823 hči Amalija. Mertlič se je pozneje preselil kot graščinski upravnik na Bled, kjer je blejski Franc spoznal Amalijo in se z njo 1843 poročil. Njena sestra Marija Gabrijela pa se je poročila s svojim bratrancem, znanim mecenom Francem Kotnikom na Verdu pri Vrhniki.

Blejskemu Francetu so rekli "bogati Prešeren". Vendar je bilo njegovo bogastvo le navidezno. Leta 1857 je kupil kopališče v Želečah št. 21 za 21.000 fl. Ob njegovi smrti 1864 je bila ta posest zadolžena preko kupne cene; štiri leta pozneje je bila na prostovoljni dražbi prodana in na osnovi odstopne in prisodilne listine prepisana na Jožefa Lukmana iz Ljubljane. Žena Amalija se je, kakor pripoveduje Prešernova Lenka, preselila nato v Ljubljano.

Kidrič je v svoji razpravi Amalijo preostro obsodil. Gotovo je, da njen zakon ni bil srečen. Ona mlada, mož pa 15 let starejši in jetičen. Zato ni čudno, če se je Amalija

devet mesecev po moževi smrti vnovič poročila. Nikakor pa ni mogoče trditi, da je Amalija "izmaknila" svojemu sinu Gabrielu 20.000 gld, ki mu jih je oče zapustil za študij.

Podlaga za to trditev je Jakob Alešovec, ki pripoveduje v svojih spominih "Kako sem se jaz likal" takole:

"Po koncu šolskega leta sem šel na Bled k svojemu prijatelju Gabrielu, ki je tedaj dovršil osmo šolo. Med letom mu je umrl oče, njegova mati pa se je drugič omožila. Gabriel se je nadejal bogate dediščine, pa ni bilo iz vsega nič, akoravno mu je oče rekel, ko je ležal na smrtni postelji, da ima zanj spravljenih 20.000 gld v obligacijah. Z Gabrielom sva iskala in premetala vse kote, da bi dobila te obligacije. Dobila sva pač v biblioteki po knjigah nekaj stotakov, obligacij pa ne, čeprav je oče povedal Gabrielu, kje so. Nato sva napravila potovanje po Koroški, Štajerski in Kranjski, kar je trajalo čez tri tedne. Imela sva se prav dobro, ker je imel Gabriel dosti drobiža. Konec septembra se napraviva v Ljubljano. Pobrala sva vse, kar je imelo zanj kako vrednost, in se peljala z dvema konjema v kočiji do "Slona". Tam je dal Gabriel kočijažu petak za pot nazaj, konje in kočijo pa je pridržal kot edino dediščino in oboje pozneje prodal za par sto goldinarjev."

Dogodek jasno kaže, da je bil Gabriel zelo razvajen edinček, ki bi nikdar ne dokončal medicinskega študija, če bi dobil denar v svoje roke. Tako pa ga je mati s tem denarjem izsolala.

Gabriel je služboval kot zdravnik na Turškem in si je 1872. leta, 28 let star, sam vzel življenje. To gotovo ni storil iz obupa nad materjo, ki je bila tedaj že osem let drugič poročena.

Z njim je služboval kot zdravnik na Turškem dr. Jenko, oče zdravnice dr. Jenko-Groyerjeve. Ta je pripovedoval, da je bila vzrok samomora neka Rusinja, ki

ga je zavrnila. Morda pa je bil tudi neozdravljivo bolan kot njegov oče.

OPOMBE

Viri: Farni arhivi Radovljice (v Škofijskem arhivu v Ljubljani), Breznice, Brezovice in Vrhnike. - Zemljiške knjige graščine Bokalce in gospostva Bled ter graščinski arhiv Bokalc (vse v Arhivu RS v Ljubljani).

Literatura: Fr. Kidrič, Prešerni od konca XV. do srede XIX. stoletja (ČJKZ VI 1927). - Jakob Alešovec, Kako sem se jaz likal (Izbranih spisov III. del, 1910, str. 77 sl.). -Tomo Zupan, Kako Lenka Prešernova svojega brata, pesnika, popisuje.

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, VII/3, 1959, str. 185-186.)

Vrhniška krajevna železnica

Jože Jenko

V letu 1836, ko so avstrijski vojaški pionirski oddelki, državni in privatni inženirji pregledovali teren in predlagali traso za bodočo dvotirno progo Dunaj - Trst, so se oglašali tudi zasebni interesi

ter začrtovali poti te važne gospodarske glavne proge. Obstajal je predlog, naj teče bodoča magistrala ob severovzhodnem robu Ljubljanskega barja ter nato nadaljuje pot mimo Vrhnike oziroma v njeni neposredni okolici. Ta mojster je bil znani napredni agrarec Peter Leskovic. Mož je bil doma v vasi Veharše ob cesti med Logatcem in Idrijo. Kot gospodarstvenik se je zanimal tudi za prometne razmere. Spoznal je, da so bodoče železnice pravi blagoslov za kraje, ki se jih bodo dotaknile nove iznajdbe. Ker takih vzponov, kakor so npr. proti njegovemu domačemu kraju, parni stroji ne bodo zmogli, je vsaj notranje želel, da se vije bodoča proga v njegovi bližini. Tako kaže nam dosegljiva prva, s peresom črtana karta z vrhniško železnico. Sicer je predvideval dve inačici iz Ljubljane. Prva smer nakazuje pot proti Gorenjski ob Savi in Sori skozi Medvode, Škofjo Loko, Poljane do Hotavelj. Druga, za naš predmet pomembna različica pa teče od Ljubljane dalje ob državni cesti do Vrhnike oziroma njene neposredne bližine in dalje proti Podlipi, Smrečju, Dobračevi in Fužinam v strogi zahodni smeri mimo Sovodnja. Na poti med Kopačnico in Mravljami se obe inačici zvežeta pri Cerknem in združeni nadaljujeta pot do Mosta ob Soči (Sv. Lucije) in dalje, da čim prej dosežeta Trst.¹

Po daljšem razpravljanju, kje naj dvotirna magistrala teče od Celja dalje proti Ljubljani, se je vlada odločila zaradi bodočega odcepa proge proti Zagrebu, naj se vije ob Savinji in Savi, čeprav je bila načrtana proga pod Kamniškimi planinami po Črnem grabnu ali ob rečici v Tuhinjski dolini do Ljubljane za 76 km krajša. Takratne tehnične priprave namreč niso dovolile, da bi pod Št. Gothardom rili v 3800 m dolg predor.²

Trasa nadaljuje svojo pot na desnem bregu Ljubljanice, čez katero naj bi vodilo pet zaporednih mostov, spet nad Zalogom na

levi breg in zopet prekorači reko južno od Ljubljane, od koder nadaljuje po dolgem, nizkem nasipu čez Barje. Severno od vasi Gorice zavije proga na desno in preseka državno cesto v sredini med Logom in Vrhniko, kjer se obrne proti Podlipi. To naj bi bila druga različica med Ljubljano in Vrhniko.³

Skoraj je minilo pol stoletja, ko so začeli gospodarstveniki tretjič obravnavati vrhniško železnico. Za njeno predkoncesijo je zaprosil dne 1. decembra 1894 rudarski inženir Avgust Glowacki iz Ljubljane. Temu je trgovinsko ministrstvo dne 9. marca naslednjega leta dovolilo, da sme pričeiti s pripravljalnimi tehničnimi deli za normalnotirno krajevno železnico. Dovoljenje je veljalo šest mesecev; proga naj bi se odcepila na primernem mestu obstoječe glavne dvotirne magistrale med Ljubljano in Borovnico čez Log na Vrhniko.⁴ Neposredno nato je zadela Ljubljano velika nesreča - velikonočni potres. Mesto je bilo treba obnoviti ter poškodovana poslopja popraviti. Zato je bilo nujno pripraviti in pripeljati mnogo gradbenega materiala. Sreča v nesreči je bila, da je bil v tem času ustanovljen na Vrhniki začasen konzorcij z nalogo, da gradi vrhniško železnico, tako da bi tekla železnica iz Ljubljane, se odcepila pri 440. km južne železnice ter vozila mimo Brezovice in Lukovice v Log, od koder bi se po posebni progji ali pa po državni cesti bližala mimo Drenovega Griča in Sinje Gorice Vrhniki. Konzorcij je že dal nalog za sestavo generalnega projekta in proračuna gradbenemu podjetju Neufeldu na Dunaju.⁵ V tem smislu je poročal in predlagal občinski odbornik Ivan Hribar na seji občinskega sveta dne 18. julija 1895. V predlogu je nadaljeval: graditev "Te železnice bi bila važna že pri obstoječih razmerah za Ljubljano; zdaj - po potresu - pa bo treba v naslednjih petih letih izredno veliko stavbenega materiala, zlasti

opeke in kamenja. Čeprav sta bili zgrajeni v ljubljanski okolici dve novi opekarni z okroglimi pečmi, vse bližnje opekarni ne bodo mogle proizvajati tolikih količin, kolikor jih bo potrebnih za popravilo starih porušenih, oziroma poškodovanih ter na novo zgrajenih poslopij.

Nabava opeke pa bo na Vrhniki že mogoča, ker bodo letos gradili tri nove okrogle peči. Tako bo železnica olajšala dovoz tega gradbenega materiala. Nič manj ne bo sodelovala železnica pri prevozu kamenja; ob tej bodoči trasi je več kamnolomov, posebno v Logu. Stavbeni les pa bo prihajal v Ljubljano iz ligojnskih, horjulskih in podlipskih gozdov. Vsa ta dejstva opravičujejo zahtevek, da zgradi država prepotrebno železnico Ljubljana-Vrhnika kot progo po potrebi, oziroma v sili in se vzame v zakonski načrt tistih lokalk, ki se morajo graditi in končati v l. 1896." V smislu Hribarjevega predloga, ki je bil soglasno sprejet, je magistrat ljubljanski priporočal trgovinskemu ministrstvu graditev vrhniške proge.⁶

V mesecu avgustu 1895 je bil sestavljen konzorcij za graditev vrhniške železnice. Za predsednika so izvolili Ivana Hribarja iz Ljubljane, člani pa so bili Vrhniki: Gabrijel Jelovšek, Josip Lenarčič, Teodor Frölich, Karel Mayer in Ivan Gruden. Tako sestavljen vodilni odbor je skrbel v dogovoru z dunajskim podjetjem Gustavom Ernstom za sestavo načrta, ki je bil 26. septembra predložen trgovinskemu ministru. Za napravo generalnega načrta in stroškovnika je odobril kranjski deželni odbor 1000 goldinarjev pod pogojem, da ga konzorcij iz stavbnega zaklada kasneje povrne.⁷ Na podlagi teh vlog je pristojno ministrstvo dovolilo v smislu obstoječih zakonskih odločb revizijo bodoče trase in s tem v zvezi predvideno postajno komisijo.⁸ Predpisani obhod so opravili dne 24. oktobra. Sklenjeno je bilo, da se odcepi vrhniška proga od glavne dvotirne železnice

v smeri proti Trstu pri čuvajnici št. 448, kjer se zgradi tudi nova postajna enota Brezovica. Župan pristojne občine zahteva, da naj stoji nova postaja ob državni cesti in ne ob občinski poti. Predvidena enota na Logu naj leži v km 4/5 neposredno ob cesti na Podpeč; proti temu je ugovarjal podeželski krčmar Lenarčič. Po načrtu predvideno nakladališče Lesno Brdo naj se imenuje Drenov Grič, kar je bilo soglasno odobreno. Glede končne postaje je bil sklep, da je lega ugodna za eventualno nadaljevanje proge proti Logatcu in zamišljenemu koncu v Ajdovščini. Tu bi omenil, da je pri obhodu in v komisiji še sodeloval iniciator inž. Glowacki. Odtedaj dalje ni več podpisan na nobenemu uradnem spisu.⁹

Dokazovanje rentabilnosti proge

Dne 10. oktobra 1895 je uprava generalne direkcije južne železnice odgovorila konzorciju, da je pripravljena v zvezi z vlogo z dne 22. septembra upravljati in voditi promet na novi progi Ljubljana - Vrhnika. Vednar mora poznati pogoje pri morebitnem upravljanju ter se seznaniti s tehničnimi in komercialnimi razmerami. Spričo tega je potrebno zbrati in predložiti podatke o rentabilnosti. Iz rezultatov naj bo razvidna množina najvažnejših predmetov, ki se bodo prevažali iz predvidenih enot in nanje pri bodoči železnici.¹⁰

Za zbiranje teh podatkov so poverili veleposestnika Jožefa Lenarčiča z Vrhnike. Za nas ni pomembno preračunavanje rentabilnosti, pač pa zvemo iz poročila za gospodarske razmere, ki so vladale pred dobrimi 65 leti v trgu Vrhniki in okolici.

A. Blagovni promet

Čeprav se je dvotirna proga Ljubljana-Trst mačehovsko izogibala Vrhniki, vendar njena obstoječa mala industrija ni propadla. Bojevati se je morala za svoj obstoj, četudi so bile postaje Borovnica, Verd in Logatec od 10 do 20 km oddaljene od trga. Kajti vprega na dolgih razdaljah in slabo vzdrževanih cestah je neugodno vplivala na prodajno ceno. Manj vredno blago pa sploh ni prišlo v prodajo in je segnilo pod milim nebom.

V občini Vrhnika, t. j. med Borovnico, Logatcem in Rovtami se razprostira 9830 oralov visokega gozda. Na tej površini posekani les se predeluje in žaga na 17 žagah; 16 od teh jih poganja vodna sila, ena pa je parna žaga. Tudi iz gozdov kneza Windischgrätza in logaškega sodnega okraja prihaja les semkaj v obdelavo. Hrastovino pripeljejo Gorenjci in Dolenjci; te vrste lesa reže obstoječa tovarna za parkete, ki pripravlja razne oblike za izdelovanje pohištva ter ga tudi izvaž.

Za domače potrebe, t.j. za kurjavo posekajo vsako leto dokajšne množine bukovih drv, ki jih prodajo tudi v Ljubljano.

Iz odpadkov posekanega lesa žgejo oziroma kuhajo oglje; količina te robe se bo povečala, ko bo prevoz po železnici lažji in cenejši.

Lesnopredelovalna tovarna izdeluje poleg parketov tudi kadi, čebre in sode raznih velikosti.

Po razmerah sodeč moremo trditi in sklepati, da bi na Vrhniko dospelo ca. 150, izvozilo pa bi se 1100 vagonov lesa. Skupno število uvoza in izvoza se bo dvignilo za ca. 200 vagonov nasproti sedanjemu številu.

Sestavljalec tega pregleda Jože Lenarčič trdi, da so geologi v neposrednem železniškem območju, posebno v horjulski okolici, zasledili plasti rjavega premoga.

Tudi drugod iščejo in vrtajo za premogom. Izidi bodo kmalu znani. Pri bodoči edinici v Drenovem Griču so ugotovili velike količine antracita, ki ga je mogoče zasledovati v dolžini 10 km od Loga do Podlipe. V globini 20 m so odkrili 30 do 100 cm debele plasti.

Uvoz premoga za potrebe vrhniške pivovarne znaša letno 10 - 12 vagonov. Prevoz iz Borovnice s cestnimi vozili stane 10 - 12 goldinarjev. Pričakovati pa moramo, da bo potreba po premogu za pivovarno, opekarne in privatnike narasla na 1,5 vagona dnevno.

Ker je na poteku nove proge posebno od Loga dalje, dokaj kamnolomov, je mogoče žgati letno do 100 vagonov apna. Tega bo rabila prav sedaj po potresu porušena in poškodovana Ljubljana. Kasneje ga bo mogoče še več producirati in ga izvoziti v Trst in tudi dalje. Vsekakor bo lažje konkurirati s cenami nasproti produkcije apna s Postojno zaradi bližine in s cenejšim prevozom.

Kot gradbeni material moramo omeniti tudi kamenje. V vrhniški okolici je dokaj kamnolomov. Do sedaj je bil najboljši odjemalec Ljubljana. Pri tem moramo upoštevati skladownice črnega marmorja v okolici Lesnega Brda. V prejšnjih letih so ga prodajali v Budimpešto, na Dunaj in v Trst. Računajmo, da bo te robe do 250 vagonov letno.

Vsekakor ne smemo prezreti zemeljskih izdelkov, t.j. izdelkov iz gline in ilovice. Uporabljajo jih delno za izdelavo peči, predvsem pa za izvrstno opeko. Na Vrhniki obstajajo 4 opekarne, katerim se bo v kratkem pridružila še peta. Do sedaj so žgali letno do 3 milijone opeke: z dodatno peto in z razširjenjem in opremo ene od obstoječih opekarn na strojni pogon bo mogoče obratovati tudi pozimi. Tako se bo dvignila produkcija za 4 milijone, torej skupno za 7 milijonov letno.

Iz Vrhnike in njene okolice izvažajo pšenico, ajdo in oves ter kupujejo za lastno uporabo moko v Ljubljani. Zelo radi Vrhniki zamenjujejo žito v Ljubljani, t.j. pšenico in koruzo, in meljejo doma v velikem mlinu, ki razpečava doma in okoli mlevske izdelke. Izvožena in uvožena žita dosežejo na leto okoli 270 vagonov.

V trgu obratuje pivovarna, ki vari letno 6000-7000 hl piva. Doma ga popijejo ca. 2000 hl, medtem ko ostanek izvozijo. Za potrebe pivovarne bo železnica prevozila letno 165 vagonov, naloženih delno s pivom in žganjem, hmeljem in praznimi sodi ter dokajšnjo količino slivovke in brinovca.

Pri prevozu z železnico pride v poštev tudi živina. Na Vrhniki je predvidenih 5 letnih sejmov, kamor pripeljejo okoliški kmetje 1000-2000 repov. Dobro rejeno govedo prodajo v Ljubljano in Trst. V Pulj pošiljajo redno teleta, ki jih sedaj odpremlja postaja Logatec. V horjulskih in ligojnskih vaseh se ukvarjajo prebivalci s svinjerejo. Kmetje kupujejo mlade prašičke drugod, doma jih podkrmijo ter koljejo. Meso pošiljajo ljubljanski tovarni salam, čestokrat pa izvažajo meso v Idrijo in Trst. S tem blagom bi obremenili železnico do 30 vagonov letno.

Kakor danes tako je bila tudi takrat razvita usnjarska industrija. Dober glas o kakovostnem usnju je šel daleč po deželi in svetu, ker je bilo na mnogih razstavah odlikovano. Letno prihaja 50.000 po 5 kg težkih kož, ki jih doma ustrojijo in potem izvažajo. Za predelovanje kož porabijo do 400 stotov ribje masti in loja. Predvideva se, da bo železnica prevozila vsako leto do 60 vagonov usnja.

Sestavljalec Lenarčič trdi, da je zanesljivo računati, da bo železnica letno do 4800 vagonov robe prevozila. Dohodki tovrnega prometa bi bili:

skupni dolžini 20 km povpr. bruto-donos 2600 gld/km.

Medtem, ko je znašal čisti dohodek 23,061 kilometrov dolgo progo lokalke Ljubljana-

voluminozno blago	86.000 kg x 0,9 kr x 10 km + (86.000 x 10 man.prist.) =	1.634 gold
razno blago	4.500 kg x 0,5 kr x 10 km + (4.500 x 10 man.prist.) =	405
les, oglje, cement	145.500 kg x 0,4 kr x 10 km + (145.000 x 10 man.prist.) =	11.640
žito, fižol, moka	29.700 kg x 0,4 kr x 10 km + (29.700 x 10 man.prist.) =	2.376
opeka, apno, kamen	155.300 kg x 0,3 kr x 10 km + (155.300 x 10 man.prist.) =	10.871
	tovornina za vagon pošiljke	26.926
kosovna roba	29.150 kg x 1,1 x 10 km + (29.150 x 10 man.prist.)	6.122
živina	2000 telet, prašičev 200.000 kg kr x 10	180
	dohodki tov.blaga ca.	33.000 gold

B Potniški promet

Za predračun potniškega prometa in prometnih dohodkov so odločilni:

a) zaledje vsake enote do 5 km premera;
b) število prebivalcev na območju pod a) znaša 1/6 naseljencev posamezne enote;

c) vsak po tem ključu ugotovljeni okoličan in domačin uporabi letno vsaj enkrat vlak na poti in na povratku, dolžina prevožene poti pa znaša vsaj 50 % celotne dolžine proge od začetne in končne točke; v našem primeru torej pri 20 km dolgi poti vsaj 10 km;

č) frekvenco sestavlja od vozečih se potnikov 10 %, po takrat označenih oddelkih I. razred, 90 % pa III. razred. Vozna tarifa znaša na osebo in kilometer 3 1/2, oziroma 2 1/2 krajcarja.

Za vso progo Ljubljana - Vrhnika, t.j. za peažni 8 km dolgi del Ljubljana - Brezovica, ki ga skupno uporablja konzorcij z južno železnico in novo progo Brezovica - Vrhnika, ki jo uporablja samo konzorcij v prometni dolžini 12 km; potem znaša pri

Kamnik l. 1893 in 1894 po 2550 gold na km in 134 km dolge dolenjske železnice v letu 1894 in v polletju 1895 povprečno 3800 gold, čuti sestavljalec Lenarčič za vrhniško progo, da je ta prognoza za novo progo ugodna¹²

Gostota prebivalcev je bila:

Ljubljana	30.505
Brezovica	428
Lukovica	160
Log	288
Drenov Grič	198
Vrhnika in hrib	2.328
Skupaj	33.907
v okoliškem območju pod b), ki ima ca. 12.000 prebivalcev ^{1/4}	2.000
v celoti ca.	36.000

znašajo dohodki 72.000 pot. kilometrov krat 0.035	2.520 gold
in 648.000 pot. kilometrov 0.025	16.200
poleg še prtljažnina 20 ton krat 10 krat 1.1 + (200 krat 10 kr)	420
skupni dohodki potniškega prometa	19.000
k temu še dohodki tovarnega prometa	33.000
potem znašajo bruto dohodki	52.000 gold

Po gornjem ključu napravi to število letno 2 krat 36.000 krat 90 skupno 720.000 potniških kilometrov. 10 % od tega odpade na I. razred in 90 % na III. razred. Po tarifi po 3 1/2 krajcarja in 2 1/2 krajcarja.

OBRTNI STROŠKI

Pri dnevnem prometu dveh parov vlakov, ki prevozita po 8 km dolgo peažno progo, s povprečnimi izdatki 1.10 gold. na 8 km in 12 km nove železnice po 90 krajcarjev za km, potem znašajo obratni stroški:

potrebo te železniške zveze ter priporočal, da se ta vzame v program graditve v letu 1896, je na novo ustanovljeno železniško ministrstvo izjavilo, da je pripravljeno dati državno poroštvo čistega letnega dohodka s 4 % obrestmi in razdolžiti prioriteto posojilo v največjem znesku 400.000 gold, ki se najame zaradi dobave denarja. Dalje bo pristojni minister izposloval že v bodočem pomladanskem zasedanju državnega zbora pod pogojem, da bi kranjska dežela in udeleženci skupno prevzeli najmanj za 50.000 gold osnovnih - glavninskih delnic v nominalnem znesku po al

I. za progo Ljubljana-Brezovica 2 krat 2 krat 365 krat 8 krat 1.10	12.848 gold
II. za lokalno progo Brezovico-Vrhnika 2 krat 2 krat 365 krat 0.90	15.768
pavšalni upravni stroški	1.232
skupaj I. in II. ter pavšal	37.000 gold

KONKRETNI UKREPI

Dne 3. januarja 1896 je deželni zbor pooblastil deželni odbor, da dovoli izplačati za graditev vrhniške železnice 20.000 gold predujma iz garancijskega fonda dolenjskih železnic konzorciju za graditev te lokalke, ako bi ga potreboval v tekočem letu.¹² Ker je deželni odbor na svoji seji dne 31. julija 1895 obravnaval prošnjo komisionarjev za predkoncesijo vrhniške lokalke, trgovinskemu ministrstvu obrazložil nujno

pari kurzu delniške družbe, ki se mora ustanoviti.

Železniški minister je prepustil deželnemu odboru, da zaradi pridobitve zahtevanega zneska ustrezno ukrepa zlasti med lokalnimi udeleženci. Ker je deželni zbor sklenil in dovolil prispevati že 31. julija 1895 za nakup osnovnih delnic znesek 20.000 gold, toda le pod pogojem, da bodo tudi lokalni faktorji podpisali enako vsoto, je železniški minister pripomnil, da naj podpišejo tudi

Vrhničani in okoličani do 30.000 gold, sicer bi se moral kriti primanjkljaj s primernim zvišanjem deželne podpore.

Deželni odbor je o tem obvestil konzorcij in županstvo na Vrhniki. Oba je prosil za čimprejšnje sporočilo. Železniškemu ministrstvu je bilo že 25. februarja 1896 javljeno o uspehu zbiranja in obveznega podpisovanja zneskov. Obenem so prijavili sestavo konzorcija, v katerem so bili: Ivan Hribar, deželni poslanec, kot načelnik, Gabrijel Jelovšek, vrhniški župan, kot načelnikov namestnik, kot člani pa Teodor Frölich, pivovarnar, Avgust Glowacki, avtorizirani inženir, Ivan Gruden, davkar v pok., Josip Lenarčič, tovarnar in Karel Mayer, trgovec.¹³

Z vabilom konzorcija krajevnne železnice z dne 16. novembra 1895 so podpisali posamezniki te-le zneske v goldinarjih: Kotnik Marija in Kmetska posojilnica po 3000, Franc Štrukelj iz Ljubljane 500, Gabrijel Jelovšek in Emilija Golob po 400, Karel Mayer 300, Ivan Gruden, Ivan Hribar, Franc Teršar, Štefan Furlan po 200, Franc Hočevnar, Ivan Oblak, Jernej Janša, Jurij Grampovčan starejši, Fric Jeršinovec, Matija Počkaj in Karel Jelovšek po 100, torej skupno 15.100.¹⁴

Na osnovi poročila deželnega odbora železniškemu ministrstvu in deželni vladi dne 9. marca 1896, da so se udeleženci v notarsko overjenih izjavah dne 18. in 21. februarja zavezali na zahtevo plačati gornje zneske za osnovne delnice in da se je Kranjska hranilnica odločila prispevati za iste namene 14.900 gold, je deželni odbor priporočil, da naj se graditev te lokalke pospeši.¹⁵

Z zakonom dne 21. julija 1896 državnega zakonika LV je bila dunajska vlada pooblaščenca, da pod pogoji tega zakona zagotovi tudi graditev železnice od primerne točke pri Ljubljani na južnoželezniški progi Dunaj - Trst na Vrhniko. Po členu III. tega zakona je

država jamčila za dobo 76 let čisti dobiček v znesku 17.000 gold. Ta garancija je bila vezana na pogoj, da prispeva dežela in udeleženci k stroškom graditve najmanj 50.000 gold. Nadaljnji člen XII. odreja, da se mora ta znesek naložiti v osnovnih delnicah. Zanje se ne plačujejo interkalarne obresti ves čas graditve. Podpisane delnice morajo biti pravočasno vplačane in nato takoj prevzete od udeležencev, ker je od tega odvisna podelitev koncesije.

Dne 17. junija 1896 je začasni vodilni odbor naprosil deželni odbor, naj končno po dveh mesecih dne 5. septembra obljubljenih 20.000 gold podpiše, toda pod pogojem, da prevzame glavninske delnice po nominalni vrednosti od akcijske družbe, ki se mora ustanoviti v smislu naredbe državne uprave. Hkrati vplača omenjeno vsoto pri avstrijskem zavodu za prometna in javna dela pri nižjeavstrijski ekskonptni družbi na Dunaju proti obrestim za ves čas, dokler se ne podeli in razglasi koncesijska listina.¹⁶

Z zakonom dne 21. julija 1896 je bila dana garancija za graditev proge Ljubljana - Vrhnika in Gorica - Ajdovščina poleg še 20 drugih na desnem bregu Donave v Cislitaniji. To jamstvo je ojunalo Ivana Hribarja, ki je bil med tem časom že potrjen za ljubljanskega župana, skupno z vrhniškim županom G. Jelovškom in Ivanom Grudnom, upokojenim davkarjem, da so zaprosili za koncesijo. Ta je bila objavljena v državnem zakoniku z odredbo št. 137 dne 26. junija 1897. Splošno je mogoče trditi, da se je graditev komaj 11,5 km dolge proge brez večjih objektov silno vlekla. Izdelovanje načrtov je trajalo v nedogled. Na sestavi postajnih naprav v novi, še neobstoječi enoti Brezovici je delalo več ustanov in posameznikov. Tudi upravi južne železnice, bodoči upravljajoči ustanovi, se ni nikamor mudilo. Izgovori, da je treba sestaviti in zaključiti prevzemno pogodbo in se dogovoriti tudi z direkcijo

drž. železnic v Beljaku zaradi skupne uporabe postaje Ljubljana, so bili dobrodošli.¹⁷ V citirani odredbi drž. zakonika LIX-1897 je bila iz 20 členov obsegajoča koncesijska listina, ki je pooblastila v prejšnjem odstavku omenjene tri prosilce, da smejo začeti graditi zaprošeno normalnotirno lokalno železnico in da ustanovijo delniško družbo s pripadajočimi pravicami in obveznostmi. Družba nosi naslov: "Lokalna železnica Ljubljana - Vrhnika" in ima svoj sedež na Dunaju. Ta se premesti v Ljubljano takrat, ko se spričo čistega donosa skozi pet zaporednih let ne bo zahtevalo v smislu 2 do 6 koncesijske listine določeno državno poroštvo za obrestovanje in odplačilo 400.000 gold prioritetnih obveznic za dobo 76 let najvišja vsota 17.000.

Družba sme začeti delovati, ko bo vsa v koncesijski listini določena delniška glavnica, obstoječa iz 500 delnic v nominalnem znesku 50.000 gold vplačana in od železniškega ministrstva potrjena, oziroma ko je že bil ustanovni občni zbor, družba pa pri trgovinskem sodišču protokolirana.

Poleg že prej omenjene glavnice obstaja še družbeni kapital največ 400.000 gold; ta se more najeti pod pogoji, ki jih odobri državna uprava. To posojilo se mora vrniti v 76 letih od dneva, ko je bila izdana koncesijska listina.¹⁸

Priprave so že tako daleč dozorele, da so poročali časopisi, da pričnejo graditi progo že v marcu 1898.¹⁹ Toda spet sta minila dva meseca, ko je občinski odbor na Vrhniki končno vabil k slovesnosti, da bo 23. maja zasajena prva lopata, oziroma da se začne graditi toliko zaželena železnica. Za to priložnost je bil objavljen spored slavnosti, ki je imel te-le točke: ob 9. uri zbirališče udeležencev v čitalnici, ob 10. uri maša pri Sv. Trojici; neposredno je sledila zakuska, nato je bil organiziran odhod na stavbišče bodoče vrhniške postaje. Tu je ob 12.15 načelnik konzorcija Ivan Hribar slovesno zasadil prvo lopato. Sledili so

govori, v katerih je bil poudarjen gospodarski pomen bodoče proge. Za povabljenca je bil pripravljen slavnostni banket.²⁰ Za gradbena dela je bilo izbrano domače podjetje Filipa Zupančiča iz Ljubljane,²¹ za nadzornega inženirja je postavila vlada Dunajčana Antona Koleča.²² Po izdani koncesiji bi bila morala proga biti že dve leti po razglasitvi končana, a so jo komaj začeli graditi. Spričo tega je železniško ministrstvo podaljšalo gradbeno dobo do 1. junija 1899.²³

Omeniti moram še, da je bila 6. decembra 1897 ustanovljena delniška družba; v upravnem odboru so bili: Franc Povše kot deželni odbornik; izmed delničarjev so bili izvoljeni Ivan Hribar, Gabrijel Jelovšek, Jože Lenarčič, Jože Luckmann, Jože baron Schwegel in Sigmund Werner. Izmed teh je bil predsednik Jože Schwegel, podpredsednik pa Ivan Hribar.²⁴

Medtem so gradbeniki z delom pohiteli. V ponedeljek, 10. aprila 1899, je vozila prva lokomotiva železniško komisijo ter posamezne člane upravnega odbora.²⁵

Dne 2. junija je pregledal odposlanec železniškega ministrstva progo in dovolil takojšnjo odprtje prometa. Vendar je bilo treba še počakati, da je bila sklenjena pogodba z upravo južne železnice, ki prevzame upravljanje nove proge. Pripravljali so tudi tarifo za prevoz potnikov in blaga, ki jo je izdalo glavno ravnateljstvo nadzorne železnice.²⁶

Vse je bilo že pripravljeno za slavnostni otvoritveni vlak, ki je prevažal le povabljene goste. Ti so se zbrali iz Ljubljane in Dunaja. Prvi vlak je odpeljal iz Ljubljane ob 9. uri dne 23. julija, vrnil pa se je isti dan ob 17. uri po končanem slavnostnem banketu.

Redni promet se je začel naslednjega dne 24. julija 1899. Dnevno so vozili po trije pari mešanih vlakov, v katerih so bili uvrščeni potniški vozovi III. in I. razreda.²⁷

Vrhniška železnica je bila pasivna zaradi majhnega tovarnega in potniškega prometa; spričo tega dohodki niso krili obratnih stroškov. Država je morala doplačevati prioritete obresti. V teku prvih desetih let so znašali predjumi že 797.693 kron ter je ostala edina rešitev: podržavljanje.²⁸

Njen ustvaritelj Ivan Hribar je videl rešitev v tem, da se podaljša proga proti Podlipi in dalje do Idrije in Mosta na Soči. Tako bi se povečali dohodki s tranzitnimi prevozi.²⁹

Transportne razmere se niso izboljšale tudi danes. Dnevnikarji so obsodili posamezne lokalke, da se kot pasivne opuste. Prevelik je sedaj motorizirani cestni promet, ki občutno škoduje krajevnim programom.

Le v prvih mesecih okupacije v l. 1941 je prišla naša lokalna zaradi razstreljenih mostov v Borovnici in Štampetu med Verdrom in Logatcem do večje veljave v potniškem prometu. Zvezo med Logatcem in delno med Verdrom so vzpostavili Italijani z avtobusi.

Omenil bi še podaljšanje proge od glavne postaje Vrhnika do postajališča Vrhnika trg v voznoredni dobi 1934/1935 za 600 m. Ta del se je zgradil na privatno pobudo. Železniška uprava je odškodnovala graditelje tako, da jim je plačevala za vsako prodano vozovnico po en dinar. V letu 1946/1947 so preložili med Logom in Drenovim Gričem traso ter jo proti koncu naselja Log položili pod naravno ježo. Odstranili so nevarno križanje državne ceste in železnice tako, da so napravili cestni nadvoz. Opuščeno staro cestno traso pa so določili za kolesarsko stezo.³⁰

Tak je bil zgodovinski potek vrhniške proge v teku 63 let.

Opombe

¹ Mestni arhiv ljubljanski, fasc. 53, št. 54/1837.

² Avgust Mandel: Die Staatsbahn von Wien bis Triest 1856, str. 211.

³ Illyrisches Blatt 1840, št. 25 in 26.

⁴ Slov. Narod št. 63, 1895; MAL; dopis št. 1315 od 9.3.1895 trg. min.

⁵ Mestni arhiv ljubljanski, fasc. XV/11, akt 21702, 1895.

⁶ Slovenski Narod št. 164/1-895 in vir pod zap.št. 5.

⁷ Dopis dež. odbora št. 7677 dne 12. okt. 1895.

⁸ Odlok trg. min. 56543 od 1.10.1895.

⁹ Zapisnik v konv. mestnega arhiva XV/11 brez označbe.

¹⁰ Mest. arh. Lj., fasc. XV/11, št. 800 P juž. želez.

¹¹ M.A. Lj., fasc. XV/11, izvleček iz por. J. Lenarčiča in iz referata dun. gradb. podj. G.Ernesta.

¹² M. A. Lj., fasc. XV/11, dopis 586 dež. odb.

¹³ Poročilo dež. odb. v obravnavanju sej dež. odb. od 25.12. do 6.3.1896/1897; dopis dež. odb. dne 25.II.1896, št. 1748.

¹⁴ M. a. Lj., fasc. XV/11; vabilo in seznam.

¹⁵ Kakor pod tek. št. 13.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Drž. zak. odredba 137, kos LIX/97.

¹⁸ Pravila lok. žel. odb. iz leta 1897, str. 1-7.

¹⁹ Slov. narod, št. 43, in Novice, teč. LVI list 9 od 4.VI.1898.

²⁰ Novice, list XIX od 13.V.1898, str. 188.

²¹ Slov. Nar. št. 43/1898.

²² Ibidem št. 83/1898.

²³ Ibidem št. 139/1898.

²⁴ Novice, list 34/1897, str. 421.

²⁵ Slov. n. št. 79/1899.

²⁶ Ibidem, št. 129 in 157/1898.

²⁷ Ibidem, št. 164/1898 in spisi konvoluta XV/11. št. 20234/1895 M. A. Lj.

²⁸ Compas, II. Band 1912.

²⁹ Ivan Hribar: Moji spomini, str. 319-320.

³⁰ Beležke pisca

(KRONIKA, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, X/1, 1962, str. 35-42.)

Ob stoletnici rojstva Ivana Michlerja

Peter Habič

- Iz biografskih in bibliografskih podatkov,
- iz njegovih razprav in študij,
- iz njegovih spominov in spominov njegovih sodelavcev,
- iz jamskih zapisnikov in

- iz neobjavljene zapuščine naj povzamem le drobce, ki naj osvetlijo delo in prizadevanja pravega vzornika slovenskega jamarstva v 20. stoletju.

Ob stoti obletnici rojstva se spominjamo moža, ki je s svojim delom zapustil v slovenski speleologiji neizbrisen pečat.

V jame je zahajal in jih opisoval od 1911 do 1960 leta. Torej polnih 50 let. V tem času se je v jamskem katastru nabralo 180 prvopristopnih zapisnikov, posebej pa so ohranjeni tudi opisi 100 jam iz prve svetovne vojne, ko je kot por. Miechler s svojo vojaško enoto raziskoval podzemlje Banjške planote in Trnovskega gozda. Poleg teh 280 pa je obiskal še vrsto drugih jam, ne le kot naključni obiskovalec, ampak kot vnet raziskovalec, saj je v mnogih našel še neraziskane predele. O teh odkritjih še nimamo celovite podobe in potreben bo podroben pregled celotnega jamskega arhiva in katastra.

Njegovo jamarsko in jamoslovno dejavnost navadno delimo v štiri obdobja. Pred I. svetovno vojno je v letih od 1911 do 1913 raziskal in opisal 15 jam. Prvi se je kot Drenovec spustil v 84 m globoko Marjanščico ob Radenskem polju. Na povabilo dr. J. Cerka so se Drenovci lotili raziskav na Dolenjskem. Ko se je l. 1912 dr. Cerk ponesrečil na Stolu, je mlada skupina ostala brez strokovnega vodstva; prevzel jo je P. Kunaver, toda vojna je Drenovce kmalu ločila.

Med I. svetovno vojno sta Michler in Kunaver raziskovala jame v zaledju soške fronte. Ohranjen je zanimiv zapis o teh raziskavah, po njem so tudi italijanski jamarji povzeli podatke o jamah na Banjški in Trnovski planoti.

Po vojni je Društvo za raziskovanje jam obnovilo svojo dejavnost šele leta 1924. Ivan Michler je bil takrat učitelj na Vrhniki. Kot delovni tajnik odbora za elektrifikacijo se je seznanil z mnogimi domačini in si pridobil nove prijatelje ja-

marje. Tako je od leta 1925 do 1939 raziskal 100 jam. V tem času se je njegova družba precej povečala. Največ jam je raziskal v družbi z mirnim in resnim prof. Albinom Seliškarjem (38 jam), zgovornim Marjanom Bukovcem (34), uglednim dr. Alfredom Šerkom (18), natančnim dr. Romanom Kenkom (17), hladnokrvnim inž. Kotluškom, vztrajnim in zanesljivim Toneom Krašovcem, zabavnim in živahnim Francijem Barom ter Gregom Novakom, Francetom Habetom in Egonom Pretnerjem.

Raziskovali so predvsem v porečju kraške Ljubljane, nad Vrhniko, okrog Logatca in Planinskega polja ter Loški dolini. Med pomembnejšimi so bile raziskave Gradišnice, Logarčka in Križne jame. Za geomorfologom dr. Cerkom je na Michlerjevo strokovno usmerjenost najbolj vplival prof. dr. Albin Seliškar, ki je bil kemik in biolog, zanimala pa ga je tudi splošna hidrografija in morfologija podzemlja. Po obeh je povzel metode jamoslovnega opisovanja kot lahko razberemo iz številnih zapisnikov in strokovnih ter celo znanstvenih razprav. Ob spominu na Seliškarja pravi: "Različni po socialnem položaju smo si bili v podzemlju enaki. Nedeljo za nedeljo smo se vračali umazani, blatni in trudni domov. Ljudje so nas pomilovalno opazovali. Nismo jim zamerili, saj niso poznali nalog, ki smo si jih naložili iz ljubezni do narave in spoznavanja naše prelepe domače zemlje.

Po drugi svetovni vojni je oživil jamarsko dejavnost dr. Alfred Šerko mlajši. Po njegovi tragični smrti l. 1948 pa je moral Ivan Michler prevzeti jamarske ojnice in zastaviti raziskovanje podzemlja na novo osvobojenem slovenskem Krasu. Raziskoval je na Pivki, Postojnsko podzemlje in Planinsko jamo, Nanos, Trnovski gozd ter Škocjanske in Kačno jamo. Spremljali so ga postojnski jamarji in sodelavci Inštituta za raziskovanje Krasa, zlasti prof. France

Hribar, Silvo Modrijan in Zmago Žele. Iz tega obdobja so njegove najboljše znanstvene razprave, objavljene v Acta carsologica SAZU in Proteusu. Pomemben je vodnik o Postojnski jami, ki ga je zasnoval že Šerko, dokončal pa Michler.

Ko je pri 70 letih kot raziskovalec opešal, na jame ni mogel kar tako pozabiti. V treh, štirih spominskih črticah je razkril del svoje notranjosti, ki je bila med strogim delom dolga leta zapostavljena. Ob smrti dragega prijatelja prof. Seliškarja je prvič nekoliko razkril svoje občutke. V zadnjem objavljenem zapisu v Proteusu 1978, ko je imel že 87 let, pa lahko zaslutimo ne le vsebino njegovega življenja, ampak tudi izredno sposobnost doživljanja in dar pripovedovanja. V vseh drugih opisih in razpravah je vse podrejeno strogemu natančnemu, stvarnemu in strokovnemu opisu.

Razen iz spominov Pavla Kunaverja ob Michlerjevi smrti leta 1982 iz objavljenih biografij nismo mogli spoznati moža, ki se je po svojem rednem učiteljskem delu in družinskih skrbih povsem posvetil raziskovanju jam. Predvsem je bil preudaren, samozavesten in pogumen mož. Takšen se kaže že v mladostnih podvigih med Drenovci v skalnih stenah, na zasneženih vrhovih in v divjem kraškem podzemlju. Kunaver pravi, da je bil v tem pogledu v jamarstvu še posebej v ospredju. Prvi se je spuščal v jame in prvi je reševal tehnične težave v podzemlju. Tesnobne občutke je Michler hitro premagoval, kot to mimogrede omenja pri prvem spustu z vitlom v Gradišnico: "Za hip me je obšla čudna misel, bo li zdržala naprava, samo trenutek, in že sem našel svoje dušno ravnotežje in hladnokrvno dal povelje, dol".

Poleg hrabrosti se je odlikoval po odgovornosti. Ni čudno, da se v štiridesetletnem delovanju DZRJ omenja edina resnejša nesreča, ki se je pripetila prav njemu, zaradi zagnanosti seveda, ne pa

komu od skoraj stotih tovarišev, ki jih je vodil ali celo reševal. Ob severnem sifonu v Logarčku je po ilovici zdrsnil njegov stanovski tovariš Grega in zginil pod vodo. O tem je zapisal "Kakšna nesreča bi se bila pripetila, ko bi mu jaz, tvegajoč vse, ne bil pravočasno prihitel na pomoč in ga potegnil iz hladne kopeli."

Z izkušeno previdnostjo se je izogibal nevarnostim in premagoval težave. Že kmalu je spoznal, kaj vse se lahko zgodi nepredvidnežem celo v vodoravnih jamah, saj je celo sam padel v nekakšno past v Logarčku, iz katere so ga rešili šele tovariši, ki so prišli za njim. Prodiral je v neznano in premagoval tesnobo, svoje skrite občutke pa je zapustil v nekaterih poimenovanih jamskih prostorov, kot na primer v Misterioznem jezeru in Strahotni dvorani v Rakovem rokavu Planinske jame. Tesnobi navkljub je ohranil trezno glavo, zato je lahko pametno ukrepal; pa vendar si je v Matevževem rovu Črne jame polomil celo rebra, ko je ob vrnitvi le s težavo premagal nerodno ožino.

Njegovo skrb za varnost na težkih odpravah sem spoznal ob raziskovanju Jazbena. Tovarišem, ki jih je v svojem življenju spremljal v podzemlje, sem se na tej odpravi pridružil kot zadnji. Po 30 urni akciji sem se utrujen vrnil iz dna 336 m globokega brezna, ki naj bi po italijanskih meritvah imelo kar 510 m globine in je nekaj desetletij štelo za najgloblje na svetu. V jami je ostalo še deset jamarjev in ves izčrpan od dolge napetosti, kaj je z nami v jami, ko po pretrganem telefonu ni imel več stika z nami, me je prosil, naj ostanem namesto njega do zadnjega pri vhodu. Minile so še težke 4 ure v zgodnje jutro, preden sem na bližnjem seniku zaspal. Toda že po nekaj urah nas je, čeprav nerad, moral zbuditi, da smo se vrnili v jamo po opremo. Po njo je že prišel naročeni tovarnjak, vodja odprave pa je bil

ne le v časovni ampak tudi v hudi finančni stiski.

Za raziskovanje podzemlja ni imel prave materialne podpore. Tako je večkrat potarnal: "Društvo je siromašno, da članom niti vožnje ne more plačati. Ako bi na Vrhniki ne bilo nekaj gospodov, ki imajo smisel za to resno in potrebno delo, bi društvo ne moglo izvesti svojega programa niti v mali meri, kakor ga vrši. Na višjih mestih, žalibog, ni umevanja za to delo; zato so naši uspehi res borni, a v primeru s še bornejšimi sredstvi, ki so nam na razpolago, jih smemo imenovati bogate."

Ob koncu svojega dela je zapisal: "Blagoslovljen spomin mož, ki so znali v naših mladih, upov polnih, po višinah in širinah hrepenečih srcih prižigati sveti ogenj globoko občutnega odnosa do narave. Dolga desetletja sem zahajal v kraljestvo teme in iskal v večnem molku podzemlja lepoto, pri tem pa tudi z vso vnemo prisluškoval pogovoru večne prirode."

Naj te besede veljajo tudi njemu v zahvalo in blag spomin za vse, kar je s svojim resnim delom prispeval v zakladnico znanja o našem kraškem podzemlju. Na pragu 21. stoletja smo pred podobnimi nalogami, kot so bili naši vzorniki pred sto leti. Zgledujemo se po njih, dela je še veliko.

Usnjarstvo v pradavnini in v starem veku

Cvetka Glumac

Sokrat naj bi kot štiri najpomembnejše rokodelce, na katerih sloni država, imenoval tkalca, poljedelca, strojarja in stavbenika.

(Aristotel, Politika, IV.3.12)

Pradavnina človeka in začetki strojarstva

Odkar človek naseljuje zemljo, je za zadovoljitev najrazličnejših potreb izrabljal živalski svet, ki ga je obdajal.

Pračlovek se je v začetku izogibal večjim živalim, večinoma je ropal ptičja gnezda ter lovil manjše živali. Jamskemu medvedu, praslonu, mamutu, ki so bili več kot 2 m visoki, se zaradi svojega primitivnega orožja niti ni mogel postaviti po robu. Premagal jih je lahko le tako, da jim je izkopal jame, v katere so se ujele, in jih nato pokončal s kiji in kamni. Šele ko si je človek naredil orožje iz kamna in kosti - kopje, lok, puščico - in ko je iznašel tomahauk, je bil storjen prvi korak k obvladanju živalskega sveta. Začel je uporabljati oziroma izrabljati posamezne živalske vrste. Najprej je udomačil psa in severnega jelena, kasneje tudi govedo in konje. Prednost je dajal kopitarjem, torej pašni živini, za katero je povsod raslo dovolj hrane; živali na splošno niso bile napadalne in jih je bilo lahko čuvati. Njihovo meso je bilo okusno, kožo pa je bilo lahko obdelati. Pri uporabi živalskega telesa je imelo uživanje mesa prednost pred vsem drugim, posebno potem, ko je človek, verjetno po naključju, v gozdnem požaru spoznal prednosti pečenega mesa. Uporaba mesa je bila nagonška, uporaba kože pa že predstavlja določeno umsko dejavnost.

Že dolgo je sporno, ali si je človek najprej naredil obleko ali nakit. Najverjetnejša predpostavka je, da je človeka v hladnih predelih podnebje prisililo k temu, da si je naredil topla oblačila; človek, ki je živel v toplejših območjih pa je najprej oblikoval nakit.

Spoznanje, da koža oziroma kožuh varuje žival pred mrazom in sovražniki, je moralo priti človeku v zavest; iz tega je lahko sklepal, da bi bil kožuh uporaben tudi za njegovo telo. Prvotno namreč človeku ni bilo dano živeti v snegu in ledu, ko pa se je naučil živalim odreti kožo in si tako s tujim kožuhom zavaroval svoje telo, mu je postala dostopna vsa zemlja. Po drugi strani pa si je človek za spomin na prestani boj okoli ramen ogrnil kožo uplenjene živali. Tu je šlo nedvomno za okras, ki naj bi izrazil premoč zmagovalca. Zaradi svoje lepote so tako imele prednost

pisane kože kot je leopardova, v severnih krajih pa take, ki so bile po hrbtu in po trebuhu različno obarvane, kot je npr. koža polarne verice.

Živalska koža služi človeku že od nekdaj, zlasti v hladnem podnebj, za varstvo pred vremenskimi ujmami, sicer pa tudi za zavarovanje nog, za okras, na višji kulturni stopnji pa za graditev šotorov in čolnov, za pripravo ležišč, za shranjevanje tekočin; spletena v jermena je služila za povezovanje različnih delov orodij, vozov, gospodinjke in stanovanjske opreme ter orodja, za privezovanje in vprego domačih živali, za izdelavo sedel ipd.

Predelovanje volne v tkanino pa je iznajdba, ki je bila mogoča šele na višji razvojni stopnji. V kasnejših časih so oblačila iz kože skoraj opustili, ohranila so se samo pri pastirjih in podeželjanih. To razmerje pa se je kasneje spet spremenilo, saj so krznena oblačila zaradi njihove okrasne vrednosti spet začeli nositi višji sloji, seveda pa je bil do takrat v obdelavi kože dosežen velik napredek.

V najzgodnejšem obdobju, ko je šlo le za obrambo pred mrazom in ne za zunanji okras, so ljudje verjetno nosili dlakasto stran obrnjeno navznoter. Pri tem pa se je nedvomno kmalu izkazalo, da bi bilo treba kožo nekoliko preparirati, jo ustrojiti, saj je v svojem naravnem stanju začela v stiku z vodo gniti, ali pa je zaradi izsušitve postala pretrda.

Kdaj in kje so prvič poskusili tako obdelati kožo, ni znano, po vsej verjetnosti pa sodijo taki poskusi že v prazgodovinsko obdobje. Strojarnstvo je pravzaprav izšlo iz krznarstva in zato njuni zgodovini za določen čas soupadata. Šele kasneje, ko je človek začel živalsko kožo uporabljati ne le za oblačila, temveč tudi v tehnične namene, zaradi česar je bilo treba odstraniti dlako in kožo narediti odpornejšo, sta se poti strojarstva in usnjarstva ločili, saj je bila pri krznarstvu pomembnejša čim boljša ohranitev dlak.

Predmet strojarstva so bile in so še vedno kože sesalcev, od največjih pa do podgan in miši, morskih sesalcev, ptičev, rib in

plazilcev. Poleg same kože so tu in tam uporabili tudi druge dele živalskega telesa, tako na primer goveje in konjske požiralnike za golenice (za del škornja), drobovje za mehove, večje želodce za torbe. Že od nekdaj so bile najpomembnejše kože govedi vseh vrst in starosti, potem pa kože koz in ovac.

Najpriročajše sredstvo za preparacijo kože je bila gotovo mast, izhajajoč iz tega, da ima to lastnost, da zmanjša trenje ter gladi in zmehča grobe in trde materiale. Najstarejši postopek je bil verjetno natiranje surovih kož z mastjo, in sicer s takimi mastmi, ki so jih dobili iz ubitih živali; sem lahko prištejemo tudi natiranje z rumenjakom in ribjimi ikrami kot tudi z ribjo mastjo in rastlinskimi olji. Pri tem so prišli do spoznanja, da so zaradi maščobe postale kože ne samo prožnejše ampak tudi bolj zavarovane pred vodo in gnitjem, in da so nasploh dobile povsem nove lastnosti. Poleg tega so poznali tudi uporabo dima, katerega protignilobno delovanje je služilo tudi drugim namenom.

Iznajdba vegetabilnega strojenja, ki ga prav tako zasledimo že zelo zgodaj, zdi pa se, da je mlajšega datuma kot maščobno strojenje, je verjetno rezultat naključja; taka koža je dlje časa ležala v gozdu, prekrita z drevesnim lubjem in izpostavljena delovanju iz lubja izlužene čreslovine. Možno pa je tudi, da je ta iznajdba rezultat potrebe po okrasju; človek je skušal kožo obarvati in jo je zaradi tega obdelal z "zvarki" iz drevesnega lubja, ki večinoma vsebujejo rdeče obarvana strojila in katerih uporaba je dokazana v starem, pa tudi v novem veku, npr. v Armeniji. Na to spominja tudi znanstveno ime za ta barvila "Phlobaphene". Lahko pa sklepamo, da je koža poleg rdeče barve dobila tudi druge lastnosti, ki so bile koristne za njeno uporabnost.

Na podoben način je verjetno prišlo do odkritja strojilnih lastnosti galuna, ki se v naravi nahaja na vulkanskih področjih južne Evrope, Male Azije in Egipta, vzrok je morda lastnost galuna, da ustavlja kri.

Nekateri raziskovalci imajo strojenje z galunom za najstarejše, drugi spet pa govorijo o antropocentrično-fiziološki teoriji strojenja, ki izvira od grškega zdravnika Galena (Galenus). Galun in rastlinska strojila naj bi namreč na človeško sluznico delovali tako, da se ta krči in suši, enako pa naj bi delovala tudi na odrto živalsko kožo. Morda so tudi občasna opažanja dobro ohranjenih t.i. trupel iz močvirij narekovala ljudem, naj izvajajo strojarske poskuse z močvirsko in šotno vodo pa tudi z drugimi rastlinskimi izvlečki. Zanimivo je, da so ljudje s preskušanjem različnih snovi v svoji okolici vedno našli take med njimi, ki so vsebovale največ strojil.

Njihovo prizadevanje je nedvomno slonelo na vedenju, da imajo strojila grenak okus, po drugi strani so bile snovi grenkega okusa zaradi adstringentnega (takega, ki vleče skupaj, krči) delovanja čislane kot posebno zdravilne iz zaradi tega iskane. Med rastlinskimi strojili so tako že zgodaj spoznali tista, ki so bila najprimernejša za strojenje; v azijskih deželah je bila to šiška; v sredozemskih deželah listi octovega grma; v srednji in severni Evropi so dajali prednost strojilom iz hrastovega, smrekovega, jelševega in vrbovega lubja.

Ko so začutili potrebo po tem, da bi kožo očistili dlak in drugih odvečnih snovi, so verjetno že zgodaj ugotovili, da je to lažje izpeljati po krajšem procesu gnitja. Najpomembnejše pri tem je pravilno vodenje procesa, ki ga je treba pravočasno ustaviti, preden je odpornejša usnjatica načeta. Eskimska ženska mora skupaj zvite kože zaradi mraza prinesiti v šotor, medtem ko je treba v toplejših področjih "poteče se" kože večkrat razviti, da se toplota ne bi preveč razvila.

Neki iznajdljivec je uspešno poskusil ta cilj doseči z dodelavo z lesnim pepelom (zaradi vsebnosti pepelike). Delovanje lužine iz lesnega pepela na maščobe je bilo Keltom in Germanom znano še pred Grki in Rimljani. Drugi so za ta namen

uporabljali urin in žgano apno. Kdaj in kje so bili vsi ti pripomočki prvič uporabljeni, se do zdaj še ni dalo ugotoviti.

Predzgodovinsko obdobje

O tem, kdaj se je začela predelava živalske kože v usnje, so mnenja deljena. Nedvoumno je bila že jamskemu človeku, čigar obstoj je bil popolnoma vezan na lov, znana uporaba kože, saj se je moral zaradi ledene dobe zavarovati pred mrazom. Za nekatere jamske slike domnevajo, da so na njih naslikani šotori, ki so prekriti z živalskimi kožami, vendar je to tolmačenje s strani nekaterih raziskovalcev tega obdobja sila dvomljivo.

Obdelava kože je že v kameni dobi doživela znatne spremembe. Z velikimi temperaturnimi spremembami so bile namreč povezane tudi spremembe v sestavi lovne živine in hranilnih rastlin, prav tako pa so postavile nove zahteve pri izdelavi oblačil in stanovanj. Razumljivo je, da ni bilo mogoče kož lovne živine, npr. mamuta, nosoroga, severnega jelena, konja, goveda, kune, bobra, ribjih kož in kož velikih morskih sesalcev, uporabljati na enak način. Na začetku vsake klimatske spremembe se je morala tehnika spremeniti. Morda so prišla tudi nova plemena, to je s stališča tehnologije drugače izšolani delavci. V različnih zbirkah najdemo orodja iz kresilnika (strgalo), zvončasto strgalo iz nosorogove golenice, čeljusti večjih živali z zobmi, ki so jih imeli za obdelavo kož.

Prehod z obdelave kamenja na obdelavo kosti in roževine in zato večja sposobnost človeka za lov, sta eden najpomembnejših dejavnikov tega časa. Šele ko je človek imel orožje iz kosti in roževine, je bila ustvarjena nova osnova za lov na severnega jelena, ki je tako postal najpomembnejša lovna žival tega obdobja.

Pogoji za opravljanje strojarstva so bili v tem obdobju predvsem določena stalnost prebivalstva, obstoj enakomernih zalog jelenjih, govejih in konjskih kož ter velika

količina vode v bližini. Taka naselja so bila na začetku zadnje ledene dobe že številna. V nekaterih so arheologi našli številna orodja iz rogov severnega jelena s pobrušenim robom, v drugih spet nožu podobno orodje iz losovega rogovja, za katerega se domneva, da so ga uporabljali za odiranje kože. Namesto šivank so uporabljali šivankam podobne kosti, kot sukanec pa natančno razdeljene kite severnega jelena.

Nekaj več vpogleda v predelavo kože v prazgodovini so dale raziskave v predgorju Alp ležečih kolišč, ki jih vsaj deloma lahko štejemo k mlajši kameni dobi. Do zdaj so tam našli kosti jelena, divjega prašiča, medveda, konja, govedi, udomačenega prašiča, ovce in koze. Vsekakor je koliščarjem lega njihovih bivališč ob jezerih in močvirjih dajala odlične razmere za pridobivanje in predelavo živalskih kož, nenazadnje so živeli na območju, kjer je bilo veliko živali pa tudi vodo so imeli v "bližini". Z gotovostjo lahko trdimo, da je bilo obilo orodja iz kamna in kremenca, ki so ga imeli v naseljih, kot ustvarjeno za obdelavo kože. Z ostrejšimi orodji so razkosali in odrli živali, bolj topa orodja, tako imenovana strgala, pa so uporabljali za odstranjevanje delov mesa, ki so se še držali kože, ter za odstranjevanje dlak. Pri natančnejši raziskavi koliščarskih orodij iz kamna, kremenca in roževine so raziskovalci našli mnoga, ki bi jih lahko uporabljali za strojarska dela.

Kot posebej dobro orodje za izdelavo sedel so se izkazali noži z ukrivljenim rezilom, narejeni iz nefrita, s katerimi so rezali kože za oblačila, medtem, ko so šila iz roževine in merjaščevih zob služila za igle, s katerimi so sešili posamezne dele. Orodja iz kosti, kot so strgala, gladila, šila in igle, so največkrat narejena iz cevastih kosti, katerih sklepi so služili kot držalo. Marsikatero teh orodij pa ima zaradi dolgoletne uporabe obrabljeno držalo in je gladko z vseh strani.

Mnogi raziskovalci tega obdobja domnevajo, da je bilo strojarstvo zaradi ugodnih

razmer ena najpomembnejših obrti koliščarjev, da je bilo zanje usnje za marsikatero stvar nepogrešljivo, in, da so imeli na primer koliščarji ob Bodenskem jezeru s sosednjimi ljudstvi dobro razvito trgovanje s kožami, krznom in usnjem. Njihov način strojenja sicer ni natančno znan, toda v bližini nekaterih kolišč so našli velike količine semen *Chenopodium album* L. in *Galium palustre* L., ki vsebujejo rdeča oziroma rumena barvila in za katere domnevajo, da so jih uporabljali za barvanje usnja in tkanine.

Nadaljnji dokazi za usnjene izdelke iz mlajše kamene dobe z drugih območij so glinene posode, ki vidno posnemajo usnjene posode, saj niso prevzeli samo oblike, ampak so prav naturalistično posneli tudi šive. Zgodovinarji govorijo zato že kar o usnjarskem stilu v keramiki. To dokazuje, da so prej izdelovali posodo iz kože in usnja kot pa iz glin, podobno kot so danes lučke za božična drevesca narejena v obliki sveč.

V bronasti dobi so najdbe usnja že pogostejše, npr. usnjen ščit iz Clonbrina na Irskem, ki je bil obložen z bronom. V leseni krsti iz starejše bronaste dobe (okoli 1500 p.n.š.) najdeni v kraju Mjuldberg v Severni Šleziji, je bila goveja koža, ki je nekoč obdajala truplo. Kože v krstah so našli še v nekaterih drugih predelih. Ohranjene pa so verjetno ostale zaradi delovanja huminskih kislin, ki jih vsebuje humus.

V številnih grobovih iz bronaste dobe so na mečih in okovju večkrat našli snov, ki jo z gotovostjo lahko imamo za usnje. Iz halštatskega obdobja so v avstrijskih Alpah našli usnje, ki je bilo zaradi dvatisočletnega ležanja v slanici čudovito konzervirano. Ena takih najdb izvira iz rudnika soli pri kraju Dürrenberg pri Halleinu; gre za 26 x 30 cm veliko štirikotno usnjeno torbo, zvezano z jermeni, ki tečejo skozi štirikotno izrezane luknje, v kateri se je nahajalo predzgodovinsko rudarsko orodje. Druga najdba iz istega obdobja je oprtnik za prenašanje soli iz rudnika soli v Hallstattu, podoben vinogradniškim košem, visok okoli

1 m. Njegovo leseno ogrodje je ovito z govejo kožo, ki je imela še deloma ohranjeno, navzven obrnjeno dlako; sama koža pa je imela v vrstah narejene štirikotne luknje, skozi katere so bili napeljeni jermeni, da so jo držali skupaj.

Iz latenskega obdobja je posebej zanimiva v kraju La-Tene najdena sedlarska oprema, sestavljena iz 27 orodij, spravljениh v eni usnjeni torbi; da so ta orodja (dleta, šila, prebijači) uporabljali za dodelavo usnja, kaže drugo hkrati najdeno orodje, ki ga še danes uporabljajo čevljarji in služi za rezanje in pripravo usnja.

Za obdelavo usnja so prišli v poštev večinoma noži. V kameni dobi so bili to noži iz kremenca, v bronasti in železni dobi pa ustrezne kovine, v poštev so prišli noži brez ročaja s širšim rezilom in ukrivljenim rezalnim delom, ki jih navadno imenujemo brivski noži.

V predzgodovinskem Egiptu, 5000 p.n.š., je bila obdelava kož domačih živali in kasneje tako priljubljeno barvanje usnja že vsesplošno v uporabi. Zaradi neobstoynosti materiala pa je ostalo ohranjeno razmeroma malo predmetov iz usnja. Poleg usnjenih trakov, s katerimi so zvezovali lesene hišne pripomočke, je treba tu omeniti predvsem ostanke poslikanih pasov, vzglavnikov, toaletnih torbic. Kozje kože je pogosto najti kot pokrivalo pri skrčenih truplih v Egiptu kot tudi v Nubiji; včasih se zdi, da so bila trupla tudi zavita v usnjena ogrinjala.

Zgodovinsko obdobje

Strojarstvo v starem veku in pri preprostih ljudstvih

Ljudstva jugozahodne Azije

Zgodovino strojarstva se da najdlje zasledovati v Mezopotamiji. Izredno plodna zemlja med Evfratom in Tigrisom je sredi 4. st. p.n.š. privabila Sumerce, da so naselili to področje. Ob ugodnih življenjskih razmerah so z načrtnim delom ustvarili najstarejšo nam znano visoko kulturo, in to v času, ko so npr. Egipčani še živeli v prazgodovinskih časih. Sumerska kultura je nedvomno vplivala na kasnejšo egipčansko. Na pokopališču sumerskih kraljev, v mestu in domovini očaka Abrahama, so od 1919 dalje na najdišču Mugajjar na desnem bregu Evfrata v treh plasteh, posebno pa v najnižji, našli najdragocenejše zaklade, ki izvirajo iz časa okoli 3300 p.n.š. Poleg orodja iz zlata in drugih kovin so bili najdeni tudi nekateri predmeti iz usnja.

Omenimo le diadem kraljice Schubad. Na usnjenem traku so bili našiti tisoči majhnih biserov iz lazurita; usnjeni trak je razpadel v čisto bel prah (dead white), ki pa je še kazal ustroj usnja. Prav tako poročajo o obročih lesenih koles pri vozovih, za katerimi je ostal prah podobne sestave.

Ko govorimo o usnju, za katerim po trohnjenju ostane slepeče bel prah, najprej pomislimo na usnje, strojeno z galunom, kajti tudi z najčistejšim taninom iz šišek strojeno usnje bi po takem procesu komajda razpadlo v popolnoma bel prah. Zelo verjetno je, kot bomo kasneje videli, da so v Mezopotamiji in sosednjih deželah za strojenje že zelo zgodaj uporabljali galun in šiške.

O izdelavi in dodelavi usnja in kož na Bližnjem vzhodu, posebno v babilonsko-asirskem času, smo nekoliko poučeni na podlagi klinopisov in risb. Veliki kralj in babilonski zakonodajalec Hamurabi (2067 do 2024 p.n.š.), navaja v enem izmed

paragrafov svojega kamnitega zakonika (shranjenega v Louvru) dnevni zaslužek, ki ga lahko zahteva čevljar. Kože in kožuhi oslov, govedi, mul in ovac so dajali material za veliko nujnih potrebščin v gospodinjstvu. Obdelava usnja je bila v bistvu v rokah čevljarja, imenovan pa je tudi nek drug rokodellec (*susikku*), in mogoče je, da je ta opravljal strojarsko delo, in da je še nekdo drug, imenovan (*sarip taxse*) barval usnje. Vendar pa je treba reči, vsaj po zapisih sodeč, da je čevljar moral znati tudi sam ustrojiti usnje, sodelovati pri izdelavi vozov ter opravljati tudi druga sedlarska dela.

Najpreprostejša uporaba kože je bila v tem, da so notranjo stran obrnili navzven in odrtine zavezali. Tako so dobili mehove, ki niso smeli manjkati v nobenem gospodinjstvu, in so viseli na količku v šotoru ali v sobi. Služili so za shranjevanje vode, posebno na potovanjih v puščavo ali v gore, včasih pa tudi za mleko in pivo. Napihnjene, posamezne ali v večjem številu, so uporabljali za plavanje ali pa za izdelavo splavov. Herodot je imel za največjo posebnost dežele okroglo plovilo iz vrbovih debel, prek katerega so kot krov napete živalske kože.

Čevljev in sandalov na ilovnatih tleh toplega juga prvotno niso veliko nosili, toda za potovanja v gore je bilo potrebno zavarovanje nog. S tem rokodelstvom so se zato pogosto ukvarjali severnjaki z gora. Posebno naseljenci ob zgornjem Evfratu so morali biti spretni strojarji in čevljarji, saj so iz svoje domovine potovali prav do Babilona na jugu, kjer so opravljali svojo obrt. Prav s tega konca je verjetno najstarejši "zgodovinsko potrjen" strojar in čevljar. Ime mu je Agabtaha in je živel v času kralja Kastilascha III (1249 do 1242 p.n.š.), bil je njegov dvorni dobavitelj in za svoje delo kraljevsko poplačan. O njem poroča tudi nek klinopis.

Prave umetnine so morali biti čevlji, ki jih je Tischrutta iz Mitana poslal svojemu svaku

Amenhotepu III (okoli 1400 p.n.š.) v Egipt. Izdelani so bili iz kašmirjevega usnja, modrega škrlata in pisanega platna; izvezeni so bili z biseri, imeli so gumbe iz dragih kamnov in sponke iz zlata in srebra.

Asirci so v starejšem času nosili samo sandale z opetniki, potem pa so se pojavili zavezani polškorjni, pod katerimi so nosili tudi nogavice. Za hišno uporabo so iz usnja izdelovali vrečke za srebro, sol, razne etuije za bodala, nože in za drugo orodje. Še največjega pomena pa je bilo usnje za opremo vojske. Iz njega so bili večinoma izdelani oklepi, šlemi, tulci za puščice, ščiti, konjenica pa ga je potrebovala za sedla, vajeti in biče. Biči so imeli več trakov ali kot so rekli Asirci "jezikov", včasih so bili tudi bogato okrašeni z zlatom, srebrom in dragimi kamni.

Podatke o načinu strojenja, ki so ga uporabljali v Mezopotamiji, dobimo v več klinopisih. Tako naj bi uporabljali različne masti, mleko, moko in dve sestavini, kamen ga-bi-i iz dežele Hetitov in pagratu. Francoski asirolog Thureau-Dangin opozarja na to, da je kamen ga-bi-i omenjen v popisu iz poznejšega babilonskega in perzijskega obdobja kot pripomoček za škrlatno obarvanje in strojenje, pa tudi kot zdravilo. Včasih je v te namene omenjen tudi kamen iz Egipta. Vse to pa vodi do zaključka, da gre lahko le za galun. Drugo snov, pagratu, najdemo omenjeno tudi drugje, in sicer v popisu iz časa perzijskega kralja Kambyseja (530 do 522 p.n.š.). Omenjena je poleg kamna ga-bi-i med izdelki, ki so jih dostavili nekemu strojarju, da je lahko opravljal svoje rokodelstvo. Thureau je mnenja, da to ne more biti drugo kot šiška in opozarja na to, da je strojenje s kombinacijo galuna in šiške še danes v navadi v okolici Bagdada. Omenimo še, da galun, ki ga uporabljajo barvarji, grški zdravnik Dioscurides (okoli 50 p.n.š.) imenuje "frigijski kamen". V klinopisu iz časa asirskega kralja Sargona (722 do 704 p.n.š.), ki pa je spet precej podoben nekemu drugemu na tabli iz Warke, sta delno opisana načina strojenja.

Perzijci, kasnejši nasledniki Babiloncev in Asircev, so, po Herodotu, nosili tesno prilegajoče se usnjene hlače. V palači perzijskega kralja Artakserksa II. v Susi (404 - 358 p.n.š.) se na glazirani opeki nahaja slika vojščakov s čevlji na vezalke in z usnjenimi tulci za pušče.

Ksenofon poroča, da so bili Perzijci od Kirovih časov dalje tako pomehkuženi, da so si pred vremenskimi vplivi zavarovali ne samo telo, glavo, roke in noge, pač pa so si pred mrazom tudi dlani zavarovali s krznom.

V drugi polovici 2. tisočletja p.n.š. pa je v Siriji cvetelo kraljevstvo Hetitov. Tako na kamnitih reliefih najdemo podobe s špičastimi klobuki oz. pokrivali, kljunastimi čevlji in tudi z visokimi škornji. Pri izkopavanjih na področju stare Troje, kjer je v času trojanske vojne v 2. tisočletju p.n.š. živel Grkom sorodno ljudstvo, so našli takoiimenovan "Priamov zaklad", sestavljen iz zlatih in srebrnih okraskov, ki pa po novjših podatkih izvira iz konca 3 tisočletja p.n.š., torej iz precej zgodnejšega obdobja kot pa dogodki, ki so bili temelj za Homerjevo pesnitev. Pri tem je v posodah, ki so vsebovale zlate predmete, zbudil pozornost droben prah belkaste barve, ki se je pogosto prelivala v modrikasto; po mnenju raziskovalcev je to ostanek kakovostnega usnja, ki je verjetno služil kot etuj za zlate predmete.

Strojarstvo je bilo nedvomno v Mezopotamiji in Mali Aziji nasploh že zelo zgodaj visoko razvito. Tudi če se razen omenjenih skromnih ostankov ni ohranilo nič drugega, ne more biti nobenega dvoma, da je Bližnji vzhod zibelka izdelovanja tankega oz. finega usnja.

Še za časa Dioklecijanovega odloka (301 n.š.) dosega babilonsko usnje (*pelles baby-lonicae*) najvišje cene. Kot izdelki iz babilonskega usnja so v tem odloku navedeni pasovi iz belega usnja (*zoniae albae*) in obutev (*soleae baby-lonicae*).

Bizantinski pisatelji kot na primer Zosimos (5.st.) in Zonaras (11. st.) še vedno omenjajo lepe usnjene izdelke Babiloncev

in Perzijcev. Skozi ves srednji vek, vse do novega veka, je orientalsko strojenje in barvanje tankega usnja, za kar so uporabljali turške šiške in octovec, ostalo nedosežen vzor, ki so si ga z vsemi sredstvi prizadevali doseči. Zdi se, da je tudi doseganje posebne mehkosti usnja z uporabo lužil iz blata in urina staroorientalska iznajdba.

Arabci so na svojem zmagovitem pohodu pod vodstvom Kalifov v 7. in 8. st. n.š. spoznali in deloma tudi prevzeli staro orientalsko kulturo. Prenesli so jo v severno Afriko, Maroko in Španijo, njihova usnjarska industrija pa še vedno živi v imenih "maroquin" (iz Maroka), "saffian" (po maroškem mestu Saffi) in "corduan" (po španskem mestu Cordova). Omembe vredna je tudi "iznajdba" pergamenta v maloazijskem mestu Pergamon za časa kralja Eumenesa II (197-159 p.n.š.), do katere je prišlo zaradi prepovedi izvoza egiptovskega papirja s strani kralja Ptolomeja Epifanesa (po pisanju Plinija). Pergamenta ti sicer niso iznašli, pač pa izboljšali, saj so že Babilonci, in kot poroča Herodot Jonci pisali na ovčje in kozje kože.

Poročila o uporabi kož, kožuhov in usnja pri starih Judih najdemo na več mestih v stari in novi zavezi Svetega pisma, nič pa ne izvemo o izdelavi usnja. Več o tem je mogoče najti v delih o biblijski arheologiji. Omenimo le judovskega strojarja Simona, ki je kot gost živel pri prijatelju apostolu Petru. Svoje stanovanje je imel - po v starem veku splošno veljavnih določilih nekoliko oddaljeno od mesta - ob morju, morda tudi zaradi vode. Na več mestih Stare zaveze (2 Mojzesova knjiga) so za opremo svetega šotora omenjene rdeče obarvane ovnove kože, iz česar sklepamo, da je bilo takratnim Judom poznano barvanje usnja z rdečo barvo. Strojarstvo je bilo kot povsod zaradi smradu bolj malo spoštovano, kot je v Talmudu, ki opisuje tudi uporabo pasjega in svinjskega blata, večkrat omenjeno. Talmud, ki je nastajal v prvih petih stoletjih n.š., je dobrodošlo

dopolnilo k zgodovini strojarstva iz časa starega Rima in preseljevanja narodov. Iz poročil v Talmudu sledi, da je bila usnjarska obrt v tistem času zelo pomembna. Izdelovali so predvsem obutev, kot so sandali, čevlji in škornji. Hoditi bosonog je veljalo za izraz največje revščine in za pismouke je bilo nespodobno hoditi v raztrganih in zakrpanih čevljih. Kot drugi usnjeni izdelki so navedeni še: vreče, plašči, odeje, posteljni vložki, etuiji, razni zaščitni ovoji za glasbene inštrumente, orožje in kovaško orodje, mehovi, potovalne torbe, vreče za hrano, pergament.

V vsakem kmečkem gospodarstvu se je ob klanju domače živine ali pri uplenjenih divjih živalih nabralo nekaj kož, ki so bile tudi brez dodelave primerne za pokrivanje in shranjevanje. V boljših krogih ni ostalo samo pri hišni uporabi, temveč je večina kož prišla v roke strojarju. Navadno so kože obdelali tako, kot je želel kmet, le malo jih je za nadaljnjo prodajo prevzel strojar. Še preden pa je koža prišla v roke strojarju, je bila predmet trgovanja med ljudmi, ki so od časa do časa v velikem številu prebivali v kakem kraju, tako, da so po njih poimenovali ulice. Morda lahko v teh ljudeh prepoznamo poklicne konjederce, ki so smeli zaradi smrada, ki ga je širilo njihovo blago, živeti le med sabo in zunaj mesta. Sicer pa je bilo konjederstvo povzdignjeno na položaj samostojnega dela, ker se je pojavljalo tudi med opravili v svetem šotoru. Poročila o strojarstvu izvirajo tudi iz donavskega mesta Sidon v Feniciji. Pri primitivnem postopku izpostavi kmet surovo in vlažno kožo temeljitemu teptanju, tako da ljudje hodijo po koži, razprostrti po ulici. Ta metoda pa se je kmalu umaknila, pri Grkih in Rimljanih je ne najdemo. Za odstranjevanje dlak služi svinjsko in pasje blato.

Zdi se, da Judje pri pripravi niso uporabljali ječmenovega drobljenca in otrobov, saj so ostrgano, toda še nestrojeno usnje,

slikovito imenovali "neokisano" usnje. Strojjenje so izpeljali z mešanico moke in prahu iz šišek, potem sledi neka vrsta strojenja z galunom, maščobno strojenje in izdelava velurja pa nista omenjena. Omenjena je še vrsta usnja diphthera, ki je bila strojena s soljo in moko, ne pa s šiškami. Glede na način strojenja razlikujemo različne vrste usnja. Verjetno so različne metode strojenja tudi kombinirali. Strojeno kožo so napeli v okvir ali pa so jo zgladili s težkimi valji in jo nato razrezali v pravo obliko. Dokončano usnje so premazali z oljem. Za izdelavo pergamenta so kože, ki so jim odstranili dlake, lužili z apnom, naprej pa jih niso strojili, tako, da so ostale toge. Bilo jih je več vrst, najboljša je bila tista, pri kateri so lice odluščili oziroma odstranili. Za material, ki so ga uporabljali v religiozne namene, so jemali samo kože ritualno čistih domačih in divjih živalih.

Egipčani

Dolina Nila je s svojimi piramidami in grobnicami postala najbogateljši in najpopolnejši muzej, kot dragocena skrinja polna starin. Egipčanska zgodovina je večinoma s slikami in hieroglifi zapisana v podzemnih prostorih. O strojarstvu in dodelavi usnja v zgodovinskem obdobju v Egiptu nas nekoliko poučijo tako raznovrstni kipi kot tudi omenjeni grobni podatki. Obilje kož, ki ga je omogočilo bogastvo živalskega sveta v deželi, so prebivalci znali zelo ceniti, koža je bila zanje tako pomemben del živali, da njihova pisava zaznamuje štirinožne sesalce prav s sliko njihovega kožuha. Na nekaterih slikah je mogoče videti, kako so že v tistem času označevali govedo z vžganimi znamenji in na kakšen način so izpeljali zakol. Zanimivi so tudi številni prikazi lova, po katerem lahko sklepamo, da je bil za Egipčane poseben užitek upleniti nilskega konja. Njegova debela koža je služila za prekrivanje ščitov in čelad ter za izdelo-

vanje bičev. Tudi krokodil, katerega meso so Egipčani prav tako malo jedli kot meso nilskega konja, je moral že takrat svojo kožo prepustiti usnjarski obdelavi. Le v enem delu Egipta, v okolici Teb je bil sveta žival. Lepim kožam, posebno pisanim leopardovim kožam, ki so jih dobili iz Nubije, niso odstranili dlak; predelali so jih v ščite, tulce, etuije, uporabljali so jih za oblačila odličnikov ali pa za pregrinjala za stole v hiši. Kralji prvih dinastij so kot znak svojega dostojanstva nosili kožuh z repom.

Navadni ljudje so v najstarejših časih gotovo hodili goli. Kasneje, okoli 2500 p.n.š., je imel vsak, tudi najrevnejši, predpasnik, ki je bil ves usnjen ali pa je imel vsaj obrobek iz usnjenega traku. Hoditi bosonog je bilo običajno tako za višje kot nižje plasti, vendar so se sčasoma udomačili sandali, nizki čevlji in končno tudi čevlji z vezalkami. V usnje so predelali kože govedi, koz itd. Do kakšne stopnje je bila ta tehnika izoblikovana, nam kažejo usnjeni predmeti, ki so ostali ohranjeni v grobnicah.

Številni muzeji hranijo usnje vseh vrst iz srednjega in novega kraljevstva, grobo usnje, ki so ga predelali v sandale in tanjše, ki so ga predelali v predpasnike, pasove in jermena, belo usnje, pergamentu podobno, ki so ga poleg papirusa uporabljali kot pisalni material in posebej tanko, fino usnje, največkrat obarvano rdeče in zeleno, z vtisnjenimi okraski, ki so ga uporabljali za prevleke na vozovih, za tulce ali pa so jih dali na konce lanenih trakov. Že od nekdaj so imeli ljudje navado uporabljati cele kozje kože kot mehove za shranjevanje tekočin in tak kozji meh z odrezano glavo je postal eden najobičajnejših znakov v egipčanski slikovni pisavi. Postopek, ki so ga pri strojenju uporabljali Egipčani, ni natančno znan. Kot strojila so, po Theophrastovih in Plinijevih podatkih, uporabljali stroke različnih vrst akacij z visoko vsebnostjo strojil, najpogosteje so uporabljali *acacio arabico*, ki jo še danes uporabljajo

pod imenom Bbblah. Podatek, da naj bi uporabljali tudi *acanthus*, akaciji podobno rastlino, je nezadovoljiv. Verjetno je do te navedbe prišlo zato, ker so Grki včasih akacijo imenovali *acantha*, tako pravi Teofast. Tudi o domnevni uporabi octovca ni mogoče ugotoviti ničesar. Med barvili so imeli na razpolago: za rdeče *Lawsonia inermis* grm kane ali alkane; za rumeno *Carthamus Finctorius*, barvilni rumenjaki ali divji žafran; za modro *Indigofera Fictoria*, indigo.

Nekaj znanja o izdelavi in obdelavi usnja v starem Egiptu nam dajo ohranjeni reliefi in stenske slikarije iz Teb, El Asassifa in Beni Hasane. Prikazano je namakanje in valjanje kož, raztezanje in gladenje usnja na panju, strganje s strojarskim gladežem, rezanje s polkrožnim dletom, potem orodja kot so šiba, glavnik.

Pri delu vidimo izdelovalca sandalov. Eden od pomočnikov sedi na nizkem stolu, trudi se razdeliti usnjeni trak, katerega spodnji konec stiska s prsti na nogi; nek drugi prizor pa prikazuje čevljarja, ki sedi na trinožnem stolu, v levi roki drži usnjen podplat, z desno roko pa s pomočjo šila vrta luknje v stranski jezik.

V delavnici vidimo strgala, nože, šila, luknjače, igle, kladi, tolkače in surovo usnje. Na stenah visijo usnjeni podplati.

Druga slika nam kaže, kako usnje urežejo, obarvajo, zgladijo in raztegnejo, kako strojijo in valjajo leopardove kože, ter jih predelujejo deloma v duhovniške obleke, deloma pa v prevleke za vojaške ščite.

Na neki drugi stenski sliki v Tebah, ki izvira iz časa kralja Tutmozisa III. (okoli 1600 p.n.š.), je predstavljena notranjost barake usnjarskega delavca. Ta iz okroglega kosa usnja izrezuje jermene, ki jih potem dva njegova pomočnika zvijata v vrvi.

Veliko pozornosti so zbudila izkopavanja, ki sta jih skupaj opravljala Lord Carnovan in egiptolog Howard Carter, v t.i. "Dolini

kraljev" pri Luksorju, kjer je pokopanih kakih 30 kraljev. V teh grobovih so našli dva zadaj odprta vozova brez sedežev, ki sta brez dvoma iz iste kraljevske delavnice in največ 25 let starejša, kot so tisti iz Tutankamonove grobnice. Ogrodje iz ukrivljenega lesa je z usnjem hkrati ojačano in okrašeno.

V Amenhotepovi grobnici so našli delce kolesa, katerega pesto in prečka sta bila ovita s surovo kožo. Ko se je posušila in skrčila, je posamezne dela stisnilo tesno drugega k drugemu. Našli so še nekaj delov ogrodja in ostankov sedeža.

Tutankamonova grobnica (1364-1358 p.n.š.) je ostala skoraj čisto ohranjena. Preiskava predmetov iz grobnice je pokazala, da je do sprememb na njih prišlo samo zaradi vročine in vlage. Grobnica je morala biti v nekem obdobju vroča in vlažna. Prvotno je moralo biti v grobnici ogromno usnja, kajti konjska oprava, sedeži in sandali so morali biti opremljeni z usnjem. Ob odprtju grobnice pa je bilo mogoče spoznati večino usnja samo po legi ostankov in na osnovi njihove kemične analize. Zaradi delovanja vročine in vlage se je usnje spremenilo v črno, kašasto, smoli podobno gmoto, ki se je razkrojila oziroma raztopila in nato po kapljicah spolzela navzdol. Zaradi te kemijske lastnosti lahko sklepamo, da je šlo za pomanjkljivo strojenje, kajti dobro rastlinsko strojeno usnje bi sicer razpadlo v črno gmoto, ne bi se pa utekočinilo.

Po analizi najdenih ostankov delov so strokovnjaki ugotovili, da gre za kozje ter telečje usnje. Iz kasnejšega egipčanskega obdobja, vse do 8 st.n.š. je prav tako ostalo ohranjeno veliko usnjenih predmetov. V teh stoletjih so nad Egiptom vladali Rimljani, Bizantinci, Sasanidi in Muslimani. V zgornjem Egiptu leži bogato grobišče mesta Panopolis, ki so ga ustanovili Ptolomejci. V grobovih so najdbe iz časa od 150 p.n.š. do 550 n.š., med njimi je

veliko obutve. Iz predrimskih časov je malo ohranjenega, saj so šele v času kralja Antonija Pija (138 - 161 n.š.) začeli mrtve pokopavati v obleke, ki so jih nosili za časa življenja. Usnje je bilo zato pogosto uporabljena surovina. Služilo je tako za izdelavo podplatov, sandal, copat, galoš in škornjev kot tudi za jermene.

Uporabljali so nestrojeno usnje, ki je bilo na mesni strani zadovoljivo očiščeno, hkrati pa mu niso popolnoma odstranili dlake. Pri čevljih razlikujemo tri vrste usnja: goveje usnje, ki ga že od starega veka uporabljajo izključno za podplate, kozje in ovčje usnje.

Ovčje usnje ter mehko usnje drugih živali, ki ga ni mogoče več določiti, so večinoma uporabljali kot usnje za podlogo, kozjega pa večinoma kot zgornje usnje. Kot lahko vidimo na izvirnih izdelkih, je bilo strojenje in barvanje usnja s tehničnega vidika na zelo visoki ravni. Barve, pojavljajo se rdeča, črna, rumena in pozlačena, so pogosto odlično ohranjene, čeprav so predmeti ležali v zemlji več kot 1250 let.

Grki

Iz obdobja do vključno mikenske kulture, ki je trajala od 1500 - 1200 p.n.š., ni ohranjenih nobenih poročil oziroma najdb o izdelavi ali uporabi usnja. Nekaj več podatkov pa najdemo v Homerjevem obdobju (1200 - 800 p.n.š.). V pesnitvah, Ilijadi in Odiseji se že pojavijo številni predmeti iz različnih vrst usnja, nestrojena koža se pojavi le izjemoma kot odeja v šotoru.

Obdelava krzna prvotno ni zaposljevala posebnega razreda rokodelcev, temveč je potekala hkrati z dodelavo usnja, v starejših časih so jo torej opravljali sami ljudje, ki so te kože potrebovali. Strojstvo je bilo torej prvotno hišno in ne

obrtniško opravilo, ki so ga na deželi opravljali v vsakem večjem gospodarstvu.

Pesnik Heriod (okoli 770 p.n.š.) omenja podplate iz bikove kože, podložene s klobučevino, in plašč iz kozlove kože, sešit s kitami. Pri Homerju najdemo na številnih mestih omenjene predmete iz kože in usnja, npr. obutev, rokavice, krzno kot okras, pokrivala, podlogo za spanje, mehove za shranjevanje vode, vina in olja, jermene za pritrdjevanje vesel in jader, za pritrdjevanje čelad, za zvezovanje ujetnikov, okrašene pasove za meč, kot okras in za izdelavo ščitov.

Bikova koža je omenjena kot predmet trgovanja in kot nagrada. Pojavi se tudi škrlatno svetlikajoče se usnje za pasove, jermene in žoge, pri čemer gre izključno za barvano usnje. Ugotovimo lahko, da sta v Homerjevem času koža in usnje zelo razširjena kot uporabna predmeta v vsakdanjem življenju in pri vojaški opremi. Od načinov strojenja je opisano samo maščobno strojenje. Kadar Homer uporablja besedo mast, je največkrat mišljena svinjska mast. Ker vegetabilno strojenje in strojenje z galunom nista nikjer omenjena, po drugi strani pa vemo, da je Homer opisal vse hišne in obrtniške naprave tistega časa, lahko z določeno gotovostjo sklepamo, da so Grki v tistem času uporabljali samo maščobno strojenje. Za izdelavo usnja so uporabljali volvske in kozje kože, ne pa kož ovac in prašičev, za krzno so uporabljali kože levov, panterjev, volkov in dihurjev. Zamudnost strojarskega postopka in velika potreba po usnju sta morala že zgodaj vzpostaviti obrtniško dejavnost. Zato se že pri Homerju pojavi usnjar kot poklicni rokodelec; usnjarji nastopajo kot svobodni ljudje, o katerih se - v nasprotju s kasnejšim časom - govori s spoštovanjem. V obdobju 500 - 300 p.n.š. je moralo biti strojarstvo precej pomembna, obsežna in dobičkonosna obrt, s pomočjo katere so možje, ki so igrali pomembno

vlogo v državi, obogateli. Iz podatkov, ki so na voljo, se o obsegu njihovih poslov ne da sklepati ničesar. Povejmo, da je bil v Atenah strojarjem dodeljen določen del mesta, imenovan Lepros, enako tudi v drugih mestih. Brez dvoma zaradi smrada. Kaže, da je ta okoliščina kot tudi delo z živalskimi trupli in urinom zelo škodilo ugledu strojarstva v starem veku. Pri različnih grških pisateljih je bilo to izrecno izraženo. Celó pri ljudeh brez predsodkov, kot je Sokrat, je bilo včasih označeno kot sramoten poklic, čeprav ga je po drugi strani ravno on štel med štiri za državno najpomembnejše in nepogrešljive obrti. V tistem času so strojarska dela opravljali izključno sužnji, lastniki so se ukvarjali kvečjemu s poslovanjem. V tem obdobju so prvič omenjena tudi rastlinska strojila. Aristotel pravi, da "jedke kisline vsebujejo lubje in plodovi dreves; npr. hrasta in mirte". Aristoteov učenec Teofrast kot strojila navaja: borovo lubje (*Pinus halepensis*, alpski bor), lubje idijskega bora (*Pinus Pinaster*) - Ida je gorovje v Mali Aziji, jelševo lubje (*Alnus oblongata*), šiške hrasta z užitnimi plodovi, verjetno *Quercus infectoria*, octovec (verjetno *Rhus coraria*, morda tudi *Cotinus coggygia*), katerega uporabo omenjajo tudi drugi pisci. Zdravnik Galen posebej poudarja, da njegovo delovanje temelji na krčenju in izsuševanju kože. Treba pa je reči, da hrastovo lubje kot strojilo pri Grkih in Rimljanih ni z gotovostjo dokazano. V antični medicini so igrala rastlinska strojila (čreslovina) pomembno vlogo kot adstringenti in mnoga od njih se uporabljajo še danes.

O sami tehniki strojenja obstajajo le skromna poročila. Aristotan omenja strganje kož na panju in privezovanje kož na tla, da bi se raztegnile. Za odstranjevanje dlak so uporabljali urin, pri tem nastajajočo gnojnico pa pod imenom strojarsko gnojilo omenjajo kot dobro gnojilo za marsikatero rastlino. Proces strojenja -

pronicanje strojila - so pospeševali z udarci s čoki, hkrati s tem so kožo tudi mehčali. Uporaba usnja je bila pri Grkih nenavadno raznolika. Najpomembnejše je seveda čevljarstvo. Obutev je bila raznovrstna in poimenovana z različnimi imeni, vidimo jo lahko na kipih, od preprostih podplatov do visokih škornjev, barvana, nebarvana in zdi se, da so s tem kar malo pretiravali. Poleg tega so usnje tako kot danes uporabljali za različne namene v meščanskem in vojaškem življenju. O obdelavi in uporabi usnja obstajajo številni zapisi, katerih navajanje na tem mestu pa bi preseglo okvir samega prispevka.

Rimljani

O začetku strojarstva na italijanskih tleh nam literarni viri ne dajo nobenih podatkov. Če pogledamo z jezikovnega vidika, ugotovimo, da so si besede v grščini in latinščini, ki se nanašajo na pletenje, predenje, tkanje in delo z usnjem, zelo sorodne, kar verjetno pomeni, da so bile te tehnike skupna grško-italijanska lastnina. Na nekoliko bolj trdnih tleh stojimo šele v dobi kraljev, kjer seveda še vedno nimamo opravka z nedvoumnimi zgodovinskimi dokazi, ampak samo izročilom. Poročila iz dobe kraljev, posredoval jih je Plutarh, navajajo, da je Numa Pompilius takrat obstoječe rokodelske obrti, med njimi tudi čevljarje in strojarje, razdelil v osem cehov (*collegia*). Tega poročila seveda ne moremo sprejeti brez pomislekov, kot zgodovinsko dejstvo. Ne gre sicer dvomiti, da sta takrat ti dve obrti v Rimu obstajali, vprašanje je le, ali v obliki cehov. Priznati je treba zlasti obstoj čevljarjev (*sutores*). Časi, ko si je vsak svojo obutev sam ukrojil in sešil, kot so kmetje počeli še kasneje, so bili v zgodnjem Rimu že davno mimo.

Samo po sebi je razumljivo, da je bilo strojarsko znanje v tistem času splošno

razširjeno, dvomljivo pa je, da bi bili strojarji navedeni kot poseben kolegij, bolj verjetno je, da strojarsko delo še ni bilo ločeno od dela čevljarja in usnjarja. Čeprav so morda še pogosto, predvsem na deželi za obleke uporabljali nestrojene kože, je bilo to pri mestni noši izključeno in je bilo strojeno usnje neobhodno potrebno za obutev, ščite, za brzde jezdskih in vlečnih živali ter za mnogo drugih stvari.

Če iz Aten vemo, da so tam še v 5. st. p.n.š. strojarji izdelovali tudi čevlje, potem lahko predpostavljamo, da je bilo tako tudi v času zgodnjega Rima, četudi je mogoče, da se je v tistem času pripravljala ločitev teh obrti. Tudi v Italiji je bila najstarejša noša, kot kažejo raznovrstne sledi, oblačilo iz živalske kože. Rimski pesnik Propertius na primer poroča, da so bili v starejših časih senatorji oblečeni v kožuhe. Kasneje, ko so se ljudje naučili obdelovati volno, lan in bombaž, so to nošo seveda opustili in je ostala običajno samo pri pastirjih in podeželskih ljudeh. Toda v rimskih časih že precej zgodaj zasledimo uporabo kožuhov tudi pri višjih plasteh, in v obdobju cesarstva, ko je bila noša nasploh nekoliko mehkejša, so prihajala oblačila iz krzna (*pelles indusatoriae*) kot tudi preproge in odeje iz kož (*stragula*, *pellicia*) vedno bolj v uporabo. Zato šele pri Rimljanih zasledimo krznarje in trgovce s krznom (*pelliones*, *pellarii*), vendar pa ne izvemo nič o tem, na kakšen način so pripravili krzno, da je bilo primerno za nošo, in katera opravila so pripadala krznarjem, za katere se zdi, da so pri Rimljanih opravljali lastno obrt. V Ostiji so našli napise iz obdobja cesarstva, na katerih je omenjena krznarska korporacija (*corpus pellionum*).

Strojenje usnja je pri Rimljanih najbrž potekalo na podoben način kot pri Grkih, to lahko predpostavljamo kot zelo verjetno zaradi številnih stikov med Italijo in Grčijo

in zaradi živahne kolonijalne dejavnosti Grkov v južni Italiji. Pri rimskih piscih najdemo o tem le malo zapisanega. Tako Plinij poroča, da so za odstranjevanje dlake uporabljali v urinu zgnite liste murve. Dioscurides in Plinij omenjata še plod rdečejagodastega bljušča (*Bryonia dioica*), ki je služil istemu namenu.

Grkom znana strojila, lubje tamkajšnjega bora, vrbe in jelše, octovec in šiške, so bila zelo verjetno v uporabi tudi pri Rimljanih.

Rastline, ki vsebujejo čreslovino, igrajo v antični medicini zelo pomembno vlogo in zelo veliko od njih so jih uporabljali v zdravilne namene. Če so vse od njih uporabljali tudi v strojarstvu, ni zanesljivo dokazano. Plinij omenja še trnato akacijo (*Acacia arabica*), katere stroke semena in liste so uporabljali namesto šišk. Iz strokov se da z vkuhavanjem zvarka izdelati izvleček za medicinske potrebe, katerega najpomembnejša sestavina je morala biti čreslovina, izveleček sam pa predstavlja vzorec za današnje strojlilne izvlečke.

Grki in Rimljani so v medicini uporabljali kot adstringente tako lupine plodov, brste in cvetove kot tudi lubje granatovca. Plinij pozna devet vrst granatnih jabolk. Plod ene izmed vrst se imenuje malicorium t.j. "strojlilno jabolko", ker naj bi njegova lupina pogosto služila za pripravo usnja. Kot najboljše strojilo Plinij priporoča šiške, kot adstringente pa lubje, les, listje in cvetove različnih vrst hrastov; prav tako omenja lubje, listje in semena bele in črne mirte. Listi dveh vrst octovca (*Cortinus cogygia* in *Rhus coriaria*) so imeli pomembno vlogo tako v medicini kot tudi v strojarstvu.

Uporaba galuna pri strojenju je dokazana pri Pliniju, in sicer tako, da je ime "aluta" za fino, tanko usnje izpeljano iz alumen, galun. O maščobnem strojenju ne najdemo pri rimskih piscih nobenih posebnih poročil, kljub temu pa ne gre dvomiti, da jim ni bilo poznano. Številni znaki celo kažejo na to, da moramo pod imenom

aluta ali pellis alutacea razumeti ne samo z galunom, temveč tudi z maščobo strojeno usnje, ker je izrecno poudarjena njegova posebna mehkoba.

Znana je bila tudi izdelava pergamenta, pri kateri so koži samo odstranili dlako in jo ostrgali. Kar zadeva barvanje usnja, je neposredno omenjeno le malo za to uporabljenih snovi, iz poročil pa izhaja, da so se na to delo dobro spoznali.

Obdelava usnja se je razdelila na različne vrste rokodelstva. Usnjar na splošno kot tudi čevljar se imenuje sutor, iz suere - šivati; njegovo rokodelstvo ars sutrina in njegova delavnica taberna sutrina. Razlikovali so tudi različne vrste čevljev glede na vrsto izdelanih čevljev; namreč calceolarius, caligarius, crepidarius, sandaliarius, solearius, gallicarius in popravljalec čevljev cerdo ali sutor veteramentarius. Od drugih usnjarskih delavcev so omenjeni še: lorarius - jermenar, capistrarius - izdelovalec kamatov, tabernacularius - izdelovalec šotorov, loricarius - izdelovalec usnjenih oklepov, scutarius - izdelovalec ščitov, ampullarius - tisti, ki steklene ampule prevleče z usnjem ali pa naredi usnjene ampule in utricularius - izdelovalec mehov.

Usnjarska dejavnost in okolje

Anton Gantar

Usnjarska dejavnost načeloma okolju ni prijazna. Pri njej gre za predelavo občutljive organske materije (surovih kož), ki pri neustreznem ravnanju lahko zgnije in povzroča smrad, večina postopkov poteka v vodnih kopelih, ki, obremenjene z

beljakovinami in usnjarskimi kemikalijami, zapuščajo proizvodni proces. Pri mehanski obdelavi kož in usnja nastaja sorazmerno veliko trdnih odpadkov in pri nekaterih dodelavnih postopkih usnjarji uporabljajo organska topila, ki skozi sušilne in prezračevalne sisteme uhajajo v atmosfero. Namen tega prispevka je prikazati realno stanje onesnaževanja okolja, povezane z usnjarsko dejavnostjo na Vrhniki, tehnološke rešitve, ki vodijo k zmanjšanju tega onesnaževanja, že izvršene ukrepe v preteklosti in še potrebne, ki naj napravijo to dejavnost okolju sprejemljivo.

Velikost usnjarske dejavnosti na Vrhniki

Vrhniška usnjarna, ki dnevno predela 40 - 50 t surovih svinjskih kož, spada med večje evropske usnjarne. Za predelavo govejih kož je v razvitih evropskih državah (Avstriji, Nemčiji, Skandinaviji...) nekaj še večjih usnjarn, z zmogljivostjo 50 - 100 t surovih kož dnevno, medtem ko na specifičnem področju svinjskega usnja ni nobene tako velike, kot je vrhniška. Zanimiva je tudi primerjava z Italijo, ki je prva v Evropi tako po proizvodnji kot tudi po predelavi usnja. V nasprotju z velikimi, ozko specializiranimi in zelo racionalnimi, toda visoko kakovostnimi proizvajalci v Avstriji in Nemčiji, je v Italiji veliko število manjših in srednjih usnjarn, tudi specializiranih, toda zelo prilagodljivih, katerih prednost ni visoka kakovost, ampak modna aktualnost.

Slovenija je v usnjarskem svetu znana po kakovostnem svinjskem usnju, predvsem oblačilnem velurju, in prav vrhniški usnjarji imajo pri uveljavljanju tega usnja v svetu velike zasluge.

Proizvodnja usnja na Vrhniki se je bistveno povečala sredi 70. let, od takrat pa bolj ali manj ostaja v sedanjih količinskih okvirih. Cilj vrhniških usnjarjev za prihod-

nost je obdržati enako ali morebiti nekaj manjšo proizvodnjo, jo tehnološko in ekološko posodobiti, sicer pa s stalnimi izboljšavami in novimi rešitvami povečevati kakovost in uporabnost svinjskega usnja ter tako obdržati vodilno vlogo v svetu.

Odpadne vode

Za predelavo 1 t surovih kož usnjari porabijo 30 - 80 m³ tehnološke vode, odvisno od vrste kož in vrste usnja, katerega izdelujejo. Svinjsko usnje je v pogledu porabe vode zahtevnejše od govejega, in tako jo na Vrhniki porabimo 60 - 70 m³ na tono predelanih kož. Dejanska poraba sveže vode pa je manjša in je 40 - 50 m³ na tono, kajti približno tretjino potrebne tehnološke vode nadomestimo z očiščenimi odplakami (recikliranje). Na ta način prihranimo tudi nekaj energije (odpadna voda je topla), najpomembnejše pa je, da zmanjšamo porabo sveže vode in količino odplak, ki odtekajo iz tovarniške čistilne naprave.

Največji del vode se porabi v "vodni delavnici" za tako imenovana "pripravljalna dela", katerih namen je iz surovih kož odstraniti vse tiste snovi, ki motijo pri izdelavi usnja. Najpomembnejše operacije pripravljalnih del so:

- spiranje in odmok,

pri katerem s kož odstranimo umazanijo (kri, blato), konzervirna sredstva (kuhinjsko sol) in topne beljakovine (albumine in globuline). Poleg visokih koncentracij natrijevega klorida vsebujejo kopeli po odmoku tudi precej organskih nečistoč, ki povzročajo visoko kemijsko in biokemijsko potrebo po kisiku;

- luženje,

katerega namen je odstranitev keratinskih delov kože (dlak in vrhnjice) in rahljanje kolagenskih vlaken. Pri tem uporabljamo močno alkalne sulfidne kopeli (apno, natrijev sulfid), ki po končani obdelavi

vsebujejo poleg neizrabljenih lužilnih sredstev tudi veliko hidroliziranih beljakovin in povzročajo največji delež organske in kemične obremenitve usnjarskih odpadnih voda;

- razluženje in čimžanje

potekata istočasno, pri tem pa želimo iz golice odstraniti preostala lužilna sredstva ter z encimskimi sredstvi razkrojiti nepopolno hidrolizirane ostanke dlak in razrahljati preplet kolagenskih vlaken ter tako zagotoviti ustrezno mehkobo usnja. Razlužilno-čimžne kopeli vsebujejo za okolje neugodne amonijeve soli in del hidroliziranih kožnih beljakovin.

V pogledu onesnaženja odpadnih voda je pomembna tudi operacija strojenja, katere namen je pretvoriti očiščeno, toda občutljivo golio v toplotno, biološko in kemično obstojen izdelek, usnje. To je mogoče napraviti z zelo različnimi strojilnimi sredstvi od rastlinskih ekstraktov, mineralnih soli kroma, aluminija in cirkonija, aldehydov, nenasičenih maščob in različnih sintetičnih strojil. Poraba vode za strojenje je sorazmerno majhna, pomembna pa je vrsta in količina neizrabljenih strojil, ki vplivajo na onesnaženost odpadnih voda in zahtevnost njihovega čiščenja. Daleč najkakovostnejše in najbolj razširjeno je kromovo strojenje, zato so kromove (III) soli tipična sestavina usnjarskih odpadnih voda in usnjarskih odpadkov.

Preostale mokre operacije (nevtralizacija, maščenje, barvanje) sicer prispevajo še nekaj k celotni porabi tehnološke vode, niso pa bistvene v pogledu onesnaženja skupnih usnjarskih odplak.

V celoti lahko rečemo, da je za usnjarske odpadne vode značilno naslednje:

- velika količina,

- velika vsebnost nevtrálnih soli (predvsem natrijevega klorida),

- visoko organsko onesnaženje s proteinskimi sestavinami,

- navzočnost značilnih usnjarskih kemikalij (sulfidov in kromovih (III) soli).

Takšne značilnosti veljajo tudi za odpadne vode vrhniške usnjarne in enaka je primerjava, ko govorimo o ukrepih, ki naj preprečijo obremenitev okolja z usnjarskimi odplakami. Ti ukrepi so:

- tehnološki ukrepi za zmanjšanje količine in onesnaženosti odpadnih voda,
- čiščenje odpadnih voda.

Kot v vseh ekološko oporečnih industrijah, je preprečevanje onesnaženja najpomembnejši ukrep tudi v usnjarstvu. Brez vode usnja žal ni mogoče izdelovati, zato pa iščejo nove tehnološke rešitve za zamenjavo nekaterih pomožnih sredstev, njihovo čim boljšo izrabo, manjšo porabo vode itd.

Na Vrhniki spremljamo vse novosti, ki se pojavljajo v usnjarskem svetu, in jih poskušamo prenesti na naše specifično področje svinskega usnja. Pri nekaterih gre to lažje, pri drugih težje, nekaterih idej pa sploh ni mogoče uporabiti, ker so prilagojene samo določenim vrstam usnja. V preteklih letih smo za zmanjšanje onesnaženja uvedli naslednje tehnološke spremembe:

- način strojenja z dobrim izčrpanjem kromovih soli, pri katerem uporabljamo pri nemški firmi Bayer razvito in s patentom zavarovano tehnologijo, s katero smo zmanjšali količino preostalega kroma v strojilnih kopelih za 6 - 7 krat;

- reciklažo očiščene tehnološke vode na tistih operacijah, na katerih zaradi tehnoloških razlogov ni nujna uporaba čiste vode (predvsem za spiranje in ogrevanje kož v vodni delavnici). Z razširitvijo tega sistema v letu 1993 se je količina reciklirane tehnološke vode povečala na približno 1000 m³ dnevno;

- s spremembo načina odmaščenja golice smo izključili biološko težko razgradljive tenzide in zmanjšali njihovo skupno porabo v vodni delavnici približno za polovico;

- z modificiranim načinom luženja smo porabo natrijevega sulfida zmanjšali za tretjino;

- v teku je uvajanje tehnologije razluženja z ogljikovim dioksidom (CO₂), s katerim zamenjujemo ekološko neugodne amonijeve soli.

Od zdaj poznanih tehnoloških rešitev nam za bližnjo prihodnost ostaja še ena naloga. To je tako imenovana tehnologija luženja z ohranjanjem dlak, pri kateri je postopek deloma spremenjen, tako da na začetni stopnji luženja ustvarimo takšne razmere, ki povzročijo odpadanje dlak oz. ščetin s kože, ne pa njihovega razkroja. Odpadle ščetine lahko odfiltriramo iz lužilnih kopeli in tako bistveno zmanjšamo onesnaženost odpadnih voda z beljakovinskimi snovmi. Postopek je tehnološko izvedljiv, njegov prenos v proizvodnjo pa bo postopen, ker bo zahteval precej dodatnih inštalacij in opreme, ali pa celo zamenjavo lužilnih sodov.

To so torej že izvršeni in predvideni ukrepi, ki zmanjšujejo obremenitev odpadnih voda in čistilnih naprav za njihovo čiščenje, kateremu pa se v nobenem primeru ne moremo izogniti. Gre v bistvu le za sorazmerno zmanjšanje njihovega obsega in stroškov, ki so s tem povezani.

Čiščenje usnjarskih odpadnih voda navadno poteka v dveh stopnjah. Prva je tako imenovana fizikalno kemična stopnja, katere namen je čim popolnejša odstranitev neraztopljenih snovi in usnjarskih kemikalij (sulfida in kroma), tej pa sledi druga, biološka stopnja čiščenja, ki naj odstrani še preostalo onesnaženje organskega izvora. V pogledu tehnologije čiščenja v svetu ni bistvenih razlik. Tiste, ki so, nastajajo predvsem zaradi različnih velikostnih razmerij med usnjarskimi in drugimi odpadnimi vodami, katere skupaj biološko čistijo. Če je usnjarski delež sorazmerno majhen, potem zadostuje že zelo enostavno predčiščenje, v nasprotnem

primeru pa je na usnjarskih vodah treba napraviti vse, kar je dosegljivega, ker s tem bistveno vplivamo na velikost biološke stopnje. Biološko čiščenje mešanih odpadkov iz različnih industrij in naselij ima določene tehnološke prednosti, ker je njihova sestava bolj raznolika in za razvoj bakterij, ki igrajo odločilno vlogo pri čiščenju, ugodnejša. Zaradi tega tudi usnjarske vode v svetu praviloma biološko čistijo skupaj s komunalnimi, posebno v velikih mestih.

Na Vrhniki je bila usnjarska čistilna naprava (za fizikalno kemično čiščenje) zgrajena v začetku 80. let in po nekaj letih obratovanja deloma razširjena in dopolnjena. Učinki čiščenja so danes celo nekaj boljši od predvidenih, saj iz odpadkov odstranimo več kot 95 odstotkov sulfidov in kroma ter zmanjšamo celotno obremenitev odpadkov, merjeno v kemični in biokemični potrebi po kisiku za več kot 60 odstotkov.

Tako očiščene odplake pa kljub temu niso primerne za izpust v vodotok, zato je potrebno še njihovo biološko čiščenje. To bo predvidoma potekalo hkrati z vsemi drugimi vrhniškimi odpadkami na "osrednji čistilni napravi", katere graditev nas čaka v naslednjih letih. Projekt za to napravo je bil izdelan na podlagi izidov pilotnih poskusov čiščenja, katere smo na ustrezni mešanici komunalnih in usnjarskih odpadkov napravili v IUV, in pri katerih so poleg projektanta (Hidroinženiring) sodelovali tudi strokovnjaki oddelka za kemijo in kemijsko tehnologijo ljubljanske univerze in Kemijskega inštituta. Projekt prve biološke stopnje predvideva 15-urni zadrževalni čas, pri katerem naj bi dosegli približno 80-odstotni učinek čiščenja, računano na kemično potrebo po kisiku. Zaradi spremenjene zakonodaje s področja emisij v vode, ki se prilagaja evropski, je postalo zanimivo tudi ločeno biološko čiščenje samih usnjarskih odpadkov. V tem smislu v

letu 1995 potekajo laboratorijski poskusi čiščenja na Kemijskem inštitutu v Ljubljani pri čemer preizkušamo posebno izvedbo biološkega reaktorja, ki omogoča dobre učinke čiščenja ob sorazmerno majhni količini odpadnega blata.

Dosedanji rezultati so zelo zanimivi, zato bomo delo predvidoma nadaljevali v letu 1996 na pilotni čistilni napravi, z nekaj m³ prostornine. To naj bi nam omogočilo pridobiti podatke potrebne za projektiranje industrijske čistilne naprave in primerjavo z že izdelanim projektom skupne biološke čistilne naprave. V vsakem primeru pa bodo rezultati pilotnih poskusov potrebna podlaga za odločitve o skupnem ali ločenem biološkem čiščenju odpadnih voda na Vrhniki.

Trdni odpadki

Tudi trdni odpadki so neizogiben spremljevalec usnjarske proizvodnje. Glede na njihove lastnosti jih delimo na:

- nestrojene odpadke,
- strojene odpadke in
- odpadke (mulji, blato), ki nastajajo pri čiščenju odpadkov. Odpadki prve skupine (nestrojeni odpadki) nastajajo pri pripravljalnih delih, ko s surovih kož odstranimo tiste sestavine, ki za izdelavo usnja niso primerne. V to skupino pri predelavi svinjskih kož spada odpadno podkožno tkivo, ki ga "postrgamo" z mesne strani surovih kož. Ta odpadek vsebuje pretežno maščobe in manjši delež beljakovin. Pomembno je, da še ni bil v stiku z usnjarskimi pomožnimi sredstvi, zato je njegova predelava enostavna. Gre za toplotno obdelavo, pri kateri dobimo surovo industrijsko maščobo in proteinski ostanek, ki je sestavina živalske krme. Tovrstna predelava je značilna za klavnične odpadke, usnjarski pa pri tem predstavljajo

le manjši del. Pri nas poteka v Tovarni beljakovinskih koncentratov v Zalogu.

Strojeni odpadki, ki jim lahko rečemo tudi usnjeni odpadki, nastajajo pri mehanski obdelavi usnja (cepljenju, struženju, brušenju, obrezovanju) in predstavljajo količinsko najpomembnejši usnjarski odpadki, saj pri nekaterih vrstah usnja na ta način "izgubimo" več kot tretjino kožne snovi, ki jo damo v predelavo v obliki surovih kož. Sestava teh odpadkov je odvisna od tehnološke faze pri proizvodnji usnja, na kateri nastanejo. Največ jih dobimo takoj po strojenju, ko je njihova sestava še sorazmerno enostavna in enotna, saj razen strojil ne vsebujejo drugih pomožnih sredstev (mastilnih sredstev, barvil, dodelavnih sredstev itd.). To je tudi potencialna sekundarna surovina, za katero je vredno iskati načine uporabe. Preizkušenih je bilo že veliko idej, vendar jih zelo malo ustreza temeljnim tehnološkim in ekonomskim merilom. Ena redkih izjem je uporaba teh odpadkov za izdelavo regeneriranega usnja. Takšno proizvodnjo imamo tudi v Sloveniji (KONUS, Slovenske Konjice), neugodna okoliščina pri tem pa je, da se za sedanji program izdelkov (čevlarske opetnike) lahko porabi le manjši del odpadkov kromovega usnja. Temeljna surovina za te izdelke so namreč odpadki rastlinsko strojenega usnja, ki pa jih je v svetu čedalje manj.

Da bi povečali delež porabe ostružkov kromovega usnja, smo v sodelovanju s strokovnjaki iz Konusa razvili tehnologijo za nov tip regeneriranega usnja za knjigoveške in galanterijske namene, ki ga je mogoče izdelati samo iz ostružkov svinjskega usnja. Oprema v Konusu omogoča takojšnjo inudstrijsko proizvodnjo tega izdelka, ki se postopoma uveljavlja na trgu. Upamo, da nam bodo te nove okoliščine omogočile povečati delež koristne uporabe usnjenih odpadkov.

Onesnaževanje zraka

Onesnaževanje zraka, ki je povezano z usnjarsko dejavnostjo, lahko razdelimo v tri skupine:

- dimni plini iz energetskih obratov,
- izpuhi iz dodelavnih obratov, ki vsebujejo topila,
- smrad.

Proizvodnja usnja v energetskem pogledu ni nezahtevna, saj pri njej porabimo precej elektrike, tople vode in pare. Specifična poraba energije znaša okrog 30.000 KJ/m² usnja, kar je po cenah v letu 1994 pomenilo 20 SIT/m² oz. približno 2 odstotka celotnih proizvodnih stroškov. Za vrhniško proizvodnjo usnja, ki je približno 4,5 mio m² letno, smo v preteklih letih porabili okrog 4.000 t mazuta. Mazut v ekološkem pogledu ni ugoden energent, posebno če je slabe kakovosti in vsebuje veliko žvepla. To je bil eden od razlogov, da smo se v IUV odločili za plinifikacijo energetskega obrata in v letu 1992 začeli precej veliko naložbo. V letu 1993 smo večino energije že pridobili iz plina, ki je s priključkom za IUV postal dostopen tudi drugim uporabnikom na Vrhniki. V letu 1994 smo zamenjali in predelali na plin še tretji parni kotel, tako da bo tekoče gorivo ostalo le kot rezervna možnost v primeru izpada plina.

Pri površinski dodelavi usnja uporabljamo raztopine in disperzije polimernih veziv (poliakrilatov, poliuretanov, nitroceluloze...), ki jih z brizganjem, polivanjem ali tiskanjem nanašamo na površino usnja, da bi izboljšali njegove estetske in uporabne lastnosti. Nekatera dodelavna sredstva se uporabljajo v obliki raztopin v organskih topilih (acetone, butilacetat, etanol...) ali pa se ta uporabljajo za čiščenje strojev za nanašanje. V vsakem primeru se večina teh topil na koncu pojavi v izvlekih oz. izpuhih iz nanašalnih in sušilnih naprav. Čeprav je delež usnja, pri katerem je potrebna

površinska dodelava, v IUV sorazmerno majhen (pri velurju te operacije ni), pa uporaba topil ne glede na njen obseg obremenjuje predvsem delovno okolje. Zaradi tega poskušamo slediti razvojnim smernicam v svetu in se preusmerjati na "vodne" sisteme, pri katerih so dodelavna sredstva v obliki vodnih disperzij. Rešitev je na videz preprosta, vendar žal ne vsesplošno uporabna, ker nekaterih vrst dodelav in zahtevanih obstojnosti ni mogoče doseči na ta način. Kljub vsemu pa se delež vodnih dodelav povečuje in taka je tudi naša usmeritev, pri tem pa hkrati preizkušamo načine čiščenja zraka od morebitnih preostalih "organskih" dodelav.

Smrad je neugoden spremljevalec usnjarske dejavnosti, pri čemer običajno ne izvira iz same proizvodnje (razen v primeru, ko gre za neustrezno konservirano surovino), temveč iz spremljajočih "ekoloških" dejavnosti pri čiščenju odpadkov in obdelavi odpadkov. Pri smradu tudi ne gre za neposredno zdravstveno škodljivost, temveč predvsem za neprijetnost, ki vpliva na človekovo počutje in kakovost bližnjega bivalnega okolja. Ker se mu s tehnološkimi ukrepi ni mogoče v celoti izogniti, je treba nekatere lokacije pri čiščenju odpadkov ustrezno zapreti, opremiti z odsesovanjem in odsesani zrak očistiti "smrdljivih" sestavin. Za čiščenje zraka so se dobro izkazali tako imenovani "biološki filtri", pri katerih gre za 0,5 - 1 m debelo plast šote ali podobnega nosilnega materiala, bogatega z mikroorganizmi, skozi katerega prepihavamo onesnaženi zrak. Pri tem prihaja do biološkega razkroja neugodnih žveplovih in dušikovih spojin, ki povzročajo smrad.

Tak sistem uporabljamo tudi v IUV in nanj smo v preteklih letih priključili najpomembnejše vire smradu. Menimo, da so se razmere v neposredni okolici usnjarne s tem bistveno izboljšale, še občasni pojavi smradu pa kažejo, da nam je nekaj dela ostalo tudi za prihodnje.

Zaključek

Proizvodnja usnja je dejavnost, ki ima nekaj negativnih ekoloških značilnosti. Razmere v IUV in način ukrepanja je podoben kot v drugih velikih evropskih usnjarnah z določeno časovno zamudo za vodilnimi v gospodarsko razvitih deželah. Nekateri pomembni koraki v pogledu varstva okolja so že napravljeni, precej znanja in sredstev pa bo treba še vložiti. Poleg naložb na področju čiščenja potekajo glavne dejavnosti na tehnološkem področju v smislu zmanjševanja in preprečevanja onesnaženja. Velik prispevek k manjšemu onesnaževanju odpadnih voda in manjši količini trdnih odpadkov pričakujemo tudi od preusmeritve na bistveno večji delež "mavžanih" surovih kož in v naslednji fazi na nakup že strojenega polizdelka (wet blue).

Vsekakor je naš cilj ohraniti to, za Vrhniko pomembno gospodarsko dejavnost, ki s svojo posebnostjo, svinjskim usnjem, sega v svetovni vrh, vendar jo želimo tudi prilagoditi realno postavljenim ekološkim zahtevam. Na podlagi izkušenj v svetu verjamemo, da je to izvedljivo tudi pri nas in da je mogoče ohranjati usnjarsko proizvodnjo na Vrhniki na način, ki bo ekonomsko uspešen in sprejemljiv za okolje.

Kratek pregled šolstva na Vrhnikih

Franc Smrke

Do 18. stoletja

O obdobju pred organiziranim šolstvom nimamo konkretnih podatkov. Lahko pa domnevamo, da so otroci premožnih družin

obiskovali samostansko šolo v Bistri ali imeli hišne učitelje.

Šolske reforme Marije Terezije

V času šolskih reform cesarice Marije Terezije (vladala je od 1740 do 1780) so v večjih krajih ustanavljali osnovne šole, imenovane trivialke. Ker pa ni bilo ne primernih prostorov, ne knjig, ne ustreznih učiteljev, je bil začetek zelo težaven. Po zanesljivih virih (A. Jelovšek) je bila prva šola na Vrhnikih ustanovljena 1796. Prostora je imela v mežnariji in njen prvi učitelj je bil Ivan (Janez) Ozidek. Po šestih letih poučevanja je njegovo mesto prevzel Vrhničan Josip Vencap, ki je bil obenem tudi cerkovnik in organist.

Ilirske province

V kratkem obdobju Napoleonovih Ilirskih provinc (1809-1813) je bil v šoli uveden slovenski učni jezik, zato se je zanimanje za izobrazbo močno povečalo. Žal je po propadu Ilirskih provinc pouk ponovno potekal v nemškem jeziku.

Od Ilirskih provinc do prve stavbe

Zanimanje za izobrazbo je vendar ostalo, zato se je število šolarjev večalo. Že leta 1824 je bila šola razširjena v dvorazrednico. Zaradi tega so vzeli v najem prostora v Jelovškovi hiši na Vrhnikih 196 in v njej uredili dve učilnici. Ker je tudi tu kmalu zmanjkalo prostora, so leta 1852 v prejšnjem poslopju mežnarije uredili dve učilnici in stanovanje za učitelja. To je bilo prvo namensko šolsko poslopje na Vrhnikih in hišo še danes poznamo kot "staro šolo".

Nova šola do konca 1. svetovne vojne

Nova šola je bila sodobna in je ustrezala vsem predpisom. Imela je svetle, zračne učilnice z velikimi okni, ogrevali so jo s centralno kurjavo, ki je bila takrat pri nas še povsem neznana. Čeprav so mnogi nasprotniki trdili, da Vrhnika ne potrebuje

tako velike šolske stavbe, nam nekaj statističnih podatkov pove, da so imeli načrtovalci prav:

leto	število učencev
1844	47
1870	162
1880	342
1890	553
1900	535
1905	764

To zadnje leto je pouk obiskovalo največ učencev vse do leta 1939, ker so bile kasneje v okoliških krajih ustanovljene samostojne šole.

Leta 1910 je bila štirirazrednica razširjena v petrazrednico, naslednjega leta v šestrazrednico. Popolna osemletka pa je nastala leta 1919 in kot taka ostala do leta 1946.

Že v času prve svetovne vojne pa je bil pouk v tej šoli moten. 23. oktobra 1914 je bila stavba preurejena v vojašnico. V letih 1916-17 je bila v stavbi tudi vojaška bolnica. Po razsulu avstro ogrske monarhije pa je šola služila celo za skladišče. Okrnjen pouk je med 1. svetovno vojno potekal v prostorih mlekarne, v kavarni pri Črnem orlu in v Društvenem domu (nekdanji glasbeni šoli).

Med obema vojnama

4. novembra 1918 je z Okrajnega šolskega odbora prišel na šolo prvi dopis v slovenskem jeziku.

Od leta 1919 je bila na Vrhniki popolna osemletna osnovna šola. Mnogi učenci so po končanem četrtem, petem ali tudi višjem razredu nadaljevali šolanje v drugih krajih - zlasti na gimnazijah ali štiriletnih meščanskih šolah v Ljubljani. Te so bile organizirane po mnogih slovenskih krajih, ki so bili manjši kot Vrhnika. Zato je bilo število učencev od petega razreda dalje manjše. Leta 1941 je v 14 oddelkih obisk-

ovalo pouk 536 učencev. Vzorednice so bile le v nižjih razredih.

Druga svetovna vojna

Od začetka marca 1941 so šolo uporabljali za vojaške namene. 11. aprila so jo zasedle italijanske vojaške enote. Te so uničile precej knjig, učil in pripomočkov, ker so jih kar skozi okno zmetali na dvorišče. Italijanska vojska je šolo po mesecu dni zapustila in od 5. maja naprej je v njej spet potekal pouk. Vendar je že 4. junija 1942 vojaška uprava zasedla celotno stavbo. Inventar so deloma uničili, deloma prenesli na podstreho. Tudi upravnikovo in hišnikovo stanovanje je bilo izpraznjeno. Istega šolskega leta so stavbo pregradili in desno polovico vrnili v uporabo šoli. Pouk je potekal po skrajšanem urniku. 16. oktobra 1943 so Vrhniko zasedle nemške enote in šole niso zapustile vse do konca vojne. Pouk je v tem času potekal v različnih bolj ali manj primernih stavbah: v Prosvetnem domu (Cankarjevem domu), v Isteničevi hiši (na Grabnu), v Društvenem domu in v Stari šoli. Ves čas vojne je pouk potekal v slovenskem jeziku ob uporabi določenih "popravljenih" učbenikov. V času okupacije je bil organiziran prostovoljni pouk italijanskega jezika, po letu 1943 pa tudi pouk nemškega jezika.

Razvoj po osvoboditvi

Organizacija pouka je ostala enaka kot pred vojno do oktobra 1945. leta, ko so šole po vzorcu Sovjetske zveze reorganizirale v sedemletne osnovne šole. Po končani sedemletki je vsakdo lahko nadaljeval šolanje na kateri koli višji srednji šoli. V šolskem letu 1952-53 je bila "sedemletka" reorganizirana v 4-razredno osnovno šolo in 4-letno nižjo gimnazijo. Zaradi pomanjkanja prostora je imela nižja gimnazija pouk dopoldne, osnovna šola pa popoldne. Nižjo gimnazijo so obiskovali tudi dijaki iz okoliških krajev. Šolsko stavbo so po

potrebi sami oskrbovali in belili, za večanje prostorov pa ne bi bila primerna.

V letih 1939-1953 se je število prebivalcev Vrhnike podvojilo, zato je prostorska stiska v šoli postala nevzdržna. Občinski odbor se je odločil, da bo začel s pripravami za novo zgradbo, ki bi jo uporabljala nižja gimnazija. Stisko je še povečala obrtna nadaljevalna šola, ki je imela pouk v večernih urah. Za pouk so morali uporabiti vse prostore, zato so kabinete uredili kar na hodnikih pa tudi zbornico so odpravili.

Dolgoletne priprave na novo šolo

Leta 1870 je bil ustanovljen prvi krajevni šolski svet, ki mu je predsedoval Ignac-Alojz Jelovšek, predsednik pa je bil Andrej Lenarčič. V tem šolskem letu je obiskovalo pouk že 287 učencev od skupno 689 šoloobveznih otrok z območja vrhniške občine, t.j. okoli 40 odstotkov. To leto so tudi uvedli dveizmenski pouk. Že nekaj let zatem, leta 1875, so začeli člani krajevnega šolskega odbora (KŠO) vneto razpravljati z zastopniki občine o graditvi nove stavbe za potrebe šole. Ključni vprašanji sta bili, kje naj bi šola stala in kako velika naj bi bila. Ponujenih je bilo več zemljišč in leta 1876 so se odločili, da bo nova šola v središču trga v bližini takratne sodnije. Vendar je do novogradnje prišlo šele mnogo kasneje. V stari šoli je bila stiska vedno večja. Šolo so reorganizirali v štirirazrednico, zato so tudi cerkovenikovo stanovanje preuredili v učilnico. Leta 1897 so odprli še tretji dekliški razred v Kristofovi hiši na današnji Tržaški cesti (dolgo let dom starostnikov - hiralnica).

Da bi omilili prostorsko stisko, so leta 1898 predlagali, naj se v vaseh Velika in Mala Ligojna, Drenov Grič in Lesno Brdo ter Sinja Gorica in Blatna Brezovica ustanovijo nove ali zasilne šole za potrebe domačih šolarjev. Obenem je bil sprejet sklep, da bodo za potrebe Vrhnike in

bližnjih vasi zgradili novo poslopje za štirirazrednico v bližini gostilne Mantova. Razprave o velikosti in opremljenosti šole so trajale več let. Župan Jelovšek si je ogledal več šol v okolici Dunaja. Po njegovih navodilih je dunajski arhitekt F. Kaudel 1901 dokončal načrte za novo šolo. Zemljišče so od lastnika E. Hribarja odkupili s posojilom vrhniške Kmetске hranilnice, za graditev šolskega poslopja pa so pri Kranjski hranilnici v Ljubljani najeli posojilo v višini 160.000 kron. Samo predračun za stavbo je bil 118.147 kron, kar je bilo takrat velikanska vsota. (Ljudje so tarnali, da bo župan G. Jelovšek spravil Vrhniko na kant.)

Za tiste čase velik objekt je 1903 začelo graditi gradbeno podjetje Tonnies iz Ljubljane. Na gradbišču je dobilo delo tudi veliko Vrhničanov. Svet, zamočvirjen z odtoki izpod Trojice, je bil pravzaprav neprimeren za tako veliko stavbo. Zato so morali urediti ustrezno kanalizacijo za odvajanje vode in temelje utrditi s piloti. Zraslo je poslopje, ki je od svojega začetka do danes okras Vrhnike. Šola je bila dokončana decembra 1904, vendar so jo slovesno odprli in izročili namenu šele 20. januarja 1905.

Marca 1954 je bil izdelan idejni načrt za novo šolo na Lošci, vendar zaradi finančnih težav ni prišlo do uresničitve. Šele leta 1956 so bili sprejeti gradbeni načrti in določeno gradbeno podjetje. Pri izkopu so sodelovali občani s prostovoljnim delom in delavci Industrije usnja. Veliko voženj, lesa, gradbenega peska in gotovine so prispevali tudi krajanji vseh vasi in delovne organizacije vrhniške občine.

Zaradi zakona, da mora naložbenik depozirati na banko 30 odstotkov celotne vrednosti stavbe, teh sredstev pa občina Vrhnika ni imela, so morali delo na gradbišču še isto leto ustaviti. Leta 1957 je Okrajni ljudski odbor Ljubljana okolica odobril 20 milijonov din za spremembno načrta, ki je bil po mnenju pred-

postavljenih prerazkošen. Julija istega leta je arhitekt Novinšek prejel naročilo za preureditev načrta. Gradbena dela je prevzelo Dolenjsko gradbeno podjetje. Leta 1958 je bilo šolstvo vnovič reorganizirano: iz osnovne šole in nižje gimnazije je nastala enotna osemletna osnovna šola. S šolskim letom 1958-59 sta začeli na Vrhniki delovati dve samostojni šoli, osnovna šola I in II, obe v isti zgradbi na Tržaški. Vsaka je imela po eno nadstropje in po 13 oddelkov. Pouk je potekal tudi v zasilnih prostorih v Črnem orlu, TVD Partizan in Cankarjevem domu.

Nova šola na Lošci je bila dokončana v šolskem letu 1960-61 in tja se je preselila I. osnovna šola, ki je imela to leto 18 oddelkov in 578 učencev. V naslednjem letu so obnovili poslopje II. osnovne šole na Tržaški in jo preuredili v popolno osemletno šolo.

Z različnimi političnimi in gospodarskimi ukrepi so 1980 (po referendumu v prejšnjem letu) združili obe osnovni šoli v enotno Osnovno šolo Ivana Cankarja. V istem letu je bil dokončan prizidek šole na Lošci in od takrat naprej poteka razredni pouk v stavbi na Tržaški, predmetni pouk pa na Lošci. Kljub povečanju prostora je na razredni stopnji še vedno pouk v dveh izmenah. V stavbi na Lošci je dobila učilnice tudi šola s prilagojenim programom, ki je pred tem gostovala v nekdanjem Društvenem domu. Z zgraditvijo stavbe za popolno osnovno šolo na Logu se je vsaj nekoliko ublažila prostorska stiska. Od leta 1980 so odpravljene podružnične šole v Ligojni, Podlipi, Zaplani in Blatni Brezovici. Učenci iz prvih treh krajev obiskujejo pouk na Vrhniki, iz Blatne Brezovice pa v Bevkah ali v Dragomerju.

(Po gradivu za razstavo, ki je bila v letu 1993 v OŠ in Mali dvorani Cankarjevega doma.)

K pobudi za ustanovitv muzejskega društva na Vrhniki

Na okrogli mizi v Močilniku, dne 14.11.1991, je bila sprejeta pobuda, da se na Vrhniki ustanovi muzejsko društvo. Povezovalo naj bi občane, rojake in druge zainteresirane pri razvijanju domoznanstva

in muzejske dejavnosti v arheološkem, zgodovinskem, naravoslovnem, zemljepisnem, narodopisnem, gospodarskem in splošnem kulturnem pogledu. Društvo naj bi pospeševalo zbiranje in obdelavo gradiva z omenjenih področij, prirejalo strokovne razgovore in predavanja, organiziralo ekskurzije in razstave ter razvijalo druge dejavnosti za spoznavanje preteklosti in sedanjosti ljudi in krajev na Vrhniki in v njeni okolici. Sodelovalo bi z muzeji in muzejskimi zbirkami, z zgodovinskim arhivom in zavodom za spomeniško varstvo ter z znanstvenimi ustanovami pri preučevanju ter hranjenju arhivalij in spomenikov naravne in kulturne dediščine. Dosežke in spoznanja bi v poljudno-znanstveni obliki objavljalo v zborniku z naslovom Nauportus (Vrhniški razgledi) in v drugih publikacijah. Pri uresničevanju postavljenih ciljev naj bi se društvo povezovalo z delovnimi in drugimi organizacijami in posamezniki na Vrhniki, v Sloveniji in drugod po svetu. Član društva bi lahko postal vsak, ki to želi, spoštuje društvena pravila in se po njih ravna. Društvo naj bi delovalo javno in na temeljih demokratičnosti.

V prvi številki zbornika Nauportus (Vrhniški razgledi) bi skušali zbrati napisane in po raznih krajih raztresene opise o predzgodovinskih sledovih na Vrhniki, o dogajanjih v rimskem obdobju in po njem, o slovenski naselitvi in razvoju naselij v srednjem ter novem veku. Mislimo tudi na zgodovino Bistre in Vrhnike v Valvasorjevem času. Nadalje želimo zbrati znanje o kamninah in geološki zgradbi vrhniške okolice, o geografskih značilnostih, o kraških izviri Ljubljane in njihovem zaledju, o Lintvernu in drugih zaganjalkah, o podzemeljskih vodnih povezavah, o florističnih posebnostih in drugih naravovarstvenih znamenitostih. Posebej bi radi predstavili urbanistični, prostorski in gospodarski razvoj Vrhnike.

Mislino tudi na umetnike, znanstvenike in druge kulturne ustvarjalce, ki so živeli na Vrhniki ali izhajajo iz nje.

Zasnovali pa bi radi zbiranje in obdelavo podatkov o zdravstvu in lekarništvu, o šolstvu in kulturnih dejavnostih, o igralskih skupinah in pevskih zborih, o starih usnjarnah, mlinih in žagah, o prevozništvu ter o drugih obrtnih dejavnostih, o razvoju industrijskih obratov, o kmetijstvu, zadružništvu, športnih in družbenih organizacijah, o godbenikih, šahistih, planincih in jamarjih ter o sodobnih kulturnih ustvarjalcih, umetnikih in znanstvenikih na Vrhniki. Poseben pogled naj bi bil namenjen turistični privlačnosti Vrhnike in pripravili bi radi sodoben turistični vodnik po vrhniški okolici. Dragocen bi bil tudi zgodovinski pogled na razvoj pomembnejših rodbin, posameznih zgradb, sakralnih in drugih spomenikov. Spomnili pa bi se radi tudi rojakov, ki so odšli v svet s trebuhom za kruhom in so se v njem s pridnostjo še posebej uveljavili.

Upamo, da se bo nabralo še marsikaj zanimivega iz preteklosti in sedanjosti v naši bližnji in daljnji okolici. Zgodovina domačega kraja naj bi pripomogla k medsebojnemu spoznavanju in k tesnejšemu sodelovanju pri sooblikovanju naše prihodnosti.

Na Vrhniki, 4. januarja 1992

P. Habič in B. Stanovnik

Iniciativni odbor za ustanovitev Vrhniškega muzejskega društva

Zapis

sestanka iniciativnega odbora, ki je bil v petek, 7.2.1992, ob 18. uri v gostišču Močilnik na Vrhniki.

Navzoči: inž. France Kvaternik, dr. Peter Habič, dr. Branko Stanovnik, Jožica Rode, Jože Rode, Janez Smrtnik, Franc Smrke, Simon Seljak - "Naš časopis", Marta Rijavec.

Pogovor je vodil dr. Peter Habič. Namen srečanja: opredelitev vsebine delovanja društva, pregled osnutka pravil in priprava ustanovnega občnega zbora.

1. Namen in vsebino delovanja društva sta pripravila dr. P. Habič in dr. Branko Stanovnik v obliki zapisa z naslovom "K pobudi za ustanovitev muzejskega društva na Vrhniki", ki je bil objavljen v februarški številki "Našega časopisa", prejeli pa so ga tudi člani iniciativnega odbora in z vsebino soglašali.

2. Pregledali smo osnutek besedila pravil Vrhniškega muzejskega društva. Bistvenih dopolnil ni bilo.

3. Ustanovni občni zbor:

Predlog za člane izvršnega odbora društva je naslednji: dr. P. Habič, dr. Branko Stanovnik, inž. F. Kvaternik, inž. Herman Bole, dr. Janez Verbič, Jože Rode, Janez Smrtnik, F. Smrke, M. Rijavec.

Predlog za uredniški odbor zbornika "Nauportus" s podnaslovom "Vrhniški razgledi" je: dr. B. Stanovnik, dr. P. Habič, inž. F. Kvaternik, Jožica Rode, J. Rode, Pavel Mrak.

Predlog za člane delovnega predsedstva na ustanovnem občnem zboru je naslednji: dr. B. Stanovnik, Jože Rode in J. Smrtnik. Za zapisnik bo poskrbela M. Rijavec.

Pred začetkom občnega zbora se je treba dogovoriti za overovitelja (dva) zapisnika in člane volilne komisije.

Za ustanovni občni zbor, ta bo v petek, 14.2.1992 ob 18. uri v Mali dvorani CD, je treba pripraviti in poslati vabila. Za to skrbita: inž. F. Kvaternik in M. Rijavec.

Zapisala: M. Rijavec l.r.
Iniciativni odbor

Ureditev dela mesta Vrhnike ob Ljubljani

Zapis

Pogovor o ureditvi dela mesta Vrhnike ob Ljubljani je bil v petek, 22. januarja 1993, ob 18. uri v Mali dvorani Cankarjevega doma na Vrhniki.

Vodil ga je predsednik društva dr. Peter Habič. Udeležila se ga je večina članov društva in nekateri drugi vabljeni gostje.

V uvodu je predstavnik PRIMIS (Zavoda za načrtovanje Vrhnika) inž. arh. Igor Vintar z diapozitivi in kartami nakazal dileme, ki se pojavljajo zaradi le delno pripravljenih rešitev posameznih gradbenih posegov, in nakazal možnost revitalizacije Stare ceste, kakor so jo videli in v diplomski nalogi obdelali študentje arhitekture (Vintar, Lenaršič, Furlan). S prikazom pozidave mesteca na Nizozemskem, ki prav tako leži ob vodi, je nakazal možnost vnovične povezave mesta Vrhnike z Ljubljano.

Navzoče je nato pozdravil predsednik občine Vinko Tomšič in izrazil željo, da se v razpravi začrtajo smernice za celovito urejanje Vrhnike. V razpravi so sodelovali: Janez Verbič, Franc Okrajšek, Franc Kvaternik, Polde Torkar, Igor Novljan, Srečko Mihevc, Slavko Česen, Juša Vavken, Igor Vintar, Jožica Rode, Janez Smrtnik, Vinko Kunstelj in Peter Habič.

Poudarjena so bila predvsem naslednja dejstva:

- odprava onesnaženosti Ljubljane je sicer dolgoročna naloga, ki pa jo je treba prav hitro uresničiti in obnoviti pristope do vode, priveze za čolne in sprehajališča;
- izrabo prostora za turistično središče, eno je predvideno v Sinji Gorici, je treba temeljito pretehtati in najti najboljše rešitve;
- udeleženci pogovora ne soglašajo s predlagano ureditvijo odlagališča odpadkov v Bajerju. Tega je potrebno zavarovati, odlagališče pa po strokovnih vidikih poiskati drugje;
- na Vrhniki živi veliko ljudi, ki z njo ne čutijo, ker je ne poznajo. Večkrat bi jih morali opozarjati na naravne danosti in kulturne znamenitosti (predavanja, diapozitivi, organizacija sprehoda ob Ljubljani, čolnarski izlet ipd.);
- Vrhnika premore dovolj strokovnjakov z vseh področij urejanja prostora in prav bi bilo, da za domači kraj bolj skrbijo. Naj

bo muzejsko društvo pobudnik za ustanovitve strokovne komisije za mestno prenovu in urejanje Vrhnik;e;

- predlagamo tesnejše sodelovanje strokovne organizacije za varstvo naravne in kulturne dediščine z upravnimi organi, da ne bi prihajalo do podobne nevšečnosti, kot je Špeharjeva hiša, ki ima sicer vrhniško pročelje, a orientalsko vsebino;

- pripravlja se lokacijska dokumentacija za graditev novega blagovnega centra na površinah sedanje Kovinarske. Z lokacijo in projektom Zavod za spomeniško varstvo ne soglašaja in je o tem tudi pisno obvestil pristojne. Investitor in projektanti njegovega mnjenja ne upoštevajo in spet bo zgrajen objekt, ki ne bo usklajen z vrhniško dediščino;

- s široko javno razpravo je treba določiti mestna jedra in jim opredeliti program;

- z odkupom dela stavbe Cankarjev trg 2 bi lahko začeli načrtno urejati celoten pogled na mesto in njegovo reko;

- treba je izdelati ureditvene in zazidalne načrte ob nekdanjem pristanišču na Bregu, pri Mantovi, na Stari cesti, na Klisu, pod Košaci itd.

- nedopustno je, da Mercator prodaja Močilnik, v katerega so bila vložena družbena sredstva turističnega društva in občine;

- treba je primerno urediti odkriti del rimske utrdbe ob vrhniškem pokopališču. Uresničiti je treba projekt spomenika, ki ga je Vrhniki namenil arh. Jože Plečnik (podatki dr. P. Krečič).

Zapisala: D. Pelan

Pravila Vrhniškega muzejskega društva

Splošne določbe

1. člen

Za ohranjanje in razvijanje domoznanskih, muzejskih in drugih kulturnih vrednot domačega kraja se (na pobudo kulturnih delavcev ob srečanju v Močilniku dne 14.11.1991) ustanovi Vrhniško muzejsko društvo (v nadaljevanju društvo) s sedežem na Vrhniku (določiti prostor).

2. člen

Delovanje društva je omejeno na območje občine Vrhnika in kraje na jugozahodnem delu Ljubljanskega barja ter v njegovem hribovitem obrobju, ki predstavljajo širši vrhniški kot.

3. člen

Društvo je pravna oseba.

4. člen

Društvo ima svoj znak in pečat. Znak društva je stilizirana ladja Argos. Pečat je okrogel s premerom 36 mm, z znakom v sredini in napisom (ime društva) ob robu.

5. člen

Društvo sodeluje z drugimi sorodnimi društvi ter ustanovami in organizacijami v prizadevanjih za doseganje ciljev domoznanskega in muzejskega delovanja.

6. člen

Društvo se lahko včlani v sorodne organizacije v prizadevanjih za pospeševanje svoje temeljne dejavnosti.

7. člen

Delovanje društva je javno in temelji na načelih demokratičnosti.

Namen in članstvo

8. člen

Društvo dosega svoj namen:

- s povezovanjem občanov, rojakov in drugih zainteresiranih oseb, ki želijo sodelovati pri razvijanju in pospeševanju domoznanstva in muzejske dejavnosti v vrhniškem kotu v zgodovinskem, zemljepisnem, narodopisnem, naravoslovnem, gospodarskem in splošnem kulturnem pogledu;
- zbira in obdeluje gradivo, prireja strokovne razgovore in predavanja, ekskurzije, razstave in razvija druge dejavnosti za spoznavanje preteklosti in sedanjosti ljudi in krajev v vrhniškem kotu;
- sodeluje z muzeji in muzejskimi zbirkami, pristojnim zgodovinskim arhivom in zavodom za spomeniško varstvo ter

znanstvenimi ustanovami pri preučevanju ter hranjenju arhivalij in spomenikov naravne in kulturne dediščine;

- izdaja zbornik vrhniškega muzejskega društva z imenom Nauportus (Vrhniški razgledi) in druge domoznanske publikacije;
- za uresničevanje svojih ciljev se povezuje z delovnimi in družbenimi organizacijami na območju Vrhnik, Slovenije in po svetu.

9. člen

Član društva je lahko vsak vrhniški občan ali rojak pa tudi naš ali tuji državljan, ki to želi, spoštuje društvena pravila in se po njih ravna.

10. člen

Društveni člani so redni, ustanovni in častni. Redni in ustanovni člani so lahko pravne in fizične osebe. O njihovem sprejemu v članstvo odloča društveni izvršni odbor.

Častni člani so lahko fizične osebe, ki imajo izredne zasluge za delovanje društva ali za znanstveno delo, ki je povezano z namenom društvenega delovanja.

Častne člane voli občni zbor na predlog društvenega izvršnega odbora.

11. člen

Pravice in dolžnosti članov so:

- da volijo in so izvoljeni v organe društva,
- da se ravna po društvenih pravilih in pospešujejo društveno dejavnost,
- da sodelujejo na društvenih občnih zbiorih, razpravljajo in dajejo predloge o društvenem delu,
- da se udeležujejo društvenih pogovorov, predavanj, izletov in drugih prireditiv,
- da plačujejo članarino in uživajo popuste na podlagi veljavne članske izkaznice.

12. člen

Redni člani, ki so fizične osebe, plačujejo letno naročnino in morajo biti naročniki društvenega zbornika Nauportus (VR). Upokoјenci in študentje ne plačujejo članarine ali samo simbolično. Društveni

izvršni odbor lahko posamezne člane na njihovo prošnjo oprosti te obveznosti.

Ustanovni člani plačujejo ustanovnino, višino določa društveni občni zbor.

Častni člani imajo vse pravice rednih članov, nimajo pa denarnih obveznosti do društva.

13. člen

Pravice in dolžnosti članov so častne. Za svoje delo v organih društva praviloma ne prejemajo plačila. Za izjemno prizadevnost jim izvršni odbor lahko podeli primerno nagrado.

14. člen

Redno članstvo preneha s smrtjo, izstopom ali izključitvijo. Izstop je treba pisno sporočiti izvršnemu odboru.

Kdor več kot eno leto ne poravna članarine kljub dvakratnemu pisnemu opominu, se po sklepu izvršnega odbora izbriše iz članstva.

O izključitvi iz društva odloča na predlog izvršnega odbora občni zbor.

Društveni organi

15. člen

Društveni organi so: občni zbor, izvršni odbor, nadzorni odbor in uredniški odbor Nauportusa. Po potrebi ustanavlja društvo podobore ali sekcije, ki na svojem strokovnem področju delujejo za namen društva.

16. člen

Občni zbor je najvišji organ društva in se sestaja vsako drugo leto. Pravico do sodelovanja in odločanja imajo vsi redni, ustanovni in častni člani.

O kraju in času občnega zbora obvesti člane izvršni odbor vsaj 10 dni poprej s pisnimi vabili.

Samostojni predlogi občnemu zboru morajo biti sporočeni izvršnemu odboru pisno 5 dni pred občnim zborom, drugače mora o

predlogu odločati dvetretjinska večina navzočih na občnem zboru.

17. člen

Občni zbor obravnava in sprejema:

- poročila izvršnega odbora, pododborov in sekcij ter nadzornega odbora,
- voli in razrešuje predsednika in člane izvršnega odbora ter nadzornega odbora,
- predloge za spremembo društvenih pravil,
- predloge za izvolitev častnih članov in za izključitev rednih članov,
- finančni načrt in predlog o višini članarine.

Občni zbor je sklepčen, če je navzoča ena tretjina članov. Če jih je manj, ne more sklepati o društveni lastnini in o razdružitvi.

Občni zbor o vsem odloča z navadno večino navzočih članov, razen o spremembi društvenih pravil in o razdružitvi, za kar je potrebna dvetretjinska večina.

Volitve so tajne, javne pa le, če je za ta predlog dvetretjinska večina navzočih.

18. člen

Izvršni odbor sme sklicati izredni občni zbor, če je to potrebno za delovanje društva, mora pa, če to zahteva najmanj četrtina rednih članov.

Izvršni odbor

19. člen

Izvršni odbor je izvršilni organ občnega zbora in je njemu odgovoren. Opravlja organizacijske, upravne, administrativne in strokovno tehnične ter druge pristojne zadeve, ki mu jih naloži občni zbor.

20. člen

Izvršni odbor šteje 7 do 9 članov. Sestavljajo ga predsednik in podpredsednik, tajnik, blagajnik, urednik Nauportusa (VR) ter drugi izvoljeni člani. Predsedniki stalnih ali začasnih pododborov, sekcij in

komisij sodelujejo na sejah izvršnega odbora.

21. člen

Predsednika in člane izvršnega odbora voli občni zbor.

22. člen

Izvršni odbor lahko odloča z navadno večino, če je navzoča vsaj polovica njegovih članov.

23. člen

Izvršni odbor imenuje iz vrst članstva pododbore, stalne ali občasne komisije in lahko kooptira največ tri nadomestne člane v izvršni odbor, če se ta izprazni.

24. člen

Predsednik vodi izvršni odbor in predstavlja društvo.

25. člen

Nadzorni odbor ima tri člane, ki izmed sebe izvolijo predsednika.

Nadzorni odbor spremlja delo izvršnega odbora, nadzoruje finančno poslovanje in opravlja naloge disciplinske komisije, ki sklepa o disciplinskih prekrških. O pritožbah na njegove sklepe odloča občni zbor.

Publikacije

26. člen

Društvo izdaja domoznanski zbornik Nauportus (VR). Zbornik prinaša znanstvene, poljudne in leposlovne prispevke, ki obravnavajo arheološko, zgodovinsko, kulturno, umetnostno, naravoslovno, zemljepisno in narodopisno gradivo ter gospodarsko ter drugo družbeno dogajanje v vrhniškem kotu.

Namenjen je pospeševanju domoznanskega raziskovanja ter seznanjanju društvenih članov, naročnikov in drugih bralcev z dognanjem v vrhniškem kotu.

27. člen

Zbornik ureja uredniški odbor, ki ga imenuje društveni izvršni odbor.

Izhajanje zbornika spremlja izdajateljski svet, ki ga sestavljajo predstavniki društev ter upravnih, družbenih in gospodarskih organizacij vrhniške občine in ga imenuje občni zbor.

Izdajateljski svet skrbi tudi za materialno podlago izdajanja zbornika.

28. člen

Društvo lahko izdaja tudi druge občasne publikacije.

Materialno finančno poslovanje društva

29. člen

Dohodki društva so ustanovnina, članarina, dohodki od prodaje publikacij, darila in drugi.

Društvo deluje v okviru razpoložljivih finančnih sredstev in po finančnem načrtu, ki ga sprejme občni zbor.

30. člen

Društvo ima lahko premočnine in nepremočnine, ki so vpisane v inventarno knjigo.

Premočnine se lahko kupijo ali prodajo na podlagi sklepa izvršnega odbora.

O nakupu ali prodaji nepremočnin odloča občni zbor.

31. člen

Materialno in finančno poslovanje mora biti v skladu z načeli in predpisi, ki veljajo za društva.

32. člen

Finančno poslovanje se odvija prek tekočega računa društva. Blagajnik vodi finančno poslovanje po ustreznem pravilniku.

33. člen

Finančne in materialne listine podpisujeta predsednik in blagajnik.

Odredbodajalec je predsednik društva, v njegovi odsotnosti pa podpredsednik ali namestnik, ki ga določi izvršni odbor.

Delo blagajnika je javno, vsak član društva lahko zahteva vpogled v finančno in materialno poslovanje društva.

Javnost delovanja

34. člen

Društvo obvešča člane o svojem delovanju z objavo vabil, zapisnikov in sklepov v društvenih prostorih.

Širšo javnost obvešča prek javnih občil.

Seje organov društva so javne in nanje so vabljeni novinarji in zainteresirani.

35. člen

Društvo s svojo dejavnostjo razvija družbeno in domovinsko zavest članov in svoje delo usklajuje s pristojnimi upravnimi organi.

Končne določbe

36. člen

O ustanovitvi društva odloča ustanovni občni zbor.

O razdružitvi društva odloča občni zbor z dvetretjinsko večino vseh članov.

Če društvo preneha delovati, upravlja njegovo premoženje ustrezen občinski organ, ki prevzame dolžnost, da čimprej obnovi delovanje društva.

37. člen

Ta pravilnik je bil sprejet na občnem zboru društva, dne 20.3.1992, in je od tedaj dalje veljaven.

SV.
TROJICA

VRc tp 908

VRHNIŠKI...

1996

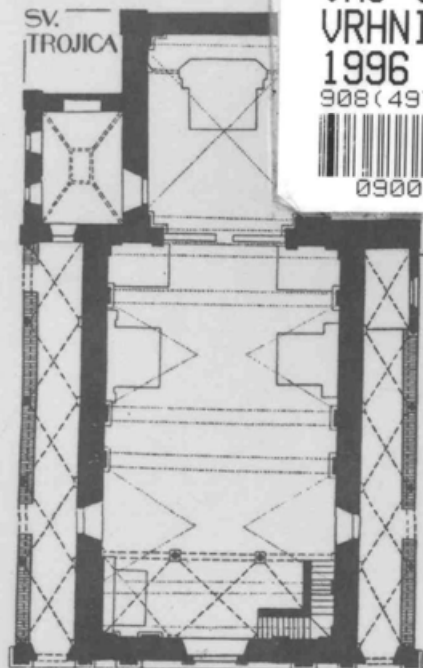
908(497.4 Urhnika)

09000124

COBIS 9

KNJIŽNICA VRHNIKA

**VRHNIŠKO MUZEJSKO DRUŠTVO
VRHNIKA 1996**